

CƏLİL NAĞIYEV

**QƏDİM ŞƏRQ
ƏDƏBİYYATI TARİXİ**

Ali məktəblər üçün dərslik

**Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 19.06.2003-cü il tarixli
604 sayılı əmri ilə dərslik kimi
təsdiq edilmişdir**

ASIYA NƏŞRİYYATI

BAKI – 2009

Elmi redaktorlar:
Akademik VASİM MƏMMƏDƏLİYEV

x 80(09)
N 15

Dos.MİRHEYDƏR MİRZƏYEV

Rəyçilər:
Prof. ABDULLA ABASOV
Dos. AĞASƏN BƏDƏLZADƏ

Cəlil Nağıyev. Qədim Şərq ədəbiyyatı tarixi.
Bakı, «Asiya» nəşriyyatı, 2009. – 560 səh.

Filologiya elmləri doktoru, professor C.Q.Nağıyevin Dünya ədəbiyyatı tarixi ixtisası üzrə hazırladığı dərslinin birinci hissəsi Qədim dünya ədəbiyyatının Şərq ədəbiyyatı bölməsini əhatə edir. Burada Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Qədim Şumer-akkad, Qədim Ön Asiya və Anadolu, Qədim Misir, Qədim Çin, Qədim Hind, Qədim İran və Qədim yəhudi mədəniyyətləri və ədəbiyyatlarının tarixi sistemli şəkildə işlənmişdir.

Bu dərslərdə ibtidai incəsənəti, qədim insanların ilk dini dünyagörüşləri, Qədim Şərq ədəbiyyatına daxil olan qəhrəmanlıq dastanları, lirika, dramaturgiya, şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif nümunələri və elmlər araşdırılmış, bütünlük, daosizm, konfusianlıq, atəspərəstlik və iudaizm dinlərinin müqəddəs kitabları öyrənilərək, onların ədəbi-bədii xarakteri müəyyən edilmiş və dünya ədəbiyyatı tarixində tutduqları yer göstərilmişdir.

Dərslər ali məktəb tələbələri – bakalavr və magistrələr, aspirantlar və Qədim Şərq mədəniyyəti ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

N $\frac{4603000000}{N - 060 - 2009}$ *Qrifli nəşr*

© Cəlil Nağıyev, 2009
© «Nurlan», 2009

ULU ŞƏRQ, MÜDRİK ŞƏRQ

Ön söz əvəzi

Ex oriente lux
(*İşıq Şərqdən gəlir*)

Çağdaş dünyanın müxtəlif ölkələrində Qədim Şərqə marağ son dərəcə böyükdür. Bu da təsadüfi deyil. Belə ki, dünya tarixi öz başlanğıcını məhz Qədim Şərqdən götürmüş, müxtəlif elm sahələri, ədəbiyyat, fəlsəfi fikir, təsviri incəsənət, yazı, o sıradan şəklini dəyişmiş formada bu günə qədər qalan əlifba yazısı ilk dəfə qədim Şərqdə yaranmışdır. Qədim Şərq mədəniyyətinin Dünya mədəniyyətinə, xüsusilə müasir Avropa mədəniyyətinin əsasını təşkil edən antik mədəniyyətə mühüm təsiri təkzi-bolunmaz faktdır.

Antik mənbələrdə Şərqi Qərbbə mədəni təsiri ilə bağlı kifayət qədər məlumatlar var. Maraqlıdır ki, qədim yunan mifologiyasında bəzi yunan tayfalarının və məşhur nəsilələrinin mənşəyi Qədim Şərqlə bağlanılır. Məsələn, danay tayfalarının ulu əcdadı olan Danay Misirin əfsanəvi şahı Belin oğlu hesab edilir. Miken mədəniyyətinin kökündə duran danaylar digər yunan tayfaları ilə birlikdə Troya müharibəsində iştirak etmişdilər. Başqa rəvayətə görə, Finikiya şahzadəsi Kadm Beotiyada (Mərkəzi Yunanıstan) Fiv şəhərinin əsasını qoymuş, yunanları Finikiya əlifbası ilə tanış etmişdi. Digər şərqli, Lidiya şahzadəsi Pelop Yunanıstana gələrək öncə Eliada (Peleponnesin cənub-qərbi) məskunlaşmış, sonra bütün Peleponnesi ələ keçirmişdi. Peleponnes yarımadası da elə onun adını daşıyır. Troya müharibəsində yunanlara başçılıq edən məşhur Aqamemnon Peleponun nəvəsi idi¹. Belə misalların sayını xeyli artırmaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, yunanların Şərqi dünyası ilə erkən əlaqələrini göstərən belə məlumatlar arxeoloji qazıntı materialları ilə də təsdiqlənir².

Qədim yunan ədəbiyyatının bir sıra epik motivləri də Şərqi

---

¹ *Вак. А.Бартошек. Златообильные Микены. Москва, 1991, с. 8-14*

² *Үенә орادا*

lə bağlıdır. Məsələn, Homerin «İliada»sında Axill və Briseida haqqında rəvayət Krat və Hurrai haqqında Uqarit (Finikiyada şəhər-dövlət) əfsanəsinin eynidir. Odisseyin Aidə (ölülər şahlığı) səyahəti şumer ədəbiyyatında Qildamışın cəhənnəmə enməsi süjetinə uyğun gəlir. Bu baxımdan «Odyssey»da Kiklop-Polifem haqqında hekayət maraqlıdır. Təkgözlü (Təpəgöz) nəhəng varlıqlar haqqında rəvayətlər dünya xalqlarının, xüsusilə qədim türklərin şifahi ədəbiyyatında məşhur olan süjetlərdəndir¹. Tədqiqatçılar bu süjetin Qildamış haqqında şumer-akkad eposu ilə bağlı olduğunu göstərir, hətta Qildamışın öncə təkgözlü olmasını qeyd edirlər². Buradan da, istər yunan rəvayətlərindəki kiklopların, istərsə də qədim türk mifologiyasındakı oxşar obrazların, o sıradan «Kitabi-Dədə Qorqud»dan Təpəgözün eyni, şumer kökünə bağlılığı qənaətinə gəlmək olar. Digər tərəfdən, bu fakt şumerlərlə türklərin mənşə ümumiliyi haqqında mövcud fikirlərin əsassız olmadığını göstərir.

Qədim Şərq təsiri Hesiodun yaradıcılığında, xüsusilə qabarıq görünür. Məsələn, səmalarda tanrı nəsilinin bir-birini əvəz etməsi, Zevsin Tifonla mübarizəsi («Teoqoniya») mövzuları birbaşa hürri mifologiyasından götürülüb. «Teoqoniya»nın ideya istiqaməti dünyanın yaranması haqqında Babil poeması olan «Enuma eliş»in ideya istiqaməti ilə eynidir³. Bu yunan şairinin «Zəhmətlər və günlər» poemasında «Bibliya» mövzuları ilə çoxlu paralellər aşkar olunur⁴.

Şərq dünyası ilə geniş əlaqələr, yunanların dini təsəvvürlərinin formalaşmasına və antik dünyada elmin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Məsələn, Adonis kultu yunanlara Finikiyadan keçmişdi, Apollon kultunun kökündə isə bir sıra Qədim Şərq tanrıları, o sıradan şumer tanrısı Nerqal durur⁵. Yunan di-

---

¹ Səfərlə, X. Yusifov. *Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı*. Bakı, 1982, s. 34; Cəlal Bəydilli. *Türk mifoloji sözlüyü*. Bakı, 2003, s. 359-360

² В.П. Яйленко. *Архаическая Греция и Ближний Восток*. М., 1990, с. 218-219

³ В.П. Горан. *Древнегреческая мифологема судьбы*. Новосибирск, 1990, с. 59

⁴ V.P. Yavlenko. *Göstərilən əsəri*, s. 221

⁵ V.P. Yavlenko. *Göstərilən əsəri*, s. 221

ninə «Avesta»nın təsiri də qeyd edilməlidir¹.

Məlumdur ki, ilk yunan mütəfəkkirləri – Fales, Pifaqor, Solon və b. Misirə və Babilə səyahət etmiş, dünyanın ən qədim sivilizasiyalarının elmi nailiyyətləri ilə tanış olmuşdular. Falesin fəlsəfi konsepsiyası qədim Şərq (ilk növbədə Misir) kosmoqonik əfsanələrinin təsiri altında formalaşmışdı. Babillərin günəş və ayın hərəkətinə aid çoxəsrlik müşahidələri ilə yaxın tanışlıq Falesə 585-ci il mayın 28-də qeydə alınan günəş tutulmasını qabaqcadan müəyyənləşdirməyə imkan vermişdi². Pifaqor və onun ardıcılıları Misir və Babil kahinlərindən həm öz dini etiqadlarını, həm də hesab, həndəsə, musiqi nəzəriyyəsi və astronomiyam götürüb inkişaf etdirmişlər³. Günəş saati (qnomon), günün 12 saata bölünməsi, coğrafi xəritə də yunanlara Babildən keçmişdi.

Məlumdur ki, qədim Roma mədəniyyətinin kökündə də Şərq (Kiçik Asiya) mənşəli etrusk mədəniyyəti durur⁴. Digər tərəfdən, romalılar yunanlar vasitəsilə Şərqlin başqa sivilizasiyalarının da mədəni təsirinə məruz qalmışdılar.

Dəmirin hazırlanması texnologiyasını yunanlar Kiçik Asiya xalqlarından öyrəniblər.

Beləliklə, indiki avropalıların ulu babaları Qədim Şərqdə istehsal texnologiyası, bədii mədəniyyət, inşaat və hərbi iş, din, mifologiya, dil, adət-ənənə, elmi biliklər və s. sahələrdə yeni nə varsa götürmüş, onları yaradıcılıqla inkişaf etdirərək sonrakı nəsillərə ötürmüşlər.

Arxaik dövrdə Yunanıstanın qədim Yaxın Şərglə əlaqələrini araşdıran V.P.Yaylenko yunanları Şərqlin şagirdləri, Şərqə borclu olanlar adlandırır və qeyd edir ki, sonralar, ellinizm dövründə onlar borclarını tamamilə qaytardılar⁵. Lakin unutmamaq olmaz ki, Roma və digər Aralıq dənizi ölkələrinə böyük təsir göstərən ellinizm mədəniyyəti yunan və Şərq mədəniyyətləri-

---

¹ Вах: И.Д.Россанский. *Античная наука. М., 1980, с. 27-28*

² V.P.Yaylenko. *Göstərilən əsəri, s. 191*

³ ASE, c. VII, s. 542

⁴ В.А.Гураев. *История древнего Востока. Л., 1935, т. 1, с. 2*

⁵ V.P.Yaylenko. *Göstərilən əsəri, s. 221*

nin sintezindən yaranmışdı, burada Şərq dəyərləri heç də Yunanıstanındakından az deyildi. Digər tərəfdən, məhz Makedoniyalı İsgəndərin işğallarından sonra yunanlar Şərq ölkələri və mədəniyyəti ilə daha yaxından tanış olmuşdular. Ellinizm dövründə yunan və Şərq dünyasında toplanmış elmi biliklərin müqayisəsi onların təsnifatı zərurətini doğurmuş, elmin sonrakı inkişafına təkan vermişdi¹. Babillərin astronomiya sahəsində müşahidələri, eləcə də Babil alimlərinin (Kuddiny, Naburimannu, Sudin) əsərləri ellinizm dövründə astronomiyanın inkişafına mühüm təsir göstərirdi² və s. Beləliklə, ellinizm dövründə yunan mədəniyyətinin Şərqə təsirindən yox, bu mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirindən danışmaq daha düzgün olardı.

Romalılar Qədim Şərq sivilizasiyasının rolunu düzgün qiymətləndirmiş və ehtiramla «Ex Oriente Lux» – «İşıq Şərqdən gəlir» demişlər. Mənəvi kamillik, müdriklik zirvəsi yolunda verilən borc ödənilmir, ödənilə bilməz. Müasir avropalıların qədim Şərqə (eləcə orta əsrlər Şərqinə də) minnətdarlığının ən yaxşı nümunəsi ona sayğı ilə yanaşmaları ola bilər.

E.ə. VII-VI əsrlərdə Şərqlə Qərb arasında əlaqələrin daha da genişlənməsi nəticəsində Şərq, xüsusilə Ön Asiya ölkələrinə səyahət edən təhsilli yunanlar, eləcə də tacirlər, muzzdlu əsgərlər, kolonistlər, onların vasitəsilə işə tarixçilər Qədim Şərq ölkələrinin tarixi, əfsanəvi rəvayətləri, abidələri ilə yaxından tanış oldular, sonuncuların əsərləri sayəsində antik oxucuların möcüzəli Şərq dünyası haqqında təsəvvürləri genişləndi. Bununla Yunanıstanda Qədim Şərqin öyrənilməsinin başlanğıcı qoyuldu.

Qədim Şərq haqqında yazan qədim yunan müəllifləri içərisində öncül yeri şübhəsiz ki, Herodot (e.ə. V əsr) tutur. Onun «Tarix» əsərində³ Qədim Şərq ölkələrinin tarixi, coğrafiyası, etnoqrafiyası, dini sistemləri, memarlıq abidələri və elmi biliklərinə aid zəngin məlumat verilir. Məlumdur ki, bir sıra Ön Asiya ölkələrində olan Herodot yunan mədəniyyətinin çiçək-

---

¹ Древние цивилизации. М., 1989, с. 370

² Уенә орда

³ Геродот. История. Пер. Г.А.Стратоновского, М., 1972; 1999

ləndiyi, Şərq mədəniyyətinin isə tədricən enişə getdiyi bir dövrdə yaşayıb və öz əsərini yazıb. Bu dövrdə artıq Qərb dəyərlərinə alışmış yunanlar üçün Şərq mədəniyyətini dərk etmək çətin idi. Yerli Şərq dillərini bilməyən yunanlar bu xalqların çoxsaylı ədəbi və tarixi abidələrinin məzmunundan xəbərsiz idilər. Akad. B.A.Turayevin təbirincə desək, onlar Şərq həyatının bütün sahələrinə yunan gözlüyü ilə baxırdılar¹. Bu amil, habelə məlumat mənbələrinin çox halda etibarsız olması Herodotun əsərinin zəif cəhətləridir, lakin bütövlükdə o, Şərqə qərəzsiz münasibəti ilə seçilir və bilavasitə özünün gördüklərini vicdanla təsvir edir. Digər tərəfdən, onun «Tarix» əsərində ayrı-ayrı Şərq xalqlarının keçmişi ilə bağlı əfsanəvi-tarixi məzmunlu çoxlu rəvayətlər nəql edilir və bunlar həmin xalqların bizə gəlib çatmayan ədəbi abidələrinin əksi kimi olduqca qiymətlidir. Bu sırada Şərq dünyasının tərkib hissəsi olan Azərbaycanın tarixi keçmişi və əhalisi ilə bağlı hekayətlər də qeyd olunmalıdır (məsələn, Astiaq və Kuruş, iskitlər və massagetlər haqqında rəvayətlər).

Digər yunan tarixçiləri, Ktesi və Ksenofontun Şərq haqqında məlumatları Herodotla müqayisədə sönük olsa da, bütövlükdə maraqlıdır.

Makedoniyalı İsgəndərin işğallarından sonra yunanların Şərq haqqında təsəvvürləri xeyli genişləndi, yunan alimləri Şərqi daha yaxından öyrənmək imkanı qazandılar. İsgəndərin silahdaşlarının (Nearx, Ptolomey Laq, Aristobul və b.) və onu müşayiət edən alimlərin (Kallisfen və b.) əsərlərində ayrı-ayrı Şərq ölkələri haqqında diqqətəlayiq məlumatlar verilir². Lakin görkəmli şərqşünas akad. V.V.Bartolda görə, İsgəndərin işğallarının və yunanların Asiyada ağalığının elm üçün nəticələri gözlənilmədiyindən az oldu. İsgəndərin tarixçiləri öz məlumatlarının gerçəkliyindən daha çox onu mədh etməyin qayğısına qalırdılar. İsgəndərin yürüşləri Qədim Şərqi dilləri, ədəbiyyat və tarixinə aid məlumatların yayılmasına daha az təsir göstərirdi.

---

¹ V.A.Turayev. *Göstərilən əsəri*, s. 16

² Ətraflı bax: *Источниковедение древней Греции (Эпоха Эллинизма)*. М., 1982

Şərqlə yaxın təmasda olmasına baxmayaraq, Qədim Yunanıstanda şərqşünaslıq elmi yaranmadı. Bizim dövrümüzdə qədər Şərq mənbələrindən istifadə edən bir yunan aliminin belə əsəri gəlib çatmayıb¹. Yunan müəllifinin Qədim Şərq yazılı abidəsinin əslindən istifadə etməsinə aid dəqiqliyinin yoxlanılması mümkün olmayan belə bir fakt məlumdur: Plini (b.e. I əsri) «Təbiyyat tarixi» kitabında III Ptolomey Everqetin (e.ə. III əsri) müasiri olmuş Hermipp haqqında məlumatında göstərir ki, maqların müqəddəs kitabı («Avesta» – M.M.) iki milyon misradan ibarət olub və guya Hermipp onları oxuyub şərh etmişdir². Mənbələrdə «Avesta»nın yunan dilinə tərcüməsi ilə bağlı başqa məlumatlar da var. Orta fars (pəhləvi) dini kitabı «Denkard»da «Avesta»nın Şizdə³, şah xəzinəsində saxlanılan əsli ilə yanaşı, İstəxdə və başqa şəhərlərdə surətlərinin də olduğu qeyd edilir. İsgəndərin işğalları zamanı bu kitabın nüsxələrindən biri yandırılmış, digərini isə yunanlar ələ keçirib öz dillərinə tərcümə etmişlər⁴. Ərəb tarixçisi Məsudin (X əsr) «Mürüc üz Zəhəb» əsərində göstərilir ki, İsgəndər İstəxri tutduqdan sonra 12000 lövhə üzərində qızıl hərflərlə yazılmış⁵ «Avesta»nın təbabətə, fəlsəfəyə və astrologiyaya aid hissələrini yunan dilinə tərcümə etdirmiş, özünü isə yandırtmışdır⁶. İsgəndərin «Avesta»nı yandırdırması faktı şübhə doğurmasa da, onun qısa müddətdə bu möhtəşəm abidəni tərcümə etdirməsi inandırıcı görünür. Əgər «Avesta» həqiqətən yunan dilinə tərcümə olunubsa, onda bu, İsgəndərdən çox-çox sonralara (məsələn, Hermippin dövrünə) aid edilməlidir.

Yunan müəlliflərindən fərqli olaraq, Babil kahini Beros

¹ В.В.Бартольд. История изучения Востока в Европе и России. Соч., т. IX, М., с. 244-245

² Авеста в русских переводах (1861-1996). М., 1998, с. 23

³ Azərbaycanın (Atropatena) qədim paytaxtı Qazaka şəhərinin ərəb mənbələrindəki adı. Həmin mənbələrdə Cənzə kimi də xatırlanır. Xərabələri indiki Marağanın yaxınlığında, Urmiya gölünün cənub-şərqindədir

⁴ Авеста в русских переводах (1861-1996), с. 29

⁵ Başqa mənbələrdə «Avesta»nın 12000 inək və ya öküz dərisi (perqament) üzərində yazıldığı göstərilir

⁶ Yənə orada

(e.ə. IV əsrin ikinci yarısı – III əsrin əvvəlləri) «Babil tarixi»ni, Misir kahini Manefon isə (e.ə. III əsr) «Misir tarixi»ni yerli yazılı mənbələr əsasında yazmışlar. Hər iki əsər yunan dilində qələmə alınmışdır. Məqsəd yunan dilinin geniş yayıldığı ellin dünyasını Babil və Misirin gerçək tarixi ilə tanış etmək idi. Lakin müasir elmin yüksək qiymətləndirdiyi bu əsərlər bizim dövrümüze qədər gəlib çatmayıb və onlar haqqında sonrakı dövr müəlliflərinin kitablarındakı iqtibaslar əsasında fikir yürütmək mümkündür¹.

Ellinizm dövründə Şərqə həsr olunmuş əsərlər içərisində Seleuk I Nikatorun (e.ə. 312-280) Hindistana göndərdiyi səfirliyə başçılıq edən Meqasfenin «İndika» əsərini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Əsərdə o dövrlük Hindistanın dövlət və ictimai quruluşu, təsərrüfatı, dini və fəlsəfi ideyaları haqqında ətraflı məlumat verilir. Sonralar Hindistandan yazan yunan və Roma müəllifləri Meqasfenin kitabından geniş şəkildə istifadə ediblər².

Ellinizm dövrünün sonlarında yaşamış siciliyalı Diodorun (e.ə. I əsr) «Tarixi kitabxana», Roma dövrü yunan coğrafiyaşünası Strabonun (e.ə. I – b.e. I əsrləri) «Coğrafiya», Roma alimi Böyük Plininin (b.e. I əsri) «Təbiyyat tarixi», Misirdə doğulan və fəaliyyət göstərən yunan alimi Klavdi Ptolomeyin «Coğrafi təlimnamə» əsərlərində Qədim Şərqin tarixi, coğrafiyası, təbiəti və əhalisi haqqında zəngin məlumatlar toplanıb və şərh edilib.

Roma dövrü müəlliflərindən Plutarxın (b.e. 46-119-cu illər) Misir dininə («İsida və Osiris») və Flavi Arriyanın (b.e. 95-175-ci illər) Hindistana («İndika») həsr etdiyi əsərlər də xüsusi qeyd olunmalıdır.

Antik müəlliflərin Qədim Şərqə aid məlumatları, şübhəsiz ki, çox qiymətlidir. Digər tərəfdən, onların yerli dillərə və yazılı abidələrə etinasızlığı da göz qabağındadır. Yunan və Roma

---

¹ Вах: *Источниковедение истории Древнего Востока. М., Наука, 1984, с. 53-54, 135*

² Вах: *Источниковедение истории Древнего Востока. М., Наука, 1984, с. 316-317*

alimlərindən heç biri dünyanın ən qədim sivilizasiyalarının (Şumer-akkad, Misir) dillərini və yazılarını öyrənməyə cəhd göstərməmişdir. Yüz illər boyu Ön Asiyada və Misirdə gedən sosial-siyasi və etnolinqvistik proseslər, eləcə də yunanların və romalıların işğal etdikləri ölkələrin tarixi keçmişinə etinasızlığı bu nəhəng sivilizasiyaların süqutu ilə nəticələndi¹. Mixi yazılar və Misir heroqlifləri, eləcə də bu yazılarla yazılmış zəngin tarixi, ədəbi, dini-mifoloji və fəlsəfi irs unuduldu. Qədim Misir alimi Qorapollonun (b.e. IV və ya V əsri) qibtə dilində yazdığı və yunan dilinə tərcümə edilən «İeroqlifika» əsəri heroqliflərin sirrini açmaq üçün atılan gecikmiş və uğursuz addım idi.

Bütün bunlara baxmayaraq, nə Misir, nə də Şumer-Babil mədəniyyəti tamamilə məhv olmadı. Bu mədəniyyətlərin ən mühüm nailiyyətləri qonşu xalqlar, habelə yunan və romalıları tərəfindən mənimsənilmiş, ənənələri yaşadı, min illəri adlayaraq çağdaş bəşər mədəniyyətinə qovuşdu. Yaxın Şərqdən fərqli olaraq, milli dövlətçilik ənənələri heç vaxt qırılmayan Hindistan və Çin sivilizasiyaları qədim dövr bitdikdən sonra da yaşadı, inkişaf etdi, dünya xalqlarının mədəniyyətinə böyük təsir göstərdi².

Lakin zaman keçdikcə qoca və müdrik Şərqi keçmiş yaddaşlardan silindi. Orta əsrlər dövrü Bizans alimləri, xüsusilə ərəb-müsəlman müəllifləri bütövlükdə Şərqə aid zəngin məlumatlar versələr də, onların Qədim Şərq haqqında təsəvvürləri geniş deyildi. IX əsrdə bəzi ərəb tarixçiləri bütün mədəni xalqların, o sıradan hindlilərin və çinlilərin keçmişini haqqında rəvayətləri toplamağa cəhd göstərmişdilər. Əbu Məşər mədəni xalqlardan hindlilərin, farsların, haldeylərin (Babil əhalisi), yunanların, romalıların, misirlilərin, ərəblərin və yəhudilərin adlarını çəkir. X əsr müəllifi Məsudi isə ona məlum olan xalqları yeddi qrupa bölür: farslar, haldeylər və onlara qohum xalqlar, o sıradan ərəblər, yunanlar və digərləri (avropalılar), liviyalılar və digərləri (o sıradan misirlilər), türklər, hindlilər və çinlilər. Əlbəttə, o dövrdə göstərilən xalqlar haqqında məlum rəvayətlə-

¹ Вах: Древние цивилизации. С. 68-69, 109-112

² История Древнего Востока. Под ред. В.И.Кузищина, М., 2002, с. 364

rin gerçəkliyini yoxlamaq üçün imkan və vasitələr yox idi. Digər tərəfdən, yad mədəniyyəti hərtərəfli qiymətləndirmək üçün tarixçilərin əlində olan material da kifayət etmirdi¹. İslamaqədərki Şərq mədəniyyətinin dərk edilməsinin açarı olan qədim dillərin bir qismi (Şumer, Babil, Misir və b.) tamamilə unudulmuş, bir qismini isə (Hind, Çin və b.) nadir istisnalarla, müsəlman alimləri bilmirdilər.

IX əsrdə yaşamış misirli ərəb alimi Əbd ər-Rəhman ibn Əbd əl-Həkəm «Misirin, əl-Məqribin və əl-Əndəlusun işğalı» adlı kitabının başlanğıc hissəsini Misirin islamaqədərki tarixinə həsr edib². «Tövrat» rəvayətləri və başqa folklor materiallarından istifadə edən əl-Həkəmin məlumatları müəyyən maraq doğursa da, tarixi gerçəklikdən çox uzaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, əl-Həkəmin və başqa Misir tarixçilərinin ölkənin keçmişinə marağı siyasi məqsədlər güdüdü. Belə ki, Misirdə çox mühüm mövqelərə malik olan ərəb əyanları hər vasitə ilə siyasi cəhətdən xilafətdən ayrılmağa can atırdılar. Ərəblərin və qibtələrin (xristianlığa etiqad edən misirlilər) qohumluğu konsepsiyasını irəli sürən tarixçilər isə bu siyasi separatçılıq meyllərini ideoloji baxımdan əsaslandırmağa çalışırdılar. Misir ərəbləri özlərini qədim Misir mədəniyyəti və tarixinin birbaşa davamçıları, varisləri, əsl misirlilər hesab edirdi və bu fikir tarixi ədəbiyyatda qabardılırdı³.

Xilafət dövrü tarixçilərinin əsərlərində Misirin bəzi qədim abidələri haqqında da məlumatlar var. Bu baxımdan IX əsr müəllifi xorasanlı İbn Xordadbehin (fars mənşəlidir) Misirdə türk Tulunilər sülaləsinin banisi Əhməd ibn Tulunun göndərdiyi ekspedisiyanın bir kiçik ehramı aşkar etməsi barədə yazdıqları diqqətəlayiqdir⁴. Ehramda müxtəlif əşyalar (o sıradan qədim papirus) və yaşlı Misir əyanının mumiyası üzə çıxarılmışdı. La-

¹ V.V.Bartold. Göstərilən əsəri, s. 257-258

² *Абд ар-Рахман Абд ал-Хакам. Завоевание Египта, ал-Магриба и ал-Андалуса. Пер. с арабского С.Б.Певзнера, м., 1985, с. 18-76*

³ *Вак: Yenə orada, s. 9*

⁴ *Ətraflı vak: Ибн Хордабек. Книга путей и стран. Пер. с арабского, комментарии, исследования Наири Велихановой. Баку, 1986, с. 47-48, 127-128, 332-333*

kin Qədim Misir haqqında az da olsa gerçək təsəvvür yaradan əşyalar dəyərincə qiymətləndirilmədi. Hətta yazılı papiruslar da diqqəti cəlb etmədi və elm üçün birdəfəlik itirildi.

Bu dövrdə Qədim Şərq ölkələrinə həsr olunmuş ən qiymətli əsər, şübhəsiz ki, müsəlman mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi Xarəzmli Əbu-Reyhan əl-Biruninin «Hindistan» («Əl-Hind») əsəridir¹. XI əsrin əvvəllərində Hindistanda olan Biruni mürəkkəb tarixi şəraitin və dini fanatizmin törətdiyi bütün çətinliklərə baxmayaraq sanskriti öyrənmiş, qədim hind mətnlərini əslindən oxumuşdur. Biruni qədim hind sivilizasiyasının səciyyəvi cəhətlərini hərtərəfli işıqlandırmışdır. Elmi maraqları ilə bağlı olaraq, qədim hind fəlsəfəsinə və riyaziyyatına xüsusi diqqət yetirən alim bir sıra mühüm ədəbi abidələr haqqında da dəyərli məlumatlar vermiş, onların məzmununu öz əsərində əks etdirmişdir. Biruninin istifadə etdiyi qədim əsərlərin bir çoxu hazırda elmə məlum deyil və ya başqa variantlarda məlumdur². Bu qiymətli əsər qədim hind sivilizasiyasına aid ən mühüm mənbələrdən biri kimi bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayır.

Biruni, həmçinin «Keçmiş nəsillərdən qalan izlər» («Xronologiya») əsərinin müəllifidir (bu onun ilk irihəcmli əsəridir). Əsər Yaxın Şərq və Orta Asiya xalqlarının ümumi müqayisəli xronologiyasına həsr olunmuşdur. Əsəri yazarkən Biruni «Tövrat» və «İncil»dən, müxtəlif dilli yazılı və şifahi mənbələrdən istifadə etmişdir³.

Məlumdur ki, Şərqin digər böyük mütəfəkkiri, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi də «İsgəndərnamə»ni yazarkən qədim yazılı mənbələrdən istifadə edib. Şairin «Şərəfnamə»də yazdığı aşağıdakı sözlər bunu təsdiqləyir:

*Ən qədim tarixi əsərlərdən mən,
Yəhudi, nəsrani, pəhləvilərdən,
Ən incə sözləri əlimə saldım,
Qabığı ataraq məğzini aldım.*

¹ Абу Рейхан Бируни. Избранные произведения, т. 2, Ташкент, 1963

² Источниковедение истории Древнего Востока, с. 320

³ ASE. с. II, с. 196

Digər tərəfdən, Nizami öz oxucularını xəbərdar edir ki, o, tarix yox poetik bədii əsər yazıb:

*Hansı bir pərdədə doğru söz gördüm,
O sözün telini şerimlə hördüm.
Bu işdə həqiqət arasan bir az,
Nəzmdə həqiqət aramaq olmaz.
Şerimdən atsaydım bəzəkli donu,
Azacıq zəhmətlə yazsaydım onu,
Bu böyük fatehin sərgüzəştindən,
Bir varaq yazmaqla bitirərdim mən.*

Əlbəttə ki, burada bizim diqqətimizi çəkən əsas fakt şairin tarixi gerçəkliyi əks etdirməsi yox (baxmayaraq ki, bütövlükdə bu da maraq doğurur), onun İsgəndər və onun dövrünə aid qədim mənbələrdən istifadə etməsidir.

Qədim Şərq haqqında bəzi diqqətəlayiq məlumatlara Azərbaycan alimi Əbdürrəşid əl-Bakuvinin¹ və XIV-XV əsrlər başqa müsəlman müəlliflərinin əsərlərində də rast gəlinir.

Lakin yuxarıda gətirilən misallardan göründüyü kimi, müsəlman mədəniyyətinin çiçəkləndiyi dövrün tarixçi və coğrafiyaçıları Şərqi qədim dövrü haqqında qaranlıq təsəvvürə malik idilər. Maraqlıdır ki, müsəlman müəlliflərinin əsərlərində qədim Misir yazılarının öyrənilməsinə cəhd edilməsi barədə məlumatlar yoxdur. Bakuvi ehramların birində tapılan yazının (papirusun) guya yaşlı bir adam tərəfindən qibt (Misir) dilindən ərəb dilinə tərcümə olması barədə məlumat olduğunu qeyd edir. Lakin kitabda gətirilən mətn² yaşlı qibt «tərcüməçi»nin qədim Misir dilini bilmədiyini göstərir.

XIV-XVI əsrlərdə dünya tarixində, o sıradan müsəlman dünyasında baş verən hadisələr (dağıdıcı müharibələr, fasiləsiz siyasəti iğtişaşlar, dini parçalanma, Amerika və Hindistana dəniz yolunun kəşfindən sonra dünya ticarət yollarının dəyişməsi və

---

¹ Əbdürrəşid əl-Bakui. «Abidələrin» xülasəsi və qüdrətli hökmdarların möcüzələri. Bakı, 1992

² Yenə orada, s. 71-72

s.) müsəlman mədəniyyətinin inkişafını ləngitdi. Qədim dövrdə olduğu kimi, orta əsrlərdə də Şərqi mədəniyyətinin ən mühüm nailiyyətlərini mənimsəyən və inkişaf etdirən Avropa yenidən ön plana çıxdı.

Ərəb xilafətləri dövründə avropalıların diqqətini Şərqi yalnız bir ölkəsi – Fələstin cəlb edirdi. İsa peyğəmbərin fəaliyyəti ilə bağlı olan Qüds və başqa yerlərə səfər edən zəvvarların bəzilərinin səyahətnamələri XII əsrə qədər Orta əsrlər dövründə avropalıların Şərqi haqqında yazdıqları yeganə əsərlər idi. Səlib yürüşləri (XI-XIII yüzilliklər), Böyük coğrafi kəşflər (XV-XVII yüzilliklər), müxtəlif Şərqi ölkələrinə, o sıradan Türkiyə, Hindistan və Çinə səfər edən diplomat, səyyah və tacirlərin yol qeydləri (məs., Plano Karpini, Marko Polo, Klavixio, İosafat Barbaro, Katerino Zeno, Amvrosi Kontarini, Nikolo Konti və b.) avropalıların Şərqi haqqında təsəvvürlərini xeyli genişləndirsə də¹, Şərqi qədim dövrünün öyrənilməsinə ciddi təsir göstərmədi. XVII əsrin əvvəllərində bəzi Şərqi ölkələrində (Misir, Suriya, Fələstin, Mesopotamiya, İran, Hindistan) olan italyan səyyahı Pyetro della Valle avropalıları ilk dəfə Babil xərəbələri haqqında qısa məlumatla, Persopol xərəbələrinin ilk geniş təsviri və İran mixi yazı nümunəsi ilə tanış etdi². Bu qərbi işarələrin yazı olması fikrinin ilk tərəfdarı da elə Pyetro della Valle oldu. Yenə həmin əsrdə yezuit (katolik rahib ordeninin üzvü) Afanasi Kirher Misir heroqliflərinin sirrini açmağa cəhd göstərdi. Nəticələri bütövlükdə yanlış olsa da, onun Misir heroqliflərini öyrənmək üçün qibtə dilini cəlb etməyin zəruriliyi haqqında fikri gələcəkdə heroqliflərin sirrini açılmasında az rol oynamadı.

XVII əsr Avropada, xüsusilə İngiltərədə şərqşünaslıq elminin sürətlə inkişaf etdiyi dövr idi. Bu dövrdə Şərqi haqqında məlumatların geniş yayılmasında ingilis şərqşünası T.Haydın əsərlərinin mühüm rolu olmuşdur. Burada onun «Qədim fars dilinin tarixi» əsəri qeyd edilməlidir. Avesta və qədim fars dili haqqında anlayışı olmasa da (o, hətta qədim fars mixi yazılarının me-

¹ Ətraflı bax: V.V.Bartold. *Göstərilən əsəri*, s. 264-304

² *Yenə orada*. s. 304-305

marlıq bəzəyi olmasını sübut etməyə çalışırdı), T.Haydın bəzi nəticələri iki yüz il keçəndən sonra da düzgün hesab edilirdi¹.

XVIII əsrdə Qədim Şərqi öyrənilməsi istiqamətində bəzi mühüm addımlar atıldı. Bu dövrdə Şərqi ilk elmi ekspedisiyalar təşkil edildi. Danimarka kralı V Fridrixin tapşırığı ilə Karsten Niburun başçılığı altında Yaxın Şərqi göndərilən ekspedisiya (1761-1767) Qədim Şərqi sivilizasiyasının üstündən qalın dumanın qatının götürülməsində əhəmiyyətli rol oynadı². Niburun «Ərəbistan və qonşu ölkələrə səyahət» əsəri (c. 1-2, 1774-1778) uzun müddət Avropada Yaxın Şərqi haqqında yeganə bilik mənbəyi olmuşdur. Nibur Misir, Mesopotamiya, İran, Ərəbistan abidələrini ətraflı təsvir etmiş, qədim yazıların üzünü köçürmüşdür. O, İran mixi yazılarının sirrini açmağa çalışan ilk alimlərdən idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, faktiki materialların azlığı ilə yanaşı, tədqiqat mövzusunda qərəzli münasibət də uzun müddət Avropa alimlərinin Şərqi tarixini düzgün dərk etməsini çətinləşdirirdi. XVII əsrdən başlayaraq, Avropa mədəniyyətinin sürətli inkişafı və Şərqlə müqayisədə xeyli üstünlük qazanmasının təsiri altında avropalılar geri qalmış Şərqi xalqlarına sayğısız münasibət göstərməyə başlayırlar. Lakin sağlam düşüncəli alimlərin gərgin əməyi nəticəsində zəngin yazılı abidələrin üzə çıxarılması və oxunması Qədim Şərqi mədəniyyətinə münasibəti kökündən dəyişdi.

XVIII əsrin 2-ci yarısına qədər avropalılara «Əhdi-ətiq» (Tövrat) kitablarından başqa Qədim Şərqi heç bir yazılı abidəsi məlum deyildi. XVIII əsrin ortalarında Parisdə «Avesta»nın bir hissəsi olan «Vendidad»ın Oksford əlyazması ilə tanış olan gənc fransız alimi Anketil Düperron bu abidənin Avropa elmi üçün əhəmiyyətini başa düşür və o zaman Avropada məlum olmayan Avesta dilini öyrənmək üçün Hindistana, zərdüşti qəbilələrin yanına gedir. Vətənə qayıtdıqdan 10 il sonra – 1771-ci ildə Düperron «Avesta»nın fransız dilinə tərcüməsini nəşr etdi.

¹ V.V.Bartold. Göstərilən əsəri, s. 312

² Ətraflı bax: T.A.Путинцева. Следы ведут в нескі Аравии. М., 1984, с. 5-126

rir. Düperronun bu qəhrəmanlığı (V.V.Bartold) sayəsində Avropada «Avesta»nın, bütövlükdə Qədim Şərq yazılı abidələrinin tədqiqatının başlanğıcı qoyuldu.

XVIII əsr Avropa şərqşünaslığının digər mühüm uğuru ingilis alimləri Çarlz Uilkins (1749-1836) və Uilyam Consun (1746-1794) adları ilə bağlıdır. Ost-Hind kompaniyasının məmuru olan Ç.Uilkins sanskriti öyrənən ilk ingilis alimi idi. O, 1785-ci ildə «Bhaqavaqita»nın ingilis dilinə tərcüməsini çap etdirdi. Bu, qədim hind ədəbiyyatının orijinaldan Avropa dilinə ilk tərcüməsi idi. Sonralar o, qədim hind ədəbiyyatının bəzi başqa nümunələrinin tərcüməsini və sanskrit qrammatikasını çap etdirmişdir. Ç.Uilkinsin tələbəsi U.Cons Avropada elmi hindşünaslığın əsasını qoydu. 1789-cu ildə U.Consun tərcüməsində işıq üzü görən məşhur hind şairi və dramaturqu Kalidasanın ölməz «Şakuntala» əsəri avropalıların Şərq mədəniyyəti haqqında təsəvvürlərində inqilab yaratdı. Avropalılar ilk dəfə olaraq Qərb sivilizasiyasının məlum arealından kənarında zəngin, yüksək inkişaf etmiş, özünəməxsus mədəniyyətin mövcudluğu, o vaxta qədər vəhşi, barbar hesab edilən xalqların, bədii xüsusiyyətlərinə görə Avropa (Qərb) ədəbiyyatının ən yüksək nümunələrindən geri qalmayan poeziyasının olması haqqında biliyə malik oldular. Tezliklə «Şakuntala» ingilis dilindən Avropanın digər əsas dillərinə tərcümə edildi. U.Cons həmçinin Kalidasaya aid edilən «Ritusamhara» poemasının mətnini və məşhur «Manu qanunları»nın tərcüməsini çap etdirmişdi¹.

Bu araşdırmalar Avropada bütünlükdə Qədim Şərqə marağın artması ilə nəticələndi. XIX əsrdə Avropa alimlərinin diqqəti dünya sivilizasiyasının beşiyi olan Ön Asiya və Misirə yönəldi. Qeyd etmək lazımdır ki, «Avesta»nı və sanskrit ədəbiyyatını öyrənərkən avropalılar yerli alimlərin yardımından istifadə etmişdilər. Belə ki, Avropada latın dili kimi, bu ölü dillər də alimlər arasında nəsildən-nəslə ötürülmüş, unudulmamışdı. İki min ilə yaxın bir dövrdə yerli alimlərdən heç kimin öyrənmədiyi və öyrənməyə cəhd göstərmədiyi Ön Asiya və

¹ *Hindşünaslığın inkişaf mərhələləri haqqında ətraflı bax: В.Г.Эрман. Очерк истории ведийской литературы. М., 1980, с. 8-29*

Misir dillərinin sirrini isə Avropa alimləri müstəqil açmalı oldular. Alimlərin gərgin əməyi öz bəhrəsini verdi. Mixi yazıların (Qrotefend, Raulinon və b.) və Misir heroqliflərinin (Şampolyon) sirri açıldı, arxeoloji qazıntılar nəticəsində zəngin və təkrarsız maddi mədəniyyət abidələri üzə çıxarıldı, qədim kitabxanalardan və arxivlərdən minlərlə dini, ədəbi, fəlsəfi məzmunlu əsər aşkar edildi, oxundu, tərcümə olundu. Az sonra Elam, Şumer, Het dilləri kəşf edildi və bu dillərdə olan müxtəlif məzmunlu yazılı abidələr də oxundu. Qərb alimlərinin söyləri ilə Qədim Şərq sivilizasiyasının üstündən qalın duman qatı götürüldü. Qoca Şərq, müdrik Şərq cavan Qərbi heyretə gətirdi. Qədim Şərqi Avropa unutdurmuşdu. Qədim Şərqi elə Avropa da çağdaş dünya üçün yenidən kəşf etdi¹.

* * *

XIX əsrin sonlarından başlayaraq Qədim Şərqlin tədqiqi yeni mərhələyə qədəm qoydu. Mesopotamiya, Misir, İran, Hindistan, Çin və başqa ərazilərdə arxeoloji qazıntılar genişləndirildi, İngiltərə, Fransa, Almaniya, ABŞ arxeoloji qazıntılara və ayrı-ayrı Qədim Şərq ölkələrinin tədqiqinə böyük maliyyə vəsaiti ayırmağa başladılar. Babil, Nippur, Ur və başqa Mesopotamiya şəhərləri, Misir fironlarının dəbdəbəli məqbərələri, hind sivilizasiyasının ən qədim mərkəzləri olan Mohenco-Daro və Harappa şəhərləri üzə çıxarıldı. Dünya ədəbiyyatının şah əsərləri – «Gilqamış haqqında dastan», «Mahabharata», «Ramayana» və b. ədəbi abidələr dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə edildi. XIX-XX yüzilliklərdə Qədim Şərqlin tarixi və mədəniyyətinin tədqiqinə böyük əmək sərf etmiş F.Şampolyon, H.Raulinon,

---

¹ *Qədim Şərqlin tədqiqinin əsas mərhələləri elm tarixinə aid kitablarda və dərsliklərdə geniş işıqlandırıldığı üçün burada onun üzərində dayanırıq. Bax: V.V.Bartold. Göstərilən əsəri.; Ж.Ф.Шампольон. О Египетском иероглифическом алфавите. Пер. под ред. и комм. И.Г.Лифшица, М., 1950; Войтех Замаровский. Тайны Хеттов, М., 1968; Зенон Косидовский. Когда солнце был богом, М., 1991; К.Керам Боги, гробницы, ученые. Роман археологии, М., 1986; История Древнего Востока. под ред. В.И.Кузицина, М., 2002*

Q.Maspero, E.D.Meyer, F.Petri, H.Karter, B.A.Turayev, H.Vinkler, L.Vulli, C.Marşall, V.Smit, V.V.Struve, B.B.Piotrovski, N.İ.Konrad, İ.M.Dyakonov, S.N.Kramer, V.M.Masson, M.A.Dandamayev və b. görkəmli alimlərin adları elm tarixində əbədi yazılıb. Məhz onların söyləri nəticəsində Qərbin Şərqdən əbədi üstünlüyü tezisini əsaslandırmağa çalışan qərbrmərkəzçilik nəzəriyyəsinə ciddi zərbə vuruldu, Şərq sivilizasiyaları özünün həqiqi qiymətini aldı.

Hazırda dünyanın müxtəlif ölkələrində (İngiltərə, Fransa, Almaniya, ABŞ, Hindistan, Çin, Rusiya, Yaponiya və b.) Qədim Şərqi tədqiq edən güclü elmi məktəblər fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda şərqşünaslıq elminin zəngin ənənələrinin olmasına baxmayaraq, Qədim Şərqin peşəkar səviyyədə (Qədim Şərq yazılı mənbələrindən istifadə etməklə) öyrənilməsinə XX əsrin ortalarından başlanıb. Bu baxımdan, ilk növbədə akad. İ.H.Əliyevin Midiya tarixinə, mərhum professor Yusif Yusifovun isə Elam tarixinə aid əsərlərini qeyd etmək lazımdır. S.M.Qaşqayın Manna, M.N.Mirzəyevin Babil tarixinə aid araşdırmaları da diqqətəlayiqdir. Bu araşdırmalar Azərbaycanda Qədim Şərq tarixinin öyrənilməsi sahəsində müəyyən uğurların qazanıldığını göstərir. Təəssüf ki, eyni sözləri Qədim Şərq ədəbiyyatının, bütünlükdə mədəniyyətinin tədqiqi ilə bağlı demək mümkün deyil. Digər tərəfdən, XX yüzilliyin 70-90-cı illərində Azərbaycan cəmiyyətində və elmində xalqımızın soykökü ilə bağlı müzakirələr Şərqə, xüsusilə Şumer dilinə və ədəbiyyatına marağı artırdı, bəzi tanınmış tədqiqatçılar Şumer dili, mifologiyası və eposunu Azərbaycan türklərinin mənşəyi ilə bağlı araşdırmağa başladılar¹. Bununla yanaşı, lazımi mən-

---

¹ Bax: Yusif Yusifov. *Qədim Şərq tarixi*, Bakı, 1993, s. 46-52, 331-335; *Azərbaycan tarixi*, Yusif Yusifovun və Ziya Bünyadovun redaktorluğu ilə, Bakı, 1994, s. 61-67; A.Məmmədov. *Azərbaycan dilinin erkən tarixinə aid materiallar: Azərbaycan filologiyası məsələləri, I buraxılış*, Bakı, 1983; *Yenə onun: Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языках*, bax: *Azərbaycan filologiyası məsələləri, II buraxılış*, Bakı, 1984; Mirəli Seyidov. *Azərbaycanın mifik təfəkkürünün qaynaqları*, Bakı, 1983; *Yenə onun; Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən*, Bakı, 1989

bəşünaslıq bazası olmadan, mövcud ədəbiyyatdakı fikirlərin yanlış şərhinə əsaslanaraq, şumerlərlə Azərbaycan türklərinin eyni kökdən olmasını iddia edənlər, şumer ədəbiyyatını Azərbaycan ədəbiyyatı kimi təqdim edənlər də oldu¹.

Azərbaycanda Qədim Şərqi marağın qismən də olsa təmin edilməsi üçün prof. A.Şükürovun Şərqi mifologiyasına aid araşdırmalarını², habelə bəzi ədəbi əsərlərin rus və fars dillərindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmasını (nöqsanlara və təhriflərə baxmayaraq)³ faydalı hesab etmək olar. Bütövlükdə, Azərbaycan oxucusunu Qədim Şərqi ədəbiyyatı ilə ana dilində tanış etmək istəyini, eləcə də soykökümüzü öyrənmək üçün Şumer və başqa Şərqi dilləri və ədəbiyyatının araşdırmalara cəlb edilməsini müsbət qiymətləndirsək də, gələcəkdə belə mühüm məsələyə daha ciddi və məsuliyyətlə yanaşmanın zəruriliyini qeyd etməyi də lazım bilirik.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın bir çox ölkələrindən fərqli olaraq, Azərbaycanın ali təhsil sisteminə bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən «Qədim Şərqi ədəbiyyatı» fənni uzun müddət tədris olunmamışdır. Halbuki, filologiya və şərqişünaslıq ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələrin Qədim Şərqi dillərini, ədəbiyyatını (elə tarixini də) öyrənmədiyini və bilmədiyini təsəvvürə gətirmək çətindir. Bu sahədə müəyyən kadr potensialının olmasına baxmayaraq, tədris sahəsində ciddi dönüş keçən əsrin 80-90-cı illərində yarandı. Dünya ədəbiyyatının tanınmış tədqiqatçılarından olan professor Cəlil Nağıyevin səyi ilə «Qədim Şərqi ədəbiyyatı» fənni Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin tədris planına daxil edildi.

---

¹ Elməddin Əlibəyzadə. *Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi*, Bakı, 1998

² Ağayar Şükürov. *Mifologiya I-VI kitablar*, Bakı, 1985

³ *Bilqamıs dastanı. Tərc. edən İ.Vəliyev*, Bakı, 1985; *Mahabharata və Bharata övladlarının böyük vuruşları haqqında dastan. Tərc. edən N.Səfərov*, Bakı, 1988; *Qədim Şərqi ədəbiyyatı. Tərc. edənlər İ.Vəliyev, N.Səfərov, E.Ağaoğlu*, Bakı, 1999; *Avesta, birinci kitab, fars dilindən tərcümə edən İ.Şəms*, Bakı, 1995; *Sonuncu tərcümə ilə bağlı tənqidi qeydlər haqqında bax: И.Г.Алиев. Несколько замечаний на авестологическую тему: Тарих və onun problemləri*, 1998, №1-2, s. 41; 1999 №2

Qısa müddətdə fənnin proqramı və dərs vəsaiti (müəllif variantı) hazırlandı. Bir qədər sonra isə Azərbaycanın bir sıra aparıcı ali məktəblərinin filologiya fakültələrində də bu fənn tədris olunmağa başladı. Azərbaycan ədəbiyyatının Şərq (şumer) köklərinə aid ilk dissertasiya işi də elə prof. C.Q.Nağıyevin rəhbərliyi ilə başa çatdırıldı və uğurla müdafiə edildi¹.

C.Q.Nağıyevin bu sahədə atdığı ən mühüm addım isə şübhəsiz ki, «Qədim Şərq ədəbiyyatı» dərsliyinin çapa hazırlanmasıdır. Dərslik Azərbaycanda Qədim Şərq ədəbiyyatı üzrə ilk ümumiləşdirici əsərdir. Müəllifin zəngin mənbələrə və ədəbiyyata, eləcə də uzun illərin tədris təcrübəsinə əsaslanaraq yazdığı bu kitab ədəbiyyatşünaslığın mühüm uğuru kimi dəyərləndirilə bilər. Elmi yaradıcılıqla pedaqoji təcrübəni bacarıqla uzlaşdıran prof. C.Nağıyev arxeoloji mənbələrdən, təsviri sənət əsərlərindən, dini-mifoloji materiallardan geniş şəkildə yararlanaraq, ibtidai cəmiyyətdə bədii yaradıcılığın yaranması və inkişaf yolunu izləyir, onun əsas funksiyalarını üzə çıxarır. Dərsliyin sonrakı bölmələrində o, oxuculara şumer-akkad, Misir, Het, Hurri, İran, yəhudi, hind, Çin ədəbiyyatları haqqında yığcam və son dərəcə maraqlı öçerklər təqdim edir.

Müstəqil yaradıcılığa meylli olan müəllif dərsliklərin tərtibində geniş istifadə edilən kompilyasiya üsuluna əl atmamış, və nəticədə orijinal bir əsər yaratmağa nail olmuşdur. Bununla bağlı diqqəti çəkən digər cəhət C.Nağıyevin bir sıra ədəbi əsərlərin mövcud tərcümələrinə (əsasən rus dilindən) meyl etməməsi, onları (o sıradan poeziya nümunələrini) öz tərcüməsində təqdim etməsidir. Bu zaman o, orijinala daha yaxın olan mətnin üslubunu və məna çalarlarını olduğu kimi saxlamağa çalışmış, bu isə təhriflərdən və mətnin yanlış interpretasiyasından yan keçməyə imkan vermişdir.

Dərslikdə Şərq dünyası ilə sıx bağlı olan qədim azərbaycanlıların da bədii yaradıcılığına aid faktlar araşdırılır, müqayisəli təhlilə cəlb olunur. Müəllif Azərbaycan türklərinin indiki doğma yurdlarında ən qədim zamanlardan yaşamasına

---

¹ Bax: S.N.Məmmədova. *Şumer ədəbiyyatı və Azərbaycan, Avtoreferat, Bakı, 1999*

qəti inam ifadə edir. Bununla yanaşı o, mühakimələrində bay-ağılıqdan və populizmdən çox uzaqdır. Azərbaycançılıq və vətəncilik hissi, yurdumuzun çağdaş durumunda gəncliyin vətənpərvərlik və tarixi ənənələrimizə hörmət ruhunda tərbiyə olunması zəruriliyinin dərk edilməsi bədii əsərlərdən kitabda verilən parçalarda da, onların şərhində də aydın görünür.

Müəllifin bir sıra hallarda ayrı-ayrı əsatinin və ya başqa janrlarda olan əsərlərin məzmununu geniş şərh etməsi, onlardan iri parçalar gətirməsi nəzərdən qaçmır. Qədim Şərq ədəbiyyatına aid tələbələr və geniş oxucu kütləsinin istifadəsində müntəxəbat tipli yararlı kitabların olmadığı bir şəraitdə bu metod özünü doğruldur.

Təbiidir ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında iz qoyacağına şübhə etmədiyimiz bu kitab nöqsansız da deyil. Lakin unutmamaq olmaz ki, ilk addım atılıb və bu istiqamətdə keçiləsi yol hələ çox uzundur. Ona da şübhə etmirik ki, «Qədim Şərq ədəbiyyatı» Azərbaycanda müdrik Şərqə marağı daha da artıracaq və gələcəkdə bilavasitə qədim dillərdə olan ədəbi abidələri oxuyub araşdıran mütəxəssislərin yetişməsinə təkan verəcək. Bu yolda prof. C.Nağıyevə uğurlar diləyirik.

Mirheydər Mirzəyev

tarix elmləri namizədi, dosent

Müəllifdən

Dünya ədəbiyyatı tarixinin Azərbaycan ali məktəblərində öyrənilməsi son vaxtlara qədər birtərəfli səciyyə daşımış, Xarici ölkələr ədəbiyyatı kursu adı altında, əsasən Qərb ədəbiyyatının tədrisinə üstünlük verilmişdir. Keçən yüzilliyin sonlarından başlayaraq, ilk dəfə olaraq BDU-nun filologiya fakültəsində Şərq ədəbiyyatı da geniş şəkildə tədris olunmağa başlanmışdır. Yüksək mənəvi dəyərlərə və zəngin ənənələrə malik olan Qərb mədəniyyəti, sadəcə olaraq böyük ümumdünya ədəbiyyatının bir qolunu təşkil edir. Dünya ədəbiyyatının ikinci qolu isə Şərq ədəbiyyatıdır. Dah qədim tarixə və zəncin mədəni, ədəbi, estetik ənələri malik olan Şərq ədəbiyyatını öyrənmədən Qərb ədəbiyyatını da lazımı səviyyədə mənimsəmək mümkün deyil.

Uzun illər boyu, məlum siyasi və ideoloji səbəblər üzündən Şərq ədəbiyyatının ali məktəb filoloji fakültələrin tədris planlarına salınmaması nəticəsində tələbələr dünya mədəniyyətinin çoxsaylı nadir incilərini ya heç yerli-dibli öyrənmə bilməmiş, ya da bu ədəbiyyat barədə onlara çox səthi məlumat verilmişdir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan xalqı da ən qədim və çox zəngin ədəbi-mədəni ənənələrə malik olan Şərq xalqlarından biridir. Azərbaycan Respublikasının mərhum prezidenti, ümummilli lider Heydər Əliyev 1994-cü ildə dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 500 illiyi ilə əlaqədar Yubiley üzrə Dövlət komissiyasının iclasında söylədiyi Yekun sözündə bu barədə demişdir: «Eyni zamanda, qeyd etdiyim kimi, biz daim çalışmışıq ki, Azərbaycan xalqını dünyaya daha yaxından tanıdaq. Bilsinlər ki, xalqımızın çoxəsrlik, zəngin tarixi, mədəniyyəti var. Bilsinlər ki, Azərbaycanın bugünkü mədəniyyəti dahi şəxsiyyətlərimizin yaratdığı və əsrlərdən-əslərə keçən mədəniyyətimizə, elmimizə, mənəviyyatımıza əsaslanır. Bu ona görə lazımdır ki, hamımıza məlum olan düşmən qüvvələr sübut etməyə çalışırlar ki, Azərbaycan xalqının zəngin tarixi olmamışdır, onun kökü yoxdur. Şübhəsiz ki, bu cəfəngiyatdır. Bəzən buna heç cavab vermək istəmirsən. Lakin xalqımıza düşmən olan, qəsd etmək istəyən dairələr, qüvvələr, bəzən də millətlər,

respublikamızı parçalamaq, onun ərazisini qəsb etmək istəyənlər əvvəllər də çalışmışlar və indi də çalışırlar sübut etsinlər ki, guya Azərbaycan xalqı tarixi kökə malik olan bir xalq deyildir (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, II cild, Bakı: Azər-nəşr, 1997, s. 94-95).

Bu sözlər bir daha ümumi mədəni coğrafiyaya və ədəbi mühitə malik olduğumuz digər Şərq xalqlarının ədəbi-bədii, fəlsəfi-estetik və elmi ənənələrinin ümumdünya ədəbiyyatının kontekstində öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Milli kökə qayıdış, milli dəyərlərin öyrənilməsi baxımından ilk növbədə klassik irsimizin, sonra isə bu irsin formalaşdığı mühi-tin bərpa edilməsi və lazımı səviyyədə öyrənilməsi üçün Qə-dim və Yeni Şərq ədəbiyyatının ali məktəblərimizdə tədrisinə böyük ehtiyac var.

Artıq xeyli vaxtdır ki, dünyanın qabaqcıl, inkişaf etmiş ölkələrində Şərq mədəniyyətinin öyrənilməsi elmin prioritet sahələrindən biri olmuşdur. Son əsrlərin ən böyük nailiyyətlərindən biri də Qədim Şərq mədəniyyətinin araşdırılması və bu sahədə əldə edilmiş nailiyyətlər hesab oluna bilər. Qədim Misir, İkiçayarası (Mesopotamiya), Anadolu, Hind, Çin, İran və yəhudi mədəniyyətləri artıq bütün dünyada dərinlən öyrənilməkdə və yayılmaqdadır. Əfsuslar olsun ki, çox böyük və zəngin tarixə malik olan Qədim türk mədəniyyəti və ədəbiyyatı hələ bu günə qədər Qədim Şərq ədəbiyyatının tərkibinə daxil edilməmişdir. Bu, bir daha Qədim Şərq mədəniyyətinin öyrənilməsi sahəsində hələ də qatı açılmamış səhifələrin olduğunu göstərir.

O da yaxşı məlumdur ki, dünya ədəbiyyatı yarandığı gündən etibarən qarşılıqlı ədəbi əlaqələr və təmaslar şəraitində inkişaf etmişdir. Əgər nəzərə alsaq ki, Qədim Şərq mədəniyyəti və ədəbiyyatı Qərb ədəbiyyatının əsasını təşkil edən Qədim yunan və Roma mədəniyyətlərindən bir neçə min il əvvəl mövcud olub və həmin mədəni irsin ənənələri əsasında yaranıb, onda Qədim Şərq ədəbiyyatının öyrənilməsinin zəruriyyəti dənılmaz olur. Daha sonralar təşəkkül tapan və yaranmağa başlayan Qərb (Qədim yunan və Roma) mədəniyyətinin Qədim Şərq ədəbiyyatının təsiri altında formalaşması fikri birmənalı şəkildə artıq dünyanın bütün aparıcı mütəxəssisləri tərəfindən qəbul

edilməkdədir. Bu heç bir vəchlə Qərb mədəniyyətinin dəyərini azaltmır, əksinə onu daha da qiymətli edir. Çünki bütün dünya mədəniyyəti ən qədim dövrlərdən başlayaraq qarşılıqlı təmasda olmuş, bir-birindən öyrənərək yaranmış, inkişaf etmiş və formalaşmışdır.

Müdrək Qədim Şərqi mədəniyyəti özündən sonra yaranan dünya mədəniyyətini çoxsaylı ədəbi süjetlər, obrazlar, motivlər və mövzularla zənginləşdirmişdir. Mütəxəssislərin də göstərdiyi kimi, Qərb xalqları hələ lap qədim dövrlərdən başlayaraq özünü Şərqi çevirmiş, oradan bir sıra dini, fəlsəfi, əsatiri, ədəbi ənənələri əxz etmişdir. Dünyanın bir sıra möcüzələri ilk dəfə Şərqi yaranmış kimi, dünya fəlsəfəsinin, elminin, ədəbiyyatının təkrar olunmaz nümunələri də ilk dəfə bu ərazilərdə meydana gəlmişdir.

Qədim Şərqi coğrafiyası Nil, Dəclə və Fərat çaylarının sahillərindən başlayaraq Qanq və Xuanxe çaylarının sahillərinə qədər bir ərazini əhatə etmişdir. Bu ərazilərdə e.ə. 4-cü minilliyin əvvəllərindən başlayaraq, ilk yazı nümunələri (piktoqramlar, heroqliflər, papiruslar, Eham yazıları, Bisütun yazılı abidələri), memarlıq, heykəltəraşlıq, rəngkarlıq nümunələri yaranmışdır. Qədim Şərqi dünya ədəbiyyatına şumer-akkad, Misir, Anadolu, hind, Çin, türk, İran və yəhudi mədəniyyətlərini bəxş etmişdir. Burada biri-birindən qiymətli «Bilqamis dastanı», Misir lirik poeziyası, nağılları (hekayələri) və ehamları, «Riqveda», «Mahabharata» və «Ramayana», çinlilərin «Beş kitabı», «Avesta», «Bibliya» kimi dünya mədəniyyətinin nadir inciləri yaranmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, Qədim Şərqi bəşəriyyətə Konfutsi, Lao Tszi, Budda, Zərdüşt, Musa, Davud, Süleyman kimi bir sıra müdrək filosoflar və peyğəmbərlər bəxş etmişdir.

Azərbaycan və türk mədəniyyəti üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir sıra problemlər də hələ bu günə qədər öz elmi həllini tapmamışdır. Belə ki, Qədim Şərqi mədəniyyətinin beşiyi sayılan Şumer mədəniyyəti heç şübhəsiz ki, qədim türk mədəniyyəti ilə sıx bağlı olsa da, mütəxəssislər bu problemin üzərindən sükutla keçmiş, bu çox ciddi məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışmamışlar. Şumer dilinin mənşəyi hələ də müəyyən edilməmişdir. Şumer dilinin iltisacı dillər qrupuna daxil olması

bütün mütəxəssislər tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul olunur. Eyni zamanda dünyanın bir çox nüfuzlu alimləri (O.N.Tuna, O.Süleymanov, A.Məmmədov və s.) şumer dilində çoxsaylı türk sözlərinin olduğunu artıq sübut ediblər. Lakin, onlar bu sözlərin şumer dilinə hansı yolla daxil olduğunu söyləməkdə çətinlik çəkirlər. Bildiyimiz kimi, bir qayda olaraq, bir xalq təmasda olduğu daha güclü xalqın dilindən sözlər götürür. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, şumer mədəniyyətinin çiçəkləndiy dövrdə, həmin ərazilərdə böyük gücə və nüfuzə malik olan türk dilli xalq(lar) olmuşdur və şumerlər də öz dillərini onların sözləri hesabına zənginləşdirmişdir. Məlum olduğu kimi, Qədim İkiçayarasında hələ şumerlərdən də əvvəl çox zəngin mədəniyyətə və dövlətçilik ənənələrinə malik olan türk (prototürk) mənşəli Aratta dövləti olmuşdur və bu ərazilərdə çox güman ki, daşqa türkdilli xalqlar da yaşamışdır. Belə olan halda, şumer dilində türk sözlərinin olması asanlıqla izah oluna bilər.

Bundan başqa, Qədim türk mədəniyyətinin öyrənilməsində qədim İran ərazilərində məskunlaşan xalqların və tayfaların da böyük rolu olmuşdur. Belə ki, bu ərazilərdə hələ lap qədim zamanlardan etibarən bir sıra türk dilli xalqlar yaşamışdır. Dünya elmində bir qayda olaraq İran mədəniyyəti dedikdə, nədənsə əsas etibarilə Nahamaniş (fars) mədəniyyəti nəzərdə tutulur. Əgər nəzərə alsaq ki, nahamanişlər İran ərazisində ancaq Əhəməni dövləti zamanı yaşamışdır və onlara qədər bu ərazilər qamların (maqlar), kutilərin, kassilərin, sakların, subarların və bir sıra digər türk mənşəli xalqların ana vətəni olmuş və onlar hələ o zaman böyük bir mədəniyyətin sahibi olmuşlar, onda bu fikrin düzgün olmadığı aydın olar.

Eyni zamanda, əgər nəzərə alsaq ki, Qədim Çində də hələ çox qədim zamanlardan başlayaraq, türk mənşəli xalqlar (Xunnular, Hunlar) yaşamışlar və Qədim Çin mədəniyyətinin inkişafında və formalaşmasında böyük rol oynamışlar, onda Qədim Uzaq Şərq mədəniyyətində də türk qatlarının araşdırılmasına böyük ehtiyac olduğunu görürük.

Bütün bu sadaladığımız amillər, eləcə də on beş ildən artıq bir dövrdə universitet auditoriyalarında bu mövzularda oxunmuş

mühazirələr Qədim Şərq ədəbiyyatı tarixi sahəsində ali məktəblər üçün dərslik yazılmasına səbəb olmuşdur. Bu dərsliyin yazılması prosesində müəllif çoxsaylı elmi-nəzəri və bədii ədəbiyyatı öyrənməklə yanaşı, Azərbaycanın və dünyanın bir sıra mütəxəssisləri ilə məsləhətləşmişdir. Görkəmli Azərbaycan elamşünası, mərhum professor Yusif Yusifovun, dilçi alim professor Firidun Ağasıoğlunun və mərhum akkadşünas alim dos. Mirheydər Mirzəyevin qiymətli məsləhətləri və göstərişləri bu kitabın yazılmasında böyük rol oynamışdır və müəllif onlara və bu kitabın ərəsəyə gəlməisində xidməti olanlara öz dərin minnətdarlıq hissini bildirir.

İBTİDAİ MƏDƏNİYYƏT
VƏ İNCƏSƏNƏT

Giriş

İlkin mədəniyyət tarixi o qədər qədim və böyükdür ki, onun hansı dövrdə yarandığını tam dəqiqliyi ilə heç kim söyləyə bilməz. Məhz elə ona görə də dünya mədəniyyətinin yaranma tarixini müxtəlif dövrlərə aid edirlər. Hələ XIX yüzilliyin ortalarına qədər mədəniyyətin ilkin vətəni başlıca olaraq Qədim Yunanıstan hesab olunurdu və onun yaranma tarixi eramızdan əvvəl birinci minilliyin əvvəllərinə aid edilirdi. Həmin əsrin sonlarından başlayaraq, bu tarix bir neçə min il qabağa çəkilərək ilkin mədəniyyətin vətəni Yunanıstandan Yaxın və Orta Şərqə – İkiçayarası və Misirə keçirilmişdir. Bir qədər sonra isə Qədim Şərq mədəniyyətinin coğrafiyası və əhatə dairəsi daha da genişlənərək Qədim Hindistanı, Çini, İrani və İsraili də əhatə etmişdir.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən çoxsaylı tapıntılara əsaslanaraq, Qədim Şərq mədəniyyətinin yaranma tarixini təxminən e.ə. V-IV minilliklərə aid etmək olar. Bununla belə, insanların ilkin bədii yaradıcılığı daha qədim dövrlərə, bəşər tarixinin ən qədim çağlarına gedib çıxır.

İbtidai mədəniyyət

Bədii yaradıcılığın meydana gəlməsi və əsas funksiyaları. Mədəniyyətin tərkib hissəsi olan incəsənətin və bədii yaradıcılığın tarixi insanın yaranması tarixindən başlanır. İbtidai və yaxud bəsit incəsənətin (ilkin bədii yaradıcılıq formasının) yaranma tarixini dəqiq müəyyən etmək mümkün olmasa da, bu gün bəşəriyyətə məlum olan ən qədim qaya rəsmləri və digər çoxsaylı arxeoloji tapıntılara əsaslanaraq, bu tarixin yüz mindən artıq olduğunu söyləyirlər. Daha dəqiq desək, incəsənətin və bədii yaradıcılığın tarixi və coğrafiyası dünyanın bütün ərazilərini əhatə etməklə *homo sapiens* («dərrakəli insan») mövcud olduğu dövrdən başlanır. İncəsənətin mənşəyi və onun inkişaf mərhələləri ən qədim sənət nümunələri hesab olunan *pa-leolit* dövrünə aid olan əsərlərdir.

İbtidai cəmiyyətdə ilk insanlar, demək olar ki, özlərinin bütün mənəvi fəaliyyətini incəsənət, bədii təsvir vasitələri ilə ifadə etmişlər. İbtidai cəmiyyətdə bədii yaradıcılıq o dövrlərdə yaranmağa başlayan bütün başqa mədəniyyət növləri ilə sıx əlaqəli şəkildə inkişaf edərək formalaşmışdır. Xüsusilə, ilkin, bəsit incəsənət daha çox insanların gündəlik həyatı, məişəti və bunlarla birbaşa bağlı olan dini və əsatiri dünyagörüşlə əlaqədar olmuşdur. Təbiət qüvvələrinin sirlərini dərk etməyərək, onların qarşısında aciz qalan, yaşamaq üçün həyatla ölüm-dirim mübarizəsi aparən ilk insanlar öz hiss və həyəcanlarını bədii təsvir vasitələri ilə ifadə etmişlər. Elə ona görə də, ibtidai incəsənətdə insanların ətraf mühit haqqında ilk təsəvvürləri, ilkin anlayışları ifadə olunmuşdur.

İbtidai mədəniyyət. Yer üzərində insanın yaranma tarixi iki milyon ilə yaxın olsa da, müasir tipli insanın (*homo sapiens*) təxminən qırx min il yaşı var. İlk (ibtidai) insanın (neandertalın) istifadə etdiyi daş alətlərlə *homo sapiensin* alətləri arasındakı fərqi müəyyən etmək o qədər də asan iş deyil.

Mədəniyyət tarixində bədii təfəkkürün yaranmasını ilk «dərrakəli insanın» meydana gəldiyi dövrdən etibarən başlamaq lazımdır. Bu dövrdə insan həyat uğrunda instinktiv mübarizədən şüurlu fəaliyyət mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Yavaş-yavaş insan beyninin quruluşu dəyişməyə başlayır, inkişaf edir və formalaşır. İnsan ətraf mühiti və özünü hiss və dərk edir. Ancaq insanlara məxsus olan inkişaf etmiş, ali şüur və idrak qabiliyyəti tədricən bədii təfəkkürün və onun maddi ifadəsi olan bədii yaradıcılığın yaranmasına gətirib çıxarır. İnsan təsviri incəsənəti icad edir və bununla da «həyatın bir anını» donduraraq ona bədii don geyindirir, qayalar üzərinə həkk etməklə əbədləşdirir.

Ən kobud əşyalardan başlayaraq, daha incə kəsici alətlərlə daşlar və qayalar üzərində ilk təsvirləri həkk etmək üçün qədim insan bir neçə min il və çox mürəkkəb olan həyat yolu keçmişdir. Vəhşi heyvan ovu ilə məşğul olan ilk insanlar öz ağır işlərini asanlaşdırmaq və təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün müxtəlif vasitələr düşünməyə və yollar axtarmağa başlayırlar. İlk vəhşi heyvan ovu ilə mağara mədəniyyəti arasında birbaşa

bağlılıq var. İbtidai incəsənətlə məşğul olan görkəmli fransız alimi **A. Breyl** bu əlaqəni nəhəng vəhşi heyvanın ovu ilə məşğul olan insanda təxəyyül və səriştə qabiliyyətinin yaranmasının başlanğıcı kimi izah edir. A. Breyl qeyd etdiyi kimi, bu proses nəticəsində «insan yaddaşı gözəl fiqurlu obrazlar yaratmaq üçün vacib olan canlı, dərin və inadcıl təəssüratlarla zənginləşirdi».

İbtidai incəsənət. Ancaq üst paleolit dövründə, həyat uğrunda yeni mübarizə üsulları inkişaf etməyə başladığı andan etibarən insanın ərzaq problemi nisbətən həll olunduğuna görə, onun boş vaxtı çoxalır və o darıxmağa başlayır. Görkəmli fransız yazıçısı **Anatol Fransin** «meymun heç vaxt insan ola bilməyəcək, ona görə ki, o, darıxmağın nə olduğunu bilmir» kimi yarızarafat-yarıciddi tərzdə söylədiyi bu sözlər insanın formalaşmasında əməklə bərabər darıxmaq faktorunun da az əhəmiyyət kəsb etmədiyini göstərir.

Əlbəttə, incəsənət ancaq darıxmaq faktorunu aradan qaldırmaq üçün yarana bilməzdi, belə olan halda o öz dərin mənəvi məziyyətlərini itirmiş olardı. Yarandığı ilk gündən etibarən incəsənət insan mənəviyyatını zənginləşdirən bir həyat amili, mübarizə vasitəsi olmuşdur. İbtidai incəsənətin psixologiyası və təşəkkül tarixindən bəhs edən **L.S. Vıqodskinin** fikrincə, incəsənətin yaranmasını ancaq hisslərin qarşılıqlı təması ilə məhdudlaşdırmaq olmaz, çünki «incəsənət ilk başlanğıcda yaşamaq üçün mübarizənin ən güclü aləti kimi meydana gəlmişdir» (səh. 312).

İbtidai incəsənətin mənşəyi və yaranma səbəbləri bir sıra amillərlə izah oluna bilər. Yaşayış uğrunda mübarizə aparan ilk insan öz həyatını qoruyub saxlamaq üçün yollar axtarmış, yeni-yeni üsullar arayıb tapmışdır. Maddi tələbatlarını təmin etdikdən sonra, ilk insanlar öz mənəvi ehtiyacları barəsində də düşünməyə başlayır və «yaradıcılıq fəaliyyətlərini» davam etdirirlər. Beləliklə, incəsənət başlanğıcda qədim insanların əyləncə və müxtəlif oyunlara ehtiyacı nəticəsində meydana gəlmişdir.

İlkin bədii yaradıcılıq nümunələrini müşahidə edərkən belə qənaətə gəlmək olar ki, ibtidai incəsənətin yaranmasında ən qədim insanların təqlidmə instinkti başlıca yerlərdən birini

tutmuşdur. Təsadüfi deyil ki, *təqlid faktoru* bütün dövrlərdə bədii yaradıcılığın əsas ünsürlərindən biri olmuşdur.

Bədii yaradıcılığın yaranması ilk növbədə daha çox *instinkt faktoru* ilə də tənzimlənmişdir. Bədii yaradıcılıq fəaliyyətində müxtəlif fəaliyyət sahələrinin (ilkin rəqs, bəsit əyləncə nümunələri, ibtidai estetik qabiliyyətlər və s.) biopsixoloji kökləri və ünsürləri başlıca rol oynamışdır. Məlum olduğu kimi, adi instinkt heyvanlarda da çox inkişaf etmişdir. Ancaq, o da məlumdur ki, heyvanlar bədii yaradıcılıqla məşğul olmaq qabiliyyətinə malik deyillər. Bircə elə bu amil adi instinktin bədii yaradıcılıq üçün kifayətedici olmadığını sübut edir. Əgər insanı heyvandan fərqləndirən ilk növbədə ali şüur formasıdırsa, digər tərəfdən onun sosial vəziyyətidir. Məhz elə ona görə də insanın bədii yaradıcılığı onun sosial instinktə malik olması ilə izah olunmalıdır. «Şüurun analitik qabiliyyətlərinin inkişafı ilə yanaşı, sosial instinkt insanın bütün fəaliyyətini müəyyənləşdirir, psixoloji aparatının yenidən qurulmasına şərait yaradır, onun mənəvi aləmini formalaşdırır».

Bizon. Rəngkarlıq. Nio (yuxarı polelolet). Fransa.

Bədii təfəkkürün yaranması və formalaşması prosesində sosial şüurun fəal rol oynaması nəticəsində hələ lap qədim dövrlərdən başlayaraq yaranan ibtidai incəsənət ictimai məzmun kəsb etməklə yanaşı, müəyyən bədii-estetik funksiyaları

da yerinə yetirməyə xidmət etmişdir.

Yazının yaranmasına qədərki bədii yaradıcılıq nümunələri başlıca olaraq paleolit, mezolit və neolit dövrlərində ancaq çox-çəşidli tətbiqi sənət, məişət alətləri, rəssamlıq, heykəltəraşlıq kimi incəsənət növlərində ifadə olunub. Bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatan bu nadir incəsənət nümunələri başlanğıcda mütəxəssislər tərəfindən birmənalı qəbul edilməmişdir. Mütəxəssislərin bir qismi bu əsərləri adi cızma-qara hesab edir, digərləri isə onların orijinallığına şübhə ilə yanaşırdılar. Bəzi mütəxəssislər isə, hətta bu qaya rəsmlərini adi rəsm əsəri deyil, hələ indiyə qədər oxunmayan yazılar olduğunu israr etmişlər. Hər halda bu gün dünyanın heç bir yerində ibtidai incəsənətin mövcudluğunu inkar edən adam tapılmaz. Beləliklə, ibtidai və ənənəvi incəsənət yarandığı ilk dövrlərdən başlayaraq bədii yaradıcılığın, demək olar ki, bütün funksiyalarını yerinə yetirib.

İbtidai mədəniyyətin başlıca funksiyalarından biri bədii formaya malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda müəyyən məna və məzmun kəsb etməsidir. Məlum olduğu kimi, ancaq xüsusi istedadla malik olan insan bədii yaradıcılıqla məşğul ola bilər. Bu adamlar ətraf mühitdə, təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən hadisələrə xüsusi gözlə baxır, onların canlı obrazlarını yaradır və onlara müəyyən məna verə bilirdilər. Hələ lap qədim dövrlərdən başlayaraq insanların bədii yaradıcılığı belə formalaşmışdır. XIX əsrin görkəmli ingilis etnoqrafı və mədəniyyət tarixçisi **E.B.Taylor (Edward Burnett Taylor)** qədim mədəniyyətin formalaşması və yaranma əlamətlərindən bəhs edərək yazır: «Vəhşi və mədəni insan aqlının qədim tarixində transendental müdriklik qabiliyyətini deyil, gündəlik həyat faktlarını mənimsəyən və onlara ibtidai fəlsəfənin sxemlərini işləyib hazırlayan kobud sağlam düşüncəni görməyə imkan verir» (səh. 63).

Göründüyü kimi, ibtidai mədəniyyət yarandığı ilk gündən başlayaraq müasir bədii yaradıcılıq kimi bir sıra funksiyaları yerinə yetirib. Bunlardan ideoloji, ümumtəlim, kommunikativ (əlaqə), sosial dərkətmə, estetik və fəlsəfi funksiyaları, xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Bəşər tarixinin ən qədim dövrlərində də, sonralar olduğu kimi, sənətkarın cəmiyyətdə xüsusi yeri olmasına baxmayaraq,

İbtidai incəsənətin yarandığı vaxt, kollektiv yaşayış tərzini hakim mövqə tutmuş, sənətkarın fərdi həyatı arxa planda qalmış, onun yaradıcılıq fəaliyyəti kollektivin ümumi mənafeyinə xidmət etmişdir. Beləliklə, həmin dövrdə yaranan incəsənət ictimai xarakter daşdığından o, mövcud cəmiyyətin *ideoloji funksiyasını* ifadə etmişdir. Eyni zamanda o dövrdə yaranan hər bir incəsənət əsəri *ümumtəlim funksiyasını* yerinə yetirmişdir. Bu ən qədim dövrlərdə də belə olmuşdur. Məlum olduğu kimi, hələ yazı yaranmazdan əvvəl incəsənət öz bəsit imkanları ilə insanların mənəvi kamilliyinin inkişafına xidmət etmişdir. Çox güman ki, ilkin qaya rəsmləri müəyyən ideya və fikir çəkisinə malik olmuş, müəyyən tərbiyə funksiyasını yerinə yetirmişdir. Əsasən konkret məişət, təsərrüfat və fəaliyyət səhnələrini əks etdirən bu sənət əsərləri qədim insanların dünyagörüşlərini ifadə etməklə yanaşı, eyni zamanda plastik ideogramlar vasitəsilə müəyyən informasiya da vermişlər.

«Böyük zal»ın sağ divarında Bizon. Rəqərlilik, Lasko mağarası, Dordon departamenti, yuxarı paleolitik, Fransa.

Qədim incəsənət nümunələri də ictimaiyyətlə fərd arasında əlaqə yaradan bir vasitə olub. Sənətkar yaratdığı hər bir əsərdə özündən əvvəlki və həmin dövrün informasiyalarını bədii forma və üslublarla əbədiləşdirməklə onu öz müasirlərinə nümayiş etdirmək məqsədi güdməklə yanaşı, eyni zamanda gələcək nəsillərə çatdırmaq istəmişdir. Bu da öz növbəsində qədim incə-

sənətin həm də *kommunikativ funksiyaya* malik olduğunu göstərir.

Hər bir dövrün öz sosial quruluşu və ictimai-siyasi problemləri olmuşdur. Qədim insanlar da gündəlik məişət qayğılarından tutmuş, dərin ictimai münasibətlərə qədər öz dövrlərinin sosial həyatında fəal iştirak etmişlər. Bir sıra təsərrüfat işləri ilə yanaşı, dini-mistik dünyagörüşünün formalaşmasında incəsənətin də xüsusi rolu olmuş və o, öz fəaliyyət dairəsinə görə *sosial funksiyanı* yerinə yetirmişdir.

Qədim insanlar ilk növbədə özlərini, sonra isə ətraf mühiti və real həyatı dərk etdikdə şüurlu yaradıcılıqla məşğul olabildilər. Məişət qayğılarından qismən xilas olub, yavaş-yavaş öz gücünə inanan, ətraf mühit, yaşadığı aləm, real varlıq, insanların həyatı, təbiətin sirləri haqqında düşünməyə başlayan insan nəyi isə dərk edir və dərk etdiyini bədii şəkildə qayalar üzərinə köçürür. Məhz elə ona görə də ibtidai incəsənət ilk növbədə *dərketmə funksiyasını* özündə əks etdirir.

Qədim insanlar hələ tam şəkildə dərk edə bilmədikləri dünya-aləmin sirlərini qeyri-adi qüvvələrin varlığı və bu qüvvələrin birbaşa təsiri ilə izah etməyə çalışırdılar. Buradan da insanların ilk dini dünyagörüşləri və mistik təsəvvürləri meydana gəlməyə başlamışdır. Qədim insanların yaratdıqları ilk ibtidai incəsənət əsərlərində dini və mistik mövzulara həddindən artıq geniş yer verildiyindən bu sənət nümunələrinin *dini-xurafat funksiyasını* inkar etmək olmaz.

Müxtəlif plastik cizgilər, hələ bu günə qədər tərkibi aydın olmayan rənglər (boyalar), təsirli və mənalı formaya malik olan rəsm əsərləri, onların heç şübhəsiz ki, ilk növbədə müəyyən məqsədlə, daha doğrusu, xüsusi estetik funksiyanı ifadə etmək üçün yarandığını göstərir. Beləliklə, İbtidai incəsənət bədii yaradıcılığın bütün başlıca funksiyalarını yerinə yetirməklə yanaşı, ibtidai dini-fəlsəfi və sosial dünyagörüşlərin də formalaşmasında böyük rol oynamış olur və ona görə də onun *fəlsəfi funksiyası* danılmazdır.

İbtidai incəsənətin dövrləri və inkişaf mərhələləri

Ən qədim (ibtidai) dövrlərdə hələ yazı sistemi mövcud olmadığına görə insanlar öz bədii yaradıcılıq fəaliyyətlərini, ancaq təsviri və tətbiqi sənət formalarında ifadə edirdilər. Bədii tətbiqi sənət formalarının yaranması və inkişaf mərhələləri, onun təkamül yolu minillikləri əhatə edib. Qədim insanların yaratdıqları təsviri sənət paleolit, mezolit və neolit dövrlərində formalaşmışdır.

Paleolit dövrü incəsənəti. Paleolit («*palayos*» – qədim və «*litos*» – daş mənasını ifadə edən iki yunan sözündən ibarət, qədim daş əsri deməkdir) dövründə ibtidai incəsənət əsas etibarilə iki istiqamətdə – sxematik və naturalist formalarda inkişaf etmişdir.

Paleolit insan mədəniyyətinin ən uzunmüddətli və birtərəfli inkişaf mərhələsidir. Paleolit iki mərhələyə bölünür: aşağı, yaxud ilkin dövr. Bu dövr miladdan bir milyon il əvvəl başlayıb, e.ə. qırxıncı minilliyin sonlarına qədər davam etmişdir; yuxarı, yaxud son dövr isə e.ə. XI-X minillikləri əhatə edir. Yuxarı paleolit mədəniyyəti – Şatelperon, Orinyak, Qravet, Solütrey və Madlen dövrlərinə ayrılır.

Üst paleolit dövründə *Homo sapiensin* meydana gəlməsi ilə mədəniyyət və sosial-iqtisadi həyat sürətlə inkişaf etməyə başlayır və paleolit incəsənətinin ilk nümunələrində şərti-sxematik formalarla naturalist ünsürlər birləşərək bədii şəkildə ifadə olunur. Bu dövrə aid olan ilk mədəniyyət abidələri qədim yaşayış məskənlərindən biri sayılan Azərbaycan ərazisində tapılmışdır.

Azərbaycanda üst paleolit dövrünə aid ilk maddi mədəniyyət nümunələri Damcılı mağarasında, Yataq yeri və Zar açıq yaşayış yerində aşkar olunmuşdur. **Akad. İ.H.Əliyev** bununla əlaqədar yazır: «Damcılı mağarasının daş məmulatları içərisində üst paleolit dövrünə aid qaşovcuqlar, kəsici alətlər, bizlər və bıçaq tipli alətlər qeydə alınmışdır» (bax: İ.H.Əliyev, səh. 70).

Qədim Azərbaycan mədəniyyətinin yaranma tarixi hələ tam şəkildə araşdırılmasa da, əldə olan abidələrdən çıxış edərək erkən mədəniyyət haqqında fikir söyləmək olar. Belə ki,

Azərbaycan ərazisində Quruçay mədəniyyəti bu ərazilərdə yaşayan insanların mənəvi aləmi haqqında ilk məlumatlar verir.

Aşağı paleolit dövründə insanları mağaralardan yaşayış yeri kimi istifadə etməyə başlamışdır. Azərbaycanın Füzuli bölgəsində olan Azıx mağarası buna parlaq misal ola bilər. Son araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, Azıx sakinləri çox erkən vaxtlarda oda yiyələnmiş, ondan səmərəli şəkildə istifadə etmişlər. Odun kəşfi qədim insanların ruhi-mənəvi aləminin inkişafına yardım etmişdir və onların şüurlu həyat sürməsinə şərait yaratmışdır. Azıxantrop (Azıx insanı) təxminən 400 min il əvvəl yaranmışdır.

Azıx mağarasında bir ayı kəlləsi aşkar edilmişdir. Bu kəllə üzərində bir neçə çərtmə var. Həmin çərtmələrin yeddisi paralel şəkildədir. Qədim Şərqdə yeddi rəqəminin çox tez-tez işlənməsi də göstərir ki, hələ qədim zamanlarda insanlar bu rəqəmin sehrli, qeyri-adi qüvvəyə malik olduğuna inanmışlar. Qədim şumerlər 7 rəqəmi ilə Kainat haqqında ideyanı ifadə edirdilər. «Məşhur Şumer zikkuratının 7 pilləsi 7 «planetə», həftənin 7 gününə, 7 böyük tanrıya, 7 küləyə, yeraltı səltənətin 7 darvazasına və s. uyğun gəlirdi» (bax: İ.H. Əliyev, səh. 74)

İ.H.Əliyev belə hesab edir ki, ayı kəlləsində olan bu cizgilər ritmik xarakter daşıyır və bədii yaradıcılığın yetişməkdə olduğunu göstərir. Bu bərdə o, haqlı olaraq yazır: «Azıx insanının təsviri incəsənət fəaliyyətinin nümunələrindən biridir» (bax: İ.H. Əliyev, səh 75).

Paleolit dövrünə aid olan ilkin mədəniyyətlərdən biri də Monqolustan ərazisində olmuşdur. **E.A.Novoqorodova** Qədim Monqolustana həsr etdiyi böyük tədqiqatında paleolit dövrünə aid bu ərazidə də çox qiymətli maddi və mənəvi abidələrin olduğunu göstərmişdir. Xoyt-Tsenxeriyn-Aquy mağarasında tapılmış rəsmləri o, qədim insanların ilk bədii yaradıcılıq nümunələri hesab edir. Bu mağara Ulan-Batorun 1200 km. Qərbində Xoyt-Tsenxer çayının sahilində yerləşir. Burada qoyun, keçi, at, dəvəquşu, fil (və yaxud mamont) şəkilləri çəkilmişdir. Bu şəkillərdə verilən rəmzi işarələr ilk insanların mücərrəd düşüncəsinin formalaşmasından xəbər verir. Heyvan obrazlarının bu tipli mücərrədləşməsi, çox güman ki, müəyyən əsatiri dünyagörüşü

şlərin mövcudluğu sayəsində ola bilərdi.

Xoyt-Tsenxeriyn-Aquy mağarasında dünya modeli əsətir formasında ifadə olunmuşdur. Burada təsvir olunan müxtəlif heyvanlar, əfsanəvi quşlar və bitkilər (dünya ağacı) həm də insan personajlarının əksidir. Bu bir məbəddir. «Bu məbəd eyni zamanda həm mikrokosmos və panteondur» (bax. E.A.Novqorodova, səh. 46). Burada canlıların qarşdurması təsvir olunub. Bu qarşdurma isə öz növbəsində həyat və ölümün qarşdurmasıdır.

Paleolit dövrünün ilkin çağlarında əsasən dini məzmun kəsb edən müxtəlif heykəlciklər yaranmışdır. Bir sıra qrafik və təsviri sənət nümunələri istisna edilməklə, paleolit dövrünün heykəlciklərində şərtlik və sxematiklik ünsürləri olmayan abidələrə çox nadir hallarda rast gəlmək olar. Paleolit dövrünün ilkin çağlarında, başlıca olaraq qadın heykəlcikləri düzəldilmişdir. Bu dövrə aid dünyanın müxtəlif ərazilərində tapılmış belə heykəlcikləri ümumi cəhətlər birləşdirir. Müəyyən üslubi fərqlər olmasına baxmayaraq, bütün bu heykəlciklərdə spesifik qadın cizgiləri qabarıq şəkildə təsvir edilib.

Bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatan və müxtəlif materiallardan, o cümlədən sümükdən hazırlanan bu qadın heykəlcikləri Baykal gölü ətrafında (Malta), Kostenki bölgəsində (Voronej əyaləti), Fransada (Brassempui, Sirey, Modena, Dordoni), İtaliyada (Trazimeno), Avstriyada (Villendorf), Çexoslovakiyada (Dolni-Vestonits), İspaniyada (Santander) və digər ərazilərdə tapılmışdır. Bu paleolit «veneraları»nın bədii ifadə forması, əsasən realist cizgilərdən uzaqdır. Onların bədən cizgiləri, çox güman ki, bilərəkdən təhrif olunurdu, ayaq pəncələri və əllərin real təsvirləri verilirdi. Çox güman ki, üz cizgilərinin verilməməsi müəyyən tabu (yasaq) tələblərindən irəli gəlirdi.

Paleolit dövrünün ilk mərhələlərində qadın heykəlciklərə üstünlük verilməsi, çox güman ki, qədim insanların mədəşahlıq anlayışları və dünyanın yaranmasının ana başlanğıcı ilə bağlı olması kimi izah oluna bilər. Təsədüfi deyil ki, nadir hallarda təsadüf olunan kişi heykəlcikləri paleolit dövrünün nisbətən sonrakı mərhələlərində yaranmışdır.

İnsan heykəlcikləri ilə yanaşı, bu dövrdə yaranmış bir sıra

digər bədii sənət nümunələri də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Xüsusilə (müəyyən bir dövrdə yaranmış) dəyirmi heykəl üslubunda müxtəlif materiallardan hazırlanmış heyvan fiqurları buna misal ola bilər. Heykəlciklərdən başqa, ibtidai incəsənətdə qaya və iri daşlar üzərində rəsm-cizgilər əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Bəzən qarmaqarışıq formalarda olan belə rəsm-cizgilər adətən böyük mağaralarda və müqəddəs yerlərdə bədii təsvirlər kimi yaradılmışdı. 1868-ci ildə İspaniyanın Santander əyalətində girişi tör-töküntülərlə bağlanmış bir mağara tapılıb. Doqquz il sonra, Altamir qazıntıları ilə məşğul olan **Marselino de Savtuola** adlı bir ispan arxeoloqu bu mağaranın divarlarında və tavanında əvvəllər diqqətini cəlb etməyən rəsmlər aşkar edir. Bu tapıntı əslində onun qızma məxsusdur, belə ki, ilk dəfə tutqun divarlarda həmin şəkilləri o görüb. Altamir rəsmləri çap edilir, ancaq onun nəticələri o qədər gözlənilməz və qeyri-adi olur ki, çoxları bu rəsmlərin orijinallığına şübhə ilə yanaşırlar. Ona görə də tezliklə bu qeyri-adi rəsmlər unudulur. Ancaq 1897-ci ildə fransız arxeoloqu **Emil River** La Mut (Dordon) mağarasının divarlarında olan petroqliflərin həqiqiliyini sübut edəndən sonra bu rəsmlər yenidən yada düşür.

1901-ci ildə **A.Breyl**, **L.Kapitan** və **D.Peyroni** Madlen dövrü incəsənətinin çiçəklənmə əsrinə aid olan Kombarell və Fon de Qrom mağaralarını kəşf edirlər. Nəhayət, 1912-ci ildə **Q.Bequanin** fransız Pireneyində tapdığı Tyük d'Oduber mağarası mağara rəsmlərinin orijinallığına heç bir şübhə yeri qoymadı. 1914-cü ildə isə elə bu ərazidə özündə təxminən beş min təsviri sənət əsəri cəmləşdirən Trua Frer mağarası tapılmışdır.

Xallı maral. Rəngkarlıq. Stander əyaləti, Əltəmür mağarasının tavanı, yuxarı poleolit. İspaniya.

Bu mağaradakı rəsmlər içərisində, başında maral buynuzlu maska olan «cadugər»in məşhur təsviri daha çox diqqəti cəlb edir.

Bu gün bəşəriyyətə məlum olan ən qədim mədəniyyət nümunələrindən biri XX yüzilliyin ortalarında (1940-cı ildə) bir xoş təsadüf nəticəsində tapılmışdır. Fransanın cənub-qərbində yerləşən Montinyak adlanan bir yerdə dörd məktəbli bir mağara «kəşf edir». Fantaziyalar aləmində yaşayan bu uşaqlar həqiqətdən də əsl fantastik aləmə düşürlər. Bu böyük mağara divarlarından uşaqlara nəhəng heyvanlar tamaşa edirdi. Şəkillər o qədər təbii və real idi ki, hətta bir sıra mütəxəssislər onların da müasir rəssamlar tərəfindən çəkildiyini söyləmişdir. Lakin elm tezliklə hər şeyi öz yerinə qoydu və sübut olundu ki, bu əsərlər miladdan çox-çox əvvəlki minilliklərdə ən qədim rəssamlar tərəfindən yaradılmışdır. Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, bu abidə miladdan əvvəl XVIII minilliyə – *son paleolit* dövrünə aiddir.

Qədim insanların yaratdıqları və Lasko mağarasında tapılmış «tarixəqədərki Sikstin kapellası» adlanan bu məşhur qalereya incəsənət tarixinə həmin dövrün ilk abidəsi kimi daxil olmuşdur.

*Yaralı bizon və kərgədanla səhnə. Rəngkarlıq.
Lasko mağarası, Dordon departamenti,
yuxarı poleolet Fransa.*

Lasko mağarasında müxtəlif rənglərlə çəkilmiş və mürəkəb naxışlarla bəzədilmiş maral başları, çoxlu keçi, at, öküz,

bizon və kərgədan şəkilləri, demək olar ki, öz boyları ölçüsündə böyük sənətkarlıqla qayalara həkk olunub.

Paleolit dövrünün ən yüksək sənət inciləri sayılan Lasko rəsmlərinin ilk nümunələri e.ə. XVIII minillikdə yaranmışdır. Bu əsərləri sözün tam mənasında mağara incəsənətinin klassik nümunəsi hesab etmək olar. Burada yüksək sənətkarlıqla çəkilmiş müxtəlif heyvan şəkilləri ilə yanaşı, müəyyən süjet və kompozisiyaya malik olan bədii sənət əsərlərinə də rast gəlmək olar.

Hələ keçən yüzilliyin son rübündə Şimali İspaniyada tapılmış Altamir (Əl-Dəmir) mağarası insanları xeyli vaxt idi ki, valeh edirdi. Bu mağarada olan «*Yaralı bizon*» şəkli qədim insanların yaratdığı nadir incilərdən biridir. Fransanın Fon-de-Qrom mağarasında təsvir olunmuş yaya bənzər şax buynuzlu ot otlayan maral, yenə Fransanın Nio mağarasında olan şaha qalxan bizon şəkilləri qədim rəssamlığın monumental nümunələri hesab oluna bilər.

Ən qədim insanın əsl böyük xidməti, onun yaratdığı ilk təsvirlər – bəsit heykəllər, təsviri həndəsi cizgilər və məişətdə mövcud olan alətləri əks etdirən obrazlar olmuşdur. İnsanın məhz bu fəaliyyətini şərti olaraq ilk *bədii yaradıcılıq* nümunəsi hesab etmək olar. Bir müddət sonra insanlar ilk yazı nümunələrini – ayrı-ayrı şəkillərdən ibarət olan piktoqramları kəşf etdilər. Bu ilkin yazı forması ən qədim incəsənətlə bağlı olmuşdur. Başqa canlılardan insanı fərqləndirən onun şüuru və əmək qabiliyyəti idi ki, bu da ona bütün canlılar üzərində hakim olmaq və son nəticədə öz nəslini qoruyub saxlamaq imkanı verib. İlk incəsənət və bədii yaradıcılıq da məhz həmin o insanların yüksək şüurunun məhsulu olmuşdur.

Fransa və İspaniya ilə yanaşı, dünyanın bir çox ərəzilərində bu gün çox böyük elmi əhəmiyyət kəsb edən mağaralar və digər qaya rəsmləri aşkar edilmişdir. Aşağı Uralda Kapavoy mağarası, Şimali Azərbaycanın Abşeron yarımadasında Qobustan qaya rəsmləri və Liviyada Saxaranın cənub-qərb bölgəsində Əlcəzair-Liviya sərhədinin 150 km.-də yerləşən Fessan qaya rəsmləri ansambli, Mərkəzi Saxarada Axaqqar böyük qaya rəsmləri rayonu və s. bu qəbildən olan qədim mədəniyyət mər-

kəzləri buna misal ola bilər.

Mağara incəsənətinin inkişafını Orinyak (başlanğıcı təx. e.ə. XXX minillik) və Solütrey-Madlen (e.ə. XVIII minillik) silsilələrini əhatə edən iki mərhələyə ayırmaq olar. Hər dövr iyirmi beş min ildən artıq bir vaxtı əhatə edir. Həmin dövrlər ərzində mağara incəsənəti bir-birinin davamı olan bir neçə inkişaf mərhələsindən keçmişdir; bu mənası aydın olmayan cizgilərdən başlayaraq, yuxarı paleolit dövrünə qədər olan mərhələlərdə yaranan sənət əsərlərini əhatə edir. Mağara incəsənətinin inkişafı, beləliklə, beş dövrə bölünür. Hər bir dövrün özünəməxsus üslubu, texnikası və mövzu dairəsi olan sənət nümunələri var.

Birinci qrupa aid olan dövr on beş min il vaxtı əhatə edən sənət nümunələrini özündə cəmləşdirmişdir. Buraya, xüsusilə əlin bilək hissəsinin konturlarının ya cizgilərlə rəsmi, ya da barmaqların arasında olan boş yerlərin rənglə doldurulması yolu ilə işlənmiş əsərlər daxildir. Bir az sonra əlin rəngə batırılıb izini qoymaq nümunələri müşahidə olunur. Bu dövrdə yumşaq gil üzərində qeyri-müəyyən cizgilərdən ibarət olan ilk rəsmlərə

Vəhşi at, «tələ» və «oxlar». Lasko mağarasının təsvirindən fraqment. Dordon departamenti, yuxarı poleolet, Fransa

də rast gəlinir.

Sonra heyvanın ümumi cizgilərini əks etdirən ilk rəsmlər yaranmağa başlayır. Beləliklə, ilk insanlar yavaş-yavaş müəyyən bədii təkamül mərhələlərindən keçərək, ilk sənət əsərləri yaratmağa başlayır. Solütrey dövründə yaranan sənət nümunələrinə daha çox qısa ayaqlı atlar və bizonlar daxildir.

Solütrey dövrünün sonu – Madlen dövrünün başlanğıcı olan ikinci dövr e.ə. XVIII-XV minillikləri əhatə edir. Bu dövrün rəsmlərində artıq heyvanın dərisinin müxtəlif zəriflikləri və rəngləri ön plana çəkilib (qırmızı və sarı rənglərin bəzi çalarlarından istifadə edilib).

E.ə. XII minilliyi əhatə edən növbəti mərhələ mağara incəsənətinin ən yüksək zirvə nöqtəsini təşkil etmişdir. Bu dövrdə Rufinyak, Trua Frer, Montespanda olan çox dərin mağaraların tavan və sütunlarında, eləcə də Lasko, Fon de Qom, La Madlen, Kombarell, Bernifal, Marsula və başqa mağaralarda həddindən artıq qiymətli sənət əsərləri yaranmışdır.

Lasko mağarasının bir yerində hələ bu günə qədər mütəxəssislərin izah etməyə çalışdıqları böyük bir rəsm kompleksi var. Ov səhnəsini təsvir edən bu rəsm kompleksinin mərkəzində üzü üstə yığılmış başı quş başı kimi əks olunan bir kişi şəkli çəkilib. Onun qarşısında buynuzları qanrılmış nəhəng bir bizon təsvir olunub. Bu bizonun arxa tərəfinə nəse batıb və heyvanın içalatı eşiyə çıxıb. Yığılmış adamın yanında başında quş təsviri olan uzun bir əşya çəkilib. Qabaqda isə döyüş meydanını tərk edən kərgədan şəkli var. Kərgədan fiquru ilə rəsmi əsas kompozisiyasını birləşdirən iki sıra qara nöqtə verilmişdir. Bütün bu işarələr və rəsmlər burada konkret bir hadisənin olmasından xəbər verir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bizonla kərgədan döyüşmüş, bizon ağır yaralanmışdır. Bizonun yaralandığını gören insan nizə ilə onu öldürmək istəmişdir. Ancaq yaralı bizon bu adamı öldürmüşdür. O, həlak olarkən nizəsi yerə düşmüşdür.

E.ə. X-VIII minilliklərdə Madlen mədəniyyəti başa çatdıqdan sonra yuxarı paleolit dövründə Avropada buzlaqlar əriməyə başlamış, çoxlu otlaq sahələrin meydana gəlməsi ilə bağlı yeni həyat tərzini başlamışdır.

Mezolit dövrü incəsənəti. Artıq buzlaq dövrü arxada qaldığı vaxt, yəni paleolit dövründən sonra mezolit dövrü – orta daş dövrü (təxminən e.ə. XII-VIII minilliklər) başlanır. Mezolit dövründə təbiətdə baş verən dəyişikliklər öz növbəsində insanların şüuruna da təsir göstərir. Bu dəyişikliklər ilk növbədə qayaüstü rəsmlərdə öz əksini tapmışdır. Əgər paleolit qaya rəsmlərində ayrı-ayrı rəsmlər biri-birindən təcrid olunmuşdusa, mezolit dövründə heyvan rəsmlərinə həm çoxsaylı insan təsvirləri əlavə edilmiş, həm də bu təsvirlər vahid kompozisiya kimi verilmişdir.

Bu dəyişikliklər ilk növbədə Şərqi İspaniyanın dağ bölgələrindəki qayaüstü rəsmlərdə müşahidə olunur. Şərqi İspaniyada qayaüstü rəsmlər arxeoloqlar tərəfindən ilk dəfə 1908-1910-cu illərdə aşkar edilib araşdırılsa da, yerli əhaliyə onlar çoxdan məlum idi.

Bu rəsmlərin işlənmə texnikası əvvəlkilərə nisbətən daha kamil və mürəkkəb quruluşa malik olmuşdur; əvvəlcə ya bəsit fırça, ya da lələklə çəkiləcək rəsmi konturları müəyyən edilir, sonra isə həmin rəsmi içərisi bir və ya bir neçə qat boya ilə rənglənirdi. Artıq heyvan və insan şəkilləri öz adi ölçülərindən kiçik şəkildə təsvir olunurdu ki, bu da öz növbəsində kiçik bir yerdə böyük kompozisiyaya malik olan çoxsaylı fiqurların yerləşdirilməsinə imkan verirdi. Alperədə bir qaya üzərində yüzlərlə insan və onlarla heyvan şəkli təsvir edilmişdir. Burada zərif bədənli, kimisi dizi üstə, kimisi ayaq üstə dayanmış ovçuların dəstə-dəstə qaçısan maralları, ceyranları və dağ qoyunlarını ovlaması səhnəsi təsvir edilib.

Maraqlı süjetlərdən biri də «kəndirbazın» kəndir üzərində gəzməsi ilə yanaşı, adamların arı yuvasından bal yığmalarını təsvir edən rəsmlərdir. Bu süjetdə də həmin dövrün üslubuna uyğun olaraq bir sıra çox kiçik və realist detal diqqəti cəlb edir: bəzi rəsmlərdə adamın arı yuvasına əlini soxması və arıların onu sancması təsvir edilmişdir.

Neolit dövrü incəsənəti. Mezolit dövründən sonra isə neolit dövrü – yeni daş əsri, yaxud yonma daş əsri gəlir. Mezolit və neolit dövrləri dünyanın müxtəlif ərazilərində çoxçeşidli inkişaf mərhələləri keçmişdir (məsələn, nümunə kimi göstərmək

olar ki, Danimarkada neolit dövrü e.ə. XVIII əsrə aiddirsə, Yeni Zelandiyanın yerli əhalisi olan maorilər arasında bu dövr b.e. XVIII əsrinə aid olmuşdur. Avropalılar buraya gələnə qədər maorilər yonulmuş daş çəkiçlərdən istifadə edirdilər).

Buzlaqların əriməsi insanların şüurunda və təsəvvüründə ümumdünya daşqını haqqında əfsanələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Təbii şəraitin kəskin şəkildə dəyişməsi nəticəsində insanlar yeni ərazilər axtarmağa və yaşayış üçün daha münasib və münbit ərazilərə köçməyə başlayırlar. Bu dövrdə daha yaxşı torpaq ələ keçirmək uğrunda tayfaarası rəqabət güclənmişdir.

Avropanın şimal hissəsində ən qədim neolit incəsənət nümunələrinə indiki Norveç ərazisində təsadüf olunur. Bu qədim sənət nümunələri, başlıca olaraq, iri daşlar və sıldırım qayalar üzərinə həkk olunmuş petroqliflərdən ibarətdir. Son dövrün ən yeni araşdırmaları Norveç və Qobustan qaya rəsmlərinin üslub və mövzu cəhətdən genetik bağlılığını sübut edir. Bu baxımdan, xüsusilə diqqəti cəlb edən böyük elmi tapıntı görkəmli Norveç səyyahı və alimi **Tur Heyerdal** tərəfindən edilmişdir. Bu qaya rəsmlərini müqayisəli metodlarla araşdıran məşhur alim təkzibolunmaz faktlara

«Böyük zal»ın sağ divarında Bizon başının təsviri. Fragment, rəqərlilik, Lasko mağarası, Dordon departamenti, yuxarı paleolit, Fransa.

söykənərək belə qənaətə gəlmişdir ki, Norveç və Qobustan qaya rəsmləri eyni mənşəli insanlar tərəfindən yaradılıb. Onun fikrincə, norveçlilərin əcdadları mezolit və neolit dövrlərində Xəzər dənizi və İtil (Volqa) çayı yolu ilə indi yaşadıkları əra-

ziyə məhz Abşerondan gəliblər.

Norveç petroqlifləri içərisində iki maral rəsmi, xüsusilə diqqəti cəlb edir. İbtidai incəsənət üçün tamamilə yeni olan bu xüsusiyyətə bir sıra Amerika hindularının və Sibir aborigenlərinin qədim qaya rəsmlərində rast gəlmək mümkündür. Bu, heyvanın zahiri görkəmi ilə yanaşı, onun daxili quruluşunun (anatomiyasının) da təsvir edilməsidir. Rəsmlərdə daxili orqanların, xüsusilə ürəyin baş və ağızla birləşməsi təsvir edilmişdir ki, bu, «həyat rəmzinə» ifadə edirdi.

Mezolit və neolit dövrlərinin (bu dövrlər arasında sədd qoymaq çətinidir) təsviri sənəti çoxfıqurlu səhnələrdən başqa, bəşəriyyətə petroqliflər də bəxş etmişdir. *Petroqlif* – qayalar üzərində cızılmış, yonulmuş, döyülmüş rəsmlərə deyilir. Bəzi mütəxəssislər petroqliflərin ilkin yazı forması olması fikrini də söyləmişdir. Petroqliflərə, demək olar ki, dünyanın bir çox ərazilərində rast gəlmək olar. Bununla belə, petroqliflərin ən çox cəmləşdiyi yerlər Afrikada, İspaniyada, Özbəkistanda, Azərbaycanda, Oneqa gölü və Ağ dəniz ətrafı ərazilərdə müşahidə edilmişdir.

Avrasiya ərazisində Oneqa və Ağ dəniz hövzələrində tapılmış abidələrlə yanaşı, Kırmda və Qafqazda, Uralda və Sibirdə, Orta Asiyada və Uzaq Şərqdə Skandinaviya petroqlifləri ilə uyğun gələn çoxsaylı qaya rəsmləri aşkar edilib. Bütün bu hələ axıra qədər tədqiq olunmamış abidələr həmin ərazilərdə yaşamış qədim xalqların tarixi, məişəti, inancları və şifahi yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmağa imkan verir.

Anqara çayı hövzəsində tapılmış Daş adalardakı petroqlifləri araşdıran görkəmli rus arxeoloqu **A.P.Okladnikov** bununla bağlı müşahidələrini belə ifadə edib: «Daş adaların qaya təsvirləri məhv olmuş tayfaların nəinki əsatirlərinin, eyni zamanda onların estetik dünyasının əlamətlərini ifadə edir...» (səh. 36).

Bu dövrə aid olan Qafqaz və Orta Asiya incəsənətindən bəhs edən **V.B.Mirimanov** Qobustan qaya rəsmlərinin bədii və estetik keyfiyyətlərini yüksək qiymətləndirərək yazır: «*Bizim ölkənin (keçmiş Sovet ittifaqı nəzərdə tutulur – C.N.) cənubunda Qafqaz və Orta Asiyanın mezolit və neolit mədəniyyəti tam başqa şəraitlərdə inkişaf etmişdir. Lakin qayaüstü incəsənəti*

nəti burada da həmin ardıcılıqla üslubi təkamül mərhələlərini keçmişdir. Qobustan dağlarında olan (Azərbaycan Respublikası) böyük qaya komplekslərinin petroqlifləri bu incəsənət növünün on min il müddətində – ilkin mezolit dövründən başlayaraq b.e. II minilliyinin ortalarına qədər bir vaxtda inkişafını izləməyə imkan verir» (V.B.Mirimanov, səh. 180).

Yeni daş əsrində insanlar gili yandıraraq, ondan su buraxmayan əşyalar hazırlamağa başladılar. Neolit dövründə ilk dəfə keramika yarandığına görə, bəzən bu dövrə keramika əsri də deyirlər. Keramikanın yaranması ilə incəsənətin yeni mərhələsi başlanır. İlk bəzək əşyaları, müəyyən zahirli gözəlliyə malik olan və estetik məna kəsb edən qab-qacaqlar indi də öz gözəlliyi ilə tamaşaçıları valeh edir.

At və öküzlər. Rəngkarlıq, Lasko mağarası, Dordon departamenti, Yuxarı paleolit, Fransa.

Neolit dövrünün sonlarına yaxın incəsənət yeni-yeni süjetlərlə zənginləşir, bununla yanaşı onun ifadə tərzli və təsvir dili daha tutumlu olub, ümumi səciyyə daşıyır və getdikcə özünün təsirliliyini, kəsərliliyini və emosionallığını itirir. İbtidai incəsənətin inkişafının son dövründə təsvir vasitələrində və süjet-mövzu dairələrində açıq-aydın

şəkildə geriləmə, süqut meyli hiss olunur. Buna baxmayaraq, bu dövrün incəsənəti daha çox müasir ruhludur. Bu dövrdə paleolit incəsənətində olduğu kimi, yenidən qadın heykəllərinin yaradılmasına daha çox yer verilir.

Ancak bu heykəllər bəsit realizmdən daha çox modern naturalist xarakter daşıyır. Bu heykəllərdə qadın əlamətləri əsasən qabarıq şəkildə təsvir edilməklə yanaşı, hətta xüsusi süjet-kompozisiya ünsürlərinə də üstünlük verilirdi. Qaraqumda

(Türkmənistan) və Çatal-Tuyukda (Anadolu, Türkiyə) tapılmış və e.ə. II minilliyə aid olan qadın heykəlləri ilk növbədə yüksək bədii ifadə tərzini və sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilir.

İbtidai incəsənətin formalaşması və inkişafı, şübhəsiz ki, Qədim Şərqiş mädəniyyətinin yüksəlməsinə xüsusi təkan vermişdir. Bizim dövrümüze qədər gəlib çatan yüzlərlə şumer-akkad, Qədim Misir, Qədim Hind, Çin, İran və yəhudi abidələri e.ə. IV-II minilliklərə aid olsalar da, ibtidai incəsənətin izlərini açıq-aydın şəkildə ifadə etməkdədir.

ŞUMER-AKKAD ƏDƏBİYYATI

Giriş

Qısa tarixi icmal. İkiçayarası (Beynəlnəhreyn – Mesopotamiya) mədəniyyətinin ən erkən (yazıyaqədərki) dövrləri (paleolit dövründən – IV minilliyə qədər) maddi abidələr əsasında öyrənilir. Paleolit dövrünün ən qədim abidələri Dəclə-Fərat vadisinə bitişik dağlıq ərazidə yerləşən Bərdə-Bəlgə, Şanidar mağaralarında olmuşdur. Bu ərazilərdə ən qədim insanlara məxsus olan ovçuluq alətləri tapılmışdır. Mezolit dövrünün (e.ə. XI-VIII minilliklər) mədəniyyəti Zəvi-Cəmi-Şanidar, Mləfəət, Kərim-Şəhər ərazilərində aşkarlanmışdır. Bu ərazilərdə aparılmış qazıntılar nəticəsində insan həyatının yeni, kamil yaşayış tərzindən xəbər verən çoxsaylı arxeoloji mənbələr – Dəclə və Fərat çaylarının sahillərində yerləşən yay məskənləri (yaylaqlar) və mağaralarda olan qış sığınacaq yerlərindən (qışlaqlar) ibarət yaşayış məntəqələri, istehsal iqtisadiyyatının yaranmasından xəbər verən əkinçilik və maldarlıq əlamətlərinin mövcud olduğunu sübut edən abidələr aşkar edilmişdir. Bu ərazidə neolit dövrü (e.ə. VII-V minilliklər) əsasən bir neçə arxeoloji mədəniyyət şəklində ifadə olunmuşdur. Bunlar Cərmə (e.ə. VII-VI minilliklər), Hassun (e.ə. VI minillik) və Tel-Xələf (e.ə. V minillik) mədəniyyətlərindən ibarət olmuşdur.

«Şumer» və «akkad» sözləri akkادلara məxsusdur. Əvvəllər «şumer» anlayışı olmamışdır. Keçən əsrin ortalarında kəşf olunan bu dil, ilk vaxtlar akkad dili adlanmışdır. Həmin dövrdə akkad dilinin özü isə assur-babil və yaxud babil-assur dili adlanırdı. Sonralar babil hökmdarlarının ünvanlarından (titullarından) biri olan *şar Şumeri u Akkadi* «şumer və akkad çarı» ifadəsi tapıldıqdan sonra şumer dili anlayışı yaranmışdır. Akkادلar İkiçayarasının mərkəzi və cənub hissələrini Şumer, İkiçayarasının şimal hissəsini isə dövlətin paytaxtının adı ilə Akkad adlandırmışdılar.

Şumer dilində İkiçayarasının mərkəzi və şimal hissəsi *Ki-en-gi*, şimal hissəsi isə *Ki-uri* adlanırdı. Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, *Ki-en-gi* Nippur (müasir Niffer) şəhərinin ətrafında yerləşən yaşayış məntəqəsinin adı olmuşdur. Bu şəhərdə ümumşumer tanrısı Enlilin məbədi – Ekur yerləşmişdir. Sonra-

lar *Ki-en-gi* İkiçayarasının mərkəzi və cənub hissələrinə yayılmışdır.

Ki-en-gi adı ilk dəfə Uruk hökmdarı Enşakuşannaya (təxminən e.ə. 2450-ci il) məxsus olan yazıda müşahidə edilmişdir: *En-sa-kus-an-n[a] en-Ki-en-gi lugal-kalam-ma* «Enşakuşanna, Kienqinin hökmdarı, ölkənin hakimi». «Şumer» (su-me-ru-u) adına ilk dəfə Rimuşun (b.e.ə. XXIII əsrdə) dövründə təsadüf edilmişdir (Bax: İ.T.Kanyeva, səh. 8).

E.ə. V minilliyin sonuncu rübü və III minilliyin əvvəllərini əhatə edən eneolit dövrü İkiçayarası mədəniyyətinin əsas nümunələri də, başlıca olaraq maddi mədəniyyət abidələrindən ibarət olmuşdur. İkiçayarası mədəniyyəti ilkin mərhələdə, əsasən, əkinçilik təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Məlum olduğu kimi, əkinçilik təsərrüfatı ən əvvəl məhz bu ərazilərdə yaranmış və inkişaf etmişdir. V minilliyin sonlarında Dəclə və Fərat çayları arasında yerləşən ərazilərdə əkinçilik təsərrüfatı özünün çiçəklənmə dövrünü yaşamışdır. Bu isə öz növbəsində burada süni suvarma hesabına olmuşdur. Əkinçiliklə yanaşı, həmin dövrdə Ön Asiyada bir sıra sənətkarlıq sahələri də çox inkişaf etmişdir. Əl-Übeyd dövründə saxsı istehsalında dulusçuluq sənəti xüsusi yer tutmuşdur. Bu sənətlə bağlı, müəyyən həndəsi fiqurlar, rəsmlər yaranmağa başlamışdır. Bir qədər sonra dulusçuluq yolu ilə kütləvi boz və qırmızı saxsı qablar istehsal edilməyə başlanmışdır. Xüsusilə, bu dövrlərdə dəmir emalının geniş yayılması müşahidə edilir. Hətta, qiymətli metallardan müxtəlif bəzək əşyalarının hazırlanmasına böyük əhəmiyyət verilmişdir. O dövrdən nəqliyyat vasitələri olan qayıq və araba şəkilləri və gildən düzəldilmiş modellər qalıb.

E.ə. IV minilliyin axırlarında Uruk dövründə gil lövhəciklər üzərində şəkil (piktoqrafik) yazılarla yazılmış və sonralar protoşumer dilində olan ilk yazılı abidələr yaranmışdır. Bu yazılarda əsasən hər biri tam bir anlayışı ifadə edən 2000-dən çox işarə var. Bu işarələr başlıca olaraq təsərrüfat xarakterli olub, Uruk və Cəmdət-Nəsrin məbəd və təsərrüfat arxivlərində qalmışdır. Hələ bu günə qədər protoşumer yazıları tam oxunmamışdır.

Sumer mədəniyyəti, demək olar ki, əsas etibarilə, e.ə. III

minillikdə formalaşmışdır. İkiçayarası tarixində e.ə. III minilliyi tam formalaşmış müstəqil mədəniyyətə malik olan dövr hesab etmək olar. Bu dövrdə həmin ərazidə bir neçə şəhər-dövlət yaranmış, e.ə. 2003-cü ildə isə III Ur sülaləsinin süqutu ilə tarixin bu dövrü başa çatmışdır. İkiçayarası tarixində e.ə. III minillik şumer mədəniyyətinin formalaşdığı dövr hesab olunsada, əslində bu mədəniyyətin yaranmasında həmin ərazilərdə yaşayan digər xalqların da böyük xidmətləri olub. (E.ə. III minillikdə İkiçayarası cəmiyyətinin həyatını başlıca olaraq, qədim Şərq yazılı abidələrinin tədqiqi və o dövrün insanların fəaliyyətini əks etdirən maddi qalıqlar və digər izlərlə müəyyən etmək olar). Qədim şumer yazılarını araşdırarkən bir sıra maraqlı faktlar üzə çıxmışdır. Belə ki, şumer dilinin qrammatik təhlili bir sıra dini, əsatiri və xüsusilə, təsərrüfat-məişət sözlərinin şumer-qədərkə xalqların dilindən götürüldüyünü göstərir (Bax: İ.T.Kanyeva, səh. 12).

İkiçayarası mədəniyyətini təmsil edən e.ə. III minilliyə aid mixi yazıların sayını dəqiq hesablamaq mümkün deyil. Bu yazıların bir qismi artıq dünya elm aləminə məlumdur – oxunub, çap olunub və müxtəlif dillərə tərcümə edilib. Böyük bir hissəsi isə hələ bu günə qədər dünyanın müxtəlif muzeylərində, şəxsi kolleksiyalarda saxlanılır və tam şəkildə araşdırılmayıb. Hər halda bu yazılı mətnlərin həcmi çox böyükdür. Bu günə qədər məlum olan mixi yazı mətnlər eyni tərkibli olmayıb, mövzusuna, məlumat dairəsinə və ifadə etdiyi məzmun xüsusiyyətlərinə görə bir neçə qismə ayrılır. Bu mətnlər dil, mövzu, yazılma tarixi, tapıldığı yer və s. cəhətlərinə görə müxtəlif qruplara bölünür.

Mətnlərin əksəriyyəti bizim dövrümüzdə qədər tam şəkildə gəlib çatmadığından bəzən onların ümumi məzmununu müəyyənləşdirmək belə çətin olur. Hətta bədii nümunələr ayrı-ayrı parçalar şəklində müxtəlif muzeylərdə və yerlərdə olduğundan, onların bir yerə toplanması, bərpası, oxunması və araşdırılması mümkün olmur. Bütün bunlarla yanaşı, müasir assirologiya və şumerologiya bu sahədə böyük işlər görmüş, şumer-akkad mədəniyyətinin çoxsaylı sirlərini açmağa nail olmuşdur.

Böyük tarixə malik olmasına baxmayaraq, şumer-akkad mədəniyyəti tam şəkildə başəriyyətə çox gec, ötən yüzilliyin ortalarında məlum olmuşdur. XIX əsrin ortalarında **Edvard Hinksin, Uilyam Talbotun və Jül Oppertin** birgə səyi nəticəsində ən qədim yazılardan biri – babil mixi yazısı oxundu. Elə həmin dövrdən etibarən qədim İkiçayarası mədəniyyəti ilə məşğul olan yeni bir elm sahəsi – assurşünaslıq yarandı.

Əsasən Dəclə və Fərat çaylarının arasında yerləşən müasir İraq dövlətinin cənub hissəsi hələ lap qədim dövrlərdən etibarən şumerlərin vətəni olmuşdur. E.ə. V və IV minilliklərdən başlayaraq əvvəlcə Şimali, bir qədər sonra isə Cənubi İkiçayarasında oturaq həyat keçirən, əkinçilik, ovçuluq-balıqçılıq və maldarlıqla məşğul olan böyük əhali kütləsi yaşamışdır. Şumer tarixinin bu dövründən bəhs edən **prof. R.Vipper** bununla əlaqədar hələ ötən əsrin əvvəlində yazırdı: «Orada, Ön Asiyada, indi əhalisi seyrək olan düzənliklərdə, onda insanlar çox sıx şəkildə yaşayırdı; bütün istiqamətlərdə geniş kredit sistemi üzərində qurulmuş canlı ticarət gedirdi, gur beynəlxalq dil səslənirdi» (R.Vipper, səh. 4).

Şumerlərin qonşu dövlətlərlə iqtisadi və ticarət əlaqələri barəsində **Y.Yusifov** yazır: «İkiçayarası hələ ən qədim dövrdə qonşu ərazilərlə siyasi, mədəni və ticarət əlaqələrinə girmişdi... Yazılı mənbələrdə İkiçayarasının Aratta (Urmiya gölü hövzəsi), Dilmun (Bəhreyn), Meluhha (Hindistan), Maqan (Mısır) ilə ticarət və mədəni əlaqələri yad edilmişdir» (Y.Yusifov. Qədim Şərq tarixi, səh. 45).

Mövcud elmi və tarixi mənbələrdə («Bibliya», Herodotun, Hekateyin və Strabonun əsərləri) İkiçayarası haqqında müəyyən qədər məlumat verilsə də, bunlar şumer və akkadların tarixi və mədəniyyətini dərinlən öyrənmək üçün kifayət edə bilməz. Bunun üçün ən etibarlı və qiymətli mənbələr şumer və akkadların öz əlləri ilə yazdıqları mixi yazılar – daş kitabələr olmuşdur.

İranda tapılmış şumer-akkad mixi yazılarını ilk dəfə 1802-ci ildə Hettingen liseyinin gənc müəllimi **Georq Fridrix Hrotfend** oxumuşdur. Ondən sonra bu sahədə böyük xidmətləri olan gənc ingilis mayoru və diplomatı **Henri Kresvik Raulinsonun** adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, öz həyatını təhlükə qarşı-

sında qoyaraq sıldırım Bisütun qayalarına çıxmış və orada olan yazıların üzünü köçürmüşdür. H.K.Raulinson çətinliklə topladığı bu yazıların bir hissəsini oxuyur və tərcümə edir, lakin bu sahədə görülmüş işi bitmiş hesab etmir. Ona görə ki, o, bütün yazıların dilini başa düşə bilmirdi. Məsələ burasında idi ki, Bisütun qayalarında da Persepolda olduğu kimi, mixi yazılar üç müxtəlif dildə – Qədim İran, akkad və elam dillərində yazılmışdı.

H.K.Raulinson 1844-1847-ci illərdə dərin dərə üzərində asılı vəziyyətdə, qalan yazıların üzünü köçürdü və bundan sonra tədqiqatçıların ixtiyarına daha iki geniş mətn verilir. 1855-ci ildə isə **Edvin Norris** mixi yazıların ikinci sistemini kəşf edir və məlum olur ki, bu yazıların da bir hissəsi elam dilində yazılmışdır.

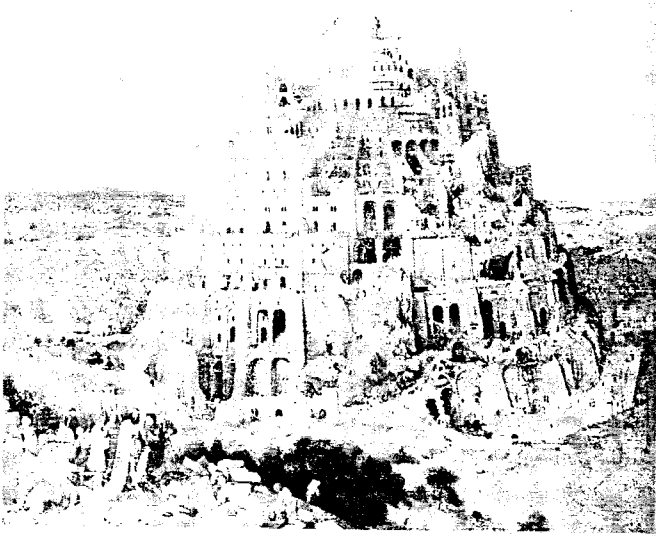
XIX əsrin 40-cı illərində əvvəlcə **Emil Bottan**, sonra isə ingilis **Henri Ostin Leyyard** Mosul yaxınlığında qazıntı işləri aparır və «yüz mindən çox assur və babil yazı abidələrinin olduğu kərpic və lövhələr» (Bax: M.Yerivanski, səh. 6) tapırlar. Bu kəşflər üçüncü sistem mixi yazılarını oxumaq üçün şərait yaratmışdır və bu qrupa İkiçayarası yazıları daxil olmuşdur. Müasir İraqın Bağdadla Bəsrə arasında yerləşən qədim babil şəhəri Nippura H.O.Leyyardan sonra keçən əsrin sonlarında Amerika arxeoloqları **Con Peters, German Gilprext, H.Heynes** və daha üç tədqiqatçı gəlmişdir. Uzun müddətli sükutdan sonra, ancaq XX əsrin ortalarında yeni Amerika ekspedisiyası burada arxeoloji axtarışları davam etdirmişdir.

Şumer tarixi ilə bağlı qiymətli tədqiqatların olmasına baxmayaraq, hələ bu sahədə çoxlu qaranlıq məsələlər var. Bununla belə hal-hazırda assirologiya elminin ən son nailiyyətlərindən çıxış edərək Qədim İkiçayarası ölkəsi, şumer xalqı, yaxud şumer etnosu anlayışı və ümumiyyətlə, şumer-akkad mədəniyyəti haqqında müəyyən nəticəyə gəlmək olar.

Şumerlər Dəclə və Fərat çayları arasındakı ərazilərə çox güman ki, e.ə. V minilliyin sonlarında köçmüşlər. İlk dövrlərdə həddindən artıq bataqlıq olan və getdikcə qurumağa başlayan, əkinçilik, ovçuluq və maldarlıq üçün çox əlverişli sayılan bu ərazilər əvvəlcə şumerlərin, bir qədər sonra isə akkadların ya-

şayış yerlərinə çevrilmişdir. Şumerlərdən əvvəl də bu ərazidə və qonşu ərazilərdə müxtəlif soy-kökünə malik olan tayfa və icmaların yaşadıkları və gələcəkdə onların da şumer-akkad mədəniyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynadıqlarını da istisna etmək olmaz.

İkiçayarası ərazisində bu gün bəşəriyyətə məlum olan ilk mədəniyyətlərdən biri yaranmışdır. Son dövrün tədqiqatları bir daha sübut etmişdir ki, nəinki dünya ədəbiyyatında bu günə qədər geniş işlənən dini, əsatiri və bədii-ədəbi süjet, motiv və obrazların böyük əksəriyyəti o zamanlar yaranmış, eyni zamanda hal-hazırda insanların istifadə etdikləri təsərrüfat və məişət alətlərinin də böyük əksəriyyəti ilk dəfə həmin dövrlərdə yaranmışdır. Bu barədə bəhs edən **R.Vipper** yazır: «Qədim daş əsrinin ən ilkin vaxtlarından başlayaraq Qədim Avropa üzünü Şərqə doğru çevirmişdir. Işıq və var-dövlət, təbiətlə mübarizə vasitələri və avadanlıq əşyaları, iş üsulları və alətlər, anlayışlar və inamlar oradan gəlir» (səh. 5).

*Babil qalası, Böyük Piter Bregelin əsəri,
Vyana, 1563-cü il*

Qədim İkiçayarasında dövlət ayrı-ayrı icmaların məcmusundan ibarət olmuşdur. İlk dövrdə ibtidai icma quruluşu hakim olduğu zaman burada iri suvarma şəbəkələri və təsərrüfat mərkəzləri yaratmaq məqsədilə adətən bir neçə icma birləşir və bu birliyə başçı təyin olunurdu. Başçılara «patesi» (hökmdar) və yaxud «lüqal» (böyük adam, şah) adı verilirdi.

İqtisadiyyat inkişaf etdikcə ilk şəhər-dövlətlər yaranmağa başlayırdı. E.ə. IV minilliyin sonlarında Şuruppaq şəhəri şumerlərin mədəni həyatında böyük rol oynamışdır. Bundan sonra burada Eredü, Laqaş, Uruk, Ulşa və Kiş kimi şəhər-dövlətlər yaranmışdır. Bu şəhər-dövlətlər arasında daim mübarizə-çəkişmə olmuşdur.

Şumerlər əvvəlcə Eredü şəhərini saldılar. Bu onların ilk şəhəri olmuşdur. Sonralar onlar bu şəhəri dövlətin beşiyi hesab ediblər. Şumerlərin bu əraziyə başqa yerdən gəlmələri heç bir mübahisə doğurmur. Bütün mütəxəssislər onları gəlmə hesab edir. Məlumdur ki, şumerlər hər hansı bir ölkəni özlərinə tabe edərkən yerli xalqı sıxışdırmır, əksinə onlara məxsus olan mədəniyyətdən məharətlə istifadə edirdilər. Şumerlərin İkiçayarasına nə vaxt gəlmələri və bu ərazilərdə nə vaxtdan etibarən öz milli mədəniyyətlərini yaratmaqlarının tarixi böyük mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bəzən şumerlərin bu əraziyə gəlmələrini inkar edənlər də olmuşdur. Bütün bunlarla belə, şumer mədəniyyətinin tarixini e.ə. IV minilliyin sonlarından etibarən başlandığına heç bir şübhə ola bilməz.

Eredü şəhəri şumerlərin ilk mədəni mərkəzi olmuşdur. Fars körfəzinin sahilində yerləşən bu şəhər uzun müddət Beynəlnəhreyndə (İkiçayarasında) müqəddəs yer sayılmışdır. Əsətlərdə deyildiyinə görə, burada Enki tanrısının məbədi yerləşibmiş. Deyilənə görə, buraya Enkidən başqa heç kim girə bilməzmiş. Çox-çox sonralar Cənubi İkiçayarasının əhalisi bu şəhərdə özlərinin ilk məbədini ucaltmışlar.

Şumerlərin böyük mədəni mərkəzlərindən biri də Uruk şəhəri idi. Anu tanrısının burada ucaldılan məbədi qədim dövrün ən nadir memarlıq abidələrindən olmuşdur. Bundan başqa İnanə ilahəsinə həsr olunmuş və şumerlərin Eanna adlandırdıqları məbəd də öz həcminə və formasına görə diqqəti cəlb edir.

Uruk şəhəri çox güman ki, e.ə. 2900-cu ildə İkiçayarasının yeganə paytaxtına çevrilmişdir. O dövrdən başlayaraq Uruk şəhəri təkcə qonşu Elam və Luristanla deyil, Aralıq dənizi bölgəsində yerləşən başqa qonşu ölkələrlə də (Suriya, Anadolu) yaxın iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr saxlamışdır. Əldə olan çoxsaylı yazılı abidələrdən məlum olduğu kimi, hakimiyyət müxtəlif dövrlərdə İkiçayarasının ayrı-ayrı şəhərlərinin əlində olmuşdur. Belə ki, Dünya tufanından sonra ilk paytaxt Kiş şəhəri olmuşdur (hazırda Azərbaycan Respublikasının Şəki rayonunda Kiş kəndi və eyni adlı çay var). «*Hökmdar siyahısı*» adlı şumer yazılı abidəsində göstərildiyi kimi, bu şəhərdə «2410 il ərzində 23 hökmdar» olmuşdur. Kiş məğlub oldandan sonra mərkəz Uruka keçmişdir. Burada «2310 il ərzində 12 hökmdar» hakimiyyət etmişdir. Urukdan sonra hakimiyyət Ur şəhərinin əlinə keçmiş, sonra isə Elamda yerləşən Avan şəhərinin əlində olmuşdur. Sonra yenidən Kiş şəhəri hakimiyyəti geri qaytarmışdır. Nəhayət, hakimiyyət bir müddət indiki Kərkükün yaxınlığında dağlıq ərazidə yerləşən Hamazi şəhərinin əlində olmuşdur. Sonralar növbə ilə yenə Kiş, Uruk, Ədəb, Mari və Akşak, sonra yenə Kiş və Uruk şəhərləri şumerlərin paytaxtı olmuşdur.

Şumer hökmdarları dövlətin və xalqın mədəni həyatında çox böyük yer tutmuşlar. Kişin birinci sülaləsinin on üçüncü hökmdarı Etana olmuşdur:

*Etana, çoban, göylərə o, ucaldı
Bütün ölkələri o, birləşdirdi.
Hökmdar oldu, 1560 il hökmranlıq etdi.*

Belə təsəvvür etmək olar ki, o, yeni dövrün başlanğıcını qoymuş, ilk sülaləni yaratmışdır. Etanaya qədər hökmdarların adları sami mənşəli heyvan adları olmuşdur: *Kalburn-kulab – it; kalimum – quzu; zukakitu – əqrəb.*

Etananın səmaya qalxması diqqəti cəlb edir. Şumer və akkad əsətlərində bu mövzuya xüsusi yer ayrılmışdır: Etana doğuş ərəfəsində olan və bununla əlaqədar əziyyət çəkən arvadının əzablarını yüngülləşdirmək üçün göylərdə olan sehrli otu ələ keçirmək fikrinə düşür və bu məqsədlə nəhəng qartalın qa-

nadları üzərində göylərə qalxır və sonra aşağı enməyə başlayır. Mətn burada qırılır. Quşun qanadları üstündə insanın göylərə qalxması-uçması dünya xalqlarının əsəti, folklor və yazılı ədəbiyyatlarında çox geniş şəkildə işlənmişdir. Yunan əsətirində məşhur İkar və Dedal əsəti süjeti, daha çox əsəti xarakter daşıyan Məlikməmməd nağılında olan Simurq quşu ilə bağlı süjet və s.

Başqa bir şumer hökmdarı barəsində «Hökmdar siyahı-sı»nda deyilir:

*Enmebaragesi,
Elam ölkəsinin silahını
Qənimət kimi o, ələ keçirdi.
Hakim oldu və 900 il hökmranlıq etdi.*

Bu mətndən məlum olur ki, Enmebaragesi Elama qalib gəlmişdir. Enmebaragesidən sonra 650 il Akka hökmranlıq etmişdir. Sonra «siyahıda» göstərilir ki, Meskiaqqaşer eyni zamanda həm baş kahin, həm də hökmdar olmuş, 324 il hökmranlıq etmişdir. Bu mətndə deyildiyinə görə, o, ilahə İnannanın (ilk ana) bacısı günəş tanrısı Utunun oğlu olmuşdur. Deyildiyinə görə, Meskiaqqaşerin oğlu Enmerkar hökmdar olduğu dövrdə Uruk şəhərini tikdirmişdir.

Bu əfsanəvi hökmdarlar və onların qeyri-adi mifoloji fəaliyyətləri ilə yanaşı, əldə olan yazılı mənbələrdən çıxış edərək real şumer-babil tarixi haqqında da müəyyən fikirlər söyləmək olar. Məlum olduğu kimi, Beynəlnəhreynin şumer dövrü min beş yüz ilə yaxın bir dövrü əhatə etmişdir. E.ə. IV minilliyin ortalarından başlayıb, III minilliyin sonu – II minilliyin əvvəllərinə qədər, yəni Ur şəhərinin III sülaləsinin hökmranlıq dövrünə qədər davam etmişdir.

Şumerlərin qonşuları olan sami-akkadlar III minilliyin ortalarından etibarən aşağı İkiçayarasının şimal hissəsini tutmuş, ancaq daim şumer mədəniyyətinin güclü təsiri altından çıxıbilməmişlər. Hətta bu təsirlər o qədər güclü olmuşdur ki, tədqiqatçıların bir qismi orijinal akkad mədəniyyətinin mövcudluğuna şübhə etmiş və onun daha qədim şumer mədəniyyətinin tə-

krarı və yaxud tərcüməsi olduğunu söyləmişlər. E.ə. III minilliyin ortalarında akkadlar yavaş-yavaş öz ərazilərini genişləndirmiş və İkiçayarasının cənub ərazilərini də ələ keçirtmişlər. E.ə. II minillikdən başlayaraq İkiçayarasının tarixi artıq daha çox sami xalqların tarixi olmuşdur. Həmin dövrdə bu xalqların əsas nümayəndələrindən biri – dili akkad dili olan babillər olmuşdur. Babillər şumerlərlə akkadların birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Bu dövrdə şumer dili məbəd dili kimi müqəddəsləşmiş və orta əsrlərdə Avropada latın dili, Yaxın və Orta Şərqdə isə ərəb dili kimi əsas etibarilə din, ədəbiyyat, elm və rəsmi dil kimi mövcud olmuşdur.

Babilistan, xüsusilə I Babil sülaləsinin altıncı hökmdarı *Xammurapinnin* (1792-1750) dövründə tam çiçəklənmə mərhələsinə keçmişdir. E. ə. XIII əsrdən etibarən tarix səhnəsinə Assuriya daxil olur, e.ə. IX-VII əsrlərdə ön Asiyada ən qüdrətli dövlətlərdən birinə çevrilərək İkiçayarasını tam şəkildə özünə tabe edir. Məhz elə bu dövrdə qədim şumer və akkad əlyazmaları toplanan ilk böyük *Aşşurbanapal kitabxanası* yaradılmışdır və həmin kitabxananın sayəsində qədim ədəbiyyat və mədəniyyət bugünkü insanlara məlum olmuşdur.

İkiçayarası tarixinin son çağları yenə də Babilistanla bağlı olmuşdur. E.ə. VII əsrin əvvəllərində babillər qonşu midiyalılarla Assuriyanı məğlub edərək bilirlər. Yenə yüz ilə yaxın yeni babil dövrü mövcud olur. Sonra isə İran ordularının aramsız hücumları nəticəsində eradan əvvəlki dövrün son əsrlərində yavaş-yavaş məhv olaraq biryolluq tarix səhnəsindən çıxır.

Müasir şumerologiyanın qarşısında ən ciddi problem kimi dayanan və hələ bu günə qədər öz həllini tapmayan məsələlərdən biri də – şumerlərin soy-kökü və şumer dilinin mənşəyi, indiki hansı dillərdən biri ilə qohum olması və hansı dil qrupuna daxil olmasıdır. Şumer tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçılarından biri prof. **V.K.Afanasyeva** bu məsələlərdən bəhs edərkən yazır: «şumerlər, yaxud şumerlilər, naməlum etnik mənşəyə malik olan qəbilələr» olmuşlar. O, yenə bu xalqın ədəbiyyatından və dilindən bəhs edərkən yazır: «Biz hələ də deyə bilmərik ki, bu ədəbiyyat bizim tərəfimizdən tədqiq olunub və biz onu dərk etmişik... Şumeroloqların qarşı-

sında, adicə olaraq abidələrin elementar başa düşülməsi problemi dayanır. Məcburuq etiraf edək ki, biz şumer dilini hələ o qədər də yaxşı bilmirik. Şumer dilinə qohum dillərin aşkar edilməməsi durumu da bu dilin öyrənilməsini çətinləşdirir» (səh. 118).

Şumer dilinin iltisacı (aqlütinativ) dil qrupuna daxil olması faktı, demək olar ki, bütün mütəxəssislər tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu dilin son tədqiqatçılarından biri prof. **İ.T.Kanyeva** yazır: «Şumer dili iltisacı tip dillərə məxsusdur». Sonra şumer dilinin mənşəyindən bəhs edən tədqiqatçı deyir: «Şumerlər, çox güman ki, mərkəzi və cənubi İkiçayarasının ilk sakinləri olmamışlar. Şumer mətnlərində olan toponimika və onomastikanın tədqiqi belə bir fərziyyə söyləməyə imkan vermişdir ki, şumer dilindən əvvəl protofərat və protodəcə – iki dil layından ibarət olan dillər mövcud olmuşdur» (səh. 6).

Şumeroloqların əksəriyyəti İkiçayarası ərazisində şumerlərdən əvvəl başqa yerli (aborigen) tayfaların yaşadığını və həmin dövrlərdə başqa dillərin olduğunu söyləyirlər. Görkəmli Amerika (ABŞ) şumeroloqu prof. **A.Leo Oppenheym (A.Leo Oppenheim)** bu məsələ ilə əlaqədar yazır: «Bəzi sözlər Mesopotamiyanın dilinə mənsub olmayan termin və mənaları ifadə edir. Bu sözlər, ola bilsin ki, bir və yaxud bir neçə daha qədim dil substratlarının (özək, kök) izləridir və bizim Fərat vadisi mədəniyyəti adlandırmağı təklif etdiyimiz mədəniyyətdən daha qədim dövrə məxsus olmuşdur. Bununla belə, qədim və yaxud bir neçə belə dillərə hər iki çay boyunda olan yerlərin coğrafi adları və adətən şumer panteonuna daxil edilən bir çox tanrının adları da daxildir. Daha qədim dillərin izləri ən qədim şumer mətnlərinin aid olduğu dövrlərdən əvvəl İkiçayarasının şərq, şimal və qərblə qarşılıqlı əlaqələrin sirlərinin açılması üçün real imkan yarada bilər» (səh. 27-28). Beləliklə, bu deyilənlərdən də görüldüyü kimi, şumerlər bu əraziyə IV minillikdən tez gəlməyiblər. Şumer dili, çox güman ki, həmin dövrlərdən etibarən formalaşmağa başlamışdır. Hal-hazırda əksər şumeroloqlar şumer dilinin müasir dillərdən hər hansı biri ilə qohum olması fikrini söyləməkdə çətinlik çəkirlər. **İ.T.Kanyeva** yazır: «Şumer dilinin dünyanın hər hansı bir dili ilə genetik qohumluğunu

indiye qədər müəyyən etmək mümkün olmamışdır» (səh. 7).

A.Leo Oppenheyim isə bu fikirlə bağlı yazır: «Hələ bu günə qədər dilçilik sistemində şumer dilinin yeri müəyyən edilməmişdir. Ola bilsin ki, bu dil tarixəqədərki dövrlərdə dağlardan Aşağı Mesopotamiyaya enib gələn dağlıların danışdıqları dillərdən biri olmuşdur» (səh. 48).

Müasir şumerologiyada şumer dilinin türk dilləri ilə qohum olması fikrini söyləyən mütəxəssislər də var. Məşhur türk dilçisi prof. **Osman Nədim Tuna** iyirmi ildən artıq şumer-türk dillərinin əlaqələri üzərində araşdırmalar apardıqdan sonra bu dildə 168-dən çox türk mənşəli sözün olduğunu sübut etmişdir. Bu barədə o yazır: «Şumer və türk dilləri ən qədim dövrlərdə bir-biri ilə qohum ola da bilərdi, olmaya da. Bu mövzu burada bizi maraqlandırmır. Ancaq şumerlərlə türklər arasında dil baxımından tarixi bir bağlılığın olması, bu 168 söz əhəmiyyətli açıqlamalarla sübut edilmişdir». Prof. O.N.Tunanın müəyyən etdiyi şumer dilində olan türk sözlərinin böyük əksəriyyəti bu gün də Azərbaycan dilində eyni mənada işlənilir: *ilgük* // *ilgək*; *elik* // *əlik*; *yilik* // *ilik*; *kabkagak* // qabqacaq; *dubur* // yumuru // Azərbaycanın qərb dialektində – *dumuru*; *dingir* // *tanrı* və s. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, hətta əgər şumer dilinin prototürk dili olması məsələsi mübahisəli olsa belə, bu dilin formalaşmasında türk dilinin rolunu inkar etmək olmaz. Hətta **A.Leo Oppenheyim** də bu fikri təsdiqləyir: «E.ə. III minilliyin sonuncu yüzilliyindən o qədər də qabağa getməyən akkad dilindən fərqli olaraq, şumer dili daha qədim dövrlərdən xəbər verir. Belə ki, həm akkad, həm də şumer dillərində, daha əvvəllərdə mövcud olmuş bir və yaxud bir neçə mədəni qatlara məxsus olan alınma sözlər var» (səh. 48).

Elm tarixində şumer-türk dillərinin müqayisəli təhlili ilə **Xommel** məşğul olmuşdur. Görkəmli qazax şairi və diplomati **Oljas Süleymenov** onun bu sahədəki ilk cəhdlərinin uğursuzluğunun səbəblərini izah etməyə çalışmış və daha tutarlı dəlillərlə bu problemi açmağa çalışmışdır. Bununla bağlı o yazır: «Biz Hommelin məğlubiyyətinin dərslərini nəzərə alırıq və lüğətin müxtəlif sözlərində olan yalnız sözləri deyil, əlifba sırasını pozaraq leksemlərin semantik yuvalarını müqayisə etməyi

təklif edirik» (səh. 540).

Oljas Süleymenov məşhur rus şumeroloqu prof. **İ.M.Dyakonovun** «Şumer dili» kitabının son məqaləsində söylədiyi şumer dili ilə türk dilinin qohum olmaması fikrinə qarşı çıxaraq yazır: «Hətta İ.M.Dyakonovun məqaləsində belə göstərilən hazırkı biliklərin vəziyyəti və leksik material şumer dili ilə indi mövcud olan türk dillərinin mədəni qohumluğunu sübut etməyə imkan verir» (səh. 540). Beləliklə, Oljas Süleymenov şumer dilindən 60 söz götürmüş və onların müasir türk dilləri ilə qohum olduğunu vurğulamışdır.

Müasir dövrə qədər insanlara gəlib çatan sənət abidələri və şumer mixi yazılarına əsaslanaraq İkiçayarasının elmi, mədəniyyəti və incəsənəti barəsində də müəyyən fikirlər söyləmək olar. Məlum olduğu kimi, bəşər tarixində ən böyük ilkin kəşflər məhz şumerlərə məxsus olmuşdur. İlk dəfə şumerlər ilin 360 (365) gündən, 12 aydan, 4 fəsildən, hər bırı ayın da 27 (30) gündən, saatın 60 dəqiqədən və 60 saniyədən ibarət olmasını kəşf etmiş, planetlər, Günəş, Ay və Yer kürəsi haqqında ətraflı və dolğun məlumatlar vermişlər. Şumerlər onluq və altmışlıq say sistemini tapmışlar.

Yazını da ilk dəfə şumerlər kəşf ediblər. Daş üzərində yonma, orijinal rəsmlər və qeyri-adi memarlıq abidələri də qədim şumerlərin nadir sənət nümunələri sırasına daxildir. Qədim şumerlər yaratdıqları rəngarəng və zəngin folklor və əsəti süjetlərində, şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrində görünməmiş yeniliklər etmişlər.

Bu gün hamıya məlumdur ki, dünya mədəniyyətinin və ədəbiyyatının ilk vətəni, qədim beşiyi İkiçayarasında olmuşdur. İlk əsəti və folklor süjetləri, dünya ədəbiyyatının əbədi və əzəli bədii mövzuları birinci dəfə bu ərəzidə yaranmışdır. Bizim dövrümüze qədər Qədim İkiçayarası mədəniyyətindən bir sıra maddi abidələrlə yanaşı, həm də çoxlu yazılı abidə qalmışdır.

«Şumer katibləri» ilk mixi işarələri əvvəlcə kiçik (uzunluğu 4-5 sm. və eni 2,5-3 sm.) və şişkin lövhəciklərə həkk edirdilər. Sonralar bu lövhələr həcme daha böyük (11×10 sm.)

və yastı olmuşdur. İlk lövhələrin üzərində piktoqramlar aşkar edilmişdir. Bu lövhələrdə müxtəlif şəkillər – insan, onun bədəninin hansısa bir hissəsi, müxtəlif məişət alətləri çəkilmişdir. Sonralar bu piktoqramlar ideoqramlarla əvəz olunmuşdur. İdeoqramların mənası şəkillərin mənası ilə uyğun gəlmirdi (günəş – isti, ayaq – getmək və s.). Beləliklə, yavaş-yavaş yazı meydana gəldi (ancaq hələ əlifba yaranmadı).

Hazırda ilk şumer yazılı abidəsi «Hökmdar siyahısı» hesab olunur. Bu abidə məzmun və formaca çox əhəmiyyətli və mürəkkəb xarakterlidir. Burada həm tarixi məlumatlar, həm əsatir-folklor, ədəbi və ictimai-siyasi materiallar əks olunmuşdur. Qədim şumer mədəniyyəti dövründən bu günə qədər minlərlə yazılı lövhə qalmışdır. Bu abidələrin çox hissəsi təsərrüfat, siyasi və ictimai xarakterlidir. Adları məlum olan ədəbi abidələrin isə sayı 150-dən çoxdur.

İlk vaxtlar İkiçayarası ədəbiyyatı babil ədəbiyyatı adlanırdı, sonralar şumer ədəbiyyatı anlayışı da əlavə olundu. Şumer ədəbiyyatının tapılması, nəşr və tərcümə edilməsində, xüsusilə məşhur Amerika (ABŞ) şumeroloqu prof. **S.N.Kramerin** böyük xidməti olmuşdur. O, «Tarix şumerdən başlanır» adlı kitabında şumer mədəniyyətinin müxtəlif problemlərini tədqiq etmişdir. Tədqiqatçı dərin araşdırmaları nəticəsində belə qənaətə gəlmişdir ki, bu gün bəşəriyyətə məlum olan maddi və mədəni materialların əksəriyyəti ilk dəfə şumerlər tərəfindən kəşf edilmişdir.

Sonralar şumer ədəbiyyatının yeni-yeni nümunələrinin aşkar edilməsi və tədqiqi bir daha sübut etdi ki, babil ədəbiyyatında olan bir çox bədii əsərlərin əksəriyyətinin mövzuları və süjetləri şumer ədəbiyyatından götürülmüşdür. Hətta bəzi mövcud İkiçayarası mətnlərindən çıxış edərək, demək olar ki, akkad-babil bədii ədəbiyyatında olan bir çox abidələr birbaşa şumer dilindən tərcümə edilmişdir.

Söz sənəti ilk dövrlərdə bədii ədəbiyyatın sərhədlərindən çox-çox kənara çıxsa da, sonralar nisbətən universal xarakter daşımağa başlamışdır. İkiçayarasında söz sənətinin bədii ədəbiyyata doğru meylinin güclənməsində dini təşkilatlardan daha çox o dövrlük məktəblər böyük rol oynamışdır. Məktəblərin

(şumer məktəbləri *edubba – lövhə evi* adlanırdı) təşkil edildiyi ilk günlərdən aydın olur ki, əzbərləmək üçün ən münasib mətnlər folklor nümunələridir. Bədii ədəbiyyatın yaranmasına dini dünyagörüş – əsatir və sitayişlər (kult) dolayı da olsa təsir göstərmişdir. Dini mətnlər əzbərlənərək dildən-dilə keçir, nəsildən-nəslə ötürülürdü. Şumer ədəbiyyatının mifoloji (əsatiri) başlanğıcı ilk növbədə bu dini mətnlərdə özünü göstərmişdir.

İkiçayarasında insanları əhatə edən bütün varlıqlar və canlılar şəxsləşdirilir və onlar insan şəklinə salınırdı. Məsələn, adi mətbəx duzunu şumerlər canlı varlıq kimi canlandırırırdılar. Onlar gözdəymə, cadu-piti, tilsimdən adamları xilas etmək üçün duzu canlı bir insan kimi, dost kimi köməyə çağırırdılar:

*Bəd ovsunlarla mən bağlanmışam,
Bəd fitnə-fəsadlara düçar olmuşam!
Duz, qurtar məni bu vəsvətədən, aç mənim ovsunlarımı!
Qır, dağıt bu cadu-pitini!*

Məlum olduğu kimi, hazırda da Azərbaycanda gözdəymədən, cadu-pitidən qurtarmaq üçün üzərliklə bərabər duzdan da istifadə edilir və təxminən eyni məzmununda dualar oxunur. Qədim şumer yazılarında duzla yanaşı üzərliyi əvəz edən bir sıra gül-çiçək, ot və s. bitki kultunun (onqon) geniş yayıldığına da şahidi oluruq.

Şumer əsatiri. İkiçayarası xalqlarının ilk əsatiri təsəvvürləri bu ərazidə aşkar edilmiş, təxminən e.ə. IV minilliyin ortalarına aid olan təsviri sənət nümunələrində və e.ə III minilliyin əvvəllərində yaranmış yazılı abidələrdə müşahidə olunur. Burada ilk əsatir nümunələri şumerlər tərəfindən yaranmışdır. Ən ilkin şumer əsatiri mətnlərinə tanrılara müraciətdən ibarət olan himnlərdə və atalar sözlərinin siyahılarında rast gəlinir. Artıq e.ə. III minilliyin ortalarında şumer tanrılarının panteonu formalaşmışdır ki, bu da şumer əsatirinin yüksək inkişaf səviyyəsidən xəbər verir. Əsas şumer əsatir mənbələri Urun e.ə. III minilliyin (e.ə. XXII əsrin sonları XX əsrin əvvəlləri) dövrünə aiddir.

Dünya-aləm, varlıq və tanrılar haqqında insanların ilk bə-

dii, dini və fəlsəfi dünyagörüşü şumerlərin ən qədim əsətir sūjetlərində öz əksini tapmışdır. Bu əsətir sūjetlərində dünya-aləm bir dövlət şəklində təsəvvür olunmuşdur. Bu dövlət ümumi toplantı keçirir. Bu, tanrıların toplantısıdır. Toplantıya səma tanrısı Anu başçılıq edir. Onun yanında oğlu – şimşək tanrısı Enlil dayanır. Dünya-aləmlə, tanrıların və insanların həyatı ilə bağlı bütün məsələlərin həllində yeddi tanrı iştirak edirdi, Anu və Enlil onların çıxardıqları qərarları təsdiqləyirdilər.

Tanrı Utu (Şamaş) Maşu dağımın arxasından çıxır, e.ə. III minillik, möhür, London, Britaniya muzeyi

{ Şumer əsətiri ilk növbədə bu ərazilərdə yaşayan insanların dini dünyagörüşləri ilə əlaqədar yaranmışdır. Şumerlərdə icma sitayışı hakim olmuşdur. Sitayişlər, əsasən ibtidai xarakter daşıyırdı. Bu dinlərin ən qədim növlərindən biri idi. Burada dini dünyagörüşlərdə etik ayinlər başlıca rol oynayır, daha çox sehr ayinlərinə üstünlük verilir. } Şumerlərin vahid tanrılar panteonu olmamışdır. Lakin buna baxmayaraq, şumerlər bir sıra ümumi kosmik tanrılara inanırdılar. Tanrılar, əsas etibarilə ayrı-ayrı icmaların himayəçisi idi və hər bir icmanın bu tanrılar haqqında özlərinin xüsusi əsətləri var idi. }

Şumerlərin ən qədim paytaxtı olan Eredü şəhərində tanrı Enkiyə (akkad. Ea) sitayiş edir, ona inanırdılar. Enki yeraltı içməli suların və dünya okeanının hakimi, eyni zamanda tanrılarmın və insanların yaradıcısı və hakimi, ilk dövrlərdə məhsul, bir

qədər sonralar isə həтта hikmət tanrısı sayılmışdır. Başqa bir böyük şumer şəhəri Urukda isə Nannu tanrısına, yaxud Zuenə (hərfi mənası «Bilik hakimi») inanırdılar. O, ay hakimi idi və çox vaxt da lacivərd rəngli saqqallı öküz şəklində təsvir edilirdi. Ola da bilər ki, sonralar oğuz əsətlərində olan öküz obrazı da oradan götürülmüşdür.

E.ə. IV minillikdə Uruk şəhərinin tanrısı – himayədarı İnanna (İştər), yaxud İnnin olmuşdur. O, səma ilahəsi olub, eyni zamanda şəhvani məhəbbət, nifaq və müharibə tanrısı idi. Urukda göy qübbəsi ilahəsi Anu və onun qardaşı, günəş tanrısı Utuya da inanırdılar. Nippur şəhərinin baş tanrısı isə Enlil idi. O, insanların və tanruların hökmdarı sayılırdı və tezliklə ümum-şumer tanrısı oldu.

Demək olar ki, ^{ayrıca} kosmoqonik şumer əsətləri yoxdur. Lakin şumerlərin əsətlərində Kainatın quruluşu və yaranışı haqqında bəzi məlumatlar mövcuddur. Şumer nəğmələrinin bir çoxunun başlanğıcı yerin və göyün yaranması motivi ilə başlanır. Yer üzünün qurulması və idarə edilməsi mövzusunda isə şumer əsətlərində çox geniş yer verilmişdir. Yaradıcı-demiurq rolunda iki tanrı – Enki və Enlil çıxış edir. Enlil ay tanrısı Nannanı və bir sıra yeraltı dünyanın tanrılarını yaratmışdır. Başqa bir əsətdə o, maldarlıq tanrıları Emeş və Entenin (yay və qış) yaradıcısı kimi də təsvir olunur. Enki də Enlil kimi yer üzərində əmin-amanlığı himayə edir. O, kotan, toxa, kərpic kəsmək üçün qəlib yaratmışdır. O, təsərrüfatın bütün sahələrini ayrı-ayrı tanrılara tapşirmışdır. Enkimdu (yaxud Enki İmdu – Enki yaradıb) su kanalları və çayların tanrısıdır və o, dərələri bitkilər və heyvanlarla doldurur, onları «dağlar hökmdarı» Sumukana təslim edir; çoban Dumuzini (akkad. Tammuz) tövlə (mal-qara saxlanan yer) və qoyun ağılının tanrısı etmişdir. Başqa bir əsətdə deyilir ki, Enki Eredu şəhərini yaratmış və onu dənizin dibindən çıxartmış, sonra isə xeyir-dua almaq üçün Nippura Enlilin yanına üzüb getmişdir. Başqa tanruların da Enlilin yanına xeyir-dua almağa getmələri motivi digər əsətlərdə də verilmişdir.

[İnsanın yer üzərinə gəlməsi mövzusunda bizim dövrümüze qədər iki əsətir süjeti gəlib çatmışdır.] Bunun birində mal-qara tanrısı Laxar və buğda ilahəsi Aşnan barədə bəhs olunur. Bu

süjetdə deyildiyinə, görə onları Enki və Enlil yaradıblar ki, «səma tanrısının əmri ilə yaranan» tanrılar – Annunaklar onların nemətlərindən istifadə edə bilsinlər. O vaxta qədər yer üzündə hələ heç nə yaranmamışdı, Annunaklar isə bilmirdilər ki, çörək yemək və süd içmək olar, «onlar qoyun kimi bitkiləri çeynəyir, suyu isə birbaşa arxdan içirdilər». Dulkuqda¹ Laxar və Aşnan yarandıqdan sonra, Annunaklara təklif edirlər ki, onlar yaratdıqları nemətlərdən istifadə etsinlər. Annunaklar Laxar və Aşnanın yaratdıqları nemətlərdən yeyir və acılıqlarının qarşısını ala bilmirlər, «axurlardakı qoyunların» südündən içir, susuzluqları kəsilmir. Yalnız bundan sonra tanrılar Annunaklara xidmət etmək üçün insanları yaratmaq fikrinə düşürlər.

İkinci əsətir – «Enki və Ninmah» əsə-tiri insanın yaranmasına həsr olunmuşdur. Bu əsətidə deyilir ki, insan tanrılara qulluq etmək üçün yaradılmışdır. Elə ki, dünya-ələm yarandı və yer üzərində qayda-qanun bərqərar oldu, bu qaydaları qoruyub saxlamaq lazım idi: tanrıların yaratdıqları alətlərlə torpağı işləmək, mal-qaranı otarmaq, məhsulu yığmaq lazım idi. Ancaq tezliklə bütün bu işlər tanrıları bezikdirdi. Onda Enki və Ninmah yer üzündə insanları yaratmaq qərarına gəldilər. Onlar gildən adam düzəldilər, onun gələcək taleyini müəyyən etdilər və bu münasibətlə ziyafət təşkil etdilər. Ziyafətdə Enki də Ninmah da çoxlu şərab içib sərxoş olurlar. Ninmah yenidən gili götürüb altı ədəd eybəcər varlıq yaradır (sonsuz qadın, cinsiyyəti olmayan kişi və s.), Enki isə «onlara çörək verir və onların taleyini müəyyən edir» (Maraqlıdır ki, bu əsətir süjetində də Quranda olduğu kimi, ilk insan buğda yeməklə tanrılara məxsus həyatdan məhrum olur).

*Tanrı İştari
heykəli. Maridə,
e.ə.18-ci əsr.
Hələb, muzey*

¹ Şum. «Müqəddəs təpə». Şum. – Akkad əsətirinə görə tanrıların məskəni olub

Əvvəllər insanlar tanrılar üçün işləsələr də xoşbəxt yaşayırdılar. Yazılı abidələrdə bu dövr «qızıl əsr» adlanırdı. Görünür, bu «qızıl əsr» dünya tufanı (Nuhun tufanı) ilə başa çatmışdır. Bu tufan nəticəsində yer üzərində insanların kökü kəsilmiş və tanrılar hər şeyi yenidən yaratmalı olmuşlar.

[Dünya (Nuh) tufanı haqqında şumer əsatri Qədim Şərq xalqları içərisində bu mövzuda olan ilk süjetdir. Bu əsatir süjetində tanrı-demiurqlar tərəfindən insan nəslinin böyük məharətlə yaranması və yer üzərində işlərin çox gözəl qurulmasından bəhs edilir. Sonra tanrılar insan nəslinin kökünü kəsmək qərarına gəlirlər. Bu qərarın səbəbi məlum deyil.] Ancaq mömin hökmdar Ziasudr haqqında bəhs edilir. O, tanrıların iradəsinə rəğmən nəhəng bir gəmi hazırlayır və bu gəminin köməyi ilə dünya

*Tanrıların döyüşü, e.ə.
III minilliyin II yarısı*

tufanından xilas olur və sonra da tanrılar ona ölməzlik verir. Tanrılar, məndə deyildiyi kimi, «bütün bitkilərin adlarının və insan nəslinin toxumunun xilaskarı» adlandırılan Ziasudru gün çıxan diyarda Tilmun adasında (Bəhreyn) məskunlaşdırmışdılar. Şumer anlayışlarına görə, «ad» material aləmin ruhunu ifadə edən bir anlayışdır. Etimoloji və kosmoqonik əsatirlər içərisində Ay ilahəsi Nannanın doğulması və ilahə İnannanın yeraltı dünyaya getməsi süjetləri də diqqətəlayiqdir. Bu süjetlər şumer dastanlarında yüksək bədii şəkildə təsvir edilmişdir.]

Şumerlərin baş tanrısı *Anu* – səma tanrısıdır. Səma və tanrı sözləri şumer dilində qədim türk dilində olduğu kimi *dinqir* (*demər*) şəklindədir. İkinci ali tanrı *İnlildir*. Bu sözün mənası Cənab Şimşək deməkdir. Bundan başqa əsas tanrılardan biri də *En-ki/r/* – *Torpaq/Yer/* tanrısıdır. Bu sözün də mənası Uca torpaq (Yer üzünün hökmdarı) deməkdir. Şumer dilində olan *ki/r/* sözü türk dillərində olan *kir* – çirk; torpaq; gil; yer sözləri ilə eyni mənanı daşıyır.

Qədim İkiçayarası əsətləri bizim dövrümüə qədər şumer, babil və Assuriya variantlarında gəlib çatmışdır. Bir sıra əsətləri süjetləri bir-birinə bənzəsə də, müəyyən şumer süjetləri var ki, onlar təkrar olunmur. Şumer əsətləri öz mövzu və istiqamətlərinə görə bir neçə silsiləyə bölünür. Bunlardan «Dumuzi və İnanna haqqında əsətlər», «Yaranış haqqında əsətlər», «Dünya tufanı haqqında əsətlər», «Enki və Ninxursağ haqqında əsətlər», «Dumuzi və Enkimdu haqqında əsətlər», «Bilqamis haqqında əsətlər», «Adapu haqqında əsətlər», «Etana və qartal haqqında əsətlər», «Anzu haqqında əsətlər», «Qurd və diş ağrısı» kimi məşhur əsətlər süjetlərini göstərmək olar.

«**İnanna və Dumuzi haqqında əsətlər**». Bu əsətlərdən birincisi İştərin axirət dünyasına gətməsi tarixçəsi kimi məlum olmuşdur və ayrı-ayrı parçalar şəklində qalmışdır. Hazırda Kramerin böyük məharətlə apardığı araşdırmadan sonra bu əsətlər tam şəkildə Dumuzi və İnanna haqqında əsətlər kimi məşhurdur. Bu əsətlərdən aydın olur ki, daha çox Tammuz kimi məlum olan Dumuzi və İştər kimi tanınan İnanna haqqında süjetlər toplusudur. Dumuzi ölən və yazda yenidən dirilən bütün bitkilərin tanrısıdır. Bu tanrı haqqında olan əsətlər süjetləri bu gün bizə məlum olan Növrüz bayramı, səməni və digər yaşıl bitkilərlə bağlı olan kultlarla əlaqədardır.

Məlum olmayan səbəbdən səmə ilahəsi İnanna bacısı Ereskiqalın hökmranlıq etdiyi «gedər-gəlməz ölkəsi» olan axirət dünyasına enir. Kramerin fikrincə, bu enmənin səbəbi yeraltı dünyanı özünə tabe etmək məqsədi güdmüşdür. İnanna öz məsləhətçisi Nişubura tapşırır ki, əgər bir hadisə baş verərsə və üç gün müddətində o geri qayıtmazsa, o halda onun üçün dəfn mərasimi keçirtsin və növbə ilə üç ali tanrının – Nippura Enlilin, Ura Ay tanrısı Nananın və Eriduya babil müdriklik tanrısı Enkinin yanına getsin və xahiş etsinlər ki, onu müdafiə etsin, o dünyada onun öldürülməsinə imkan verməsinlər. Bundan sonra İnanna hökmdar paltarını geyinir, bəzənib-düzənir və yeraltı dünyanın qapılarına yaxınlaşır. Orada onu yeddi qapının gözətçisi Neti qarşılayır. Ereskiqalın əmrinə əsasən və axirət dünyasının qanunlarına uyğun olaraq İnanna yeddi qapıdan keçir və hər qapıdan keçdikcə paltarının və ya zinətinin bir hissəsini çı-

xartmalı olur. Ancaq bundan sonra o, Ereşkiqalın və annunakların – yeraltı dünyanın yeddi hakimi qarşısında dayanır. Onlar İnannaya «ölmüclü nəzərlərlə» baxırlar, o, cansız cəsədə çevrilir və onu bir qarmaqdan asırlar.

Tanrı Enki (Eyya) və İnanna (İştar). Akkad dövrünün mbhürü. E.ə.III minilliyin II yarısı.

Üç gün keçməsinə baxmayaraq İnanna geri qayıtmır və Nişubur ona verilən tapşırıqları olduğu kimi yerinə yetirir. Enlil və Nanna İnannaya yardım etmək istəmirlər, Enki isə onu həyata qaytarmaq üçün bir sıra sehrlı hərəkətlər edir. O, dirnaqlarının altından qurdalayaraq çirk çıxardır və ondan cinsiyyəti olmayan – *kurqarru* və *kalaturru* adlı iki varlıq yaradır. Adlarının mənası məlum olmayan bu varlıqları həyat yemi və həyat suyu ilə təchiz edərək axirət dünyasına göndərir. Onlara tapşırılır ki, bu yeməyi altmış dəfə İnannanın bədənində səpsin, üstündən də altmış dəfə həmin sudan çiləsin. Ona deyilənlərin hamısını o, yerinə yetirir və ilahəni həyata qaytarır.

Axirət dünyasının qanunlarına görə, heç kim oradan öz yerinə kimisə qoymadan çıxıbilməz. Əsatirdə İnannanın iblislərin müşayiəti ilə canlılar dünyasına qayıtması təsvir olunur. Həmin iblislər İnannanın əvəzinə axirət dünyasına onun özünün göndərəcəyi kimisə aparmalıdırlar. İblislər əvvəlcə Nişiburu, sonra Umma tanrısı Şarunu və nəhayət, Bad-Tibir tanrısı Lata-rakı tələb edirlər, ancaq İnanna onların hər üçünü xilas edir. Sonrakı dövrlərdə tapılan yeni parçalardan məlum olur ki, İnanna iblislərin müşayiəti ilə öz doğma şəhəri Uruka gəlir və orada

əri Dumuzini tapır. Əvvəlcə xilas etdiyi üç tanrıdan fərqli olaraq, Dumuzi ona tabe olmadığına görə onu axirət dünyasına aparmaq üçün iblislərə verir. Dumuzi günəş tanrısı Utuya müraciət edərək yalvarır ki, onu xilas etsin. Ən son dövrlərdə aşkar edilən mənbələrdə deyilir ki, iblislər Dumuzini axirət dünyasına aparır, ancaq onun bacısı, bitki tanrısı Geştinanna qardaşının halına acıyaraq, belə qərara gəlir ki, növbə ilə hər biri yarım il yerin altında qalsın.

Müqəddəs qayıq. E.ə.III minillik, Uruq

Ola bilsin ki, sonralar Deltada məskunlaşan şumerlər özləri ilə bu əsatin daha qədim variantını gətirmişlər. Qədim şumer dövrünə aid olan Dumuzi ilə bağlı mərasimlərdə bu əsatin daha yeni variantına rast gəlinir. Burada Dumuzinin axirət dünyasına getməsi ilə yer üzündə qarmaqarışlıq hökm sürməyə başlayır. Vəziyyəti belə görən İştər çox həyəcan keçirir və qərara gəlir ki, axirət dünyasına gedib Dumuzini oradan geri qaytarsın. Çox güman ki, bu mövzu əvvəlcə Qədim Yunanıstanda «Alkesta» əsatinə, sonralar isə Qədim türk – Azərbaycan mifik təfəkkürünün məhsulu olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının «Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul» boyunda müəyyən motiv çalarları ilə ifadə olunmuşdur.

«Dünyanın yaranması haqqında əsətir» Şumer əsətləri içərisində Dünyam yaranışı haqqında əsətir ikinci yerdə dayanır. Bu əsətir də şumer mədəniyyətində çox geniş yayılmışdır. Maraqlıdır ki, şumerlərdən başqa qədim xalqların heç birinin əsatinə dünyanın «heç nədən» yaranması haqqında müəyyən

bir konsepsiyaya rast gəlinmir. Assur-babil əsətirində kosmoqonik əsətin yeganə bir variantı – «**Enuma eliş**» adlı bir süjet mövcud olmuşdur. Bu əsətin süjetinə görə, başlanğıcda yalnız su mövcud olub və hər şey kaos (qarmaqarışıq) şəklində imiş. Bu dəhşətli xaosdan ilk tanrılar yaranmışdır. Uzun illərdən sonra bəzi tanrılar yer üzərində qayda-qanun, nizam-intizam yaratmaq qərarına gəlirlər. Bu, tanrı Abzunu və onun arvadı, bədheybət kaos tanrısı Tiamatı qəzəbləndirir. Qiyamçılar müdrik tanrı Eanın ətrafında birləşərək Abzunu öldürürlər. Əjdaha cildində təsvir olunan Tiamat ərinin qisasını almaq qərarına gəlir. Belə olan halda qayda-qanun tanrıları tanrı Mardukun rəhbərliyi altında qanlı döyüşdə Tiamatı öldürürlər və onu iki yerə parçalayırlar ki, bunlardan biri yer (torpaq), o birisi isə göy (səma) olur. Abzunun qanını isə gillə qarışdıraraq ondan ilk insanı düzəldirlər.

*Bilqamus və vəhşi öküz. Akkad dövrünün möhürü,
London, Britaniya muzeyi*

Amerika arxeoloqu **Ceyms C. Riçard** bu əsətin süjeti ilə «Bibliya»da olan «Varlıq kitabı»ndakı dünya-aləmin yaranışı haqqında əsəti müqayisə edərək, onların arasında birbaşa əlaqənin olduğunu söyləmişdir. Onun fikrincə, ilk növbədə hər iki əsətin süjetində dünya-aləmin yaranmasında hadisələrin ardıcılığı diqqəti cəlb edir. Belə ki, «Bibliya»da səmanın və səma

cisimlərinin yaranması, suyun yerdən ayrılması, altıncı gün insanın yaranması və yeddinci gün Allahın istirahət etməsi «Enuma eliş»də Babil tanrılarının yeddinci gün ziyafət təşkil etmələri ilə tamamilə üst-üstə düşür.

Məlum olduğu kimi, «Bibliya»da təsvir olunan Cənnət də şumerlərin fantaziyasının məhsuludur. Enki haqqında əsatirdə cənnət, əzab və işgəncənin nə olduğunu bilməyən insanların və heyvanların sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşadıkları və meyvə ağacları ilə dolu olan bir bağ kimi təsvir olunmuşdur.

Bundan başqa, arxeoloqlar İkiçayarası şəhərlərinin xərəbəliklərində bir akkad möhürü tapmışlar ki, burada Adəm və Həvva haqqında süjet həkk olunmuşdur. Bu oyma işində açıq-aydın şəkildə bir ağac üzərində ilan və onun sağ və sol tərəflərində isə buynuzlu kişi və qadın təsvirləri verilmişdir ki, bu da öz növbəsində İkiçayarasında Adəm və Həvva haqqında əsatinin olmasından xəbər verir.

Müasir dövrə qədər şumer əsatirlərindən bəhs edən abidələr həddindən artıq az və eyni zamanda ayrı-ayrı parçalar şəklində qaldığından, onların tam təsvirini vermək qeyri-mümkündür. Əldə olan materiallardan çıxış edərək Yaranış haqqında şumer əsatirlərini üç qrupa bölmək olar: səmanın mənşəyi, onun quruluşu və insanın yaranması.

Səmanın mənşəyi. Şumer tanrılarının siyahısı verilən lövhədə Nammu tanrısı diqqəti cəlb edir. İdeogram ilə göstərilən bu ad «*səma*» mənasını ifadə edir və «*göyü və yeri yaradan (doğan)*» kimi şərh edilir. Başqa əsatir süjetlərində səmanın Ane (Anu-Ana) yerin isə Ki tanrıları şəklində ifadə olunmuşdur. Anu ilə Kinin birləşməsindən – izdivacından hava tanrısı Enlil yaranmışdır. Dünyaya gələn Enlil səma və torpağı biribirindən hava ilə ayıraraq dünyanı yaradır. Dənizin mənşəyi və yaranması haqqında isə məlumat yoxdur.

Dünya-aləmin quruluşu. Şumer yazılarında dünya-aləmin quruluşu ilə bağlı bir sıra əsatir süjetləri mövcuddur. Burada səma cisimlərinin yaranması və şumer mədəniyyətinin müxtəlif ünsürləri haqqında da qiymətli mənbələr var. Belə əsatirlərdən biri Səma tanrısı Nanna, yaxud Sina haqqındadır. Burada deyilir ki, məbədi Nippurda yerləşən şumer panteonunun baş tanrısı

Enlil ilahə Ninlilə aşiq olur və Nunbirdu selində üzdüyü zaman onu zorla ələ keçirir. Bu hərəkətinə görə o, axirət dünyasına göndərilir. Bətnində onun uşağını daşıyan Ninlil yer üzərində qalmaq istəmir və Enlilin arxasınca axirət dünyasına enmək qərarına gəlir. Ninlilin uşağı ay tanrısı Nana – səma çırağı olacağı halda dünyaya gecə gəlməsin deyə Enlil mürəkkəb bir plan qurur: Ninlil Nannanı əvəz edəcək aşağı dünyanın üç tanrısının anası olur və bu yolla səmaya qalxır. Bu indiyə qədər naməlum qalan əsətir Tammuz və İştər haqqında əsətirin açılmasına imkan yaradır. Belə ki, mətnlərdən məlumdur ki, bir qayda olaraq Tammuz adı Enlil, İştər adı isə Ninlil kimi ifadə olunur. Beləliklə, naməlum səbəbə görə İştərin axirət dünyasına enməsi İnannanın oraya enməsi ilə uyğun gəlir və ay tanrısı Nannanın doğuluşu ilə izah olunur.

*Ur hökümdarı, Ur-Nammu tanrı Ninnalın qarşısında.
e.ə. 22-ci əsr, Filodelfiya. Universitet muzeyi*

Şumer panteonunda ay tanrısı Nanna və yaxud Sin əsas astral (yaradıcı) tanrı hesab olunur və günəş tanrısı Utunun ondan törədiyi deyilir. Enlil yeri və göyü biri-birindən ayırdıqdan sonra, səmada Nanna, Utu və ulduzlar şəklində işıq peyda olur. Bundan sonra yer üzündə dünyanı nizama salmaq lazım idi. Bu barədə də bir sıra əsətir süjetləri mövcuddur.

Bədii ədəbiyyatın yaranması. Qədim İkiçayarasında da yazılı bədii ədəbiyyatın formalaşmasında folklor, əsətir və dini mərasimlərin böyük rolu olmuşdur. Hazırda əlimizdə olan ədəbi mixi yazılarda bir çox təsvir vasitələri və sənətkarlıq xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir ki, bunlar daha çox şifahi xalq ədəbiyyatının qayda-qanunlarına uyğun gəlir. Bir çox qədim ədəbiyyatlarda folklor, əsətir və dini süjetləri biri-birindən fərqləndirmək və eyni zamanda onların yazılı və yaxud şifahi ədəbiyyata daxil olduğunu müəyyənləşdirmək çox vaxt mümkün olmadığından onu vahid bir ədəbi proses kimi öyrənmək məqsədəuyğundur.

Qədim şumer və babil (akkad) yazılı ədəbiyyatında əsasən, **lirik** və **epik** janrlara rast gəlmək olar. Qədim Şərq ədəbiyyatında (xüsusilə də onun ilk nümunələrindən biri olan şumer ədəbiyyatında) müasir mənada başa düşülən «lirika» anlayışını və ədəbi janrını müəyyən etmək çox çətindir. (Qədim Yunanıstanda lirika şeir növü lira çalğı alətinin müşayiəti ilə ifa olunan poetik əsərlərə aid edilirdi).

Lirik poeziya Şumer ədəbiyyatında, demək olar ki, bütün bədii əsərlər müxtəlif mərasimlərdə və məclislərdə ifa edilmək üçün nəzərdə tutulurdu. Lirik janrlarda yazılan əsərlər isə əsas etibarilə toy və yas mərasimi nəğmələri, dualar formasında yaradılırdı. İcma kultunun (inancının) başlıca vəzifələrindən biri icmanın məhsuldarlığını (nəsil artırmanın) təmin etməkdən ibarət idi və bütün tanrılar bu vəzifəni yerinə yetirməli idilər. Ona görə də Qədim İkiçayarasında (e.ə. IV-II minilliklər) izdivac ən müqəddəs mərasimlərdən biri sayılırdı. Ur şəhərinin III sülaləsi dövründən qalan mərasim nəğmələri bu mərasimin keçirilməsi qaydaları haqqında müəyyən məlumatlar verir. İcmanın hansı tanrı (yaxud ilahə) tərəfindən himayə olunmasından asılı olmayaraq, tanrının (yaxud ilahənin) nişanlısı rolunu kahin «en-

tum» – qadın və yaxud ali kahin «en» – cənab kişi ifa edirdi. Bu müqəddəs izdivacdan doğulan uşaqlar tanrının övladları hesab olunurdular.) Laqaş şəhərinin hökmdarı Qudea (e.ə. XXII əsr) belə izdivac nəticəsində anadan olmuşdur.

Urun III sülaləsi dövründə başqa bir ayin formasına da rast gəlmək olar: hökmdar tanrı Dumuzini, onun arvadı kahin isə – İnanna ilahəsini təcəssüm etdirir. Dumuzi və İnanna tanrılarında burada ona görə üstünlük verilirdi ki, onlar əslən Uruk şəhərindən idilər. Urun III sülaləsi isə öz mənşəyini Uruk şəhərindən götürürdü. Bu gün bizə məlum olan ən qədim lirik əsərlərin ən gözəl nümunələri ilahə İnannanın tanrı çoban Dumuziyə həsr olunmuş məhəbbət nəğmələridir (e.ə. XXI əsr). Bu nəğmələr hər Yeni ilin ilk günündə (baharın birinci günü) keçirilən müqəddəs bayramın (Novruz bayramı ilə müq. et) ayrılmaz hissələrindən biri hesab olunurdu. «**İnanna və Dumuzinin məhəbbəti haqqında nəğmə**» silsiləsinə daxil olan şeirlərdə Dumuzinin İnannaya elçiliyi, onların eşqinin ilk mərhələsi qələmə alınmışdır. Bu şeirlərdə qəhrəmanın məhəbbəti adi, həyatı, məişət xarakteri daşıyan cizgilərlə təsvir olunmuşdur. Dialoqlardan biri aşıqlərin mübahisəsi ilə başlanır, başqa bir şərdə isə Dumuzi İnannanı dilə tutur ki, anasını aldatsın, desin ki, guya rəfiqəsi ilə «oxuyub-oynamağa gedir!» «əslində isə gecəni onunla keçirtsin». İnanna ona belə cavab verir:

*«Əl çək məndən, vəhşi öküz! Mən evə getməliyəm!
 Əl çək məndən, Kuli-Enlil! Mən evə getməliyəm!
 Anama (mənim) nə deyim aldadım?
 Ninqala, mənim anama nə deyim aldadım?»
 İnanna, qadınların ən yalançısı, dinlə məni:
 Mən söyləyim sənə, bunları söylə, keçib gedər:
 Deyərsən ki, rəfiqələrim Meydana apardı məni,
 Çalğıyla, rəqslə əyləndirdi, şirin nəğmələr oxudular,
 Onlarla birlikdə xoş vaxt keçirtdik.*

Başqa bir nəğmədə İnannanın bəzənib-düzənməsi, toya hazırlaşması və toy gecəsinin keçirməsi, axirət dünyasına getməsi ilə yer üzərində məhəbbətin qeyb olması realist boyalarla təsvir

olunmuşdur. Bu silsiləyə nisbətən epik xarakter daşıyan geniş süjetli və əsasən əsatir mövzularında yazılmış bir sıra başqa əsərlər də daxil edilmişdir.

Şumer lirikası ilk növbədə çoxcəhətli və çoxplanlı xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Qədim anlayışlara uyğun olaraq icmanın mövcudluğu, hər şeydən əvvəl, icmanın həyatı üçün zəruri olan adət-ənənələrin olması idi ki, burada təbiət qüvvələrini təcəssüm etdirən iştirakçı-qəhrəmanlar mücərrəd varlıq kimi təsvir edilirdilər. Bundan başqa, tanrıların münasibətləri və bu münasibətlərin sırf məişət xarakteri daşması həmin nəğmələrin daha təbii səslənməsinə imkan vermişdir. Məsələn, həmin o ilahə İnanna göylərdə işıq saçmasına (Venera planeti) baxmayaraq, küçədə gəzişən, yeri düşəndə, hətta anasını belə aldadan bir kəndli qızı kimi təsvir edilir.

Bu xüsusiyyət şumer lirikasının daha realist üslubda olduğuna dəlalət edir və bu poeziyanı şifahi xalq yaradıcılığına yaxınlaşdırır. Dünya ədəbiyyatı tarixində ilk məhəbbət şeri sayılan «Canlar canı» əsəri buna parlaq misal ola bilər:

*Gəl, Güvey, qoynuma gir sevişək:
Baldan şirindir mənimlə sevişmək.
Dörd yanından bal daman gərdəkdə
Gözəlliyinin tamını dadım.
Aslanım, qoynuma gir sarılaq:
Baldan şirindir mənimlə sevişmək.*

*Sən sevirsən məni: Yalvarıram,
Sarıl mənə, oxşa məni, öp məni.
Mənim ağam, qoruyucu tanrım:
Enlilin ürəyini şənləndirən
Şu-sinim, sarıl mənə, oxşa məni.¹*

Şumer lirikasında xüsusi mərasimlərdə icra olunan müəyyən dini ayinlər və insanların həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş və artıq formalaşmaqda olan adət və ənənələrin böyük yer tutması bu ədəbi janrın folklorla sıx bağlı olduğunu

¹ Tələt Halman, səh. 18

göstərir. Müəyyən dini və məişət ayinləri (izdivac, toy-yas, xalq təbabəti – loğmanlıq) ilə əlaqədar lirik əsərlər başlıca olaraq dua-ovsun formasında yazılırdı. Belə əsərlər çox vaxt birinci şəxsin – ovsunçunun dilindən söylənilirdi.

Bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatmış, «mərasim lirikası» adlanması daha münasib olan ən qədim şumer lirik mətnlərində dəyişkən amebey kompozisiya olmuşdur. Bu kompozisiyanın əsasını, əsərin qarşı-qarşıya dayanan iki şəxsin, yaxud qrup şəxslərin bir-birini əvəz edən xor vasitəsilə ifası təşkil edir. Əvəzlənmə prinsipinə əsaslanan dialoq üsulu o dövrkü bir çox abidələrdə müşahidə edilir. Bu müşahidələr bir daha sübut edir ki, şumer bədii ədəbiyyat nümunələrinin əksəriyyəti amebey tipli kompozisiyada yazılmışdır.

◻ Bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatan əsərlər daha bir xüsusiyyəti aşkarlayır. Demək olar ki, bu ədəbiyyatı bizə şumer-babil məktəbi («Edubba» – Saxsı lövhəciklər evi) saxlamışdır. Mixi yazının kəşfi və inkişafı nəticəsində bu məktəb yaranmış, saray və məbəd katibləri hazırlamaq funksiyasını yerinə yetirmişdir. Bu məktəb e.ə. III minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində özünün çiçəklənmə dövrünü yaşamışdır. Yarandığı andan başlayaraq, bu məktəb yalnız yazının deyil, eyni zamanda incəsənətin müstəqil bir növü olan bədii ədəbiyyatın inkişafına və kamilləşməsinə xidmət etmişdir.

Beləliklə, tezliklə məlum oldu ki, «xalq hikmətinin abidələri» adlanan ədəbi əsərlər sırasına daxil olan rəvayətlər, atalar sözləri, zərb-məsəllər və zarafatlar lakonik və təsirli olduqlarına görə, yazı və oxunu asan yadda saxlamaq üçün daha əlverişlidir. Bu janrlara daxil olan nümunələr yazılı ədəbiyyatda xeyli sonralar müşahidə edilir. «Edubbalar» vasitəsilə bizim dövrümüzdə Ludiqırranın dili ilə atası və arvadı üçün söylənmiş iki dəfn elegiyası qalmışdır.

◻ Məktəb mətnləri formasının ən sevimli nümunələrindən biri mübahisə-dialoq şəklində verilən dialoq janrı olmuşdur. Burada külüng və bel, şam və xurma ağacları, at və kəl, qış və yay, tanrının qəlbini fəth etmək istəyən əkinçi və çoban mübahisə edirlər. İnanna ilə Dumuzinin mübahisəsi də belələrindən biridir. Mixi ədəbiyyatının bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatan

özünəməxsus və ən nadir nümunəsi kimi məhəbbət lirikası janrına daxil olan «Sadiq aşiqin sınağı» əsərini hesab etmək olar. 1

Doğrudur, bu əsər şumer dilində deyil, akkad (babil-assuriya) dilində böyük hökmdar Xammurapinin (e.ə. 1792-1750-ci illər) dövründə yazılmışdır. Bu əsər iki aşiqin deyişməsi şəklində yazılmışdır. Məlum olmayan səbəb üzündən (əsər kəsik-kəsik parçalar şəklində qalıb) qəhrəman öz sevgilisindən ayrılmaq istəyir. Sanki, oğlanın fikri qətidir. Qız isə bütün hücumlara və ittihamlara mətanətlə sinə gərir və mübahisə barışıqla bitir. Əsərin mövzusu standart və ənənəvidir. Ancaq bununla belə iki çox canlı qəhrəman obrazı ilə rastlaşırıq. Oğlanın bütün hücumları həm təbiidir, həm də psixoloji cəhətdən inandırıcıdır. Oğlan sevgilisini ittiham etməklə özünü inandırmağa çalışır ki, onun heç bir günahı yoxdur. Qız tərəddüd etmədən müdafiə olunur, o, demək olar ki, təəccüb doğuracaq şəkildə soyuqqanlılıq nümayiş etdirərək oğlanın heç bir ittihamına məhəl qoymur.

{ Şumer lirikası məzmun və formasına görə çox zəngin və rəngarəngdir. Burada dini-əsatiri xarakter daşıyan əsərlərlə yanaşı, ailə-məişət məzmunlu, adi insanların ehtiraslarını və təbii hisslərini ifadə edən lirik şerlərə də rast gəlmək olar. }

Şumer dilində yazılmış «Küçədə dadlı bir pəri dayanıb», «Hökmdar Şu-Sinin müqəddəs nigahı bayramında şumer toy nəğməsi», «İnanna və Dumuzinin məhəbbəti haqqında və onun ölümü ilə bağlı ağrı», «Şumer ay tanrısı Nannaya məktub», «Ludinqirranın arvadı Navirtum üzərində ağrısı», «Doğuşla bağlı yardım ovsunu» şerlər və akkad dilində yazılmış «Eya İr'yemumu sevir», «Gecə tanrılarına dua», «Məhəbbət nəğmələrinin Assuriya kataloqundan», «Aşura məxsus beşik nəğməsi», «Onda ki, Anu...», «Qəm çay suları kimi» və s. lirika nümunələri belə əsərlər sırasına daxildir.

«Küçədə dadlı bir pəri dayanıb» şeiri ovsun formasında yazılıb. Şer bizim dövrümüzdə qədim babil dövründən qalıb. Bu ovsun müxtəlif xəstəliklər yayan şər ruhlara təsir etmək üçün yazılmışdır. Ovsun ənənəvi formada yazılıb: insanlar üçün təhlükəli olan şər ruhların təsviri, xəstənin vəziyyətinin təsviri, onun şikayətləri, tanrı Asalluxinin atası Enki ilə söhbəti və s.

bu deyilənlərə misal ola bilər.

Bu şərdə şər ruhun əvəzinə gözəl qız – kar-kid (gəzəyən, əxlaqsız qız) təsvir olunub. Bu peşəsi ictimai yerlərdə fahişəlik etmək olan İnnanın qızıdır. Şərdə bu qızın təsviri belə verilib:

4 Küçədə dadlı bir pəri dayanıb,
Əxlaqsız – pəri İnnanın qızı...

5 Bədəni böyük İnnanın bədəninə oxşayır onun,
Zəngin Enkinin dəfinəsidir o.

Eşq bəlasına düşər olan cavan oğlan Asalluxi öz atası Enkiyə şikayətlənir, ondan kömək diləyir:

20 Tanrı Asalluxi gördü bunu,
Atası Enkinin yanına getdi və dedi:

– Ata küçədə dadalı bir pəri var!

Təzədən bir də atasına dedi:

– Mən bilmirəm nə deyim, mən bilmirəm nə edim!

Atası Enki oğluna kömək etmək istəyir:

25 Enki oğluna cavab verdi:

– Oğul sən nəyi bilmirsən. Mən sənə nə deyə bilərəm!

Asalluxi! Sən nəyi bilmirsən. Mən sənə nə deyə bilərəm!

rəm!

O şeyi ki, mən bilirəm, onları elə sən də bilirsən!

«Küçədə dadlı bir pəri dayanıb» əsərinin qeyri-adiliyi və özünəməxsusluğu bir də ondadır ki, bu xəstəliyə qarşı söylənilən ovsunlardan bir qədər fərqlənir və daha çox məhəbbət ovsunudur. Eyni zamanda, mətndə birinci şəxsin dilindən söylənmiş ovsuna da rast gəlmək olur ki, bu da onu ənənəvi ovsunlardan fərqləndirir.

«*Eya İr'yemumu sevir*» əsəri də məhəbbət ovsunudur. Bu əsər indiyə qədər az öyrənilmiş və ona görə də oxunuşunda bəzi anlaşılmaqlar olan qədim akkad dilinin Yuxarı İkiçayarası dialektində yazılmışdır. Bu ovsunu başa düşmək üçün bilmək lazımdır ki, Eya – hikmət tanrısıdır və o, bütün sehr və ovsunların hamisidir; İştər və İşxara – eşq şəhvətinin ilahələridir;

İr'yemum isə gənc oğlanın aşiq olduğu qızı və yaxud qadını məhəbbət cadusuna mübtəla etmək üçün oğlanın xahişi ilə ovsunçunun çağırdığı eşq şəhvetinin iblisidir. Bütün şer ovsunçunun dilindən söylənmişdir. Əsərdə iki sehrli bitki haqqında bəhs olunur: bunlardan biri kiçik saqqız ağacıdır ki, o, daim ətirli şirə ifraz edir və onun şirəsi havada qaralır və bərkiyir ki, bu bərkimiş şirə damcılarını toplayıb sehr məqsədilə, eləcə də lak növü kimi və ətirli maddə kimi istifadə edirlər; ikincisi isə İkiçayarasında çox geniş yayılmış kiçik qovaq ağacıdır.

- 1-2 Eya İr'yemumu sevir,
3 İştari oğlu, İr'yemum onun ziyarətində yaşayır:
4-6 İki gözəl pəri – sizə saqqız ağacının damlasında göndərir.
19-20 Müqəddəs saatımda mən qovaq ağacının budağını basıb sındırdım.

Burada haqqında bəhs olunan «iki gözəl pəri» ifadəsi çox güman ki, Eyanın iki gözəl qızları, ovsun ilahələri – İştari və İşxara işarədir. Bu şərdə bununla bağlı bir sıra orijinal təsvir vasitələri və bədii obrazlar var:

- 31 O, sənin aqlını əlindən alacaq:
32 Sənin arzu olunan dodaqların mənə ixtiyarımda,
33-34 Mən səni İştari və İşxara ilə ovsunladım!
35-37 Hələ nə qədər ki, sənin boynun onun boğazı ilə doluşmayıb,
38 Ey pəri, sən rahatlıq tapa bilməyəcəksən.

Bu ovsunun rəsmi toy mərasimi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Belə ki, burada söhbət qeyri-qanuni izdivacdan gedə bilər. Məhz elə ona görə də, cavan oğlan aşiq olduğu qızın valideynlərinə deyil, ovsunçuya müraciət edir. Bu mətn ovsun xarakterli olduğuna görə, çox güman ki, başdan-başa ovsunçunun dilindən söylənmişdir.

«Inanna və Dumuzinin məhəbbəti haqqında nəğmə və Dumuzinin ölümü ilə bağlı ağı» əsəri ayrı-ayrı parçalar şəklində

də qalib və bir qədər çətin izah olunur. Mətn ilk dəfə Amerika şumeroloqu S.N.Kramer tərəfindən İnanna və Dumuzinin məhəbbət dialoqu kimi çap edilib. Mətndə tez-tez təkrar olunan «bacı» ifadəsi bəzi şumeroloqlar arasında mübahisələrə səbəb olmuşdur. S.N.Kramer hesab edir ki, bu ifadəni Qədim Şərq lirik poeziyasının poetik qaydalarına uyğun olaraq «sevgili» kimi qəbul etmək lazımdır. Məşhur şumerşünas T.Yakobsenin isə fikrincə, burada söhbət Dumuzinin əsl bacısı ilahə Geştinnadan bəhs olunur və həqiqətən də söhbət bacı və qardaş arasında gedir. Şərin əvvəlində təkrar olunan aşağıdakı misralar T.Yakobsenin bu fikrini təsdiq edir:

- 16 Ay qardaşım mənim, elə ki, mən çıxdım, elə ki, mən
çıxdım,
Elə ki, mən küçəyə çıxdım,
Elə ki, mən küçəyə çıxdım,
Və gördü məni İnannam mənim.
- 20 Ay qardaşım mənim, nələr dedi o, mənə və sonra o, nə-
lər dedi!

Şumer dastanları. Şumer ədəbiyyatında lirika ilə yanaşı, epik janr da əsas yerlərdən birini tutur. Epik poeziya başlıca olaraq dastan (epos) janrında inkişaf etmişdir. Dastanların mövzuları da öz növbəsində ayrı-ayrı əsatir süjetlərindən götürülmüşdür. Şumer əsatirləri mövzularına görə fərqli istiqamətlərə malik olduqlarına görə bu mövzularda yaranmış dastanlar da müxtəlif silsilələrə ayrılır. Belə dastan-hekayələr əsas qəhrəmanlarının səciyyəsinə görə üç silsiləyə bölünür.

Birinci silsiləyə Nippur əsatirlərindən alınmış mövzularda yaranmış dastanlar daxildir. Bu dastanlar şumerlərin ən qədim və çox gözəl şəhərlərindən biri olan Nippunun məşhur kitabxanasından tapıldığına görə belə adlanır. Bu silsiləyə daxil olan dastanlarda təsvir olunan hadisələr Nippur şəhərində cərəyan edir.

Belə əsərlərdən biri «*Entil və Ninil haqqında əsatir*»dir. Bu dastanda Ay tanrısı və onun axirət dünyasında dünyaya gələn qardaşından bəhs olunur. Burada Nippur şəhəri, oradan

axan İdsalla çayı və onun sahili Karusar, su quyusu Pulal və eləcə də gənc oğlan Entil, gözəl qız Ninlil və onun anası Nunbarşequnu təsvir olunmuşdur.

Nunbarşequnu öz gözəl qızı Ninlili qoruyur ki, çayda tək çimməsin, çünki yad adamlar onu görə bilər və ələ keçirərlər. Ninlil gəncdir və tərslək edir. O, anasına qulaq asmır və çayda çimməyə gedir. Ondən ki, Nunbarşequnu qorxurdu, o da başına gəlir. Enlil adlı bir oğlan da çayda çimdiyi vaxt onu görür və bu qızı dilə tutmağa çalışır. Qız ona müqavimət göstərdikdə isə onu zorla ələ keçirir. Bundən sonra Ninlil hamilə olur və o, Ay tanrısı Nannanın dünyaya gəlməsini gözləyir. Enlil də işlətdiyi bu günaha görə cəzasız qalmır. Enlil şəhərə qayıdır və məbədin qarşısında olan Kuir adlı açıq meydandan keçərkən onu tuturlar və tanrıların məhkəməsinə verirlər. Əlli ali tanrı və həlledici səsə malik olan yeddi tanrı etdiyi cinayətə – günaha görə Enlili şəhərdən qovurlar. Enlil şəhəri tərək edir və qaranlıq dünyaya – axirətə yollanır. Ninlil də onun arxasınca getmək qərarına gəlir.

Onu özü ilə axirət dünyasına aparmaq istəməyən Enlil bir tərəfdən də qorxur ki, başqa kişilər də onun kimi sahibsiz qadını ələ keçirə bilərlər. Ninlil axirət dünyasında rast gəldiyi ilk adam – şəhər darvazasının qoruqçusunun yerində dayanır, onun paltarını geyinir. Bundən sonra da Enlil paltarını dəyişərək yenə bir neçə dəfə Ninlili aldadır və bu hərəkətinə müxtəlif bəhanələrlə bəraət qazandıрмаğa çalışır.

Ay tanrısı və onun üç qardaşının axirət dünyasında belə bir şəraitdə dünyaya

*İnsan öküz şəklində tanrı və tanrı
Ninxursaq. Sus, II minilliyin
II yarısı*

gəlməsi psixoloji və etik cəhətdən çətin izah olunur. Əsəirdə baş qəhrəmanlardan biri olan Ninlil fərdi cizgiləri, mənliyi və heysiyyatı olmayan bir obraz kimi təsvir olunmuşdur. O, ancaq doğularaq uşaqların anası kimi göstərilmişdir.

Nippur silsiləsinə daxil olan əsəirlərdən biri də «Eten və Emeş haqqında» əsəirdir. Nippur şəhərinin himayədarı Enlil yer üzündə əmin-amanlıq yaratmaq və məhsuldarlığı daha da artırmaq məqsədilə Emeş və Eten adlı iki qardaş xəlvə edir. Bu qardaşlar Enlilə tabe edilirlər. Qış mövsümünü Eten, isti-bürkülü yayı isə Emeş təmsil edir. Emeş əkinçilik, maldarlıq və ovçuluq tanrısıdır. Etenin öhdəliyinə isə az iş düşür və qardaşlar arasında mübahisə yaranır. Onlar Enlilə müraciət etməli olurlar.

Enlil Etenə üstünlük verir və hətta onun adına Enqar ləqəbini də əlavə edir. Enqar – əkinçi mənasını daşıyır və hökmdar deməkdir. Beləliklə, göründüyü kimi, hələ ilkin mərhələdə əkinçilik, maldarlıq və ovçuluq tanrısına üstünlük verilmişdir. Mətnə deyildiyi kimi, «...Axır ki, qardaşlar arasında mübahisə kəsildi».

İkinci əsəir silsiləsi, çox güman ki, Eredü şəhərinin ənənələri ilə bağlı olub, hikmət tanrısı Enkinin işlərindən – fəaliyyətindən bəhs edir. Bu silsiləyə daxil olan «Tilmun haqqında əsəir» qədim şumerlərin maddi aləm və ətraf mühit barəsində dünyagörüşünün maraqlı nümunələrindən biridir. Bu əsəir süjeti əbədi Ana – Torpaq Ninxursağ və dəyişkən su tanrısı Enkinin bir-birinə zidd olan iki ilahi varlığın qarşılıqlı mübarizəsi və münasibətinə həsr edilmişdir.

Bu əsəirdə hadisə Fars körfəzində yerləşən indiki Bəhreynin yerləşdiyi Tilmun adasında cərəyan edir. Dünya-aləm tanrıları arasında bölüşdürülərkən bu ada püskə görə Enki ilə Ninxursağın payına düşür. Ninxursağın xahişi ilə adaya təmiz su gətirən Enki ona aşıq olur və ürəyini açır. Ninxursağ əvvəlcə razı olmasa da, axırda ona təslim olur. Beləliklə, torpaq və su tanrılarının izdivacı nəticəsində bitki ilahəsi Ninsar həyata gəlir. Ancaq Enki hələ bitki ilahəsi doğulana qədər Ninxursağdan ayrılır. Ninsar Enkinin yaşadığı yerə – çayın sahilinə gəlir. Bundan sonra Enkinin Ninsar və onun qızının toxuculuq üçün lazım olan bitki lifi ilə əlaqələrindən bəhs olunur. Ninxursağ

Enkinin hərdəmxəyal olduğunu bildiyindən paltar və toxuculuq ilahəsi Uttunu ehtiyatlı olmağa çağırır. İşini ehtiyatlı tutan Uttu toy olmasını və toy üçün (yəni cəhiz) hədiyyələr – xiyar, alma və üzüm gətirilməsini tələb edir. Enki deyilən hədiyyələri gətirir və Uttunu şərblə sərxoş edərək ələ keçirir. Onların izdivacından səkkiz bitki – tanrı yaranır. Enki həmin bitkiləri özü bildiyi kimi adlandırır və sonra da onları bir-bir yeyir. Ninxur-saq özünə qarşı belə hörmətsizliyi gördükdə su tanrısına qarğış edir. Belə olduqda isti yay günlərində yer üzündən su çəkilməyə başlayır. Bundan tanrılar narahat olurlar. Bir tülkü irəli çıxır və Enkini geri qaytaracağına söz verir və sözüne əməl edir. Nəhayət, Ninxursağın ürəyi yumşalır və xəstə Enkiyə səkkiz tanrını geri qaytarmağa kömək edir. Məlum olur ki, bu tanrılar Enkinin bədəninin müxtəlif yerlərində bitişib qalıbmış və onlar insanın ayrı-ayrı əzalarını təmsil edir.

Əsatirlərdən birində iki ali tanrı – Enlil və Enki iştirak edir. Burada Enki daha fəal mövqə tutduğuna görə, həmin əsatiri Eredü qrupuna daxil etmək olar. Bu mətn Nippur kitabxanasından tapıldığına görə, belə fərz etmək olar ki, sonralar bu şəhərin kahinləri Enlilin adını buraya əlavə ediblər.

Bu əsətir süjetində taxıl ilahəsi Aşnan və mal-qara ilahəsi Lahardan¹ bəhs edilir. Onların hər ikisi səma tanrısı Anunun

Qanadlı dahi ilə qanadlı öküzlərin mübarizəsi.

E.ə. I minilliyin əvvəlləri

¹ Lahar – qədim şumer sözüdür. Ortaq sami mənşəli sözüdür. Mənası qoyun deməkdir. Hazırda qoyun cinslərindən biri Arxar adlanır. Lahar – Arxar kəlmələrindəki kiçik fonetik dəyişiklik nəzərə alınmasa eyni mənşəli söz olmasına heç bir şübhə yeri qalmaz. Arxar – vəhşi qoç, yaxud vəhşi qoyun Orta və Mərkəzi Asiyada geniş yayılmışdır. Laharın da erkək və yaxud dişi cins olması mübahisəlidir

uşaqları Annunakları yemək və içməklə təmin etmək məqsədilə Enki və Enlil tərəfindən yaradılmışdır. Annunaklar Aşnan və Laharın zəhmətlərinin bəhrəsini istifadə edə bilmirlər.

Ona görə də tanrılar belə qərara gəlirlər ki, bu ilahiləri yer üzünə göndərsinlər. Yerə enəndən sonra Lahar və Aşnan da Emeş və Eten kimi yola getmirlər, öz talelərindən narazılıq edir, mübarizə edirlər. Mətnin sonu olmadığından (lövhə sınıb) bu mübahisənin necə qurtardığı və üstünlüyün hansı ilahiyyə verildiyi məlum deyil.

İlahə ana (Nintu?) e.ə.II minilliyin əvvəlləri

Əkinçilik-maldarlıq silsiləsinə daxil edilən bizə məlum olan son əsətir çox güman ki, Uruk əsətir silsiləsinə daxil olmuşdur. Bu əsətirin əsas iştirakçıları Uruk şəhərinin himayədarı olan İnanna və ilk növbədə isə Urukda və onun ətraflarında sityiş olunan tanrı Dumuzidir. İlk dəfə bu mətni S.N.Kramer nəşr etmiş və onu «İnanna əkinçilik tanrısını seçir» adlandırmışdır. Bu əsətirde deyilir ki, ilahə İnanna özünə ər seçmək qərarına gəlir. Onun qardaşı günəş tanrısı Utu istəyir ki, İnanna çoban – tanrı Dumuzinin arvadı olsun. İnannanın özü isə əkinçilik tanrısı Enki-İmduya üstünlük verir. Bunu eşidən Dumuzi İnannanın yanına gəlir və təəccüblə soruşur ki, nə üçün ona ərə getmək istəmir. O da cavab verir ki, onun çoban – əkinçiyə məxsus olan hər şeyi var, hələ bir az da artıqlaması ilə.

Əsətirin ikinci hissəsi yarımçıqdır. Enki-İmdu Dumuzi ilə

mübahisə etmək istəmir, onu barışığa çağırır. Dumuzi razılaşmır və tələb edir ki, onun istəyi yerinə yetirilsin. Sülhsevər Enki-İmdu arada düşmənçilik olmasın deyər İnannadan imtina edir və o, Dumuziyə qismət olur. Beləliklə, çoban – mal-qara tanrısı əkinçilik tanrısına qalib gəlir.

İlahə İştara stayış səhrəsi. E.ə. I minilliyin əvvəli

Bütün bu əsətir nümunələrində şumerlərin dünya-aləm, maddi və mənəvi varlıq, təbiət və cəmiyyət haqqında ilkin, bəsit, ibtidai fəlsəfi, elmi və bədii təfəkkürü verilməklə yanaşı, bu nadir abidələrdə ən qədim insanların dini dünyagörüşü, xeyir və şər qüvvələr barədə anlayışları və düşüncələrini müşahidə etmək mümkündür.

Ən qədim əsətir süjetlərində insanların müəyyən tərbiyəvi-etik dünyagörüşü özünü göstərmişdir: insanlar gərək bütün ömürləri boyu tanrılar üçün işləsinlər, çünki onlar insanları yarıdarkən belə arzu etmişlər; tanrılara inanmaq lazımdır, ona görə ki, axırda onları tanrılar xilas edəcəklər. Bununla belə, şumer əsəirlərində tanrılar bir sıra «insani» xasiyyətlərə də malik olub, adi hərəkətlər də edirlər. Onlar əzazil də ola bilir, kobudluq edir, xırda qisasçılıq hissləri ilə yaşayırlar. Bəzən onlar içib keflənir və istədikləri hərəkətləri edirlər.

Şumer əsəirində, çox güman ki, bəşər tarixində ilk dəfə bu dünyanın faniliyi, əbədi həyat, ölməzlik, gedər-gəlməz dünya, insanın ölməsi və dirilməsi kimi çox mürekkəb və ümumbəşəri

fəlsəfi motivlər yüksək bədii formada işlənmişdir. Nəzərdən keçirilən bəzi əsətir süjetlərində çoban-tanrı Dumuzinin adına rast gəldik. Tədqiqatçılar Dumuzinin ilk ölən-dirilən, gedərgəlməz dünyasından qayıdan tanrı hesab edirlər. Sonralar insanın ölümə mübarizəsi, dirilmə motivi şumer-babil (akkad) ədəbiyyatında çox geniş yer tutmuşdur.

Dumuzinin ölümlər dünyasından qayıtması – dirilməsi mövzusu İştərin (İnanna) axirət dünyasına getməsi ilə bağlı assur-babil mifoloji süjetində verilmişdir. İlahə İştə «gedərgəlməz» dünyasına səfər etmək fikrinə düşür. Yeraltı dünyanın şahzadə xanımı Ereşkiqal İştərin üzərinə altmış xəstəlik göndərib onu buraxmaq istəmir. İştərin axirət dünyasına getməsilə işıqlı dünyada nəsil artımı kəsilər və tanrılar bundan çox narahat olurlar. Onlar nəyin bahasına olursa olsun, onu geri qaytarmaq qərarına gəlirlər. Dastanın sonu pozulduğuna görə çətin başa düşülür. Burada Dumuzinin adı çəkildiyindən tədqiqatçılar həyatın canlanması ilə əlaqədar olaraq belə hesab edirlər ki, İştə və Dumuzi yer üzünə qayıdırlar.

Bu əsətir süjetinin mənası, xüsusilə də S.N.Kramerin 1944-cü ildə çap etdirdiyi «Şumer əsatiri» kitabının birinci nəşrinə «İnannanın (İştərin) axirət dünyasına getməsi» barədə əsətir parçalarının məzmunu haqqında ətraflı məlumat verəndən sonra tam şəkildə aydın olmuşdur. Bu mətnə İnannanın axirət dünyasına gedərkən əri Dumuzini işıqlı dünyada saxlamasından bəhs olunur. Bu süjetin əksər hissəsi babil süjeti ilə üst-üstə düşür. Ancaq bu mətnə yeni motivlər də var. Burada deyilir ki, nəhayət ki, İnannanın axirət dünyasını tərk etmək vaxtı gəlib çatmışdı, lakin o da oraya düşən bütün başqa canlılar kimi yeraltı dünyanın bütün qanun-qaydalarına əməl etməsə işıqlı dünyaya qayıda bilməz. Bu qaydalara əsasən o, öz yerinə yer altında kimisə saxlamalıdır. Belə olan halda İnanna axirət dünyasında qalmaq üçün öz yerinə əri Dumuzini göndərmək qərarına gəlir. Axirət dünyasının pəriləri «halallər» (və yaxud «hallər») tez onu götürüb yeraltı dünyaya aparırlar. Bizim dövrümüze qədər şumer ədəbiyyatından Dumuzinin vaxtsız ölümü haqqında çoxlu ağı-şerlər gəlib çatmışdır.

Sonralar S.N.Kramer Dumuzinin dünyasını dəyişməsi haq-

qında hekayəni başqa bir əsətir süjeti ilə də zənginləşdirmişdir. «Dumuzinin ölümü» adlanan bu əsətir süjeti Urukun hökmdarı çoban Dumuzinin öz ölümü barəsində ürəyinə daman dəhşətli hisslərdən bəhs edən girişlə başlanır. Dumuzi yuxu yozan ilahi müğənni, adının mənası «səmələrin üzüm salxımı» olan bacısı Geştinannanın yanına gəlir. O, «gözləri yaşla dolu və acı-acı şikayətlərlə» bacısına müraciət edir, ölümündən xəbər verən dəhşətli yuxusunu ona danışır. Bacısı onun yuxusunun yozmasını təsdiq edir və «halların» onu aparmağa gələcəklərini söyləyir. O, qardaşına qaçmağı məsləhət görür. Dumuzi qaçıb gizlənir. «Hallar» Geştinannaya işgəncə verir və qardaşının yerini soruşurlar, heç nə öyrənə bilmədikdə isə Dumuzinin dostunun yanına gedirlər. Dumuzi dostundan xahiş edir ki, onun yerini deməsin. Susacağına söz verən Dumuzinin dostu (onun adı mətnə verilməyib) pərilərə satılır və Dumuzinin yerini göstərir. Pərilər Dumuzinin üstünə atılırlar, onu döyür və əl-qolunu sarıyırlar. Dumuzi İnannanın qardaşına – Günəş tanrısı Utuya yalvararaq deyir:

*«Sən mənim arvadımın qardaşısan, ey Utu!
Mən sənin bacının əriyəm.
Mənim qollarımı ceyrana ayağı elə,
Mənim ayaqlarımı ceyrana ayağı elə,
Qoy mən pərilərdən qaçım, qurtarım...»*

Utu onun yalvarışını eşidir və ona kömək edir; ceyrana çevrilən Dumuzi Şubirilluya qaçır. Pərilər onu haqlayır, tuturlar, döyürlər və işgəncə verirlər. Utu yenidən onu ceyrana çevirir və Dumuzi Belli ilahəsinin məbədinə qaçır və ondan yemək-icmək üçün un və müqəddəs su istəyir. Bu, çox güman ki, sadəcə olaraq açlığı aradan qaldırmaq və yaxud yangını kəsmək üçün deyil, müəyyən bir dini ayini icra etmək mənasında verilmişdir.

Dumuzi yeyib-içdiyi vaxt «hallar» yenidən gəlirlər və üçüncü dəfə onu tuturlar. Utu yenə onu ceyrana çevirir və o, bu dəfə qoyun axurunda gizlənir. «Hallar» oraya da soxulur, Dumuzini tutub parçalayırlar («Oğuznamə»lərdə təsvir olunan Də-

də Qorqudun ölümündən qaçması motivi ilə müqayisə etmək olar). Beləliklə, çoban tanrısı ölür – məğlub olur. Bu əsətir yazılmış gil lövhə Geştinanna haqqında hekayə ilə bitir. Burada göstərilir ki, qardaşının ölümündən başını itirən və qorxusundan «quş kimi uçan» Geştinanna ağlayır və onun ağır taleyini bölüşdürməyə razı olduğunu bildirir. Başqa əsətir süjetlərindən məlum olur ki, Geştinanna qardaşını ölümündən xilas etmək üçün onun əvəzinə axirət dünyasına gedir.

Qədim şumer abidələrində Dumuzi tarixi şəxsiyyət kimi təqdim olunmuşdur. Əsətlərdən birində Dumuzinin dünya tufanından əvvəl Battibir hökmdarı, digərində isə (bu daha düzgün sayılır) Urukun I sülaləsinin III hökmdarı hesab olunur; çox güman ki, Dumuzi də Urukun bir sıra başqa hökmdarları kimi sonralar ilahiləşdirilmişdir (məs., Enmerkar, Bilqamıs).

Şumer qəhrəmanlıq dastanları

Şumer qəhrəmanlıq dastanlarında əsasən tarixi hadisələrdən bəhs olunur. Doğrudur burada təsvir olunan hadisələr və qəhrəmanlar çox vaxt əfsanələşmiş, əsətir donuna salınmış şəkildə verilir. Buna baxmayaraq, son zamanlar aparılmış tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu əfsanə və əsətir pərdələri altında real tarixi hadisələr dayanır. Artıq elm aləminə yaxşı məlumdur ki, bu dastanlarda haqlarında bəhs olunan Enmerkar, Luqalbanda və Bilqamıs (Gilqameş) tarixi şəxsiyyət olmuşdur. Bu hökmdarlar uzun müddət İkiçayarası ərazilərində hökmranlıq etmiş, hərbi yürüslərə çıxmış, ölkələr zəbt etmiş, böyük bir imperiyanın yaranmasına nail olmuşlar.

Hökmdarlar silsiləsinə daxil olan dastanlar içərisində, xüsusilə «**Enmerkar və Aratta hökmdarı**» dastanını qeyd etmək lazımdır. Ümumiyyətlə, Aratta silsiləsinə daxil olan dastanlar bir də ona görə diqqətəlayiqdir ki, burada bir başa Qədim Azərbaycan ərazilərində baş verən tarixi hadisələr təsvir edilir. Bu dastanlardan çıxış edərək, 5 min il əvvəl Quzey Azərbaycan ərazisində mövcud olan Aratta dövləti haqqında müəyyən fikirlər söyləmək olar. Bu sahədə prof. Y.Yusifov, prof. F.Ağasıoğlu (Cəlilov) ciddi araşdırmalar aparmışlar.

Şumer ədəbiyyatında konkret tarixi şəxsiyyətlərin – hökmdarların həyatından bəhs edən dastan silsiləsi də olmuşdur. Bu silsiləyə Bilqamisla yanaşı, digər hökmdarların da həyatından və qəhrəmanlıqlarından bəhs edən epik-dastan süjetləri daxil edilmişdir. Bizim dövrümüzdə şerlə yazılmış (poetik) doqquz belə dastan mətni məlumdur. Bilqamisla bağlı mövzular da daxil olmaqla bu günə qədər cəmişi altı mətn tam oxuna bilmişdir. Qalan üç mətnin isə ancaq təxmini məzmunu məlumdur. Bu mətnlər hələ lazımi səviyyədə tədqiq olunmayıb. Bütün bu nəğmələr vahid bir silsilənin ayrı-ayrı hissələrindən ibarət olub, çox güman ki, Nippur qrupuna daxildir. Ola da bilsin ki, əvvəllər bu nəğmələr başqa silsiləyə daxil olmuş və Ur qrupunu təşkil etmişdir.

İndiyə qədər gəlib çatan dastanların qəhrəmanlarının üçü Uruk hökmdarı olmuşdur. Bu qəhrəmanlar aşağıdakılardır:

1. Enmerkar – Urukun birinci sülaləsinin əsasını qoyan Meskinqaşerin oğlu olmuşdur (hətta, deyilənə görə, o da tanrı Utunun doğma oğlu imiş).

2. Luqalbanda – bu sülalənin dördüncü hökmdarı Bilqamısının atası və irsiyyət tanrısı olmuşdur (deyilənə görə, üçüncü Dumuzi olmuşdur).

3. Nəhayət, dastanının akkad variantının məşhurlaşdırdığı Bilqamis (Gilqameş).

1. Enmerkar silsiləsi

Enmerkar silsiləsinə iki əsər daxildir: Urukun eni (hökmdarı) Enmerkarla, «yeddi dağ arxasında» yerləşən Aratta dövlətinin (şəhərinin) eni arasında mübahisəyə həsr olunmuş dastan. Şərti olaraq bu dastanı iki hissəyə ayırmaq olar:

a) «**Enmerkar və Aratta hökmdarı (kahini)**» adlanan dastanın birinci hissəsində Uruk hökmdarı Enmerkarla Aratta dövlətinin (şəhərinin) baş kahininin (mətnədə adı verilməmişdir) deyişməsindən bəhs olunur. Onlar bir-birinə sual-tapmacalar verirlər. Uruk ilahəsi İnanna Enmerkarın tərəfində olduğundan, bu yarışda əsasən o, qalib gəlir.

Bu dastanda e.ə. III minillikdə baş verən hadisələrdən bəhs

olunur.) Aratta ölkəsi «İkiçayarasının şimal-şərqində, Urmiya gölünün cənub və cənub-şərq torpaqlarında (Güney Azərbaycan)» yerləşirdi (Y.Yusifov). Bu dastanda Aratta hökmdarının adı çəkilməsə də, onun da hökmdar («en» – kahin, hökmdar) olduğu göstərilmişdir.

Burada deyilir ki, Uruk hökmdarı Enmerkar Aratta ölkəsini ələ keçirmək istəyir. Bu məqsədlə o, ilahə İnannaya müraciət edir. Enmerkar İnannanın yardımı ilə Arattadan bac-xərac almaq istəyirdi. Enmerkar İnannaya müraciət edərək deyir: «Aratta, qoy mənə Uruka tabe olsun. Aratta adamları qoy mənim üçün böyük ibadətgahlar tiksin, qoy mənim üçün böyük məbədlər ucaltsınlar». İnanna Aratta hökmdarının yanına elçi göndərməyi məsləhət görür. Elçi Enmerkarın təklifini Aratta hökmdarına çatdırır.

Aratta hökmdarı bu təklifi rədd edir və deyir: «Qasid! Öz ağana, Kulabın ali kahininə de ki: – Mən, ali kahin-hökmdar, təmiz əlin (İnannanın) təyin etdiyi adamam. Səma hakimiyyətinin özülünü, kainat hökmdarı, bütün qanunlar hakimi müqəddəs İnanna məni pak adət-ənənələr ölkəsi Arattaya həqiqətən gətirdi, dağlarda onun (Arattanın) önündə böyük qapı kimi məni qoydu. Necə ola bilər ki, Aratta Uruka boyun əysin? Aratta Uruka boyun əyməyəcək de (ona)». Onda elçi onu hədələyir və deyir ki, artıq Arattanın Uruka tabe olması barədə qərar verilib. Bunu eşidən Aratta hökmdarı çox məyus olur, nitqi tutulur, ancaq sonra o, deyir: «Arattada şır-şır axan sular var... bu ölkədə qurbanlar kəsilir, dualar oxunur, nəzir-niyaz verilir, burada hörmət-izzət var, biz beş-on adam deyilik. Məgər Uruk dağlara qarşı gedə bilərmi? Sənin ağan silaha sarılmaq istəyir, mən isə təkbətək döyüşə (mübahisəyə) çağırıram».

Göründüyü kimi, Aratta ölkəsi elə də gücsüz deyildi, ancaq buna baxmayaraq, bu ölkənin hökmdarı dava etmək istəmir, nahaq qan tökməkdən çəkinir. Burada bəşər tarixində ilk dəfə olaraq münafişələrin danışıqlar yolu ilə – sülhlə həll etmək təşəbbüsü edilmişdir. Aratta hökmdarı bildirir ki, onların qüdrətli qəhrəmanları var, ancaq onlar döyüşüb qan tökməkdənsə şad-xürrəm yaşasalar yaxşı olar.

Öz qəhrəmanlarını və əmin-amanlığı vəsf edən hökmdar

deyir: «Dağ – məharətli qəhrəmanlarla doludur. O öz evinə yol-lanan axşam şəfəqidir, onun üzündə qaranlıq yayılır. O, üzü şö-lə ilə dolu olan səmaya qalxan aya bənzəyir. Pak adət-ənənə ölkəsinin lütfkar Laması (Aratta ilahəsi) – Arattanın tacı, şəfəq-li səma tacı (İnanna) kimi Arattaya yol göstərdi, mən öz əzəmə-timi həqiqətən dərk etdim».

Nəhayət, Aratta hökmdarı dava etməmək üçün Enmerkarın təklifini qəbul edir, ancaq verilmiş malların əvəzində ondan taxıl tələb edir. O, deyir: «Taxılı qoy səbətlərə doldurub, arabalara yükləsin. Bu taxılı dağlara gətirsin, vergi toplayanların yanına yığınsın. Taxılı torbalara doldurandan sonra, ulaqlara yükləy-əndən sonra, Arattanın sarayında taxıl anbarına tökəndən sonra, əgər... İnanna Arattanın varidatını aparsa, onda mən ona baş əyərəm, o isə öz cah-calalını mənə göstərər. Mən və mənim şəhərim ona tabe olarıq».

Elçi Aratta hökmdarının tələbini Enmerkara çatdırır. En-merkar taxıl yüklənmiş yükü heyvanlarla Arattaya yola salır və tələb edir ki, Arattanın hökmdarı «hakimiyyət rəmzini» götürüb onun yanına gəlsin. Aratta hökmdarı buna məhəl qoymur və o da öz növbəsində Uruk hökmdarı qarşısında şərt qoyur və ona bir tapmaca göndərir: «Qasid! Ağana, Kulabın ali kahin-hökmdarına de ki: – «Hakimiyyət rəmzi» qoy ağacdən olmasın, ağacın adını da deməsin. Qoy sidr olmasın, sərv olmasın, ağca-qayın olmasın, şümşad olmasın, mis olmasın, qızıl olmasın, əqiq olmasın, lacivərd olmasın. «Hakimiyyət rəmzini hazırlasın, özü ilə gətirsin. Əqiqi bir ağac kimi, lacivərdi bir ağac kimi Kulabın ali kahini-hökmdarı əlinə alsın və mənim yanıma gəlsin, de ona».

Enmerkar Enkinin köməyi ilə bu tapmacanın cavabını tapır və «hakimiyyət rəmzini» göndərir. Aratta hökmdarı ikinci dəfə tapmaca göndərir və bu dəfə tələb edir ki, nə qara, nə ağ, nə sarı rəngli olmayan it göndərsin. Enmerkar isə bunun əvəzində nə qara, nə ağ, nə sarı rəngli olmayan paltar istəyir və ona hə-də-qorxu gəlir: «...şəhərinin əhalisini vəhşi göyərçinlər kimi qovaram, özünü məhv edəərəm, (külünü) havaya sovuraram». Qasid ehtiyat edir ki, birdən bu tapşırıqları unudar, onda En-merkar Aratta hökmdarına yazılı kitabə göndərir. O, kitabəni

oxuduğu zaman Külək tanrısı İşkur yağış yağdırır və Arattanın hər yerində taxıl, noxud və başqa bitkilər göyerməyə başlayır. Dastanın sonu yaxşı oxunmadığından bu mübahisənin nə ilə bitdiyi məlum deyil. Ancaq məlumdur ki, Aratta Uruka tabe olmur.

b) «**Enmerkar və Ensuxgeştanna**». Bu mətn də Enmerkarla Aratta kahini arasında mübahisə üzərində qurulmuşdur. Mübahisə ilahə İnannanın heykəli ilə əlaqədardır. Aratta hökmdarı heykəlin qaytarılmasını tələb edir. Burada deyilir ki, bu dövlətin Ensuxgeştanna (Ensukuşsiranna) adlı bir kahini sehrlı üsullarla Uruk ordusuna qalib gələcəyini bildirir. Enmerkar Arattanın Uruka tabe olmasını tələb edir. Uruk təhlükə qarşısındadır. Ensuxgeştannanın sehrbaz bir kahini-köməkçisi var. «Maşmaş» adlanan bu kahin ona yardım etmək istəyir. Ancaq ilahə Nidabanın iki çobanı onu tutub öldürür, meyitini çaya atır. O, Uruka himayədarlıq edir. Ələcsiz qalan Aratta hökmdarı Enmerkarın yanına elçi göndərir ona tabe olduğunu bildirir və deyir: «Sən, İnannanın sevimlisi, təkcə sən şöhrətə layiqsən... Aşağı torpaqlardan yuxarıya kimi sən yeganə hökmdarsan, mən isə sənin arxınca gedirəm. Ana bətnində belə mən sənə tay deyildim, sən mənim «böyük qardaşım»san». Mən heç vaxt sənə tay ola bilmərəm».

2. Luqalbanda silsiləsi

Bu dastan da iki hissədən ibarətdir:

a) **Luqalbanda zülmət dağında («Luqalbanda və Xurum dağı» da adlanır)**. Bu mətni ayrı-ayrı parçalar şəklində alman alimi **Klaus Vilke** nəşr etdirib. Dastanın qısa məzmunu belədir:

Urukun baş kahini Arattaya hücum etmək üçün Uruk və Kulabın ordusunu bir yerə toplayır. Bu hərbi yürüşdə əsasən Luqalbandanın qardaşlarından və dostlarından ibarət yeddi sər-kərdə iştirak edir. Luqalbanda qardaşların kiçiyidir. Yolda olarkən o, xəstələnir. Dostları onun üçün «yuvaya oxşayan» rahat koma düzəldir, yanına yemək qoyub yola davam edirlər. Böyük qardaşlar fikirləşirlər ki, əgər Luqalbanda bu xəstəlikdən ölər-

sə, onda qayıdan başı onu dəfn edərlər. Ancaq Luqalbanda sağalır. Günəş tanrısı onu bu xəstəlikdən xilas edir. Utu Luqalbandaya «həyat otu» və «həyat suyu» (abu zəm-zəm) verir.

b) Luqalbanda (yaxud, Luqalbanda və Enmerkar). Klaus Vilkenin fikrincə, hər iki mətn təxminən 900 misradan (sə-tirdən) ibarət olub bir süjet xəttini təşkil edir. Bu mətnədə hadisələr Luqalbandanın xəstələnməsindən sonra cərəyan edir. Dastan Luqalbandanın sağaldıqdan sonra Zabua (Sabum) dağlarına səfəri və gəzintiləri haqqında hekayə və onun Uruk ordusuna qayıtmaq barədə arzuları ilə başlanır. Ona nəhəng qartal Anzud kömək edir: Luqalbanda bu nəhəng quşun yuvasını tapır, ana olmayan vaxt onun balalarına dadlı yeməklər verir və yuvanı bəzəyir (qoruyur). Bundan təsirlənən quş Luqalbandaya iti yerimək istedadı verir («Məlikməmməd nağılı» ilə müqayisə et).

Luqalbanda Arattanı mühasirədə saxlayan, lakin onu tuta bilməyən Enmerkarın ordusuna gəlib çatır. Enmerkar ilahə İnannanın yanına çapar göndərmək və başına gələn bəlalərin səbəbini öyrənmək istəyir. Üzünü əsgərlərə tutub üç dəfə təklif edir ki, bir adam bu səfərə getsin. Heç kim getmək istəmir. Onda Luqalbanda qabağa çıxır, təzəcə sağalmasına baxmayaraq, bu uzaq səfərə getməyə hazır olduğunu bildirir. Luqalbandanın qardaşları onun iti yerimək bacarığından xəbərsiz olduqlarından onu bu işdən çəkəndirməyə çalışırlar. Onlar deyirlər ki, o, artıq az qala həlak olacaqdı və bu səfər zamanı mütləq onun başına bir iş gələcək. Luqalbanda heç kimin sözüünə qulaq asmır və yola düzəlir. O, yeddi dağ aşıb gecə yarısı İnannanın hüzuruna yetişir. İnanna onu çox böyük nəvazişlə qarşılayır. Luqalbanda Enmerkarın sözlərini İnannaya çatdırır. İnannanın cavabından məlum olur ki, Uruk yaxınlığında yerləşənə qədər onun məbədi baxımsız qalıb, Fərat çayının sahillərini quru qamış basıb, surlarda balıqların sayı artıb, bir balıq isə xüsusilə lap çox böyüdü. Görünür o, balıqların hökmdarıdır. Enmerkar bu yerləri təmizləməli, sahildə bitən tamarisk ağacını kəsməli, ondan iri bir tava düzəltməli, sonra həmin o böyük balığı tutub həmin tavada bişirib ilahəyə qurban verməlidir. Ancaq ondan sonra o, Arattaya qalib gələ bilər. Mətn burada kəsilir.

Dünya əsəti sistemində geniş yer tutan «həyat otu», «həyat suyu» motivinin bu dastanda da yer alması və qədim Şumer ədəbiyyatının başlıca motivlərindən birini təşkil etməsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Məlum olduğu kimi, bu motiv qədim mifik dünyagörüşündə xüsusi yer tutur. «Koroğlu» dastanında Koroğlunun «həyat suyu» axtarması və heç şübhəsiz ki, türk mifik təfəkkürünün təsiri altında yaranmış böyük Nizaminin «İsgəndərnamə» poemasında İsgəndərin «dirilik otu» axtarması bu mövzunun xüsusi bədii əhəmiyyətindən xəbər verir. Bu motivin Aratta ilə əlaqədar dastanda verilməsi bir daha Arattanın qədim türk mənşəyi ilə bağlı olmasına bir işarə ola bilər.

Bu dastan parçasında diqqəti çəkən motivlərdən biri də Azərbaycan və ümumiyyətlə, Şərqlə folklorunda geniş yer tutan sürətli yerimək mövzudur. Sonralar bu motiv Şərqdən Qərb ədəbiyyatına da keçmişdir (məs., alman romantik yazıçısı Haufun «Balaca Muk» nağıl povesti). Bildiyimiz kimi, hələ lap qədim zamanlardan başlayaraq, sürətlə hərəkət etmək haqqında düşünmüş və bununla əlaqədar müxtəlif bədii mövzular, obrazlar yaratmışlar. Xalq nağıllarında olan uçan xalça, sürətlə yeriyən ayaqqabı (çarıq) və s. sonralar elmin və texnikanın inkişafı nəticəsində sürətlə hərəkət edən təyyarə və avtomobillərin yaranması ilə nəticələnmişdir. Bu mövzunun qədim şumer əsətirində yer alması isə həmin motivin daha qədim köklərə malik olduğunu göstərir.

Bilqamis haqqında epik nəğmələr

Şumer ədəbiyyatının ən qiymətli abidələrindən biri qəhrəman Bilqamis haqqında silsilə epik nəğmələrdir. Bu nəğmələr, çox güman ki, daha qədim dövrlərdə mövcud olmuş böyük bir dastanın ayrı-ayrı parçalarıdır. Yəqin ki, bu dastanın yazılmış olduğu gil lövhələrin müəyyən hissələri bizim dövrümüzə qədər gəlib çatmadığından həmin abidənin ayrı-ayrı parçaları qalmışdır. Ola da bilər ki, bu mövzu ilə bağlı müxtəlif janrlarda bədii parçalar da yaranmışdır ki, bizə onun müəyyən nümunələri gəlib çatmamışdır.

Məlum olduğu kimi, Bilqamis tarixi şəxsiyyət olub, e.ə.

2800-2700-cü illərdə yaşamış, baş kahin və Urukun hökmdarı olmuşdur. Bilqamısı çox erkən çağlardan başlayaraq tanrı kimi təsvir etməyə başlamışlar, onun barəsində çoxlu əfsanələr yaratmışlar. Artıq e.ə. III minilliyin sonlarında və sonralar Bilqamısı qəhrəman Luqalbanda və ilahə Ninsunun və ruh «Lilu»nun oğlu, Urukun – Kullabın kahini kimi verilməyə başlanmışdır.

Şumer dilində bizim dövrümüzə Bilqamısı (akkad. Gilqameş) haqqında beş dastanın parçaları gəlib çatmışdır. Bunlardan ikisi – «Bilqamısı və Səma öküzü» və «Bilqamısının ölümü haqqında» dastanlardır ki, onların da ayrı-ayrı parçaları nəzərə alınmasa, hələ bu günə qədər tam oxunmayıb və bu səbəbdən də çap olunmayıb. Bunlardan başqa, üç nəğmə-dastan qalıb ki, onları şərti olaraq aşağıdakı kimi adlandırmaq olar:

1. «Bilqamısı və Akka»;

2. «Bilqamısı, Enkidu və axirət dünyası»: nəğmənin birinci hissəsi «Bilqamısı və palıd (huluppi) ağacı» adlanır;

3. «Bilqamısı və diri Dağ».

Bilqamısı haqqında olan əfsanə, əsatir və nəğmələr (dastanlar) Yaxın Şərqi dörd dilində – şumer, akkad, hurrit və het dillərində gil lövhələr (cədvəllər) üzərində mixi yazılarla yazılmışdır. Bu dastanlar haqqında ilk dəfə yunan müəllifi **Elian** və Orta əsr Suriya yazıçısı **Teodor bar Konayın** əsərlərində məlumat verilmişdir. Bilqamısı haqqında mövcud olan ən qədim abidə e.ə. 2500-cü ilə, ən son abidə isə e.ə. IX əsrə aiddir.

1. «**Bilqamısı və Akka**». Bu əsər ən qədim şumer dastanlarından biridir. «Bilqamısı və Akka» dastanının əsas və variant mətnlərini Pensilvaniya (ABŞ) universitetinin ensiklopediyası qədim şumer mədəniyyətinin mərkəzi olan Nippurdan tapmışdır. Mətni ilk dəfə S.N.Kramer çap etdirmişdir.

Bu dastanda Uruk hökmdarı Bilqamısının Kiş şəhərinin hökmdarı Akka ilə mübarizəsindən bəhs olunur. Məlum olduğu kimi, Akka (yaxud Aqa) Kişin I sülaləsinin sonuncu hökmdarı olmuşdur. Bilqamısı isə Uruk şəhərinin I sülaləsinin beşinci hökmdarı olmuşdur. Bizə məlum olan beş şumer qəhrəmanlıq dastanının, eləcə də məşhur akkad eposunun əfsanəvi qəhrəmanı Bilqamısı bir tarixi şəxsiyyət kimi ancaq bu mətndə çıxış edir. Bu əsərdə, mümkündür ki, şumerlərin ilk sülalə tarixinin

çox əhəmiyyətli siyasi hadisələrindən biri – Bilqamısın Kiş şəhəri başda olmaqla İkiçayarasının şimal vilayətlərinin siyasi birliyinin başçısı Akkaya qalib gəlməsindən bəhs edilir. Yəqin ki, bu dastan Uruk şəhərinin Kiş əsarətindən xilas olunması zamanı Bilqamısın qələbəsinə həsr edilmiş qəhrəmanlıq nəğməsidir. Bu əsəri şərti olaraq tarixi-qəhrəmanlıq dastanı janrına aid etmək olar. Şumerlər özləri onu «za-mi» – tərif nəğməsi adlandırmışdılar.

Enmenbaraqesinin oğlu Akkanın çaparları Uruk şəhərinə gəlir və tələb edirlər ki, şəhər onlara tabe olsun. Urukun hökmdarı Bilqamıs şəhərin ağsaqqallarına və qəhrəmanlarına müraciət edir və öz xalqını təslim olmamağa çağırır:

Bilqamıs öz şəhərinin ağsaqqalları qarşısında

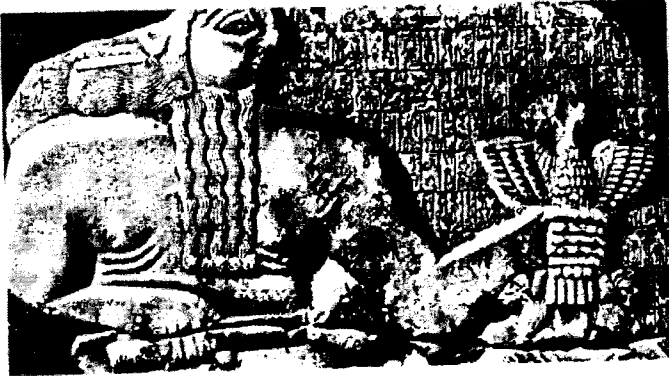
Söz söyləyir, onların sözünü gözləyir.

«Biz gərək quyular qazaq, bütün ölkədə quyular qazaq,

Ölkədə iri və xirdalarını qazaq.

Gərək işimizi qurtaraq, vedrələri kəndirlə bağlayaq,

Kişin qabağında baş əyməyək, Kişi silahla məğlub edək!»

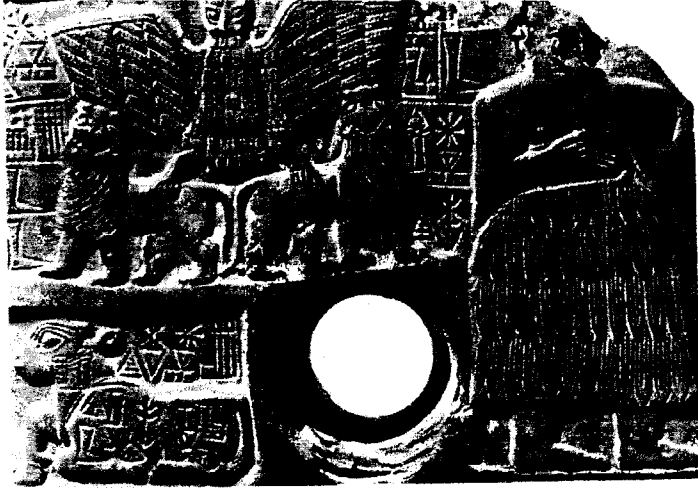

Ninqursu (Əlində Anzut quşu ilə). Laqaş, e.ə. III minüliyin I yarısı

Uruk şəhərinin əsgərləri təslim olmaq istəmirlər və «heç beş gün keçmədi, heç on gün keçmədi» Enmenbaraqesinin oğlu Akkanın ordusu Uruk şəhərini mühasirəyə alır. Bilqamıs yığıncaq toplayır və təklif edir ki, ən cəsur igidlərdən biri Akka ilə təkbətək döyüşməyə getsin. Girişxurturra adlı bir qəhrəman

irəli çıxır. O, şəhər darvazasından çıxan kimi Akkanın əsgərləri onu yaxalayır və işgəncə verməyə başlayırlar. Bilqamısın yaxın silahdaşlarından biri qala divarı üstünə çıxarkən Akka Girişxurturradan onun Bilqamıs olub olmadığını soruşur. Əsir onun Bilqamıs olmadığını söyləyir. Bu vaxt Bilqamıs özü qala divarının üstünə çıxır və Girişxurturra onun kim olduğunu Akkaya deyir. Bilqamısla Akka vuruşurlar, Bilqamıs qalib gəlir və düşməni əsir alır.

2. «**Bilqamıs və huluppu – (palıd) ağacı**». Bu dastanı bəzən «Bilqamıs, Enkidu və axirət dünyası» da adlandırırlar. Bu əsərdə əsəti sūjetləri daha geniş yer tutur və real qəhrəmanlıq mövzusu əfsanəvi-fantastik şəkildə təsvir edilmişdir.

*Şirləri parçalayan Anzud quşu, Laqaş löhvəsi,
e.ə. III minillik, Paris, Luvr.*

Fərat çayının sahili ilə gedən İnanna çoxdan burada bitən huluppu ağacının Cənub Küləyi tərəfindən kökündən çıxarıldığını görür. İnanna həmin ağacı Uruka gətirir və onu özünün gözəl müqəddəs bağında əkir. Ağac burada bitir və sürətlə böyüməyə başlayır. İnanna bu ağaca qulluq edir və gələcəkdə onun kötüyündən özünə rahat yataq və taxt düzəltməyi istəyir. Ancaq elə ki, ağac böyüdü və onun qol-budağı «uzaqlara kö-

İgə saldı» ona yaxın düşmək mümkün olmur; çünki ağacın taca bənzər başında Anzud (yaxud İmduqud) quşu öz balaları üçün yuva qurmuş, kökləri arasında dəhşətli qorxunc ilan özünə yuva tikmiş, kötüyündə isə qadın cildində olan pəri Lilit özünə məskən salmışdı. İlahə acı-acı ağlayaraq qardaşına – günəş tanrısı Utuya müraciət edir. Qardaşı onun sözlərinə məhəl qoymur və kömək etməkdən boyun qaçırır. Hər yerdən ümidi kəsilən İnanna özünə qardaş hesab elədiyi Bilqamisa üz tutur, yardım diləyir. Qorxmaz qəhrəman 50 min (25 kq. yaxın) ağırlığında olan yaraq-yasağını geyinir, ağır baltasını götürüb İnannanın düşmənlərinin üzərinə gedir. Bilqamis «heç bir tilsimə və ov-suna gəlməyən» dəhşətli ilanı öldürür, qorxuya düşən **Anzud (İmduqud=zümrüd?)** quşu balalarını da götürüb uzaq dağlara uçub gedir, zalım pəri Lilit isə öz komasını dağıdıb səhrada gizlənir. Bilqamis və dostları bu ağacı kəsirlər və onu gətirib İnannaya verirlər ki, o, özünə yataq və taxt düzəltdirsin. Ancaq İnanna bu ağacın yoğun budaqlarından və kökündən **pukku** (baraban), nazik budaqlarından isə **mikku** (baraban çubuqları) düzəldir və onları Bilqamisa verir.

Sonra Bilqamis və axirət dünyası təsvir olunmuşdur. Uğurlarından və ilahə İnannanın himayəsindən qol-qanad açan Bilqamis **pukku** və **mikkudan** istifadə edərək (bunun mənası tam aydın deyil) nə tanrıların, nə də ki, şəhər əhalisinin ürəyindən olmayan dəliliklər edir. «Cavan qızların şikayətinə görə» **pukku** və **mikku** Bilqamisın əlindən alınıb axirət dünyasına göndərilir. Bu sehrli əşyaları geri qaytarmaq üçün edilən bütün ciddi-cəhdlərin bir fayda vermədiyini görən Bilqamis axirət dünyasının qapısı ağzında oturub, onları həmişəlik itirdiyinə görə acı-acı ağlayır.

Ağasının köməyinə onun sadıq qulu Enkidu gəlir və deyir ki, Bilqamısı ovutmaq üçün «gedər-gəlməz» dünyaya səfər edib, pukku və mikkunu gətirməyə razıdır («Kitabi-Dədə Qorqud»da Dəli Qarcarın əvəzinə kiminsə axirət dünyasına getməsi motivi). Bilqamis Enkidunun təklifini qəbul edir və ona bir neçə tapşırıq verir. Əgər Enkidu bu tapşırıqları pozarsa, onda o, Kurdan (axirət dünyasından) qayıda bilməyəcəkdir:

*Əgər sən indi yeraltı aləmə düşsən,
Mən sənə söz deyirəm ona qulaq as!
Mən sənə məsləhət verirəm – ona əməl et!
Təmiz paltar geyinmə,
Yoxsa axirət xidmətçiləri yağı kimi sənin üstünə atırlar.
Bur (zeytun yağı saxlanan qab) qabının ətirli
yağı ilə ətirlənmə
Yoxsa onlar onun ətrinə sənin başına toplaşar.
Yeraltı dünyada vuran çomağını atma,
Yoxsa o, kiməsə dəysə, sənin başına yığışarlar.
Əlinə əsa alma,
Yoxsa kölgələr sənin yanına uçub gələr.
Ayağına çarıq geymə,
Yeraltı aləmdə bərkdən qışqırma
Sevimli arvadını öpmə,
Sevmədiyin arvadını döymə.
Sevimli arvadına dəymə...
Sevimli oğlunu öpmə,
Sevmədiyin oğlunu...*

Enkidu bu məsləhətlərin hansınasa məhəl qoymur və «kur onu tutub saxlayır». Doğrudur, o, ölmür «ölüm pərisi Namtar onun ruhuna hakim ola bilmir». Ancaq Enkidu o dünyadan geri qayıda bilmir. Torpaq onu buraxmır.

Ninsunun oğlu Bilqamıs ağlaya-ağlaya Şkura-Enlilin məbədinə gedir və dərđini danışır. Enlil ona gömək etmir. Sin də ona yardım əlini uzatmır. Ancaq rəhmdil Enki Bilqamısa kömək edir. Aydın məsələdir ki, qaydaya görə Enkidu bir daha yer üzünə qayıda bilməz. Belə olan halda Enki əmr edir ki, yeraltı dünyanın damından bir deşik açsınlar. Enkidunun kölgəsi – ruhu (əlbəttə ki, özü yox) həmin deşikdən yeraltı dünyadan çıxır və Bilqamısın qarşısında dayanır:

*Onlar qucaqlaşib, yan-yanı oturdular.
Məsləhətləşdilər, söhbət elədilər.*

Bilqamıs yeraltı aləmin (axirətin) qayda-qanunlarını öy-

rənmək istəyir, Enkidu onun bununla bağlı suallarına cavab vermir; bircə onu deyir ki, ölənlərin aqibəti çox kədərlidir. Bilqamis çox təkid edir və Enkidu ona deyir:

*Mənim dostum, sənın toxunduğun bu bədənımı
Sanki nımdaş paltar kimi qurdlar yeyir.*

Nəhayət ki, Enkidu axirət dünyasının sirlərini Bilqamısa danışır: ölən adamların taleləri müxtəlifdir; belə ki, özündən sonra böyük ailə qoyub gedənləri və davada qəhrəmanlıqla vuruşub həlak olanları ən yaxşı aqibət gözləyir. Bu dastanda təsvir olunan Ereşkiqal səltənəti – ümitsiz, sərgərdan dolaşan kölgələr aləmidir. Cəhənnəm axirət mənasındadır; oraya ancaq böyük günah sahibləri deyil, günahsız adamlar da düşür. Əsərin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, ölümün qarşısını heç nə ilə almaq mümkün deyil, insan onun qarşısında acizdir («Oğuznamə»lərdə təsvir olunan Dədə Qorqudun ölümdən qaçması motivi).

Bu dastanda ilk növbədə bir neçə məsələ diqqəti cəlb edir və onları müxtəlif hissələrə ayırmaq olar:

Birinci hissə – Enkinin döyüşünə həsr edilmişdir. Ola da bilsin ki, bu mövzu əsərin əsas hissələri ilə heç o qədər də bağlı deyil. Enkinin dağların üstü ilə səyahətə çıxması və bu zaman əcaib bir varlıqla (bəlkə də Kürlə) vuruşması, yəqin ki, ənənəvi başlanğıc forması olmuşdur. Bu hadisəni əsas süjetlə də bağlamaq olar.

İkinci hissə – Huluppi (palıd) ağacı ilə bağlı hissədir. Bu hissədə bu müqəddəs ağacın gələcək taleyi və ilahə İnanna barəsində tamamilə yeni hekayə danışılır. İlahə ağacı əkir, böyüdür ki, sonra ondan özünə yataq və taxt hazırlasın, ancaq şər qüvvələri təmsil edən varlıqlar onun qol-budağında özlərinə yuva quraraq məskən salırlar. Burada hadisələrin giriş hissəsi qurtarır və əsas mövzu başlanır.

Üçüncü hissəni – şərti olaraq «Bilqamısın vuruşu» adlandırmaq olar. Bu hissə ilahə İnannanın ağılaya-ağılaya Bilqamısa müraciət etməsi və ondan kömək istəməsi ilə başlanır. Kramer sonralar əsas mətni tamamlayan çox maraqlı bir parça da tapıb nəşr etmişdir. Bu parçada İnannanın əvvəlcə qardaşı Utuya

müraciət etməsi və qardaşının ona məhəl qoymamasından bəhs olunur. Ancaq bundan sonra göstərilir ki, İnanna qardaş adlandırdığı Bilqamısa müraciət edir. Bu hissədə Bilqamısın vuruşu xüsusi təfəsilatı ilə təsvir olunmuşdur.

Dördüncü hissə – Enkidunun taleyi ilə bağlı tarixə həsr edilmişdir. Müəyyən mənada hətta Enkidunun tarixi də əsas süjet xəttinə birbaşa bağlı deyil. Pukku və mikkunun axirət dünyasına düşməsinin səbəbləri tam aydın deyil. Mətnədə Bilqamısın işlətdiyi «xərrat evi» ifadəsi izahsız qalır. Enkidunun axirət dünyasına getməsinin huluppi ağacının kəsilməsi ilə əlaqəsi zəifdir.

Bütün bunlarla yanaşı, bu hadisələr öz daxili quruluşu və məzmununa görə bir-biri ilə bağlı olub vahid bir süjet xəttini təşkil edir. Bu əlaqəni daha yaxşı görmək üçün başqa bir şumer hekayəsinə nəzər salmaq lazımdır.

«Bilqamıs və ölməzlik dağı»

Bu hekayə (dastan) girişsiz – Kahin Bilqamısın «ölməzlik» dağına (kiç) getmək qərarına gəlməsi ilə bağlıdır. Bilqamıs öz qulu Enkiduya müraciətlə deyir:

Humbaba (Huvava)

*«Enkidu, kərpic fallar həyat vəd etmir.
Dağlara gedəcəyəm, şöhrət qazanacağam!
O yerdə ki, şöhrət qazanmaq olmaz,
Tanrıları şöhrətləndirəcəyəm!»*

Enkidu dostuna (ağasına) Utunun yanına gedib, səfərə çıxmaq üçün icazə almağını məsləhət görür:

*«Cənab, əgər dağlara getsən, Utuya baş çək!
Tanrı Utuya, qəhrəman Utuya baş çək!
Dağlar! Onları Utu yaradıb. Utuya baş çək!
Dağlar, o yerdə ki, sidr ağacını kəsirlər, onları
Utu yaradıb. Utuya baş çək!»*

Bilqamis Enkidunun məsləhəti ilə Utuya müraciət edir, sidr meşəsinə getmək istədiyini bildirir və ondan həm icazə, həm də kömək istəyir. Qüdrətli Bilqamis dağlara getməyinin səbəbini onun şəhərində insanların çox tez-tez və səbəbsiz ölmələri ilə izah edir. Bu qorxmaz qəhrəman ölümə çarə (Ölməzlik) axtarmaq məqsədilə sidr meşəsinə getmək istədiyini bildirir. Utu Bilqamisa rəhm edir və ona kömək etmək üçün ilan, yaxud əjdaha cildində olan yeddi vəhşi heyvan və ya həmail verir. Bir tərəfdən onlar hər şeyi bilən, hər yerə bələd olan canlılardır; digər tərəfdən isə onları cansız bir əşya kimi dağların ətəyində yerləşdirmək lazımdır.

Bilqamis nəre çəkir, əlli subay igid onun başına toplaşır və bu gənclər bir nəfər kimi onun arxasında dayanırlar. Onlar müxtəlif silah və dəyənəklər hazırlayıb yürüşə çıxırlar. Yolda qəhrəmanlar yeddi dağ aşırırlar. Ola bilsin ki, bu dağları aşmaqda həmin o, yeddi həmail (əjdaha) onlara yardım edir. Hər halda bu yeddi dağı aşdıqdan sonra məndə daha bu həmaillər haqqında bəhs olunmur. Bəlkə də həmaillər qurtardığından qəhrəmanlar dayanmağa məcbur olurlar. Bilqamis yəqin ki, gələcək taleyini öyrənmək məqsədilə sirli yuxuya gedir. Bu vaxt bütün ordu Bilqamısı ovsunlayır – ondan oyanmağını xahiş edirlər.

Yuxuda olduğu zaman Bilqamis Huvavanı (Humbaba – sidr meşəsinin sahibi, mühafizəçisi) öldürmək qərarına gəlir və oyanan kimi o, deyir: «nə qədər ki, o, insanlar arasındadır, mən onu tutacağam, istər insan olsun, istərsə də tanrı, mən onu tutacağam (öldürəcəyəm)». Enkidu Bilqamısı bu fikrindən daşındırmağa çalışır və Huvavanın çox dəhşətli, qorxunc görkəmi olduğunu deyir. Sonra Huvavanın təsviri verilir. Uzun-uzadı mübahisədən sonra qəhrəmanlar Huvavanın məskəninə gəlib çıxırlar. Huvava onların üstünə özünün yeddi qorxunc şimşəyini

göndərir. Bu vaxt Bilqamısın silahdaşları sidr ağacının qol-budaqlarını – yəni Huvavanın əl-qolunu sındırırlar. Bilqamıs isə çox asanlıqla – Huvavanın üzünə bir şillə vurmaqla ona qalib gəlir. Huvavanın qorxudan rəngi qaçır və yalvarır ki, onu öldürməsinlər. Bilqamısın ona rəhmi gəlir və qatı düşməninə bağışlamaq istəyir. O zaman Enkidu ona deyir:

*Əgər tutduğun quş qayıtsa öz yuvasına,
O zaman sən özün qayıda bilməyəcəksən
doğma ananın yanına.*

Enkidu Huvavanın boynunu vurur və qəhrəmanlar onun başını ali tanrılar olan Enlil və Ninlilə aparırlar. Enlil sidr meşəsinin qoruqçusu Huvavanın başını görəndə qəzəblənir, onun qatilinin daim təqib olunacağını, axırda da öləcəyini xəbər verir.

Bu nəğmədə sidr ağacının ələ keçirilməsi və onun qoruqçusu olan Huvavanın ölümü, Bilqamısın ölməzlik (şöhrət) uğrunda mübarizə aparması mənasında verilmişdir. Həmişəyaşıl sidr ağacı mətndə ölməzlik rəmzi kimi təsvir edilmişdir. Sidr ağacı qədim dövrlərdə bir sıra insanların totemi olmuş və bu ağacla bağlı çox zəngin və müxtəlif anlayışlar, təsəvvürlər mövcud olmuşdur. Şumer dastanlarındakı motivlərin də çox qədim tarixi var və demək olar ki, tam mənasında əsatiri xarakter daşıyır. Məsələn, aşağıdakı əsatir motivləri bu fikri təsdiq edir:

Sehrli sidr meşəsinə getmək üçün Bilqamısa Günəş tanrısı Utu kömək edir, ona yeddi həmail-əjdaha verir.

Sidr ağacını ələ keçirmək (kəsmək) üçün ilk növbədə həmin ağacın ruhuna qalib gəlmək, Huvavanı öldürmək lazım idi.

Huvavanın (ağacın ruhunun) öldürüldüyünə görə onun əvəzinə kimsə qurban verilməlidir. Bilqamısın əziz dostu Enkidu qurban verilir.

«Gilqameş haqqında dastan»

Ovsunçu Sin-Leke-Unnininin dilindən söylənmiş

«Hər şeyi görmüş adam haqqında dastan»

Qədim Şərqi mixi ədəbiyyatının ən qiymətli nümunələrindən biri də «Gilqameş (Bilqamıs) haqqında dastan»dır. Bu das-

tan dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasına daxil olmuşdur. Gilqameş haqqında akkad dastanı ancaq bədii məziyyətləri ilə diqqəti cəlb etmir. Bu əsərdən çıxış edərək dünya ədəbiyyatında ən qədim dövrlərdən başlayaraq müasir dövrə qədər epos (dastan) janrının keçdiyi yolu izləmək olar. Bununla yanaşı, bu dastan babil ədəbiyyatı ilə şumer ədəbiyyatının əlaqələrini göstərən bir əsərdir.

Gilqameş silsiləsinə daxil olan ən yetkin dastan nümunəsi on iki gil lövhə üzərində yazılmış akkad variantıdır. Bunlardan da sonuncusu – on ikinci lövhə – Gilqameş və sidr ağacı haqqında hekayətin ikinci hissəsi (ola da bilsin ki, dastanın hamısı) şumer dilindən akkad dilinə tərcümə edilmişdir. «Gilqameş haqqında dastan»ın akkad variantının ən qədim «Köhnə Babil» nüsxəsi İkiçayarası ədəbiyyatının inkişafı tarixində yeni mərhələ təşkil etmiş, əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu variantda dastanın son redaksiyasının bütün başlıca bədii-estetik xüsusiyyətləri öz əksini tapıb. Doğrudur, bu variant həddindən artıq qısadır, həcmcə kiçikdir, belə ki, burada «dünya (Nuh) tufanı» haqqında rəvayət (hekayət) yoxdur. «Köhnə Babil» nüsxəsindən bizim dövrümüzə kimi bir-biri ilə bağlı olmayan yeddi çətin anlaşılan parça qalıb. Bundan başqa, Boğazköydə (Anadolu) tapılmış daha qısa və «Əyalət nüsxəsi» adlanan ikinci nüsxə də mövcuddur. Bu dastanın üçüncü nüsxəsi – Ninəva nüsxəsi Uruk ovsunçusu Sin-Leke-Unninninin «dilindən» qələmə alınmışdır. Çox güman ki, o, əsərin bu variantının müəllifidir.

Bu variant dörd qrup mənbədə təqdim olunmuşdur: a) Assuriyanın Aşşur şəhərində tapılmış, təxminən e.ə. IX əsrə aid olan parçalar; b) Ninəvanın Assuriya hökmdarı Aşşurbanapalın kitabxanasında saxlanılan e.ə. VII əsrə aid olan yüzə yaxın kiçik parçalar; c) Assuriyanın əyalət şəhəri olan Huzirinada aşkar edilən (İndiki Sultantəpə – Anadolu), çoxsaylı səhvlərlə, çox güman ki, şagird əli ilə yazılmış VI-VIII lövhələrin surəti; ç) Uruk (İndiki Varka – İrak) şəhərindən, İkiçayarasının cənubundan tapılan, e.ə. VI əsrə aid olan parçalar.

Gilqameş haqqında akkad eposuna aid olan, indiyə kimi qalan bütün mixi mətnlər iki dəfə nəşr olunmuşdur. Bu mətnlər əvvəlcə 1884-1890-cı illərdə **P.X.Haupt**, 1930-cu ildə **R.Kem-**

bel-Tompson tərəfindən nəşr edilmişdir. Bu nəşrlər də tam deyil. Çox böyük həcmə malik olan bu dastanın mətni hələ bu günə qədər tam şəkildə tərtib və nəşr olunmayıb. Ən yeni nəşrlərdə belə tərcüməçilərin şəxsi yaradıcılığı özünü göstərir və əsasən bir neçə nüsxə əsasında tərtib edilir.

«Gilqameş haqqında dastan»m akkad variantı e.ə. XVIII-XVII əsrlərdə yaranmışdır. Altı siyahı parçalarından ibarət olan bu abidənin üç variantı mövcuddur. Poemanın birinci, ən qədim variant «köhnə babil variantı» adlanır. İkinci variant «əyalət variantı» adlandırmaq olar. Ona görə ki, bu variant Hett dövlətində (Boğazköydə) tapılmışdır. Bu variantda poemanın hett və hurrit tərcümələri də daxildir.

Üçüncü variant «Nineviya» və yaxud «assur» variantı adlanır. Bu variantda dörd qrup siyahı daxildir:

1. E.ə. XIII-XII əsrlərdə Aşşur şəhərində tapılmış parça; burada VI nəğmənin kamil mətni verilmişdir.

2. Aşşur hökmdarı Aşşurbanapalın Ninəva şəhərində olan kitabxanasında (e.ə. VII əsr) on siyahıya daxil olan yüzdən artıq parçalar tapılıb; burada bizim dövrümüze qədər, demək olar ki, bütün nəğmələrdən parçalar qalıb, I, VI, XI və XII nəğmələr isə tam şəkildədir.

3. Şimali İkiçayarasının Sultan Təpə şəhərciyində tapılmış Şagird variantı.

4. Uruk şəhərində tapılmış və e.ə. VI əsrə aid olan kiçik parçalar.

Əsatiri baxımdan bu dastanın məzmununu belə müəyyən etmək olar: şifahi xalq ədəbiyyatında «əkiz qardaşlar» adlandırılan Gilqameş və Enkidu – günəş və ay tanrıalarının obrazlarıdır. Adətən, təsviri sənətdə Gilqameş şir, Enkidu isə öküz kimi təsvir olunur. Həqiqətən də Gilqameş günəş tanrısı Şamaşla bağlıdır.

Dastanın ikinci başlığı ilk insanın gildən yaranması motivi ilə əlaqədardır. Burada, bundan başqa, meşədə heyvanlarla yaşayan ibtidai insanın günahsızlığı, onun ilk günah etməsi, dünya tufanı, həyat ağacını qoruyan bədheybət varlıqla döyüş, öz məşuqlarını heyvana çevirən məkrli məhəbbət ilahəsi kimi dünya əsati sistemində geniş yayılmış motivlər də verilmişdir.

Dastan Uruk hökmdarı Gilqameşin tərifi ilə başlanır. Şəhər əhalisi Gilqameşin qeyri-adi gücündən əziyyət çəkdiyinə görə ilahə Anuya şikayət edir və insanları yaradan ana – ilahə Aruru köməyə çağırırlar.

Beləliklə, bu motiv dastanın ikinci əsas qəhrəmanı Enkidunun yaranması ilə əlaqədar verilmişdir. Belə ki, əsərin başlanğıcı Enkidu ilə bağlıdır. Onun taleyi – bütün bəşəriyyətin taleyidir. O, ilk günahsız insandır, günah işlədir, meşədə vəhşi heyvanlar kimi yaşayır, şəhər həyatına qoşulur və s.

Enkidunun taleyi – həm də fərdi insanın taleyidir. O, qadın məhəbbətinin nə olduğunu dərk edir (ilk vəhşi insanı məhəbbət əhliləşdirir), dostluq hissələrini yaşayır, qəhrəmanlıq edir, rəqibinə (Humbabaya) qalib gəlir və ölüm onu məğlub edir.

Aruru gildən Enkidunu yaradır (Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Gilqameşin adında olan «Gil» və «Qameş» kəlmələri də çox güman ki, insanın gildən yaranması inamı ilə bağlıdır. Belə bir fərziyyə yürütmək olar ki, bu adda olan «gil» maddi, «qameş» (qamış, qarğı) isə ruhi (nəfəs) anlamlarını ifadə edir).

Enkidu səhrada və meşədə ceyran və dağ keçilərinin arasında, insanlardan ayrı, insan həyatından uzaqda yaşayır. O öz taleyindən xəbərsizdir. Hər şeyi bilən Gilqameşin gözünə bir teyf görünür və gələcəkdə onun çox güclü rəqibi və eyni zamanda dostu olacağını xəbər verir. Enkidu təbiətin qoynunda yaşayır, vəhşi heyvanları ovçuların torundan qurtarır. Ovçular Gilqameşə şikayət edirlər. Enkidunun sorağı şəhərə yayılır. Gilqameş bu qeyri-adi qüvvətli insanı ələ keçirmək üçün onun yanına gözəl bir kənz göndərir. Enkidu həmin tələyə düşür. Şamxat adlı bu kənz Enkidunu yoldan çıxarır, altı-yeddi gündən sonra meşə heyvanları artıq Enkidudan qaçırlar. Şamxat Enkidunu şəhərə gətirir, ona çörək və çaxır verir.

Nəhayət, Gilqameş məqsədinə çatır və onlar qarşılaşırlar. Bu iki qəhrəman arasında ölüm-dirim mübarizəsi başlanır. Axırda onlar görürlər ki, nə qədər vuruşurlarsa biri-birinə qalib gələ bilmirlər, nəhayət, dost olurlar (Ola da bilsin ki, «Çəkişməsən bərkışməzsən» atalar sözü bu süjetin əsasında yaranmışdır). Bu iki qəhrəman dostlaşandan sonra heç bir qüvvə onların qarşısında dayana bilmir. Bu dostlar, hətta dəhşətli şirlərə belə

qalib gəlirlər. Gilqameş və Enkidunun şirlərlə döyüşündən bəhs edən çoxlu rəsm əsərləri tapılmışdır.

Gilqameş dostu Enkidu ilə birlikdə yer üzündə olan bütün şər işləri aradan götürmək qərarına gəlirlər. Bu məqsədlə onlar sidr meşəsinə gedib, qorxunc Humbabanı öldürmək qərarına gəlirlər və günəş tanrısı Şamaşın köməkliyi ilə ona qalib gəlirlər.

Gilqameş Humbabanı öldürdükdən sonra ilahə İştər (İnana) ona aşiq olur və tələb edir ki, onunla evlənsin. Bilqamis bu ilahə ilə evlənməkdən imtina edir. Dumuzi ilə münasibətlərini xatırladıb, onu sədaqətsizlikdə günahlandırır. İştər atası Anu və anası Antunun qarşısında göz yaşları axıdır, Gilqameşin onu rüsvay etdiyini söyləyir və xahiş edir ki, atası onun üçün bir vəhşi öküz yaratsın. Bu vəhşi öküz şəhər əhalisinə əzab verir, adamları öldürür. Gilqameş və Enkidu bu vəhşi öküzlə vuruşur və onu da məğlub edirlər.

Tanrılar Humbabanın və vəhşi öküzün öldürüldüyündən qəzəblənir və kiminsə onların əvəzinə qurban getməsinə tələb edirlər. Enlil deyir: «Qoy Enkidu qurban verilsin, Bilqamis isə sağ qalmalıdır». Gilqameş dostunun ölümündən bərk kədərlənir. Qəm-qüssəyə düşər olan qəhrəman həyatın fani olduğunu başa düşür, ölümə çarə axtarmaq qərarına gəlir.

Ölümlə mübarizə mövzusu şumer ədəbiyyatı ilə yanaşı, başqa xalqların da ədəbiyyatlarında geniş yayılmışdır. Bu mövzu ilə əlaqədar M.Seyidov yazır: «Gilqameş ölməzlik axtarır və insanları həmişə cavan saxlayan, ölməzləşdirən «sehrli bitki» tapır (türkdilli xalqların Xızırı, ərəblərin Xıdın dirilik suyu tapır). Lakin bu bitki nə Gilqamışa, nə də həyatı qədər sevdiyi xalqına qismət olmur. Qorqud da, Dəli Domrul da müxtəlif şəkillərdə ölümə qarşı dururlar. Onlardan birincisi ölməzlik axtarır, ölümdən qaçır, lakin hər yerdə ölümlə rastlaşır. İkincisi isə ölümü təmsil edən, ölüm gətirən Əzrailə vuruşur» (KDQ, səh. 117).

«Koroğlu» dastanında da Koroğlu atasının gözlərini sağaltmaq üçün sehrli dirilik suyunu əldə etmək üçün qoşa bulağa gedir. Nizami Gəncəvinin «İsgəndərnamə» poemasında İsgəndər də əbədi yaşamaq üçün ölməzliyə çarə axtarır. Dünya ədə-

biyyatında bu motiv çox geniş yayılmışdır. Çox güman ki, qədim yunan əsətirində olan Prometey mövzusu da bu motivlə əlaqədardır. Əgər Gilqameş insanları şərdən xilas edərək, ölmə çarə axtarırsa, Prometey insanlara od bəxş etməklə onlara həyat verir və hər ikisi bu xeyirxah əməlinə görə Allahlar tərəfindən cəzalandırılır.

Gilqameş də İsgəndər və Koroğlu kimi ölməzlik əldə etmək üçün uzaq səfərə çıxır, bu yolda keçilməz dağlar aşır, «ölüm çayını (suyunu)» üzüb keçir və ulu babası Ut-napiştimin yaşadığı yerə gəlib çatır. Hələ yolda olarkən Gilqameş ölməzlik barəsində xəyala dalır və öz-özündən soruşur: «Mən özüm də Enkidu kimi öləcəyəmmi?». Tanrıların ona dediyi: «Gilqameş, sən hara belə can atırsan? O həyatı ki, sən axtarırsan, tapmayacaqsan» sözlərinə inanmır. Bilqamis son ana qədər ümidini itirmir.

Ut-napiştim başqa dastan qəhrəmanlarına oxşamır; o, arıqlayıb, zəifləşib, vəhşi heyvan dərisinə bürünüb, çiyinlərinə və sinəsinə tökülmüş çirkli və dolaşiq saç-saqqalı onu dilənçiyə oxşadır. Ut-napiştim Gilqameşə dünya leysanı (tufanı) və tanrıların ona ölməzlik bəxş etməsi barədə danışır. Məlum olur ki, dünya leysanını (tufanını) insanlar arasında ancaq Ut-napiştim görmüşdür. Nuh peyğəmbər Ut-napiştimin ulu babasıdır (Bibliya və Quranda təsvir olunan Noy – Nuh və dünya leysanı hadisəsinin təsviri eynilə Gilqameş dastanında verilən süjetlə uyğun gəlir). Ut-napiştim deyir ki, daha heç bir tanrı bu məsuliyyəti öz üzərinə götürməz. O, deyir ki, ölmə çarə yoxdur, əgər inanmırsa qoy o, əvvəlcə yuxunun öhdəsindən gəlsin. Gilqameş doğrudan da heç yuxunun öhdəsindən gələ bilmir. Uruk qəhrəmanı ümidini itirir. Ancaq Ut-napiştimin arvadı Gilqameşə kömək edir və ərini dilə tutur ki, ölməzliyin sirrini ona açsın. Arvadının xahişindən sonra Ut-napiştim Gilqameşə dənizin dibində yerləşən «həyat otunun» yerini deyir və onu necə ələ keçirməyin yolunu öyrədir. Gilqameş dənizin tərkinə baş vurur və gözəl «həyat otunu» ələ keçirir. Ancaq tanrıların qərarı qətidir. Artıq heç bir insan ölməzlik əldə etməməlidir. Tanrılar Gilqameşi izləyir və o, balaca bir çayda çimərkən tanrılardan biri ilan cildinə girərək həmin otu oğurlayır və o vaxtdan etibarən ilan-

lar ildə bir dəfə qabığını dəyişərək cavanlaşırlar.

Dastanın sonunda Gilqameşin böyük çətinliklərdən sonra Ur-şanabinin gəmisi ilə öz vətəni Uruka qayıtmasından və nəğmənin əvvəlində təsvir olunan tikdiyi qalanın daşlarını yoxlamasından bəhs olunur.

Nəzərdən keçirilən şumer-akkad dastanlarında təsvir olunan bir çox əsətir motivləri və qəhrəmanlarını dünyanın çoxsaylı əsətir və qəhrəmanları ilə müqayisə etmək olar. Antik yunan, Roma, Qədim yəhudi və İran əsətiirlərində şumer dastanlarının birbaşa təsirlərinə rast gəlmək olar. Türk xalqlarının əsətiirləri ilə şumer əsətiirlərində çox sıx bağlılıq var. Şumer ilahəsi İştər (İnanna) ilə türk əsətiirində olan bəzi motivlər arasındakı əlaqələrdən bəhs edən prof. M. Seyidov yazır: «Beynəlnəhreyinin bir çox xalqları İninni (İştəri) həm də ağacla əlaqəli şəkildə təsəvvürə gətirmişlər. Hətta bəzən barlı ağacı İştərin atributu kimi qəbul etmişlər. Əski türklərdə də doğum ilahəsi, bəzən isə ümumiyyətlə, tanrı məfhumu ağacla əlaqədar düşünülmüş, hətta əkiz kimi qəbul olunmuşdur» (Bax: səh. 33).

Şumer-akkad ədəbiyyatında lirika, dastan (epos) janrları ilə yanaşı digər kiçik həcmli ədəbi formalarda və növlərdə yazılmış bədii əsərlərə də rast gəlmək olar. Bu ədəbi nümunələri daha çox şifahi xalq yaradıcılığına daxil olsalar da, onlar bizim dövrümüzdə qədər yazılı formada qaldıqlarından, onları eyni zamanda yazılı ədəbiyyatın da nümunələri hesab etmək olar.

Atalar sözləri, zərbi-məsəllər və təmsillər

Həyat həqiqəti, real varlıq hələ çox qədim dövrlərdən başlayaraq bədii və obrazlı ifadə vasitələri ilə verilmiş, bu da bir sıra bədii ədəbiyyat nümunələrində öz əksini tapmışdır. Qədim şumerlərin də digər qədim insanlar kimi təbiətə, canlılar və heyvanat aləminə xüsusi münasibəti olmuşdur. Həm təsərrüfatla bağlı ev heyvanları, həm də ovçuluqla bağlı vəhşi çöl heyvanlarının bədii obrazları müxtəlif formalarda şumer ədəbiyyatında tez-tez təsvir olunmuşdur. Ümumiyyətlə, heyvanlardan bəhs edən atalar sözü, zərbi-məsəllər və hikmətli sözlər (aforizmlər) və təmsillər həm də bədii cəhətdən diqqəti cəlb edir.

Bu ədəbi janrların başlıca xüsusiyyəti ondan ibarət olmuşdur ki, burada lirika, epos janrlarında olduğu kimi əfsanəvi, fantastik və əsatiri motivlər arxa plana keçirilib, ilk növbədə əsasən həyatı, real hadisələr təsvir olunmuşdur.

Xüsusilə, öküz və qoyun obrazları şumerlərin bu tipli əsərlərində xüsusi məhəbbətlə təsvir edilmişdir. Bütün heyvanlar kimi öküzün və qoyunun da özünəməxsus xasiyyətləri bədii şəkildə ifadə edilmişdir. Şumerlərə görə kəl özünü hərləyə (idarə edə) bilməyən və səfeh heyvan hesab edilirdi. Bu heyvansız şum mümkün olmadığından onun bu günahını bağışlayırdılar. Öküz qüvvə və məhsuldarlıq rəmzi hesab olunurdu. Şumerlər öz tanrılarını obrazlı şəkildə «qorxulu öküz», «vəhşi öküz», «istiqlanlı öküz» adlandırırdılar. Qoyunu tərs və qorxusuz heyvan hesab etsələr də onu təsərrüfat üçün çox sərfəli sayırdılar. Donuz pinti, çirkli heyvan olsa da, onun ətini qiymətləndirirdilər. Eşşək həmişə sahibinin əleyhinə hərəkət edən, bir az bədbin və səfeh heyvan kimi verilir, o, həmişə xeyirxah yumorla yad edilir. Eşşək haqqında belə zərbi-məsəllər var:

*«Mənim eşşəyim iti qaçmaq üçün yaranmayıb,
Anqırmaq üçün yaranıb»
«Eşşək öz altına döşənmiş otu da yeyir».*

Şumerlər itə o qədər də rəğbətlə yanaşmayıblar, hətta bəzən ona düşmən kimi baxıblar. Onu tənbel, ehtiraslı, acgöz və qətiyyətsiz insanın dostu olmayan bir heyvan kimi göstəriblər.

*«Ancaq it öz evini tanımır»
«İt özünü ağıllı hesab edir,
Ancaq sahibi onun əlindən çoxlu bəlalər çəkir»
«Dəmirçinin iti zindanı aşırı bilmədi,
Ancaq su səhəngini aşırıdı» və s.*

Şumerlər ceyran və çöl donuzlarını (qaban) ovlayırdılar. Onların, hətta «vəhşi heyvan çobanları» da var idi. Hətta, ayları tutub əhिलləşdirirdilər. Şumerlər ata bələd idilər. Hətta, atla bağlı bir təmsil də var. Şumerlər həm ata, həm də insana ziyan

da olsa atdan minik vasitəsi kimi istifadə edirdilər:

«Belindəki adamı ataraq at (dedi): Əgər daim belimdə belə yük daşısam, lap gücdən düşə bilərəm!».

Şumerlər qoşqu və minik heyvanları kimi qatır, ulaq və eşşəkdən də istifadə ediblər və bu heyvanlara çox böyük qiymət veriblər. Şumerlər də müasir insanlar kimi tülkünü kələkbaz, bacarıqlı və özündən razı bir heyvan kimi göstəriblər:

Bilqamis və Sidr ağacı, Akkad dövrünün möhürü, London, Britaniya muzeyi

«Tülkü özünə ev tikə bilmədi, ona görə də dostunun evinə qəsbkar kimi girdi».

«Tülkü vəhşi öküzün dırnağını ayaqladı və soruşdu: Səni çox incitmədim ki?».

Təmsillərin birində tülkü öz arvadına deyir ki, gedək Uruk şəhərini gəmirək, Kullab şəhərini çığnayaq. Ancaq şəhərə çatmamış itlərin səsini eşidib qaçırlar.

Qurd (canavar) obrazı da şumerlərin təmsillərində geniş yer tutur. Qurd yırtıcı, qaniçən heyvan kimi təsvir olunmuşdur. Qurd haqqında təmsillərin birində deyilir: «Doqquz qurd və bir də ayrıca bir qurd xeyli qoyun öldürürlər. Ola bilsin ki, onuncu qurd dəstəyə bir qədər sonra qoşulmuşdur. Doqquz qurd ovu bölə bilmirlər və dalaşırlar. Bu zaman sonuncu gələn qurd ovu bölməyi öz öhdəsinə götürür və deyir: «Mən onu (ovu) sizin üçün bölərəm! Sizin sayınız doqquzdur, qoy sizin payınız bir

qoyun olsun. Mən isə təkəm, mənim payım doqquz qoyun olsun. Onda hamı bərabər olar». Buna bənzər və bəzən eyni motivlər Azərbaycan ədəbiyyatında (təmsil və lətifələrdə) da geniş yayılmışdır. Bəzi mətnlərdə başqa heyvanların da qurdları sevmədiklərini görmək olar. Hətta bir yerdə qurd günəş tanrısı Utuya öz yalqızlığı barədə şikayət edir.

Şumer ədəbiyyatında fil haqqında da təmsil var:

«Fil özünü tərifləyərək deyir: Dünyada mənim tayım-bərabərim yoxdur! Yox...! Bu vaxt gicikən quşu (quşların ən kiçiyi) dedi: Axı mən də, nə qədər kiçik olsam da, eynilə sən kimi bu dünyaya gəlmişəm».

Bu təmsil eynilə Ezopun təmsillərindən biri ilə uyğun gəlir.

Şumer ədəbiyyatında şir və keçi, şir və qaban haqqında da maraqlı təmsillər var.

Bütün bu deyilənlərdən çıxış edərək Qədim Şərqi ədəbiyyatının çox qiymətli nümunələrindən biri olan şumer-akkad ədəbiyyatının bədii-estetik əhəmiyyətindən və ədəbi-tarixi məziyyətlərindən bəhs etmək olar.

Şumer-akkad ədəbiyyatında olan əsatir, folklor süjetləri, müxtəlif ədəbi janrlar bir daha sü-

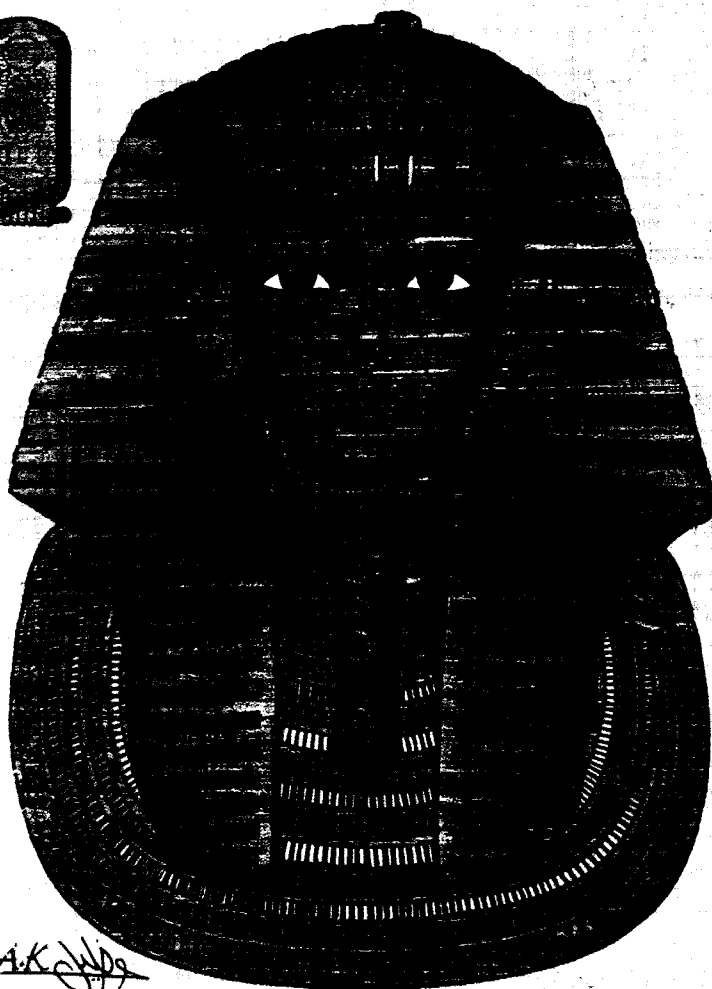
but edir ki, dünya ədəbiyyatının beşiyi antik yunan və qədim Roma mədəniyyətləri deyil, məhz bu ədəbiyyat olmuşdur.

Şumer ədəbiyyatının hələ tam şəkildə araşdırılmaması və bu sahədə çoxsaylı problemlərin qalması, ilk növbədə şumer dilinin mənsub olduğu dil qrupunun müəyyən edilməməsi ilə də izah oluna bilər.

*II Sarqon Qurbanlıq çəpiş apararkən,
Assuriya*

QƏDİM MİSİR ƏDƏBİYYATI

AK 2009

Giriş

Misir də İkiçayarası kimi dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bu mədəniyyət mərkəzlərindən hansının daha qədim olması hələ bu günə qədər tam müəyyən edilməsə də, hər halda çox qədim tarixə malik olan Misir mədəniyyətinin Şumer mədəniyyəti ilə eyni vaxtda yaranmasına heç bir şübhə ola bilməz.

Misir adı çox güman ki, Memfis sözünün təhrif olunmuş formasından yaranıb. Memfis adı ilk öncə – **Ha(t)-ka-ptah** kimi, sonralar isə Assur mənbələrində **Hikubta** şəklində səslənmişdir. Misirlilər özləri öz ölkələrini **Kemet**, yəni Nil çayının vaxtaşırı sahilə çıxartdığı tünd rəngli lilin rənginə uyğun olaraq «qara ölkə» adlandırırdılar. Qədim Misir abidələrində tez-tez Misir adının «iki ölkə» mənasını verən **Toui** formasına da rast gəlmək olar.

Afrikanın şimal-şərqində yerləşən Misir, Böyük Nil vadisinin sərt təbii şəraitində inkişaf tapmış, dünya mədəniyyəti tarixində xüsusi yeri olmuş və bu mədəniyyətin inkişafında böyük rol oynamışdır. Misirdə canlı həyatın və ilkin mədəniyyətin yaranmasında böyük Nil çayının xüsusi rolu olmuşdur.

Bir tərəfdən ucsuz-bucaqsız səhralarla, digər tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə olunmuş Nil çayı öz mənbəyini Həbəşistanın Tan gölündən və bir sıra başqa kiçik göllərdən götürür. Dağlarda qarın əriməsi nəticəsində çayda suyun səviyyəsi artır və o, daşaraq lilli torpağı sahilə çıxarırdı. Nəticədə çayın sağ və sol sahillərinə tərkibində zəngin üzvi maddələr və mineral olan torpaq yayılırdı. O ərazinin rütubətli havası, qarın əriməsi və tropik Afrikada güclü yağışların yağması bu çayların suyunu artırır və onu öz məcrasından çıxardaraq daşqınlar nəticəsində öz sahillərində münbit torpaqlar yaratmaqla bu ərazilərdə əkinçilik və maldarlıq üçün münasib şərait yaradırdı. Məhz elə bu səbəbdən də qədim dövrlərdən başlayaraq insanlar yavaş-yavaş Nil çayı vadisində məskunlaşmağa başlamışlar. Təsadüfi deyil ki, həyat mənbəyinə çevrilən Nil çayını misirlilər ilahiləşdirmiş, onu qadın döşlü kişi tanrısı kimi təsvir etmişlər.

On-on iki min il əvvəl Şimali Afrikanın iqlimi indikinə nisbətən daha mülayim olmuşdur. O zaman buzlaq dövrü olduğundan Avropa və Asiyanın böyük bir hissəsi buzlaqlarla örtülü idi. Afrikanın şimal-şərqində tez-tez sərin küləklər əsir, çoxlu yağış yağırdı. Son paleolit və mezolit dövrlərində yaşayan ovçu qəbilələri indiki Saxara çöllərində köçəri həyat keçirir, yavaş-yavaş oturaq həyata keçərək əkinçiliklə məşğul olmağa başlayırdılar. Elə onlar da ilk dəfə fil, dəvəquşu, zürafə, antilop və öküzlə ov səhnələrini təsvir edən qaya rəsmləri yaratmışlar.

Minilliklər keçir, Avropa buzlaqları şimala doğru çəkilməyə başlayır, sərin küləklərin istiqaməti dəyişir, suyun səviyyəsi azalır, Savanna səhraya çevrilməyə başlayır. Bu dövrlərdən başlayaraq bəzi ovçu qəbilələri vəhşi heyvanları əhli-ləşdirərək maldarlıqla məşğul olurlar. Getdikcə quraqlıq onları daha çox Nil çayı sahillərinə doğru çəkilməyə məcbur edirdi. Neolit dövründə (e.ə. V minilliyin ortaları) Nil sahillərində ilk maldar tayfalarının məskunlaşması başlanır və əkinçilik sahəsində ilk addımlar atılır.

Mütəxəssislər Qədim Misir tarixini bir neçə mərhələ və dövrə ayırmışlar. Heç şübhəsiz ki, bu bölgü şərti xarakter daşıyır. Bu, aşağıdakı kimidir: Xanədanlığa qədərki dövr (e.ə. IV minilliyin başlanğıcından ortalarına qədər).

1. Erkən Şahlıq (səltənətlik, xanədanlıq) dövrü – e.ə. XXXIII-XXIX əsrlər. — 33-29

2. Qədim Şahlıq dövrü – e.ə. XXVIII-XXIII əsrlər. — 28-23

3. I Keçid dövrü – e.ə. XXIII-XXI əsrlər. — 23-21

4. Orta Şahlıq dövrü – e.ə. XXI-XVIII əsrlər. — 21-18

5. II dövrü – e.ə. XVIII əsrin sonu XVI əsrin əvvəlləri. 18-16

6. Yeni Şahlıq dövrü – e.ə. XVI-XI əsrlər. — 16-11

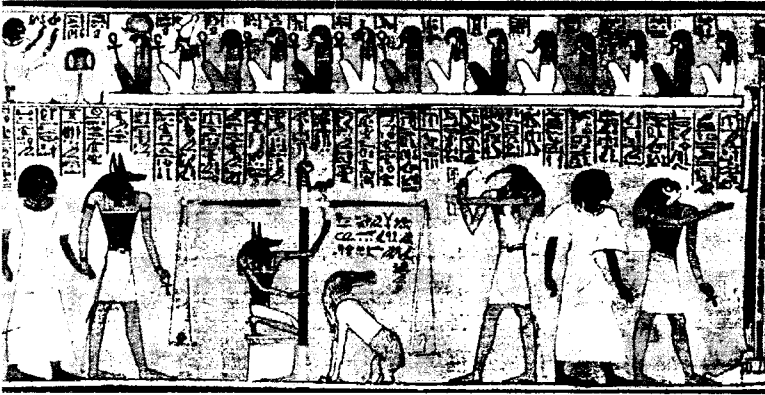
7. III Keçid dövrü – e.ə. XI – X əsrlər. — 11-10

8. Son Şahlıq dövrü – e.ə. X-VI əsrlər. — 10-6

9. İran hökmranlığı dövrü – e.ə. VI-IV. — 6-4.

Neolit dövründə (e.ə. IV-V minilliklər) Misirdə əkinçilik təsərrüatı və maldarlığın mütərəqqi üsulları yaranmağa başlamış, sənətkarlıq və dulusçuluq inkişaf etmiş, metal (mis) materialların işlənməsi üsulları mənimsənilmişdi.

Psixostasiya. «Ölülər kitabı». Papirus üzərində rəsm, XIX sülalə.

Bu istiqamətdə sonrakı tərəqqi e.ə. IV minilliyi əhatə edən xanədanlığa qədərki dövr adlanan mərhələdə daha aydın müşahidə olunur. Bu proses gah Amrat (müasir Amra kəndinin adından), və ya I Neqada adlanan I xanədanlığa qədərki dövrdə və Gerzey (Müasir Gerze kəndinin adından), və ya II Neqada adlanan II xanədanlığa qədərki dövrdə baş vermişdir.

Xanədanlığa qədərki dövr öz kökünə görə Qədim Şahlıq dövrü ilə (təxminən e.ə. 3100-2800-cü illər) bağlılıq təşkil edir. İlk çağlarda Misir hökmranlığı iki hissəyə ayrılmışdır: Yuxarı Misir və Aşağı Misir və yaxud, Yuxarı Misir tacı (Qırmızı tac hökmranlığı), Aşağı Misir tacı (Ağ tac hökmranlığı).

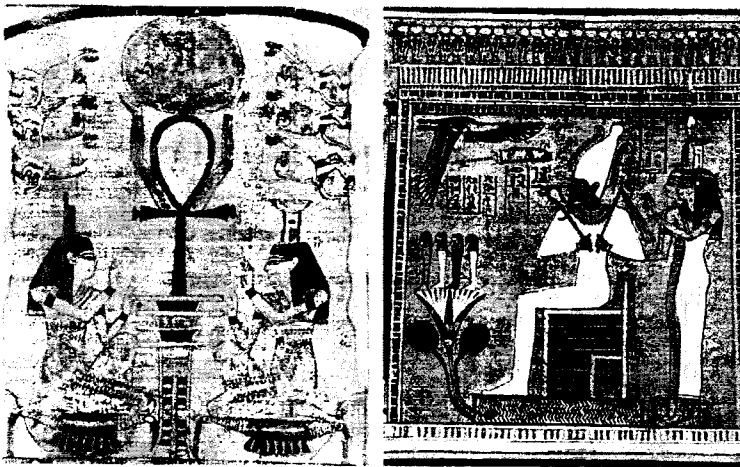
Alman misirşünası **K.Zetenin** fikrincə, Misirin bu hissələrinin paytaxtları Nexen və Enxab şəhərləri olmuşdur. Enxab şəhərində I Xanədanlığa qədərki (Amra, yaxud I Neqada dövrü) mərhələdə eynilə «ev» heroqlifini ifadə edən amrat evi aşkar edilmişdir.

Aşağı və Yuxarı Misir dövlətlərinin tarixi haqqında yeganə yazılı mənbə Qədim hökmranlıq dövrünə aid olan «**Palermo daşı**» sainaməsidir. Mənbənin dövrümüze qədər gəlib çatan ən böyük parçası Siciliyanın Palermo şəhərində dövlət muzeyində saxlanılır və adım da buradan götürmüşdür. Bu abidənin digər kiçik hissəcikləri Qahirə muzeyində və London universitetinin muzeyində saxlanılır. Palermodakı daş parçaları üzərində Aşağı

Misir tacına malik olan hökmdarların adları qalmışdır.

Arxeoloji tapıntılarından məlum olmuşdur ki, e.ə. VI-IV minillikləri əhatə edən son neolit dövründə bu ərazinin əhalisi artıq tam oturaq həyat keçirir, əkinçilik, maldarlıq və ovçuluqla məşğul olurdu. E.ə. IV minillikdə mis alətlərin yaranması nəticəsində eneolit dövrü) yerli əhali Nili rəmziyə və suvarma əkinçiliyinə keçməyə başlayır.

Misirlilər ayrı-ayrı qruplar şəklində suvarılan ərazilərdə yaşayırdı. Qəbilə başçıları və kahinlər həmin adamlara rəhbərlik edirdi. Beləliklə, ilkin dövlətçilik quruluşları meydana gəlməyə başlayırdı. Sonralar belə ictimai təşkilatları yunan sözü olan «**nom**» adlandırırdılar. Hər bir nomun şəhər divarları ilə əhatə olunan xüsusi ərazisi, suvarma şəbəkəsi olmuşdur. Vahid

*Solda: İside və Neftida Osirisin sal sütunu rəmzi qarşısında;
Sağda: İside və Neftida Osirisin taxtı qarşısında*

Misir dövləti yarandığı ərəfədə belə nomların sayı qırxa çatırdı. Sonralar Yuxarı Misir nomları ilə Aşağı Misir nomlarının birləşməsindən Vahid Misir dövləti yaranmışdır. Əvvəllər isə bu nomlar arasında ərazi üstündə uzun sürən mübarizələr getmiş və hətta qanlı döyüşlər olmuşdur. Belə çəkişmələr nəticəsində daha güclü nomlar nisbətən zəif nomları özlərinə tabe etmişlər.

Tədricən Yuxarı və Aşağı Misir iqtisadi cəhətdən bir-birini

tamamlayaraq vahid bir dövlət şəklində birləşmişdir. Əgər Yuxarı Misir vadisi əsasən əkinçilik üçün yararlı idisə, Aşağı Misir daha çox maldarlıq üçün yararlı olmuşdur. Burada məşhur Misir bağları və üzümlükləri də yerləşirdi.

Yarıməfsanəvi hökmdar Menes hakimiyyəti dövründən başlayaraq, bu torpaqları zəbt eləyən Makedoniyalı İsgəndərə qədər – təxminən e.ə. XXX əsrdən e.ə. IV əsrin sonlarına kimi bir dövrü əhatə edən Misir xanədanlığı tarixinin dövrləşməsi Manefon ənənələri ilə sıx bağlı olmuşdur.

Makedoniyalı İsgəndərin yürüşlərindən bir az sonra yaşayan Misir kahini **Manefon** yunan dilində iki cildlik «Misir tarixi» adlı bir əsər yazmışdır. Bu əsərin bizim dövrümüzə ayrı-ayrı parçaları gəlib çatmışdır. Manefon bu əsərində Misir mədəniyyətinin bütün tarixini üç böyük dövrə ayırmışdır – Qədim, Orta və Yeni şahlıqlar. Bu şahlıqların da hər biri on xanədanlığa bölünmüşdür. Sonralar Manefon bölgüsü dəqiqləşdirilmiş, birinci və ikinci dövrlər İlk Şahlıq, sonuncu dövr isə Son Şahlıq adlandırılmışdır.

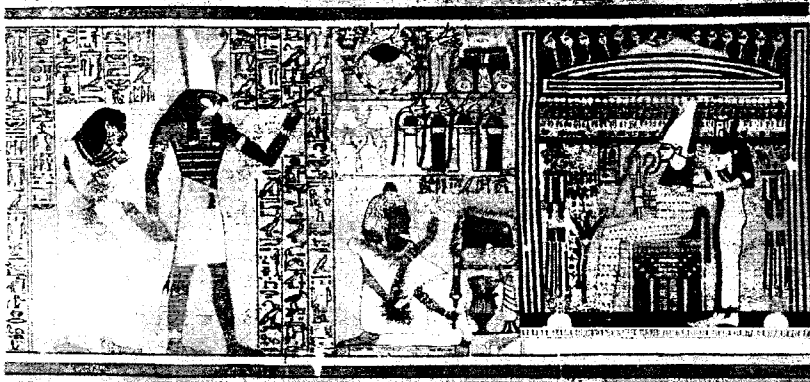
Misirin ilk hökmdarı Mina olmuşdur. Antik tarixçilərdən **Herodot, Diodor, Plutarx** və **Plininin** əsərlərində bu hökmdar haqqında bir-birinə bənzəməyən məlumatlar verilmişdir. Herodota görə Mina Memfis şəhərini salmış və onu dünya tufanından xilas etmişdir. Onun dediyinə görə, Mina Memfisdə yerli tanrıya məbəd tikdirmişdir. Diodor isə göstərir ki, Memfis şəhərini Mina deyil, **Uxorevs** adlı bir hökmdar saldırmış, ilk məbədi də o tikdirmişdir. Doğrudur, Diodorun fikrincə, tanrıya etiqad və inam Qədim Misirdə Minanın dövründən etibarən başlanmışdır.

E.e. IV minilliyin sonlarında Nil vadisinin şimal hissəsində ilkin sinifli cəmiyyət və kifayət qədər güclü dövlət yaranmışdır. Axa adlı hökmdardan başlayaraq xanədanlıqların və illərin hesabı başlanmışdır. Əksər tədqiqatçıların fikrincə I xanədanlığın ilk hökmdarı Mina olmuşdur. Doğrudur, bəzi mütəxəssislər belə hesab edir ki, Misir dövlətlərinin yaradıcısı Mina deyil, onun sələfləri Əqrəb və Narmer və onlardan da əvvəl adları məlum olmayan hökmdarlar olmuşlar. Bəzi tədqiqatçılar isə Mina ilə Narmerin eyni adam olduğunu da söyləyir.

Manefon siyahılarına görə, Mina ölkə xaricində çoxlu döyüşlər keçirmiş, böyük qələbələr qazanmışdır, ancaq onu kərgədan öldürmüşdür. Diodorun dediyinə görə, itlərin təqib elədiyi Minanı timsah Merid gölü üzərindən keçirdərək xilas etmişdir. Minnətdarlıq əlaməti olaraq hökmdar orada şəhər salmış və yerli əhaliyə göstəriş vermişdir ki, timsaha inansınlar. Manefonun hökmdar siyahısında deyildiyi kimi, Minanın birinci varisi – oğlu Atotis olmuşdur. O, Memfisdə saray tikdirmiş, həkimliklə məşğul olmuş və hətta anatomiya sahəsində kitab yazmışdır. Ondan sonra müxtəlif vaxtlarda Uenefes, Semempses, Boetos, Keexos, Binofris, Sesoxris kimi hökmdarlar olmuşdur.

E.ə. IV minilliyin axırlarında Misir tarixinin xanədanlığa qədərki dövrü başa çatır. Bu dövrdə əkinçilik təsərrüfatının irriqasiya sisteminə əsaslanan dövlətin əsası qoyulmuş, Misir yazısı yaranmışdı. Bu yazılar çox güman ki, ilk vaxtlar yeni yaranan dövlətin təsərrüfat tələbləri ilə bağlı meydana gəlmişdir.

Qədim Misirdə elmin bir çox sahələri inkişaf etmişdir. Riyaziyyat, həndəsə, astronomiya (nücüm), təbabət və s. kimi elm sahələrində isə qədim misirlilər, xüsusilə irəli getmişdilər.

Qor ölmüş adamı Osirisin taxtına aparır. Osirisin qarşısında – Lotos 4 oğlu ilə, onların arxasında – İsida və Neftida, Ölülər kitabında rəsm, təx.e.ə. 1450-ci il, London, Britaniya muzeyi

Görkəmli ingilis alimi **Leonard Kotrellin (Leonard Cotrell)** fikrincə misirlilər öz həyat tərzlərinə görə çox təcrübəli adamlar olublar və elmin müxtəlif sahələrinin və hətta yazının yaranması məhz onların bu xüsusiyyətlərindən irəli gəlib.

Yazı. Başdan-başa Nil vadisini mənimsəyən və çox-çox qədim zamanlarda özünəməxsus böyük bir mədəniyyət yaradan misirlilər hal-hazırda ölü dil olan qədim Misir dilində danışmış və yazmışlar. Misirdə ilk heroqlif yazılarının nə vaxt yaranması bu gün heç kimə məlum deyil. **L.Kotrell** bununla əlaqədar yazır: «Heroqlif yazı I Şahlıq dövründə, yəni təxminən e.ə. 3200-cü illərdə artıq kifayət qədər inkişaf etmişdi» (Səh. 294). Bu dildə tapılan ilk yazılı abidələr xanədanlığa qədərki dövrün axırlarına yaxın, sonuncu heroqlif yazıları isə yeni eranın IV əsrinə aiddir.

Qədim Misir yazılı abidələri bizim dövrümüze qədər qaya üzərində, ehramlarda və papiruslarda gəlib çatmışdır. Yunan dilində «müqəddəs işarə» mənasını verən heroqliflər ilk dəfə olaraq qədim yunan alimlərinin (Herodot və b.) əsərlərində xatırlanır. Heroqlif şəkil-yazı deməkdir. Belə ki, qədim insanlar yazıya qədərki dövrdə öz fikirlərini ifadə etmək üçün, şəkil-ışarələrdən istifadə etmişlər. Müəyyən şəkillər ayrı-ayrı fikirləri ifadə etmişdir. Bu şəkil-yazılarda daha çox günəş, insan, müxtəlif heyvanlar, quşlar, bitkilər və meişət əşyalarının şəkildən istifadə olunurdu. Məsələn, «getmək» fikrini qədim misirlilər ayaq şəkli, «uçmaq» fikrini isə qanad şəkli çəkməklə ifadə edirdilər. İllər keçdikcə bu bəsit işarələr misirlilərin bütün fikirlərini ifadə edə bilmir və ona görə də onlar universal səciyyə daşıyan işarələrə müraciət etməyə başlayır, ilkin hərfləri yaradırlar. Uzun müddət bu şəkillər və işarə-hərflər bəşəriyyət üçün anlaşılmaz olaraq qalmış, hətta onların sehrbazların, ovsunçuların işarələri olduğunu söyləmişlər.

Misir yazılarının sonrakı iki növü – ~~ieratik və demotik~~ yazılar heroqliflərdən törəyiblər. İlk ieratik yazıları misirlilər papirus üzərində yazmışlar. Gil lövhəciklər üzərində yazı yazan şumer və akkadlardan fərqli olaraq, misirlilər daha münasib yazı vəsaitini – papirusu kəşf etmişdilər. Nil çayı sahillərində bitən saysız-hesabsız papirus qamışları yazı üçün çox sərfəli idi.

Qədim misirlilər papirus qamışı gövdəsinin üst qabıqlarını təmizləyir və onun özəyini uzun zolaq şəklində kəsirdilər. Zolaqları çarpaz şəkildə bir-birinin üstünə düzürdülər və güclü təzyiqlə sıxaraq bir-birinə yapışdırırdılar. Beləliklə, istənilən ölçüdə və uzunluqda vərəqələr və kitablar hazırlamaq mümkün olurdu.

Tədqiqatçıların (**Y.Y.Perepelkin** və b.) qeyd etdiyi kimi, qədim Misir yazısı öz ömrünü min beş yüz il əvvəl başa vurmuşdur. Bizim dövrümüzə qədər gəlib çatan yazılı abidələrin sonuncusu (demotik yazı) b.e. V əsrinin ortalarına təsadüf edir. Daha dəqiq desək, heroqliflərlə yazılmış sonuncu kitabə bizim eranın 394-cü ilinə, demotik yazı ilə yazılmış sonuncu kitabə isə bizim eranın 452-ci ilinə aiddir. Demək olar ki, o dövrdən başlayaraq Misirdə heç kim qədim Misir dilində nə yaza, nə də oxuya bilirdi. Qədim Misir yazısının bütün növləri – istər çoxsaylı şəkillərdən ibarət olan heroqliflər, istər onların sadələşdirilmiş şəkli – ieratik yazılar, istərsə də daha sadə və bəzən də bitişik işarələrdən ibarət olan demotik yazıların hamısı eyni vaxtda istifadədən çıxmışlar.

Napoleon Bonapartin Misirə yürüşündən (1798) sonra, Avropada Misir yazılarına maraq artdı. Belə ki, Napoleon ordusunun əsgərləri Nil çayı deltasının qərbində yerləşən Rozetta limanında səngər qazarkən, üzərində Misir heroqlifləri, demotik yazı və yunan dilində yazılmış kitabə olan daş lövhə tapdılar (1799). Alimlər məlum yunan dilinin köməyi ilə Misir heroqliflərinin sirrini açmağa ümid edirdilər. Lakin, De Gin, Seoqa, Seys, Yunq və başqa Avropa alimləri «Rozetta daşı» üzərindəki Misir yazılarını oxumağa çalışsalar da, əsaslı bir uğur qazana bilməmişlər.

Misir heroqliflərini ilk dəfə görkəmli fransız sərçşünası **Jan Fransua Şampolyon (1790-1832)** oxumuşdur. Hələ gənc yaşlarından Qədim Misir yazılarına maraq göstərən Şampolyon «Rozetta daşı»nı öyrənməyə başlayır və burada əvvəlcə «Ptolomey», sonra isə «Kleopatra» adlarını oxuyur. Beləliklə, sirli Misir işarələrinin açarı tapılır. 1822-ci ildə isə Şampolyon Ramzes və Tutmosun adlarını oxuyur. Bu sahədə araşdırmalarını o, davam etdirir və Qədim Misirdə üç yazı növünün – heroq-

lif, heratika və demotika olduğunu müəyyən edir. O, Misir yazılarının oxunmasına 15 il vaxt sərf etmişdir. Beləliklə, Şampolyon Misir yazılarını oxumaqla dünyada yeni bir elm sahəsinin – misirşünaslığın əsasını qoymuşdur.

Qədim Misir dili və mədəniyyətinə qısa bir nəzər. Beləliklə, qədim Misir dili yaranmışdır. Qədim Misir dili Afro-Asiyanın Afrika qrupuna, yaxud sami-hami dil qrupuna daxildir. Misir əhalisinin etnik (soy-kökü) tərkibi məsələsi hələ lap qədim dövrlərdən başlayaraq qeyri-müəyyənlik pərdəsi arxasında qalaraq mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bibliyada Hamlar ölkəsi adlanan Misir əhalisinin soy-kökü haqqında da məlumat verilmişdir. «**Tövrət**»ın «**Varlıq kitabı**» hissəsində deyilir ki, **Nuh** peyğəmbərin **Sim, Ham** və **İafet (Yafəs)** adlı oğulları olmuşdur. Dünya tufanından sonra onların övladları dünyaya gəlir. Bu kitabda deyilir: «Hamın oğulları: Huş, Mipraim, Fut və Xanaan» (bax: «Bibliya», «Varlıq kitabı», 10, 6). Burada misirlilərin hamı soy-kökünə mənsub olduqları göstərilmişdir. Bununla yanaşı, çoxsaylı mənşələrdən də görüldüyü kimi, Nil vadisində məskunlaşan qəbilələr öz soy-köklərinə görə bir olmayıb və müxtəlif dillərdə danışmışlar.

Misir ədəbiyyatı özünün çoxəsrlik tarixi müddətində müxtəlif forma rəngarəngliyinə baxmayaraq vahid bir dildə yazılmışdır. Təxminən 3500 illik bir tarixə malik olan Qədim Misir dilində çoxsaylı və müxtəlif məzmunlu əsərlər yaranmışdır. Təbiidir ki, bu dil müxtəlif dövrlərdə müəyyən dəyişikliklərə də uğramışdır. Misir yazılı abidələrindən çıxış edərək, demək olar ki, otuz beş əsrlik müddətdə Misir dili öz inkişafında müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. Bu mərhələ aşağıdakılardır:

1. Qədim xanədanlıq dövrünün Qədim Misir dili (e.ə. XXX-XXII).

2. Orta xanədanlıq dövrünün Orta Misir, yaxud klassik Misir dili (e.ə. XXII-XVI əsrlər).

3. Yeni xanədanlıq dövrünün Yeni Misir dili (e.ə. XVI-VIII əsrlər).

4. Demotik dil (e.ə. VIII əsr – b.e. III əsri).

5. Qibtı (kopt) dili (b.e. III əsrindən etibarən).

Qəbul edilmiş ənənəyə görə bu dillərin biri-birindən fərqli

olduğunu da söyləyirlər. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bu dillər vahid bir dilin müxtəlif mərhələlərdə inkişafı nəticəsində yaranmış formalarından başqa bir şey deyil. Ancaq qibtı (kopt) dili o biri dillərdən bir qədər fərqlənir və dilçilikdə, hətta onu başqa bir dil hesab edənlər də var.

Qədim Misir dili ilə sıx bağlı olan qibtı (kopt) dili b.e. III əsrindən etibarən əsas danışq dili kimi mövcud olmuş və hələ indi də xaçpərəst misirlilər arasında dini dil kimi qalmaqdadır. Müasir xaçpərəst misirlilərə qiptilər (koptlar) deyirlər. Onlar bu dildən əsasən, dini mərasimlərdə, ədəbiyyatda və bəzən də gündəlik həyatda istifadə edirlər. B.e. VI-VII əsrlərində qiti (kopt) və yunan dilləri müasir ərəb dili tərəfindən sıxışdırılıb aradan çıxarılmışdır.

Çap materialı kimi daş, ağac (lövhə), saxsı, bəzi hallarda isə dəri və metaldan istifadə edilirdi. Yazı üçün ən yaxşı material olan papirus çox geniş, hətta beynəlxalq miqyasda yayılmışdı. Nil çayı vadisinin quru havasında papirus korlanmırdı. Adətən, ilkin dövrlərdə papirusları fırça ilə, sonralar isə qamışdan düzəldilmiş qələmlə yazırdılar. Mürəkkəb əvəzinə his, yaxud da oxradan (qara və qırmızı təbii boya) istifadə olunurdu.

Qədim Misir yazılarının köklərini rəsmlərdən yaranmış (törəmiş) qədim dövrlərin piktoqrafiyalarında axtarmaq lazımdır. Piktoqrafiyadan isə heroqlif yazıları törəmişdir. Qədim Misir heroqlif yazıları Xanədanlığa qədərki dövrdə meydana gəlmişdir. Bu işarələr müəyyən mənada elə həmin dövrü xarakterizə edir. İşarələr şəhərin və kəndlərin quruluşuna uyğun tərtib edilmişdir.

Qədim Misir şəhərləri. Qədim Misir mədəniyyəti ilkin çağlarda iki şəhərdə formalaşmışdır. Bu şəhərlər hökmdarın göstərişi ilə salınmış, çox az müddətdə mövcud olmuş və tezliklə əhali oraları tərk etmişdir. Bunlardan ən qədim şəhər Fayumda firon II Senusertin tikdirdiyi Xut-xetep-Senusertdir. İkinci şəhər isə IV Amenxotepin Amon kahinliyindən imtina edəndən sonra şəxsi iqamətgahına çevrilən Axetaton olmuşdur. Onun sələfləri Tutanxamon (TUT ANKH AMON) hakimiyyətə çıxana qədər burada yaşamışlar (bunlar teyf şəhərlərdir).

Bunlardan başqa bir sıra real şəhərlər də olmuşdur.

Xut-xetep-Senusert şəhəri divarla əhatə olunub. Şəhər böyük divarla iki yerə ayrılıb – bir hissəsi varlılar, o biri hissəsi isə yoxsullar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Geniş küçələr varlıların evlərinə gedir. Varlıların evlərinin sahəsi yoxsulların komalarından 50 dəfə böyük olmuşdur. Misirlilər həmişə bağ salmağa meylli olmuşlar.

Axetaton təmtəraq şəhəri olub. Bu şəhər Nil çayı ilə dağların arasında yerləşib yarım dairəvi şəkilli olmuşdur. Çaya paralel salınan baş küçə şəhəri başdan-başa kəsirdi.

Mennefer – «əbədi gözəllik» (firon, yaxud tanrı) şəhərini yunanlar Memfis adlandıırıblar. Bu şəhər Anxtaun – «İki torpağın həyatı», Xut-kaptax – «Qoşa Ptax sarayı» və Nexet – «Sikomor» kimi də adlanırdı.

Homerin yüz qapılı şəhər kimi təsvir etdiyi **Fiv** də belədir. Əvvəlcə bu şəhər Uaset adlanırdı. Yeni Hökmranlıq dövründə onu Opet şəklində adlandırmışlar (bu adı misirşünasların bəziləri «müqəddəs ocaq», bəziləri isə «saray» kimi izah edirlər).

Sfinkslər xiyabanı **Luksor** məbədinə (Cənubi Opetə) gedir. Hər iki Opet nə vaxtsa ayıbalası (çiy kərpic) divarla əhatə olunmuşdur. Daş keçidlərlə Livan şamından divarlar hörülmüşdür (P.Monte). Misir mədəniyyətinin inkişaf dövrləri müxtəlif şəkillərdə verilmişdir. Misir ilkin mədəni inkişaf dövründə əvvəldən axıra kimi eyni səviyyəli olmamışdır. Bu dövrlərin aşağıdakı şəkildə bölgüləri də mövcuddur:

– İki Keçid dövrü; uzun sürən süqut dövrü; Sais intibah dövrü; Ptolomey dövrü.

– Böyük ehramlar dövrü (Qədim Hökmranlıq).

– Labirint dövrü (Orta Hökmranlıq).

– Tutmoslar və Amenxoteplər dövrü (XVIII-XIX xanədanlıqlar və XX xanədanlıq).

«Qədim Hökmranlıq dövrü, – *P.Montenin* qeyd etdiyi kimi, – Misirin mədəni gənclik dövrü olmuşdur». Sonralar bu ölkəni məşhurlaşdıran böyük və əzəmətli abidələrin əksəriyyəti məhz bu dövrdə yaranmışdır.

Qədim şahlıq (xanədanlıq) dövründən etibarən formalaşmağa başlayan Misir ədəbiyyatı son zamanlara qədər dünya elmi ictimaiyyətinə məlum olmamışdır. 1852-ci ildə **d'Orbiney**

adlı bir ingilis xanımı İtaliyada bir Misir papirusu əldə etmişdir (Hazırda həmin papirus o qadının adını daşıyır və Britaniya muzeyində saxlanılır). Xanım d'Orbiney həmin papirusu Parisdə məşhur misirşünas **Emmanuel de Rujeyə** göstərmiş, o da öz növbəsində bu mətni oxuyub araşdırmış və onun ayrı-ayrı hissələrini çevirərək çap etdirmişdir. Bu tərcümədən sonra dünya ictimaiyyəti ilk dəfə olaraq Qədim Misir bədii ədəbiyyat nümunəsi ilə tanış olmuşdur. O vaxtdan etibarən həmin əsər «İki qardaş haqqında nağıl» adı ilə tanınır.

İllər keçdikcə yeni-yeni abidələr kəşf edilir və belə kəşflər bir-birini əvəz edir. Alimlərə qədim şumer mədəniyyətinin çoxsaylı nümunələri məlum oldu. Bütün başqa qədim dünya mədəniyyəti nümunələri kimi, Misir abidələri ilə tanışlıq zamanı tamamilə haqlı bir sual meydana çıxıb: görəsən bu abidələrin hansı bədii ədəbiyyat nümunəsidir, hansı yox? Çünki, xalis bədii ədəbiyyat nümunələri ilə yanaşı başqa yazılı abidələr də var. Şübhəsiz ki, bütün bu yazılı abidələrdə rəsmi,

Firon ov edərkən

inzibati və təsərrüfat üslubu və forması ilə yanaşı, müəyyən bədii-estetik ünsürlər olduğundan onların da bədii xüsusiyyətləri araşdırılmalıdır. Bu baxımdan, Qədim Misirdə «bədii ədəbiyyat» anlayışı bir qədər nisbi xarakter daşıyır.

Qədim Misir ədəbiyyatının ümumi səciyyəsi. Qədim Misirdə bədii yaradıcılıq hələ yazı yaranmazdan çox-çox əvvəl mövcud olmuşdur. Misirlilərin ilkin bədii yaradıcılığından bəhs edən **L.Kotrell** yazır: «Poeziya və xalq rəvayətləri hələ yazı yaranmazdan əvvəl mövcud olmuşdur; onlar ağızdan-ağıza ötürülmüşdür». Onun fikrincə, ilkin çağlarda Misirdə hətta epik poeziya da geniş yayılıbmış. Bununla bağlı o, yazır: «Çox güman ki, Homerin «İliada» və «Odisseyası» öz mövcudluğuna görə məhz belə epik poemalara borcludur». L.Kotrellin də haq-

*Şahbanu Nefertiti.
Amarnada. 18-ci sülalə,
e.ə 15-ci əsrin əvəlləri*

lı olaraq qeyd etdiyi kimi, hətta əgər tarixə qədərki dövrdə Misirdə belə bir yaradıcılıq növü olmuşdursa da, bu nümunələr yazılı şəkildə bizim dövrümüze qədər gəlib çatmamışdır. Sonrakı dövrlərə aid olan yazılı abidələrdə rast gəlinən əfsanə, rəvayət, nağıl hekayələrinin süjetlərinin məhz həmin dövrlərdə yaranmasına heç bir şübhə ola bilməz.

Bu dövrün yazılı abidələri iki qrupa ayrılır. Birinci qrupa monumental abidələr – heykəllər, yazılı sütunlar, dekorativ lövhələr və s. daxildir. Bu abidələrdə tarixi mənbə baxımından məlumatlar azdır. Burada, əsasən, rəsm və kompozisiya ilə bağlı

qısa mətnlər verilmişdir.

Bu abidələr içərisində hökmdar manifestləri qrupu diqqəti cəlb edir. Buraya Narmerin paletkası, yaxud hökmdar Əqrəbin səncağı misal ola bilər. Bu manifestlər dövlətin tarixində bu və ya digər dövrlərin, hökmranlıqların bu və ya digər hadisələrini qeyd etmək məqsədini güdür, bu vaxt minimum mətnəndən istifadə olunur, təsviri materiala maksimum yer ayrılırdı.

İkinci qrupa möhür şəkilləri və möhürlərin özləri daxildir. Misir evlərində qıfıl və kilidlər olmadığından bütün qiymətli əşyalar möhürlənmiş qablarda, mücrülərdə və xüsusi qutularda saxlanılırdı. Bu möhürlərin üzərində hökmdarın və təsərrüfatın adı həkk olunurdu. Möhürlər vasitəsilə Qədim Misir dövlətinin quruluşu və hökmdarların idarəçilik tarixini müəyyən etmək olar.

I və II xanədanlıq dövrünün qazıntıları daş emalının getdikcə artdığını göstərir ki, bu da öz növbəsində misdən (metaldan) hazırlanmış xüsusi qurğuların köməyi ilə mümkün ola bilərdi. Bu dövrün abidələri hələ o dövrdə qədim Misirdə yüksək səviyyəli mədəniyyət və incəsənət olduğunu (relyef və qabarıq

heykeltəraşlıq texnikası) sübut edir və çox-çox qabaqkı minilliklərdə bu ərazidə incəsənətin mövcud olması fikrini söyləməyə imkan verir.

Bu dövrə aid olan çox saylı monumental abidələr qalıb: Abidos nekropolunda (qəbiristan) limanlar və Enhab şəhəri bu dediklərimizə misal ola bilər. Xüsusilə, Enhabın çiy kərpicdən tikilmiş divarları çox əzəmətlidir. Enhab, deyildiyinə görə, Yuxarı Misir şahlığının paytaxtı olmuşdur.

Birinci Xanədanlığın hökmlərinin paytaxtı əsasən, demək olar ki, Tində (Abidos ərazisi) yerləşmişdir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bu ölkənin paytaxtı indi izi-tozu belə qalmayan nə kiçik Tin şəhəri, nə də ki, Abidos bölgəsi ola bilməzdi. Çox güman ki, Misirin paytaxtı Qahirə şəhəri ərazisində yerləşən qədim Memfis şəhəri olmuşdur.

Qədim Misir ədəbiyyatı vahid bir dildə – Qədim Misir dilində yazılmışdır. Qədim Misirin bütün dövrlərinin dilləri bir-birinin davamı olub. Qədim ədəbi süjetlər, motivlər və mövzular uzun əsrlər və minilliklər boyu yaşamışdır ki, bunun da belə uzunömürlü olmasına dil vahidliyi sayəsində mümkün olmuşdur. Beləliklə, Qədim Misir mədəniyyəti vahid Misir dilinin daha da inkişaf etməsinə və formalaşmasına imkan yaratmışdır. Misir yazısı dünyanın ən qədim yazılarından biridir. Bütün tarix boyu qədim misirlilər heroqlif və ierogliflə yazıblar. E.ə. VIII əsrdə Misirdə daha mürəkkəb və çətin bir yazı növü olan demotik yazı yaranmışdır.

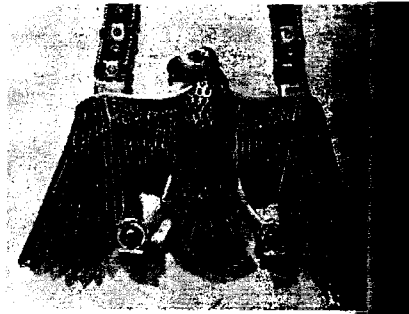
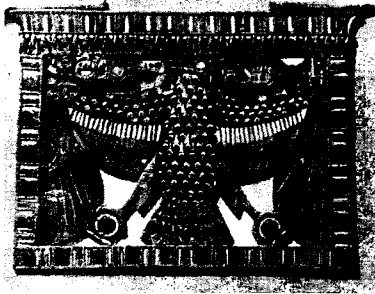
Qədim Misir ədəbiyyatı mövcud cəmiyyət və onun ideologiyası ilə bağlı olmuşdur. Bu dövrdə din hakim ideologiya olduğundan bu bədii ədə-

Tanrı Amon və şahbanu Xatşepsut, 18-ci sülalə, e.ə. 15-ci əsrin əvvəlləri

biyyata da əsaslı təsir göstərmiş və ayrı-ayrı əsərlərdə dini dünyagörüşün dərin izləri qalmışdır. Bununla belə, Qədim Misir ədəbiyyatı yalnız dini və əsatiri mətnlərdən ibarət olmamışdır. Burada janr rəngarəngliyi diqqəti cəlb edir.

Qədim Misir ədəbiyyatında yenidən işlənmiş xalq nağılları («Vestkar papirus nağılları», «İki qardaş haqqında nağıl», «Məhkum haqqında nağıl») ilə yanaşı real hadisələri təsvir edən əsərlər («Sinuhe və Un-Amon hekayələri», hökmdarlar və əyanlar haqqında tarixi yazılar, dini (tanrılara himnlər) və fəlsəfi («Arfaçının nəğməsi», «Ümitsizliyə qapılmış adamın öz ruhu ilə söhbəti»), mifoloji («Xorun Setxlə mübarizəsi» kimi əsərlər, məhəbbət lirikası və təmsillər var. Qədim misirlilərə teatr sənəti də bəlli olmuşdur. Teatrlar ancaq misteriyalardan (dini məzmunlu tamaşalar) ibarət olmamış, həyati dram əsərləri də geniş yayılmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, didaktik əsərlər də bu dövrdə əsas yerlərdən birini tutmuşdur. Didaktik ədəbiyyat əsasən öyüd-nəsihət formasında olub, cəmiyyətdə davranış qaydaları və əxlaqi görüşləri əks etdirmişdir. Beləliklə, görün-

*Nehbet. Solda: Firon Tutanaxamonun sərdabəsində bəzək;
Sağda: Tutanaxamonun məqbərəsində bəzək*

düyü kimi, Qədim Misirin çox zəngin ədəbi irsi olmuş, lakin bu irsin az bir hissəsi bizim dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bununla belə, hazırda Misirin özündə və dünyanın bir çox muzeylərində Qədim Misir mədəniyyəti və ədəbiyyatı haqqında geniş və dolğun təsəvvür yarada biləcək çoxsaylı yazılar və digər abidələr qorunub saxlanmaqdadır.

Ədəbiyyatdan bəhs edərkən onun yaradıcılarından danışmamaq mümkün deyil. Şübhəsiz ki, bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatan hər bir əsərin «müəllifi» və yaxud da tərtibçisi olmuşdur. Qədim Misirdə də dünyanın bütün başqa ərazilərində olduğu kimi, şifahi xalq yaradıcılığı geniş yayılmışdı. Buraya daxil olan əksər abidələr, hətta bəzən yazıya köçürülmüş folklor nümunələri belə olsalar da, tam şəkildə bədii ədəbiyyat nümunələri hesab oluna bilməz. Eyni zamanda, həmin əsərlərin kim tərəfindən yazılması haqqında da heç bir məlumat yoxdur. Qədim Misirdə müəllif anlayışı bir mənalı olmamışdır. Başlıca olaraq didaktik ədəbiyyatın müəllifləri göstərilmişdir.

Nəsihət ədəbiyyatı. Qədim Misirdə ilkin olaraq bədii ədəbiyyatın nəsihət forması yaranmışdır. İlk dəfə olaraq «Nəsihət»lərin əvvəlində bu əsərlərin müəlliflərinin adı qeyd olunurdu. Doğrudur, çox vaxt tam aydınlığı ilə bu «nəsihət»lərdə adı çəkilən şəxslərin həmin əsərlərin müəllifi, yoxsa həmin adamlara ünvanlanmış olmasını müəyyən etmək olmur.

«Nəsihət»lərdən başqa digər ədəbi növlərdə müəllif adlarına çox nadir hallarda rast gəlmək olar. Məsələn, «Sinuhenin hekayəsi» və Un-Amonun səyahətinin təsvirinin kim tərəfindən qələmə alındığı məlum olmasa da onların hansısa müəllif tərəfindən yazıldığına şübhə etmək olmaz. Bundan başqa, firon III Tutmosun salnaməsinin müəllifi olan hərbi tarixçi Çaninin nəinki adı, hətta ləqəbi də tapılmışdır. Nəhayət, bir neçə kahin nəslinin tarixini təsvir edən IX Raylands papirusunun Peteis tərəfindən yazıldığı da məlumdur.

Beləliklə, bədii ədəbiyyat nümunələrinin çoxunun – povestlərin, nağılların, təmsillərin və s. kimlər tərəfindən yazıldığını söyləmək çətindir. Ən yaxşı halda bu əsərlərin üzünü köçürənlərin adlarını müəyyən etmək olar. Bütün Misir bədii ədəbiyyatı bu katiblərin adları ilə bağlı olmuşdur.

Müxtəlif təbəqəyə mənsub olan katiblərin Misir cəmiyyətində böyük yeri olmuş və onlar ölkənin inzibati-təsərrüfat həyatında nüfuzlu yer tutmuşlar. Yüksək təbəqənin nümayəndələri olan əyanlardan başlamış tanrılar səviyyəsində dayanan fironlara qədər adamlar katiblik qabiliyyəti ilə fəxr edirdilər, Katiblər əsasən istedadlı şəxslərin içərisindən çıxırdı. Onlar nəsihət,

din, tibb, riyaziyyat və nücum elmləri sahəsində risalələr tərtib edir, nağıllar yazır, yeni və qədim mətnlərin üzünü köçürürlər.

Qədim Misirdə müəlliflik anlayışı indiki anlayışa bənzəmir. Bununla belə, o dövrdə hələ plagiat anlayışı məlum deyildi və ədəbiyyatda iqtibas əsas yerlərdən birini tuturdu. Ona görə də müəllif anlayışı ancaq əsərin yaradıcısına deyil, eyni zamanda artıq məlum olan mövzu və süjetləri yenidən işləyən adamlara da aid edilirdi. Bununla belə, hər bir müəllif qələmə aldığı, tərtib etdiyi mətnə yeni xüsusiyyətlər və ünsürlər də əlavə edirdi.

Qədim Şahlıq və birinci keçid dövrü ədəbiyyatı (e.ə. III minillik)

Qədim Şahlıq dövründə Misir dini üçün əsas mənbə hesab olunan «Ehram mətnləri» yaranmışdır. İlk dəfə bu mətnlər Unis ehramlarının (V sülaləsinin sonu) daxili divarlarında yazılmağa başlamışdır. Bu mətnlər sonralar bütün VI sülalə dövrü və mümkündür ki, VII sülalənin sonlarına qədər yazılmaqda davam etmişdir. Mətnləri olan cəmisi səkkiz ehram məlumdur: 6 hökmlər və 2 şahbanunun ehramları.

XIX əsrin axırlarında görkəmli fransız misirşünası **Q.Maspero (G.Maspero)** e.ə. XXIII əsrin əvvəllərində yazıya alınan III və IV sülalələr dövrünə aid olan beş fironun ehramlarının iç tərəfində mətnlər aşkar etmişdir. Bu gün elm aləmində həmin yazılar «Ehram mətnləri» kimi tanınmaqdadır.

Qədim Şahlıq dövründən (III-VI sülalələr) bir dənə də ol-

I Setinin məbədi (fragment)

sun papirus üzərində «kitab» qalmamışdır. Bununla belə, Orta Şahlıq dövrünün ənənələri həmin dövrə aid çoxsaylı ədəbi əsərlərin olduğunu göstərir. Bunlardan **Ptahhotepin, Kaqenin** və **şahzadə Cedefxorun** didaktik risalələrini göstərmək olar. Meçesi adlı bir adam haqqında bir didaktik əsər onun qəbri üzərində bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bu yazılarda hələ tam mənasında bədii ədəbiyyat ünsürlərinə rast gəlmək mümkün deyil.

Keçmiş dövrlərdə dünyasını dəyişmiş adamların yemək, içmək və ümumiyyətlə, axirət dünyasında ömrünü davam etdirmək üçün vacib olan əşyalarla təmin olunması bir çox xalqların arasında geniş yayılmışdır. Hətta bəzi qədim xalqlar önlər üçün axirət ədəbiyyatı da ayıraraq saxlayırdılar. Qədim Misirdə olan «Ehram mətnləri» belə nümunələrdən biri sayılır. Bu mətnlərə daxil olan əsərlər, ayrı-ayrı kəlamlar müxtəlif dini dünyagörüşlərin təsiri altında müxtəlif dövrlərdə yaranmışdır. Dil və məzmun xüsusiyyətlərini araşdırarkən məlum olur ki, «Ehram mətnləri»ndə fironun ölümündən sonra səyahətlərindən bəhs olunur. Bu mətnlər müqəddəs xarakterli olub, firona ölümündən sonra rahat həyat təmin etmək məqsədi güdmüşdür. Bu mətnlər misirlilərin Erkən və Qədim Hökmranlıq dövrlərinin dini dünyagörüşlərinin öyrənilməsində başlıca mənbə hesab oluna bilər.

XXV sülalə dövründə yaranmış maraqlı dini-fəlsəfi və siyasi əsər hesab olunan «Memfis ilahiyyat risaləsi» daşlar üzərinə həkk olunmuşdur. Bu əsərdə tanrı Ptaxın dünya-aləmi sözlə yaratmasından bəhs olunur.

Qədim misirlilərin insanın təbiəti, həyatı, ölümü və onun axirət dünyasına getməsi haqqında çoxçeşidli təsəvvürləri, inanmaları olmuşdur. Bu inam və təsəvvürlər hələ e.ə. IV-III minilliklərdə vahid Misir dövləti formalaşana qədər mövcud olmuşdur. Bu anlayışların ümumi və təxmini məğzi belədir: insan aləmi ancaq gözə görünən, fiziki cəhətdən hiss olunan hissədən yox, həm də görünməyən fərdi hissələrdən ibarətdir. İnsan bədənini dağıdan ölüm, onun maddi varlığının üzvi birliyinin yavaşmasını, davamlılığını pozur. Axirət dünyasında əbədi yaşamaq üçün maddi varlığın üzvi birliyini bərpa etmək lazımdır.

Bu tipli elementlərin nə qədər olduğunu müəyyən etmək çox çətindir. Qədim misirlilər, xüsusilə **KA** elementinə böyük əhəmiyyət verirdilər. Bu element «Ehram mətnləri»nin öyrənilməsində də xüsusi kəsb edir. Bu mətnlərə istinad edərək, demək olar ki, misirlilərin özlərinin də **KA** ilə bağlı fikirləri ziddiyyətli olmuşdur. **Q.Masperoya** görə **KA** insanın gözlə görünməyən əksidir. Bu əks insanla birgə doğulur, eynilə ona oxşayır və onun bədənində inkişaf edir. Alman misirşünası **A.Erman** isə **KA**-nın müəyyən bir həyatı qüvvə, insanların siri bir aləmi olduğunu söyləmişdir. Yeganə həqiqət ondan ibarətdir ki, əsl məğzinə və zahiri görkəminə görə insanla tam eynilik təşkil edən **KA**-nı axirət dünyasında əbədi həyat gözləyir.

Vəfat edən hər bir adamın qohum-əqrəbası ilk növbədə mərhumun cəsədinin qorunub saxlanılmasının qayğısına qalmalıdır; belə ki, bu cəsəd **KA**-nın daşıyıcısı, təkrarı olmuşdur. «Ehram mətnləri»ndə deyilir: «(Mərhum hökmdarın) başını qoru ki, o, dağılmasın, (mərhum hökmdarın) sümüklərini toplu ki, onlar bir-birindən ayrılmasın»... «Sənin sümüklərin parçalanmış, sənin bədəninin ağrımır, əzələrin səndən ayrılma». Məhz elə bu ideyalar mumiyalama və möhtəşəm məqbərələrin tikilməsinə səbəb olmuşdur.

Qədim misirlilərin təsəvvürlərinə görə, ancaq insanlar deyil, tanrılar da **KA**-ya malik olmuşlar. Tanrıların bir neçə **KA**-sı var idi. Hakimiyyətdə olan «canlı tanrı», «ali tanrı» fironun da bir neçə **KA**-sı var imiş. Aydındır ki, firon ölərkən, ancaq onun cəsədi – insani varlığı dəfn olunurdu. Qədim səltənət dövründə vəfat etmiş firon üçün başqa adamlardan ötrü nəzərdə tutulduğundan fərqli məqbərə – ehram tikilirdi. Bu ehramda fironun mumiyalanmış cəsədi hər cür təsadüfi təhlükədən etibarlı şəkildə müdafiə olunurdu.

«Ehram mətnləri»ndə hökmdarın sonrakı taleyi birmənalı təsvir olunmurdu: o, ya tanrılara yaxınlaşır, ya da «böyük tanrı» olurdu, bəzən isə onu axirət tanrıları olan **Ra** və **Osiris**lə eyniləşdirirdilər. Məsələn, ölənlər hökmdara belə tapşırıq verirdi: «Sən **Ra** olduğundan tanrılara əmr vermək üçün **Ranın** taxtında oturmalısan».

Qədim misirlilər axirət dünyasına inanır və onu özgə dünya

adlandırırdılar. Axirət dünyasının necə olması haqqında müxtəlif fikirlər olmasına baxmayaraq, hər halda bu məkan uzaq qərbdə yaxşı bir yer kimi təsəvvür edilirdi. Ona görə də özgə dünyanı adətən Qərb Şahlığı da adlandırırdılar. Bu dünyaya düşmək imkanı insanın bu dünyada necə yaşamasından asılı idi. Adam ölümündən sonra bir sıra sınaqlara çəkilirdi. İlk növbədə ölənlər adam qoca bərəçinin könlünü almalı idi ki, onu ölümlər çayından keçirsin. Sonra o, nəzarətçilərin qoruduğu On iki qapıdan keçməli idi. Ölənlər adama xüsusi amuletlər (tutiya) və onu müxtəlif təhlükələrdən qoruya biləcək mətnlər və məlumatlar olan «**Ölümlər kitabı**»nı verirdilər. Odlu göldən keçəndən sonra, o, günahlarını sadalayan 42 hakimin qarşısında dayanırdı. Ölənlər adam bu günahları etmədiyinə and içməli idi. Əgər o, bütün sınaqlardan uğurla çıxarsa, onda onu Osirisin məhkəmə salonuna buraxırdılar ki, orada tərəzi ilə onun ürəyini çəksinlər. Tərəzinin bir gözünə ölənlər adamın ürəyi, digərinə isə həqiqət tanrısının rəmzi olan Lələk qoyulurdu. Əgər mərhum günahları çox olmuşsa onun ürəyi ağır gəlirdi. Belə olan halda onu günahkar sayır və parçalanmaq üçün vəhşi heyvanların qabağına atırdılar. Yox əgər ürək Həqiqət Lələyindən ağır gəlməsə idi ona öz əcdadlarına qoşulmaq üçün Qərb Hökmranlığına keçməyə icazə verirdilər.

Beləliklə, bütün bu deyilənlərdən də məlum olduğu kimi, qədim misirlilər axirət dünyasının reallığına və əbədiyyətinə inanaraq öləri insanların ölməzliyini təmin etmək üçün özlərini ölməz tanrılarla eyniləşdirməyə çalışmışlar.

Misirlilər dəfn mərasimini xüsusi təmtəraq ilə keçirir, bunun üçün müxtəlif sehirli vasitələrə müraciət edirdilər. Misirlilərin fikrincə ölüm insanı özgə, daha yaxşı dünyaya aparır. Onlar inanırdılar ki, özlərinin bütün imkanlarını ancaq öləndən sonra həyata keçirə biləcəklər. Hesab olunurdu ki, hər bir adamın üç ruhu mövcuddur – ka, ba və ah. Bu ruhların əbədiyyətinə təmin etmək üçün ölənlər adamın cəsədini qoruyub saxlamaq vacib şərt sayılırdı. Qədim misirlilər cəsədin saxlanılmasının müxtəlif üsullarını tapmışdılar. Yuxarı Misirdə sülaləyə qədərki dövrdə cəsədi dayaz qazılmış qəbirlərdə dəfn edirdilər. Qaynar qumda bu cəsədlər tezliklə quruyur və parçalanıb dağılmırdı. İlkin

çağlarda hökmdarların və əyanların cəsədini yerin altında daşla hörülmüş xüsusi kameralarda saxlayırdılar. Belə olan halda cəsəd çox tez çürüyürdü. Onda misirlilər ölən adamların cəsədlərinin qorunub saxlanılmasının yollarını axtarmağa başladılar. Yeni Hökmlər dövrünün əvvəllərində balzamlamanın üsulları işlənib hazırlanır və bu üsullardan ancaq hökmdarlar və varlı adamlar istifadə edə bilirdilər.

Adam öldüyü zaman, kahinlər onun meyiti üzərində xüsusi dualar oxuyur və onu yenidən həyata qaytarmağa cəhd edirdilər. Sonra cəsədi yuyur və ibü adlanan xüsusi yerdə təmizlənmə mərasimi keçirirdilər. Daha sonra cəsəd balzam ustalarının çalışdığı uabet adlanan yerə gətirilirdi. Ölən adamın içəli çıxarılır və xüsusi qapaqlı qablarda saxlanılırdı. Bundan sonra isə cəsədin quruması üçün onu natronla duzlayırdılar. Bir neçə gündən sonra cəsədin içi qır, kətan, yonqarlar və natronla doldurulurdu. Cəsəd xüsusi kətan lentlərlə bükülür və hər büküyün arasına qiymətli daş-qaş və amuletlər qoyulurdu. Balzamlayıcıların himayədarı olan Anubis tanrısını təmsil edən maska baş balzamlayıcının başına geyindirilirdi. Nəhayət, mumiya sarkofaqa endirilirdi (C.Çizholm, E.Millard).

Misirlilər, xüsusilə, daha çox sözün sehrinə inanaraq müxtəlif bədii vasitələrlə dualar yazırdılar. Bundan başqa, tanrılarla birgə əbədi həyat keçirmək üçün saray əyanları öz məqbərələrini sevimli hökmdarlarının yanında yerləşdirməyə cəhd edirdilər. Bütün bu məqbərələrin iç divarları müxtəlif məzmunlu rəngarəng freskalar, rəsmlərlə bəzədilir, ehramın girişi isə əbədilik bağlanırdı. Beləliklə, aydındır ki, bu nadir sənət inciləri sən demə elə mərhumun özü üçün yaradılmışdır.

Axirət dünyasında mərhumun həyatını əbədləşdirmək üçün cəsədini mumiyalamaqla yanaşı, eyni zamanda onun adının da qorunub saxlanılmasının qayğısına qalırdılar. Çünki, misirlilərin fikrincə, «Adı olmayan şey mövcud deyil». Belə ki, əgər qəbirüstü abidədə mərhumun adı həkk olunursa, onda onun ömrü də əbədləşir və əksinə əgər adı pozulursa onda onun özü də yoxa çıxır.

ƏSATİR. Qədim Misir əsatir mənbələrinin tədqiqi haqqında hələ ki, tam sistemli və dolğun məlumat yoxdur. Bir çox

"Ölümlük Sığası"

Əsatinin xarakter və mənşəyi nisbətən yeni dövrün mətnləri əsasında müəyyən edilmişdir. Misirlilərin əsafir anlayışlarını ifadə edən başlıca mənbələr müxtəlif dini mətnlərdən ibarətdir ki, buraya tanrılara həsr edilmiş himnlər və dualar, məqbərə divarlarında olan dəfn adətləri ilə bağlı mərasim yazıları və s. daxildir. Onlardan ən başlıcaları – Qədim Hökmlərlik dövrünün V və VI səltənətlərinin (e.ə. XXVI-XXIII əsrlər) firon ehmrlarının iç divarlarında həkk olunmuş hökmdarların adətlərinin ən qədim mətnləri, «Ehmram mətnləri», «Sarkofaq mətnləri», Orta Hökmlərlik (e.ə. XXI-XVIII əsrlər) dövründən qalan «Sarkofaq mətnləri», «Ölülər kitabı», ölü duası mətnləri toplusu, Yeni hökmdarlıq dövründən başlayaraq Qədim Misir tarixinin qurtardığı dövrə qədər vaxtı əhatə edən mətnlər hesab olunur.

Qədim Misirin əsafiri anlayışları, eyni zamanda «İnk kitabı», «Qayğı saatları kitab», «Axirət dünyasında olanlar haqqında kitab», «Nəfəs kitabı», «Amduat» və s. kimi digər mətnlərdə də öz əksini tapmışdır. Yazılı materialların böyük əksəriyyəti fironların tacqoyma mərasimində və dini bayramlarda kahinlər tərəfindən ifa olunan dramatik misteriyalardan və bəzən isə fironların özləri tərəfindən ifa olunan tanrıların dilindən söylənmiş nitqlərdən ibarətdir. Tanrılar haqqında hekayətlərdən parçalar, heykəl və məqbərələr üzərində həkk olunmuş sehr mətnləri, andlar və qarğışlar da bu sahədə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Misir əsafiri haqqında antik müəlliflərdən Herodotun (e.ə. V əsr) «Tarix» əsərində, Plutarxın (b.e. I-II əsrlər) «İsida və Osiris» əsərində ətraflı məlumat var.

Misir əsafiri e.ə. VI-IV minilliklərdə sinifli cəmiyyət yaranmazdan əvvəl formalaşmağa başlamışdır. Qədim misirlilərin təxminən 2000-ə yaxın tanrı və ilahələri olmuşdur. Onların bəzilərinə (məs. Amon) bütün Misirdə, bəzilərinə isə ayrı-ayrı ərazilərdə (nomlarda) sitayiş edirdilər. Baş allahların öz doğma şəhəri və onun baş məbədi olurdu. Buna baxmayaraq Misirin digər ərazilərində də bu Allahlara inanır və sitayiş edirdilər. Ancaq bir neçə tanrının (məs., Bes və Tauret) xüsusi məbədi olmadığına görə onlara sadə adamlar öz evlərində sitayiş edirdilər. Bəzi allahlar və ilahələr hava və su ilə yanaşı, təbiət qüvvələrini və müxtəlif təbiət hadisələrini də təmsil edirdilər.

Səma məşəlləri, daşlar, heyvanlar, quşlar, ilanlar və s. şəkillərində təsvir olunan hər bir ərazinin – nomun öz tanrısı – kultu və panteonu yaranmışdır. Məsələn, Herakleopul nomunun ilahəsi dovşan cildində olan Unut hesab olunurdu. Su tanrısı Sebek timsah şəklində təsvir olunurdu. O, ilan şəklində təsvir edilən məhsuldarlıq ilahəsi Renenutet ilə evlənmişdi. Onun məbədləri Fayyum və Kom-Omboda yerləşirdi. Günəş şüası enerjisini təmsil edən ana tanrı **Bast** qızılı rəngli pişik şəklində verilmişdir. Məbədi Bubastisdə olub. **Maat** ədalət və həqiqət tanrısı idi. O, dünya-aləmin harmoniyası və tarazlığını təcəssüm etdirmiş, rəmzi dəvəquşu lələyi olmuşdur. **Hnum** dulusçuluq tanrısıdır. O, gildən insanları ya-

*İsida şahbanu Nefertarini
aparır. Fivdə Nefertali
məqbərəsində rəsm.
19-cu sülalə*

ratmışdır. Misirlilər belə hesab edirdilər ki, bu tanrı Nilin axarını idarə edə bilirmiş. Bu tanrının möbədi Elefantinada yerləşmiş, müqəddəs heyvan rəmzi qoyun olmuşdur. Hnumun arvadı ovçuların himayədarı vəzifəsini ifa edən **Satis** idi. Liliput – tanrı Bes – allahların təlxəyi olmuşdur. O, sadə adamların evlərini qoruyar, uşaqları mühafizə edirdi. Dişi hippopotam cildində təsvir olunan tanrı **Tauert** hamilə qadınlar və yeni doğulmuş uşaqların himayəçisi idi.

Qədim Misirdə günəş allahının çoxlu adı olmuşdur ki, bunlardan biri də **Radır**. O, ilk yaratıcı allah hesab olunur. Fiv şəhərinin baş tanrısı **Amon** Yeni hökmranlıq dövründə Fiv firon sülaləsinin hakimiyyətə gəldiyi vaxt allahların hökmdarı (baş allah) hesab olunurdu. Sonralar o, Ra ilə birləşdirilərək **Amon-Ra** adlandırılmışdır. Amon məbədi Karnakda (Fiv şəhərinin Nilin şərq sahilində) idi. Bu tanrını təcəssüm etdirən müqəddəs

canlılar qaz və qoyun olmuşdur. Amonun arvadı ana tanrı **Mutun** da məbədi Karnakda yerləşirdi. Onun müqəddəs heyvanı isə dişi şir idi. Hava tanrısı **Şu** Ranın oğludur. Adətən, hava tanrısı **Şu** öz qızı, səma tanrısı **Nut** tərəfindən saxlanıldığı formada təsvir olunur. Səma tanrısı Nut isə öz qardaşı, yer tanrısı **Gebin** arvadı idi. Geb və Nutun oğlu və varisi Osiris nə vaxtsa Misirin hökmdarı olmuşdur. O, insanlara şərab və buğda dəni bəxş etmişdir. Sonralar o, ölümlər dünyasının hakimi oldu. Məbədi Abidosda yerləşirdi. Onun bacısı və arvadı İside insanlara sənət öyrətmişdir, məbədi Filedə idi.

Osiris və İside. Qədim Misir əsətirində Osiris və İside haqqında çox maraqlı süjetlər var. Osiris misirlilərin ən sevimli allahlarından biri olmuşdur. Osiris allah Gebanın (Yer) və ilahə Nutun (Göy) oğlu idi. O, atasından iki Misirin taxtını vərəsə kimi qəbul edib. Dünyanın yaratıcısı allah Ra və onun varisləri Şu və Geb dünyanı idarə edirdilər. Onların heç biri ölümün nə olduğunu bilmirdi. Qocalıq onları yaxalayanda və naşükür bəndələr artıq onlara tabe olmadıqda, onlar səmaya qalxırlar. Öz yerlərini isə daha qabiliyyətli allah Osirisə verirlər. O, anadan olanda, «səs dünyaya car çəkdi ki, Bütün Varlığın Hakimi dünyaya gəldi».

Osiris bacısı-arvadı İsidanın sehləri sayəsində başqa tanrıların nail ola bilmədikləri sahələrdə qələbə qazandı. Bu ilahi cütlük gözəlliyin, müdrikliyin və xeyirxahlığın təsiri ilə bütün maneələri dəf edir. O zamanlar insanlar yırtıcı heyvanlarla mübarizə edə-edə vəhşi həyat təzi keçirirdilər. Osiris onlara yeməli bitkiləri tanımağa kömək edir, onlara buğdanı, arpanı, üzümü tanıdır. İside heyrətə gəlmiş insanların gözləri qarşısında taxılı biçir, un üyüdür; Osiris üzümü sıxır və ilk qədəhi özü içir. Bu dövrdən başlayaraq insanlar dava etməkdən imtina edir, daha bir-birlərinin ətini yemir.

Bundan başqa, Osiris yeraltı sərvətləri də insanlara bəxş edir. Onun rəhbərliyi altında insanlar qızıl, gümüş və mis istehsal etməyə başlayır, vəhşi heyvanları ovlamaq üçün silah, torpağı işləmək üçün alətlər hazırlayır.

Rəvayətə görə, Osiris və İside çox qayğıkeş və xeyirxah hökmdar olublar. Ancaq onların qardaşı **Seth** çox qısqanc və

paxıl imiş. Günlərin bir günü o, Osirisi bir bayram şənliyinə dəvət edir. Seth, Osirisdən xəbərsiz onun boyunun ölçüsünü çıxartdırır və çox gözəl bir tabut düzəltdirir, sonra da elan edir ki, bu tabut kimin boyuna uyğun gəlsə ona bağışlayacaqdır. Osiris tabuta girən kimi Seth onu Nilə atır. Çayın axarı onu əvvəlcə Aralıq dənizinə, oradan isə Bibl şəhərinə (Finikiya) aparıb çıxarır. Burada dalğalar tabutu sahilə atır və onun üzərində nəhəng bir ağac bitir.

Osirisin bu faciəsindən xəbər tutan İside «saçlarını kəsir» və matəm paltarları geyinir. «Ən ağır təhlükə içərisində o, dünyanın bu başından girib, o başından çıxır və rast gəldiyi hər bir adamdan bu tabut haqqında soruşur. Nəhayət, o, uşaqlara rast gəlir və onlar Nil çayında üzən bir tabut gördüklərini deyirlər. Çoxsaylı macəralardan sonra İside Osirisin cəsədini tapa bilir və onu Misirə qaytarır. İsidanın Osirisin cənazəsini nə qədər ciddi-cəhdlə gizlətməyə cəhd göstərməsinə baxmayaraq Seth onu tapır və 14 yerə parçalayır. Ancaq İside və onun ögey oğlu Anubis bu parçaları toplayaraq bitişdirir və Osirisi yenidən həyata qaytarırlar. Bunun əvəzində Seth Osiris və İsidanın oğlu və varisi Xoru öldürməyə cəhd edir. O, Xoru məhkəməyə çağırtdırır və onun Misirə taxt-tacına varis olmağa heç bir hüququ olmamaqda ittiham edir. Bundan sonra, onların arasında uzun-uzadı davam edən mübarizə başlayır. Nəhayət ki, Xor qalib gəlir. O, Misirin hakimi olur, Osiris isə Qaranlıq dünyaya sahib olur.

Osiris ay dünyasını təmsil edirdi. Gecə şəhini yaradan ay nəmişliyin və məhsuldarlığın başlanğıcı hesab olunurdu. Əgər Günəş-Seth yer üzərində nə varsa hər şeyi yandırır məhv edirsə, ay bitkilərin və canlıların artmasına yardım edirdi. Osiris 28 il yaşayıb və şahlıq edib. Bu ayın bir dəfə dövretmə vaxtıdır (dəqiq vaxtı isə 29,5 gündür). Osirisin ölümü ayın 17-ci gününə – ayın kiçilməyə başladığı vaxta təsadüf edir. 14 gün ərzində isə (Osirisin parçalarının sayı) ay tamamilə yox olur. Ayın başlanğıcı ilə Osiris yeni ayın çıxmasını ifadə edir. Məndə deyilir: «Onun ruhu ayın birinci günündə cavanlaşır».

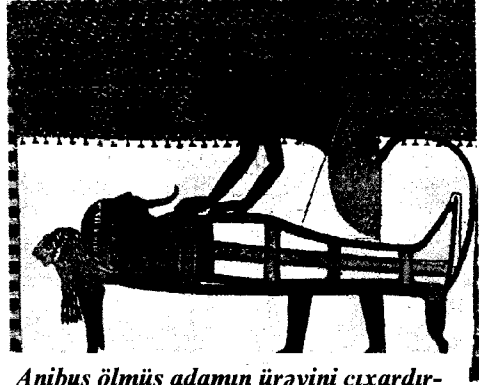
Seth-Tifon (Set) səhra, tufan və pis hava tanrısıdır. Seth-Tifon Günəş dünyası deməkdir. Onu qədimdə dənizlə də eyniləşdirirdilər. İsida Nili təmsil etdiyinə və dənizdə əriyib yox olduğuna görə Misir kahinləri dənizi sevmirdilər. Dənizin uzununu onlar Sethin tullantısı hesab edirdilər. O, adətən eşşək, donuz və hippopotam (beqemot) şəkillərində təsvir olunmuşdur. Seth ilahə **Neftislə**

evlənmişdir. **Anubis** ölümlərin və balzamlanma (mumiyalama) tanrısı olmuşdur. O, çaqqal şəklində təsvir edilir. Xor Misir taxt-tacının varisidir. Məbədi Edfudadır. Onu təmsil edən quş şahin olmuşdur. Hathor Xorun arvadı idi; o, məhəbbət, gözəllik və şadlıq ilahəsi olmuşdur. Bundan başqa o, anaların tanrısı və

ölülərin himayədarı da hesab olunur. Məbədi Denderdə yerləşmiş, müqəddəs heyvan isə inəkdir. Bütün bunlarla yanaşı, qədim Misirin tanrılar panteonunda **Min** (Nəsilartırma), **Ptah** (Memfislin himayədarı), **Neyt** (Günəşin anası olub, ov, müharibə və toxuculuq tanrısıdır), **Hnum**, **Satis**, **Anukis**, **Sebek**, **Tot** və s. kimi bir sıra tanrı və ilahələr də daxildir.

Bir sıra qədim xalqlar kimi misirlilər də belə hesab edirdilər ki, onların əldə etdikləri bütün mədəni nailiyyətlər, o cümlədən də yazı və ədəbiyyat səmanın nemətidir və onları insanlara Allah göndərir (təsadüfi deyil ki, bu gün də deyirlər ki, yazıçılıq Allah vergisidir). Qədim Misirdə elə bu səbəbdən də yazı ləvazimatı müqəddəs əşya hesab edilir və nədənsə «Osirisin qalıqları» sayılırdı. Yazını ixtira edən, ədəbiyyatın və elmin himayədarı – hikmət tanrısı Tot hesab edilirdi.

Qədim Misirdə dünyanın yaranması haqqında çoxlu əsəti

Anibus ölmüş adamın ürəyini çıxardırtı, onu Osilis məhkəməsinə çəksin, Fragment, Fiv, e.ə. 13-cü əsr.

süjetləri mövcuddur. Bunlardan birində deyilir ki, dünya əbədi qaranlıqdan doğulmuş və ilkin çağlarda okean şəklində olmuşdur. Sonra quru (torpaq) yaranmış və onun üzərində günəş tanrısı Ra bərqərar olmuşdur, Ra işıq və yer üzərində nə varsa hər şeyi yaratmışdır. Bundan başqa, dünyanın yaranması haqqında daha dörd versiya mövcud olmuşdur. 1. Quş – günəş şahin cildinə girərək kiçik bir adacığın üstünə qonur. 2. Günəş tanrısı Ra müqəddəs mavi lotos gülündən doğmuşdur. 3. Dünya Böyük Qoqotun adını qazanmış qazın yumurtasından çıxmışdır. 4. O, qızıl may böcəyi cildində Şərqdən gəlmişdir!

Nefertiti

Sonralar yerli tanrılar adətən, ayrı-ayrı nomların himayədarı olan tanrı – demiurqun başçılığı altında triada – üçlük şəklində qruplaşdırıldı və bu demiurq – tanrı haqqında əsətlər silsiləsi yarandı (məs., Fiv triadası – günəş tanrısı Amon, onun arvadı səma ilahəsi Mut, onların oğlu ay tanrısı

Xonsu; Memfis triadası – Ptah, onun arvadı müharibə ilahəsi

Sexmit, onların oğlu bitki tanrısı Nefertum və s.). İlahələr, adətən, ana ilahə rolunu yerinə yetirirdi (xüsusilə Mut və İside). Göy qübbəsi, adətən, bədəni ulduzlarla örtülmüş inək şəklində təsvir edilirdi, bəzən isə onu qadın obrazı – İlahə Nut kimi ikiqat əvilərək əl və ayaqlarının barmaqları ilə torpağa toxunan vəziyyətdə təsvir edirdilər. «Ehram mətnlər»nin bir yerində deyilir: «Sənin ürəyin çox böyükdür... Ey əzəmətli, səmaya çevrilən... Hər yeri sən öz gözəlliyinlə doldurmusan. Bütün torpaq sənin qarşında sərilibdir, sən onu əhatə edibsən, sən torpağı və bütün hər şeyi öz qollarımla qucaqlayıbsan». Səmanın su səthi olması, gündüz Günəşin yeri dövrələmək üçün üzərindən üzüb keçdiyi səma Nili və digər mifoloji anlayışlar da mövcud olmuşdur. Bundan başqa, misirlilər inanırdılar ki, yerin altında

da Nil var və çayla dağlar arasında gizlənən günəş bu sularda üzür. Nömlərin birində günəşin təcəssümü Geb tanrısı, başqa-
sında isə Aker kimi verilirdi. Yer üzərində axan Nil isə özünün
xeyirxah daşqınları ilə məhsul bolluğu yaradan Hapi tanrısı ob-
razında təsvir olunurdu.

Misirlilərin dini və əsatiri görüşləri Qədim Şahlıq
dövründə məqbərə divarlarında və mağara sütunlarında həkk
olunmuş çoxsaylı şəkillər və yazılarda da ifadə olunmuşdur. Bu
yazılı abidələrdə misirlilərin gündəlik həyatı, məişəti, adət-
ənənələri, tarixi və hərbi fəaliyyətləri də ifadə olunmuşdur.
Yazılı abidələrin özünəməxsus cəhəti ilk növbədə onların
yüksək bədii formada ifadə olunmasıdır.

Avtobioqrafiyalar. Mərasim məzmunlu qəbirüstü yazıların
yavaş-yavaş təfsilatlı bioqrafiya formasına keçməsi, bu yazıların
müəlliflərinin ədəbi istedadı malik olduğunu nümayiş etdir-
məklə yanaşı, eyni zamanda bədii yaradıcılıq üçün də geniş im-
kanlar açır. Beləliklə, dini mərasim ünsürlərini «insan» fakto-
ru üstələməyə başlayır: yüksək rütbəli əyanların həyatı və fəa-
liyyəti haqqında birinci şəxsin dilindən söylənən hər cür fanta-
stika və xurafatdan uzaq olan çox maraqlı hekayələr yaranırdı.

Xüsusilə, V və VI sülalələr dövründən (təxminən e.ə.
XXVI əsrin ortalarından, e.ə. XXIII əsrin ortalarına qədər) bi-
zim dövrümüzdə qədər dərin məzmunlu və maraqlı avtobioqra-
fiyalar gəlib çatmışdır. Məsələn, bizim dövrümüzdə qədər çox
bərhad şəkildə gəlib çatan V sülaləyə mənsub olan firon Nefer-
karın vəziri və baş inşaatçısı Uaşptaxa aid yazıda bu əyanın
ölümü haqqında çox maraqlı hekayə verilmişdir. Burada göstə-
rilir ki, hökmdar günlərin bir günü öz uşaqları və əyanları ilə
Uaşptaxın başçılıq etdiyi tikinti işlərinə baxmış. O, işin gedi-
şatı ilə bağlı öz razılığını bildirərkən birdən görür ki, vəzir ona
heç bir cavab vermir. Sən demə o, huşunu itiribmiş. Firon onu
tez saraya aparmağı və saray təbiblərini çağırmağı əmr edir.
Təbiblər o dəqiqə təbabətə aid məlumat (sorgu) kitabələrini
(papiroları) götürüb gəlirlər, ancaq onların söylərinin bir əhə-
miyyəti olmur: hökmdarın sadıq nökrü vaxtsız vəfat edibmiş.
Əyanın ölümünün səbəbi naməlum qalır. Güman edirlər ki, bu
qədim misirlilərə məlum olmayan insult (beyinə qansızma, if-

lic) xəstəliyi ilə bağlı olub.

VI sülalənin iki fironuna xidmət edən, Misirin ən cənub əyaləti olan Elefantinanın hakimi məşhur Harhufün Nil çayının birinci astanasında, indiki Asuanın yaxınlığındakı qəbri üstündə çox maraqlı yazı var. Burada «yadelli ölkələrdə (tanrı) Xorun qarşısında qorxu yayan, cənub torpaqların rəisinin» böyük iftixarla öz hökmdarlarının göstərişi ilə Misirdən kənarlara, Nilin yuxarı tərəflərinə, İam ölkəsinə etdiyi yürüslərdən bəhs edilir. Onun son yürüşü, xüsusilə parlaq olmuş və uğurlu nəticələrinə görə hökmdar II Pepini vəcdə gətirmişdi. Yazıda onun Harhufa göndərdiyi məktubun əsli verilmişdir ki, burada çox gənc firon özünün sadıq nökrinin göndərdiyi hesabatla görə və əgər o, sağ və salamat şəkildə saraya bir piqmey (liliput, balaca adam) gətirərsə ona eşidilməmiş lütf göstərəcəyini vəd edir. Bu gənc fironun belə bir məktub tərtib etməsi şübhə doğursa da (kiçik yaşlı hökmdarların əvəzinə ölkəni hamilər idarə edirdilər), hər halda bu məktub hökmdar – gəncin hiss-həyəcanının və daxili aləminin çox canlı şəkildə təsvir olunması diqqəti cəlb edir. Məktubdan məlum olur ki, bu Harhufun gətirəcəyi ilk piqmey deyil; başqa bir piqmey V sülalənin fironu İsesinin dövründə saraya gətirilibmiş.

Abidos şəhərində olan, Harhufun yaşlı müasiri Uninin qəbir daşma yazılmış avtobiografiyası (hal-hazırda Qahirə muzeyində saxlanılır) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Taleyin hökmü ilə, çox da böyük vəzifələr tutmasa da, Uni xidmət etdiyi üç fironun çətin tapşırıqlarını yerinə yetirmişdir. İş elə gətirmişdir ki, o, hökmdar II Pepinin ölkənin şimal-şərq sərhədlərinə, «qumsallıq sakinləri asiyalılara» qarşı göndərdiyi orduya başçılıq etmişdir. Uni özünün zəfər yürüşünü belə təsvir edir:

*Qumsallıq əhalisinin ölkəsini talayaraq,
bu ordu zəfərlə döndü geri.*

*Qumsallıq əhalisinin ölkəsini çiğnayaraq,
bu ordu zəfərlə döndü geri.*

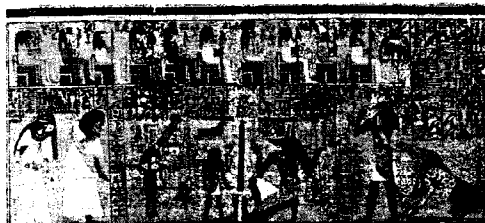
*Onun qalalarını dağıdaraq,
bu ordu zəfərlə döndü geri.*

*Tənəklərini kəsdi və üzüm salxımlarını qopartdı
 bu ordu zəfərlə döndü geri.
 Onun hər şeyini (hökmdarların saraylarını) oda yaxdı,
 bu ordu zəfərlə döndü geri.
 On minlərlə saysız-hesabsız ordusunu (ərləri) qırdı,
 bu ordu zəfərlə döndü geri.
 Onun saysız əsirlərini (tutaraq),
 bu ordu zəfərlə döndü geri.*

(Bunlara görə əlahəzrət hamıdan çox məni təriflədi).

Bu yeddi misralıq şer parçası nəsrilə yazılmış mətnin içərisində verilmişdir. Bu bədii parça bizim bugünkü poeziya anlayışımıza uyğun gəlməsə də, hər halda üslubu və bədii xüsusiyyətlərinə görə, hələ sirlərinə tam bələd olmadığımız qədim Misir poeziyasının bir nümunəsi olmasına şübhə qalmır. Bədii mətnin ritmik quruluşu, kompozisiyasında olan paralelizm, bütün misraların bir sətrinin sözbəsöz təkrar olunması dediyimizə əyani sübut ola bilər.

Qədim Misir avtobioqrafiyaları içərisində «nəsrilə» yazılmış elə nümunələr var ki, onların tarixi mənbələrdən daha çox bədii əsər nümunələri olması inkarolunmaz dəlillərlə sübut edilir. Xüsusilə, məşhur Elefantina hökmdarı Harhufun özü haqqında söylədiyi sözlər bu fikri tam açıqlığı ilə ifadə edir: «Mən əvəzsizəm... atamın (sevimli-siyəm), anam məni tərifləyir, bütün qardaşlarımda daimi sevgisini qazanmışam. Mən aclara yemək, çılpaqlara paltar verdim... Mən

Ölmüş adamın ürəyinin çəkilməsi.

Təx. 1450-ci il,

London, Britaniya muzeyi

yaxşı sözlər danışdım, arzu edilən şeyləri təkrar etdim. Mən hakimiyətdə olan bir kimsə haqqında heç vaxt heç bir pis söz danışmadım, (ona görə ki) mən böyük tanrının yanında işlərimin yaxşı olmasını istədim. Ata malından oğulu məhrum etməmək üçün mən heç vaxt (iki qardaşın işini araşdırmadım)». Kahin

Şeşi isə belə deyir: «Mən onun hökmdarının xatirinə möcüzələr yaratdım, nə arzu etdisə, yerinə yetirdim, mən həqiqəti söylədim, düzgün hərəkət etdim, mən yaxşı sözlər danışdım və yaxşı şeyləri təkrar etdim... Mən iki qardaşın məsələsini (elə) həll etdim ki, hər ikisi razı qalsın. Mən bədbəxti özündən güclüdən xilas etdim... Mən ac adama yemək, (çılpağa) geyim verdim. (Qayığı olmayanı) mən öz qayığımla daşdım. Oğlu olmayanları mən qorudum. Qayığı olmayanlara mən qayıq düzəltdim. Mən atamın yolunu tutdum. Anama qarşı qayğıkeş oldum. Mən onların uşaqlarına tərbiyə verdim».

Göründüyü kimi, hələ lap ilkin avtobioqrafik abidələrdə qədim misirlilər əxlaqi keyfiyyətlərə yüksək qiymət verməklə yanaşı, eyni zamanda əyanların ideal mənəvi obrazını yaratmağa çalışmışlar. Bu baxımdan, Harhufun öz yaxşı əməllərindən birini «mən böyük tanrının yanında işlərimin yaxşı olmasını istədim» deyə əsaslandırması, xüsusilə diqqəti cəlb edir. Beləliklə, qədim misirlilər bu dünyada törətdikləri əməllərin tanrılar tərəfindən izləndiyini dərk edərək özlərinin əbədi axirət həyatlarını təmin etməyə çalışır və buna etik mənə verməyə çalışırdılar. Qədim Misir Hökmlərliyi sonrakı dövrü misirlilərinin yaddaşında mədəniyyətin Qızıl əsri kimi qalmışdır. Daha sonrakı Misir abidələrindən aydın

olur ki, qədim müdriklərin tərtib etdikləri nəsihətlər uzun əsrlər boyu yüksək qiymətləndirilmişdir. IV Çester-Bitti papirusunun müəllifi Qədim Hökmlərliyin süqutundan bəhs edərək iftixar hissi ilə deyir: «Cedexorun tayı-bərabəri varmı? İmxotepin tayı varmı? Onların arasında birinci olan, Nefri, yaxud Axtoy kimisi artıq indi yoxdur. Hələ mən Ptaxemcxuti və Xaxaper-rasenebin adlarını çəkirəm. Ptaxxotepə, yaxud Kairosa bənzəyən varmı? Müdrikiər gələcəkdən xəbər verdilər, – onların ağzından çıxan hər bir söz yerinə yetdi».

*Tutanxamon.
Sarkofaq*

Bu mətndə adları çəkilən adamların bəzilərinin (Ptahemc-huti, Kairos) kimliyi haqqında bu gün heç bir məlumat olmasa da, bəzilərinin, məs., Nefri (çox güman ki, Neferti peyğəmbərin adıdır), Cedexfor və Ptahhotep bəhs olunan dövrdə, Ahtoy və Hahaperraseneb isə Orta hökmranlıq dövründə yaşamış tarixi şəxsiyyətlərdir. İmxotep – III sülalənin fironu Coserin vəziri və eyni zamanda dahi memar, təbib və müdrik adam olmuşdur. Onun adı 5 min ildən artıqdır ki, insanların yaddaşına həkk olunub. Onun təşəbbüsü və çox güman ki, birbaşa rəhbərliyi ilə misirlilər tarixdə ilk daş tikili – Coserin pilləli ehramını tikmişlər. Sonrakı dövrlərdə misirlilər onu ilahiləşdirmiş və o, müalicə tanrısı kimi tanrılar panteonuna daxil olmuşdur.

Nəsihət ədəbiyyatı. Qədim Misirdə sox geniş yayılmış ədəbi janrlardan biri də nəsihətlər olmuşdur. Mənbələrdən məlum olduğu kimi, ilk belə ədəbi nümunələrdən biri **«İmhotepin nəsihəti»** əsəri olmuşdur. Təəssüf ki, bu əsər bizim dövrümüzə qədər tam gəlib çatmamışdır. Misir ədəbi ənənələrində müdrik biliklərin əsasını təşkil edən **«Coserin nəsihəti»** əsərinin müəllifi və ən böyük ehramın inşaatçısı IV sülalə fironu Xufunun (yunan ifadə forması Xeops) oğlu Cedexfor olmuşdur. Bu abidədən bizim dövrümüzə kiçik parçalar qalmışdır.

Yalnız Qədim hökmranlıq dövrünün abidəsi olan, yeganə böyük manuskript – böyük papirus **«Ptahhotepin nəsihəti»** bizim dövrümüzə qədər tam şəkildə gəlib çatmışdır. **«Ptahhotepin nəsihəti»** çətin dərk və izah olunan və hələ bu günə qədər tam oxunmamış əsərdir. Bir sıra sətirlər qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır ki, bu gün bizə məlum olan «qırmızı xətt» anlayışı («ana xətt» mənasında) da oradan qalmışdır. Bəzi tədqiqatçılar bu əsərin poetik formada yazıldığını da iddia edirlər. Bu əsərin müəllifi, özünü firon İsesinin (V sülalə) vəziri adlandıran Ptahhotep, yüksək bədii üslub və formalardan istifadə edərək **«Nəsihət»**in əsas tərbiyəvi hissəsində ixtiyar yaşlarında öz yerinə (yəni fironun vəziri vəzifəsinə) eyni adlı oğlunun Ptahhotepin təyin edilməsini xahiş edir. O, oğluna «həqiqət yolu» ilə getməsi və «hökmdara sədaqətlə xidmət etməsi» üçün məsləhətlər verəcəyinə and içir. Qoca əyanın «istefasını qəbul edən» firon düşünür ki, «heç kim anadan bilikli doğulmur» və zadəgan

gənclərinin də belə nəsihətlərə ehtiyacı var)

Göründüyü kimi, burada firon İsesinin eyni adlı iki vəziri haqqında danışılır və əsl həqiqətdə isə iki Ptahhotepin məqbərəsi məlumdur ki, tarixi qaynaqlara görə onların heç biri fironun vəziri olmamışdır. Ola da bilsin ki, bu barədə bəhs olunan tarixi şəxsiyyətlərin məqbərələri ya itmiş, ya da hələ bu günə qədər tapılmamışdır.

«**Ptahhotepin nəsihəti**» 45, yaxud 46 geniş, bəzən məzmunca oxşar nəsihətdən ibarətdir. Bizdən uzaq olan o dövrdə Ptahhotep bürokratik dairələrdə müvəffəqiyyət qazanmaq üçün bir sıra nəsihətin vacib olduğunu məsləhət görür:

«(Öz) rəislərinin qabağında belini əy... və sənin evin çiçəklənəcəkdir, (...) O zaman ki, görüşmək üçün əlin əyilmir, onda (beləliklə) bu, qarşı tərəf olan rəis üçün yaxşı deyil».

Belə məsləhətlər də həmin dövrün qanun-qaydalarını tam mənasında ifadə edir:

«Əgər sən ağanın qəbulundasansa (qəbul otağındasansa), ilk gündən təyin olunduğun və hal-hazırda tutduğun mövqeyə görə özünü aparmalısan. ...Hökmdar ancaq o adamları ucalda (hərfi mənası – təyin edə) bilər ki, onlara (başqa) əl kömək edir»..

«Əgər sən öz ağanın şurasında iştirak edən nüfuzlu adamsansa, son dərəcə ehtiyatlı ol (hərfi mənası – imkan daxilində idrakını ayıq tut)! Sus, bu testədən (boşboğazlıqdan?) daha xeyirlidir. O zaman ki, (məsələnin məğzini) dərk etdiyini hiss etdin, onda danış. Şurada danışan qabiliyyət sahibidir. (Ağıllı) nitq bütün işlərin ən çətinidir».

«Öz fikirlərini gizlət; fikir söyləyəndə təmkinli ol (hərfi mənası – ağızına nəzarət et)! (...) Əgər əhəmiyyətli bir söz deyəsə olsan, (sənə) qulaq asan əyan qoy desin «Onun ağızından çıxan sözlər necə də gözəldir».

Ptahhotepin fikirləri qədim misirlilərin adi məişət təcrübəliliyindən (praktisizm) yüksəkdə dayanır və bürokratiya üsulidarəsinə rəhbərlik edən bu əzəmətli və zəngin məmur oğluna müraciətlə deyir:

*Elminlə nahaq yerə öyünmə!
Düşünmə ki, təkcə sən hər şeyi bilənsən.
Ancaq müdriklərdən deyil –
Biliksizlərdən də məsləhət al!
Sənətin sərhəddi yoxdur.
Məgər qalxa bilərmisən ustalığın zirvəsinə
sənətkar!?*

*Ağıllı söz zümrüd kimi gizlədir xəlvətdə.
Bir də görürsən ki, onu taxıl döyən qul-qaravaşdan tapırsan.*

Öz oğlunu daha ağıllı və tədbirli görmək istəyən qoca vəzir deyir:

«Əgər sən rəissənsə, yanına xahişə gələnin sözlərinə qulaq asanda səbirlə ol; fikrində tutduğun sözünü sənə deməyincə, ürəyini (hərfi mənası – özünü) tam boşaltmayınca onu özündən uzaqlaşdırma».

Bu nəsihətin davamı onun insan mənəviyyətinin və psixologiyasının necə bilicisi olduğunu göstərir:

«Bədbəxtliyə düçar olan adam (hətta) öz məsələsinin müsbət həllindən çox (hərfi mənası – həll etmək üçün gəldiyi məsələdən daha çox) ürəyini boşaltmağa çalışır».

Ptahhotep öz nəsihətlərində dövrünün hakim dairələrinin (inzibatçıların) mənəvi keyfiyyətlərini müəyyən əxlaq prinsipləri ilə tənzimləməyə çalışır:

«Heç kimə böhtan atma, nə böyüyə, nə kiçiyə; bu KA üçün iyrəncdir».

«Böhtan atma (yalan danışma) ki, (hətta) özün eşitməyənsən. ...Eşitdiyini deyil, gördüyünü danış».

Nəhayət, Ptahhotepin rəhbər vəzifə sahiblərinə etdiyi məşhur nəsihətlərindən biri bu gün də öz aktuallığını itirməyib və böyük əhəmiyyət kəsb edir:

Firon Tutankamonun əbədi-lik rəmzinin təsviri olan kreslosunun arxası, 18-ci sülalə, e.ə. 14-cü əsrin I yarısı

«Əgər sən çoxlu adama göstəriş verən rəissənsə, xeyir işlər görməyə çalış ki, verdiyin göstərişlərdən heç kim zərər çəkməsin. Ədalət böyükdür və (bütün) alilik əbədidir. O, (ədalət) tanrı Osiris dövründən dəyişməzdir və qanunu pozanları cəzalandırır».

Qədim Şahlıq dövründən yazılı abidələrin çox az qalmasına baxmayaraq, bu əsərlər öz fikir dərinliyi, məzmun rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir və onlar sonrakı dövr həm Misir, həm də digər ədəbiyyatların inkişafında böyük rol oynamışdır. Hökmdar II Pepinin hakimiyyəti dövründə iqtisadi çətinliklər və məhrumiyətlərə, eləcə də yüksək rütbəli məmurların (nom başçıların) gücünə mərkəzi hakimiyyətdən ayrılmaq meylləri artdığı üçün fironların hakimiyyəti zəifləmişdi. Hökmdar öldükdən sonra onun varisinin kim olması üstündə mübahisə yarandı. Şərqdən liviyalıların və köçərilərin hücumlarının sayı çoxaldı. Misir daxili ziddiyyətlər və siyasi məğlubiyyətlər dövrünə qədəm qoydu. IX və X sülalələrin yeni hökmdarları Aşağı Misirdə öz hökmranlıqlarını genişləndirdi və Herakliopolu özlərinin paytaxtı elan etdi. Ancaq Yuxarı Misirdə onların nüfuzu yox idi və xüsusilə də Herakliopol hakimləri müqəddəs Abidos şəhərini talan etdikdən sonra olan-qalan nüfuzlarını da itirdilər. Fiv nomarxları onlara qarşı üsyan etdilər və tezliklə Misiri birləşdirdilər. Misirdə Orta Şahlıq dövrü başlandı.

Misir mədəniyyətinin bu dövrü VII-X sülalələrin rəhbərlik etdiyi vaxtı əhatə edir. Bu dövr də öz növbəsində iki mərhələyə bölünür: I mərhələ bilavasitə Qədim Şahlıq dövrünün davamı olan VII-VIII sülalələrin hakimiyyəti, II mərhələ isə qədim hökmranlıq dövrü ilə ziddiyyət təşkil edən IX-X sülalələrin hökmranlıq illərini əhatə edir.

Memfis həmin dövrdə Misirin ən böyük şəhəri idi. Bu şəhər ancaq inzibati mərkəz deyil, eyni zamanda bütün hərbi qüvvələrin cəmləşdiyi yer olmuşdur. O zaman Memfis şəhərinin on min əsgəri var idi.

Bəzi tədqiqatçılar Smit papirusu adlanan cərrahiyyəyə aid məşhur tibbi risalənin bu dövrə aid olduğunu da iddia edirlər. Qədim misirlilərin bu dövrdə, hətta riyaziyyat sahəsində də böyük nailiyyətlər əldə etmələri də mümkün ola bilərdi. Lakin

bu abidələr, ancaq Orta Şahlıq dövrü yazılarında qalmışdır. Hər halda, güman etməyə əsas var ki, dairənin kvadrat şəkilli olması məhz həmin dövrdə həll olunmuşdur.

Orta Şahlıq və ikinci keçid dövrü

*Firon III Amenemxetin hekəli,
Havarada, 12-ci sülalə, e.ə. 19-cu
əsr, Qahirə, Misir muzeyi*

vəzifələr vermişdir. Özünün yeni paytaxtı olan Fivdə o, yadellilərlə ticarət sazişləri bağlayaraq misirlilərin maddi rifahının yüksəlməsinə xidmət edən iqtisadi proqramları həyata keçirmişdir.

Firon IV Mentihotepin hakimiyyəti dövründə baş verən üsyanlar yeni sülalənin (təx. e.ə. 1991-ci il) hakimiyyətə gəl-

Orta Şahlıq XI-XIII xanədanlıqların hakimiyyəti dövrünü əhatə edir. İkinci keçid dövrü isə XIII-XVII xanədanlıqların hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Bu dövrü bəzən Yeni Şahlıq dövrünə də daxil edirlər.

Herakleopol xanədanlığının süqutundan sonra Misir firon II Mentuhotepin hakimiyyəti altında cəmləşir. O, XI xanədanlığın birinci hökmdarı olmuşdur. E.ə. 2040-cı ildə Fiv hökmdarı II Mentuxotep Herakliopol hökmdarını məğlub etdi və Misiri XI xanədanlığın hakimiyyəti altında birləşdirdi. Sonralar Orta Hökmranlıq dövrü adlanan bu dövrdə Mentuhotep Nil mənəbinə soxulmuş qəsbkarları qovmuş və düşmənlərini məğlub edərək ona qarşı loyallıq tutan fivlilərə öz hakimiyyətində məsul

məsi ilə nəticələndi. Əvvəllər XI xanədanlığın yüksək səviyyəli əyanlarından biri olan yeni hökmdar, «ilk növbədə Amon» mənasını verən I Amenemhet adını götürdü. Amon hökmdar ailəsinin himayədar tanrısı oldu və ona sitayiş nəzərə çarpacaq dərəcədə artdı. Onun şərəfinə Vadi bayramları adlanan şənliklər keçirilməyə başlandı.

Amenemhet xanədanlığının hökmranlığı dövrü Misir tarixinin ən parlaq dövrlərindən biri olub, Misir dövlətinin gücü və əmin-amanlığının yüksəlməsində böyük rol oynamışdır. Bununla belə, Amenemhet taxt-tacının təhlükəsizliyinə arxayın deyildi və öz hakimiyyətini daha da gücləndirməyə çalışırdı. Şahlığının iyirminci ilində Misirin ikinci hökmdarı kimi oğlu I Senuserti hakimiyyətə gətirdi. Bundan on il sonra Amenemhet qətlə yetirilsə də oğlu hakimiyyətdə qala bildi. Bu dövrün monumental abidələri Fiv və Gebeleyn şəhərlərində yaranmışdır. Qayaüstü yazıları isə Şatt ər-Riqalda, Vadi əl-Hudi və Vadi əl-Hammamatda qalmışdır.

XII xanədanlıq dövründə Birinci Keçid dövrünün qalıqları aradan qaldırılır və ölkə uzun (200 ilə yaxın) daxili sabitliklə müşayiət olunan inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur.

Orta Şahlıq dövründə yaranmış **«Gəmi qəzasına uğrayan adamın nağılı»**, **«Bəlağətli kəndli haqqında nağıl»**, **«Bir çobanın tarixçəsi»** və əvəzi olmayan **«Vestkar papirus nağılları»** kimi qiymətli bədii sənət əsərləri dünya ədəbiyyatı tarixində özünə layiqli yer tutmaqla yanaşı sonrakı dövrlərdə yaranaçaq əsərlər üçün də örnək və təqlid mənbəyi olmuşdur.

XIII xanədanlıq dövründən ilk kitabxananın qalması barədə məlumat var. Bu kitabxana firon Ramesseyin (Ramesseum) məqbərələrinin birində aşkar edilmişdir. Burada iyirmidən artıq kitab tapılmışdır. Onların arasında **«Sinuh və yaxud Sinuhetin hekayəsi»**, **«Bəlağətli kəndli haqqında nağıl»** kimi qiymətli bədii əsərlərlə yanaşı didaktik, elmi və dini ədəbiyyat nümunələri də aşkar edilmişdir. Məhz burada dünyada ilk ensiklopediyanın siyahısı mövcud olmuşdur. Misirdə həmin dövrdə əsasən dekada (on günlük) sistemindən istifadə edildiyi halda burada aşkar edilmiş kitabların birinin arxa tərəfində verilmiş təqvim qeydlərində bu ölkəyə aid olan və heç bir başqa sənədlərdə öz

əksini tapmayan yeddi günlük bölgüsünə, yeni həftə sisteminə rast gəlinir.

İlk Qədim Misir təqvimi ulduzların öyrənilməsi ilə bağlı yaranmışdır. Ən böyük ulduz qədim misirlilərin Sopdet adlandırdıqları Sirius hesab olunurdu. Onlar Sopdetin ilin eyni günündə üfüqdə itdiyini və düz 70 gündən sonra elə həmin gün günəşin çıxdığı vaxt yenidən doğduğunu müşahidə etmişlər. Bu hər il daşqının başlanmasından əvvəl olurdu. Bu gün yeni ilin başlanğıc günü sayılır və onu Upet rənşet adlandırırdılar.

İkinci Qədim Misir təqvimi ayın dərəcələrinə görə müəyyən edilmişdir. Bir ay 29,5 gündən ibarət olduğundan il bölgüsü üçün misirlilər daim düzəlişlər etmək zərurəti ilə qarşılaşdılar. Ona görə də belə təqvim bölgüsü o qədər geniş yayılmasa da, bu ölçü vahidindən bəzi dini mərasimlərin tarixini müəyyən etmək üçün istifadə edirdilər. 365 günlük il bölgüsünü nəzərdə tutan birinci təqvim çox güman ki, hökmdar İmxtotep tərəfindən Qədim Şahlıq dövründə yaradılmışdır. 365,25 günü əhatə edən il bölgüsü Sopdet üsulunun hesablanması ilə üst-üstə düşmüşdür. Misirdə olandan sonra Roma imperatoru **Yuli Sezar** bu sayaq il bölgüsündən bütün Roma imperiyasında istifadə etmək haqqında qərar vermişdir. Bu gün əksər insanların istifadə etdikləri qriqorian təqvimi yaranana qədər, yeni XVI əsrə qədər avropalılar həmin təqvimə əsaslanan və Yuli Sezarın adı ilə bağlı olan yulian təqvimindən istifadə etmişlər.

Qədim Misir ili:

10 gün = bir həftə

3 həftə = bir ay (30 gün)

4 ay = bir mövsüm (120 gün)

3 mövsüm = 360 gün və 5 müqəddəs gün

Cəmi: bir il (365 gün)

[**Qədim Misir hekayələri (nağılları)**] E.ə. III minilliyin sonu - II minilliyin əvvəlləri Qədim Misir ədəbiyyatının çiçəklənmə dövrü olmuşdur. Bu dövrə aid olan ilk bədii ədəbiyyat nümunələrindən biri «**Gəmi qəzasına uğrayan adamın nağılı**» əsəri olmuşdur. Bu əsərin əvvəli tapılmayıb. Burada birinci şəxsin dilindən bir nəfərin dəniz səyahəti zamanı qəzaya uğra-

ması nəticəsində bir adaya düşməsindən və orada əfsanəvi nəhəng ilanla görüşməsindən bəhs olunur.

Hekayənin (nağılın) əvvəlində qəhrəman özünün təhlükəli bir səyahətdən sağ-salamat qayıtmasından bəhs edir. O, deyir: «Adamlarımız sağ-salamat qayıtdılar, itki yoxdur bizim dəstədə. Biz Uauat ölkəsinin sərhədlərinə çatdıq. Senmut adalarını keçdik. Bax beləcə, rahatca geri qayıtdıq. Öz ölkəmizə gəlib çatdıq». Bundan sonra qəhrəman səyahət zamanı başına gələnləri danışır və əlavə edərək deyir ki, «mən heç nə əlavə etmədən hər şeyi necə varsa, eləcə də danışacağam». Səyahət zamanı başına gələnləri danışmağa başlayan qəhrəman deyir: «Mən hökmdarın mədənlərinə yola düşdüm». Sonra onun yüz iyirmi seçmə misirli dənizçisi ilə səyahətə çıxmasından, dənizdə güclü tufana düşməsindən, onların gəmisinin batmasından və ondan başqa gəmidə olan adamların hamısının həlak olmasından bəhs edilir. O, deyir: «Dənizin dalğaları təkəcə məni bir adaya atdı». Dünyanın hər cür nemətləri ilə bol olan bu adada qəzaya uğrayan səyyah «uzunluğu on iki arşın, saqqalı iki arşından artıq, dərisi qızıldan, qaşları sədəfdən» olan bir ilanla rastlaşır. Bu ilan onu öz himayəsinə götürür, adada baş vermiş hadisələr barəsində ona məlumat verir: «Mən burada qardaşlarım və uşaqlarımla birgə yaşayırdım, biz – qardaşlarım və uşaqlarımla bir yerdə, əgər dualarla əldə etdiyim kiçik qızımı nəzərə almasaq, yetmiş beş ilan idik. Günlərin bir günü göydən bir ulduz düşdü və onların hamısını yandıraraq külə döndərdi. Bu o zaman olub ki, onda mən hələ yox idim». Sonra bu ilan ona ürək-dirək verərək deyir ki, heç nədən qorxmayın, çünki o, «sağ-salamat evinə-əşiyinə qayıdacaq, uşaqlarını bağrına basacaq, arvadını öpəcəkdir». İlanın dediyi kimi, səyyah düz dörd ay bu adada qalandan sonra, həmin adaya bir gəmi gəlir, onu öz vətəninə aparır, həmin ilan da elə bu vaxt qeyb olur. /

Bu nağılın süjeti, ilk növbədə sonralar dünyə ədəbiyyatında çox məşhur olan robinzoniadanın əsasında dayanması ilə diqqətli cəlb edir. Məlum olduğu kimi, məşhur ingilis maarifçi yazıçısı **C.Svift** XVIII əsrin əvvəllərində gəmi qəzası nəticəsində bir qəhrəmanın insan ayağı dəyməyən bir adaya düşməsindən, iyirmi yeddi ilə yaxın bir müddətdə orada tək-tənha qalmasından

bəhs edən məşhur «**Robinzon Kruzo**» romanını yazmış və bundan sonra dünya ədəbiyyatında robinzoniada mövzusu geniş yayılmışdır. Belə hesab etmək olar ki, hələ C.Sviftdən çox-çox əvvəllər Qədim Misirdə artıq robinzoniada mövzusu işlənmişdir. Bu əsərin bir sıra digər xüsusiyyətləri də diqqəti cəlb edir. Əsərin süjeti əfsanəvi – sehrli nağıl formasında işlənsə də, nəməlum müəllif təsvir olunan hadisənin reallığını nəzərə çarpdırmağa çalışmışdır.

«**Hisskos şahı Apopi və Sekenenra haqqında nağıl**». Vestkar papirusunda müxtəlif məzmunlu çoxsaylı nağıl silsiləsi var. Ola bilsin ki, firon Hufu və sehrbazlar haqqında nağıllar, Qədim Şahlıq dövrünün sonlarında, «Gəmi qəzasına uğramış adamın nağılı»ndan əvvəl yaranmışdır. Ancaq bu papirus daha sonrakı dövrlərə – e.ə. XVII əsrin sonu – XVI əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu mətndə daha əvvəllər yazılmış mətnlərə nisbətən təmtəraqlı üslub nəzərə çarpacaq dərəcədə azdır və əksinə daha çox xalq ədəbiyyatı üslubuna uyğun gələn ifadələrə geniş yer verilib. Bu əsər Misirin «dəniz xalqları» tərəfindən hücumlara məruz qaldığı dövrdə, Merneptin – dövründə yazıya köçürülmüşdür.

Qor və Anovis – İmiut I Ramzesi ölümlər səltənətinə aparırlar. 19-cu sülalə

Bu əsərdə göstərilir ki, Böyük ehamı inşa edən firon Xufu darıxır və oğlanları Cedefhoru, böyüküyünə görə ikinci ehamı tikdirən Hafranı və Baufranı yanına çağırtdırır və onlara deyir ki, qədim dövrlərdə olub-keçənlər barədə ona söh-

bət etsinlər.

Birinci nağılın ancaq son misraları qalıb: Hafra, şah Nebkanın (III sülalə) dövründə kahin Ubaonerin arvadının rəiyyətlə əlaqəyə girib ona xəyanət etməsi nəticəsində göstərdiyi möcüzələri xatırlayır. Kahin mumdan timsah fiquru düzəldir və əfsunlayaraq onu dirildir. Sonra o, nökrə əmr edir ki, onun arvadının məşuqu göldə çimməyə gedən zaman bu fiquru ora atsın. Bu sehrli fiqur suya düşən kimi, nəhəng timsaha çevrilir və bu cavan oğlanı yeddi gün gölün dibində saxlayır. Bu vaxt Ubaoner sarayda idi. O, evinə gəlir və fironu da gölün sahilinə aparır. Bu zaman timsah məşuqu sahilə çıxardır və kahin onu dirildir. Arvadının xəyanəti və onun məşuqunun davranışı onu qəzəbləndirir, ona görə də Nebka əmr edir ki arvadını yandırsınlar, məşuqu isə suda boğsunlar.

İkinci şahzadə Baufra IV sülalənin banisi firon Snofrunun dövründə baş verən bir hadisə haqqında danışır. O, əylənmək məqsədilə qayıqla gəzməyə çıxıbmiş. Qayığı iyirmi qız idarə edirmiş. Onların paltarını tor əvəz edirdi. Onlardan biri, təsadüfən boyunbağını suya salır. Onda Snofru ovsunçu kahinə əmr edir ki, ona kömək etsin. Kahin sehr yolu ilə elə edir ki, suyun bir hissəsi o biri hissənin üzərinə yığılır və beləliklə, suyun dibi açılır və qız öz boyunbağını tapır.

Üçüncü şahzadə müdrik Cedefhora növbə çatan zaman o, təklif edir ki, məşhur sehrbaz Cedini çağırınsınlar. 110 yaşlı rəiyyətdən çıxmış bu sehrbaz öz ustalığını göstərməlidir. «O, kəsilməmiş başı yerinə bərpa edə bilər, o, şiri onun arxasınca gəlməyə məcbur edir». Xufu Cedefhoru onun arxasınca göndərir və o, Cedini saraya gətirir. Xufu əmr edir ki, o öz məharətini həbsxanadan gətirilmiş dustağın üzərində göstərsin. Ancaq sehrbaz bunu etmir. «Xeyir, insan üzərində yox... Belə işləri Allahın müqəddəs mövcudatı üzərində etmək olmaz». Onda bir qaz gətirirlər, onun başını kəsirlər. «Cedi sehrli sözlər söylədi və qaz dirildi, qazın başı da qalxdı... qaz ayağa qalxdı və qaqqıldadı». Bunu o, ördəklə və öküzlə də edir. Sonra sehrbaz firona deyir ki, Günəş Allahı Ranın kahini Rau-seranın arvadı Racədət üç oğul doğacaq. Onlardan ikisi yeni səltənətin (V) şahı olacaq. Bu isə ancaq Xufunun nəvəsinin şahlığından sonra baş verəcək.

Sonra hadisələr Rauseranın evində cərəyan edir. Racədət doğmaq vaxtının yaxınlaşdığını hiss edir. Allah Ra ona kömək etmək üçün Allah Xanumanı və dörd ilahəni göndərir. Onlar, gələcəkdə şah olacaq bu oğlanların doğuluşuna yardım edirlər. Racədetin cəzalandırdığı xidmətçisi qisas almaq məqsədilə bu qeyri-adi uşaqların doğulması barədə Xufuya xəbər vermək istəyir və düşünür ki, o, gələcəkdə ona rəqib olacaq bu uşaqlardan yaxasını qurtaracaqdır. Ancaq timsah onu çəkib suyun dibinə aparır. Burada mətn kəsilir. Çox güman ki, Cedinin peyğəmbərliyinin yerinə yetirilməsindən danışılır.

Göründüyü kimi, Vestkar papirusuna daxil olan bütün əsərlər sehrlı nağıllardan ibarətdir.

«**Sinuhe hekayəsi**» Qədim Misir ədəbiyyatının nadir incilərindən biridir. Bu əsərin mövzusu real həyatdan götürülmüşdür. Hətta bəzi tədqiqatçıların fikrincə, həmin dövrlərdə baş verən tarixi hadisələrlə üst-üstə düşür. Bu baxımdan, «Sinuhe hekayəsi» tarixi mənbə kimi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sinuhe obrazı o qədər təbii və inandırıcı şəkildə təsvir edilmişdir ki, hətta onun tarixi şəxsiyyət olduğunu da söyləyənlər olmuşdur.

Avtobioqrafiya şəklində yazılmasına baxmayaraq, «Sinuhe hekayəsi» bədii məziyyətlərlə zənginləşdirilmiş və daha geniş məzmunlu bir sənət əsəri kimi qələmə alınmışdır. Məşhur rus misirşünası akademik **B.A.Turayev** bu əsərin forma və məzmunun xüsusiyyətlərini təhlil edərək göstərir ki, əsərdə «hadisələrin əsas hissəsi Misirin sərhədlərindən kənarında cərəyan edir – ancaq fantastik ünsürlərdən tamamilə uzaqdır – əksinə bütün şərait tarixi reallığa tam uyğun gəlir» və «müəllif məlum avtobioqrafik epiqrafiya ədəbi formasından istifadə etmiş, onu canlı realist romana uyğunlaşdırmışdır».

Əsərin əvvəlində Sinuhe özü haqqında qısaca məlumat verərək, bir-başa başına gələnləri danışmağa başlayır. O, bir saray əyanı kimi Temexu adlı Liviya qəbiləsinə qarşı cəza yürüşündə I Amenemhatın oğlu hal-hazırda Misirin şerikli, gələcəkdə isə tam hüquqlu hökmdarı olacaq I Senuserti müşayiət edir. Bu zaman məlum olur ki, I Amenemhat öz iqamətgahında gözlənilmədən həlak olub. Bu fironun oğlu səfərdə olarkən qətlə yeti-

rilməsi I Amenemhatın «Nəsihət»ində də göstərilmişdir.

Hökumət çaparları I Senusertə atasının ölüm xəbərini çatdırırlar. «Yol yoldaşlarına, öz ordusuna belə bildirmədən», «şahin bir an da yubanmadı – dərhal uçub getdi». Sinuhe I Senuserti müşayiət edən dəstədən geri qalır. O, təsadüfən I Senusertin düşmənləri tərəfindən göndərilmiş başqa çaparların söhbətini eşitdikdən sonra anlayır ki, hakimiyyət uğrunda mübarizə başlanıb və çoxlu qardaş qanı axacaqdır. O, bərk qorxuya düşür və canını qurtarmaq üçün başını götürüb qaçmaq qərarına gəlir. O, əvvəlcə Misirin şərqində, sonra isə qərbində gizlənməyə çalışır. Sinuhe «həmin gün növbə çəkən döyüşçü»nün nəzərlərindən yayınaraq Retenu ölkəsində özünə sığınacaq tapır. Bu ölkənin hökmdarı Amunəşi Sinuheni yaxşı tanıdığına görə onu böyük hörmət-izzətlə qarşılayır, öz ölkəsində yaşamaq üçün ona münbit torpaq ayırır, hətta qızını ona ərə verir. Sinuhe tayfa başçısı olur, hörməti günü-gündən artır və hətta Amunəşi ordusunun baş sərkərdəsi olur. Bundan sonra, Sinuhe danışır ki, onun oğlanları böyüyüb ərsəyə çatır və onlar da tayfa başçıları olurlar.

Bütün bunlara baxmayaraq, Sinuheni bu qərib ölkədə çətin sınaqlar gözləyirdi: Sinuhenin yad eldə belə böyük uğurlar qazanması, şan-şöhrətə çatması, təbii ki, çoxlarının qısqançlığına səbəb olurdu. Misirin çox güclü bir pəhləvanı bu yadelli sərkərdəni cəzalandırmaq, onu öldürüb, var-dövlətinə sahib olmaq məqsədilə Sinuheni təkbətək döyüşə çağırır. El-oba, hətta qonşu xalqlar belə bu ölüm-dirim döyüşünə tamaşa etməyə gəlir. Əsərdə döyüşün dəqiq təsviri verilir:

Budur, üstümə gəldi. Kişi və qadınlar pıçıladaşdılar –

Hamının ürəyi mənə tərəf idi. Adamlar

Düşünürdülər: «Onunla kim vuruşa bilər?» Onun qalxanı, baltası, bütün cidaları əlindən düşdü.

Sinuhe bu sınaqdan şərəflə çıxır, qorxunc rəqibini məğlub edərək onun var-dövlətinə sahib olur. İllər bir-birinin ardınca ötür, qocalıq Sinuxenin başının üstünü alır. Bu vaxt Sinuhe doğulduğu yer üçün, doğma vətən üçün daha çox darıxmağa

başlayır. Bu dünya ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə vətən həsrəti mövzusunun bədii ifadəsi hesab edilir. Baxmayaraq ki, Sinuhe qərrib ölkədə şahənə hörmət-izzətlə qarşılır, xoşbəxt ailə qurur, oğul-uşaq, var-dövlət sahibi olur, bununla belə bir an da olsa doğma vətənini unuda bilmir: «Ey mənə qaçmağı buyurmuş allah, sən hər kimsənsə, insafli ol, mənə çar sarayına apar! Ola bilsin ki, sən mənə qəlbimin hər gün ziyarət elədiyi diyarı görmək imkanı verəcəksən. Doğulduğum ölkədə basdırılmaqdan yaxşı nə ola bilər?» Göründüyü kimi, vətən həsrəti ümumbəşəri, əbədi və əzəli bir hissdır. Bu hissini ən lakonik bədii ifadəsini bir Azərbaycan bayatısında da müşahidə etmək olar.

*Əzizim vətən yaxşı,
Geyməyə kətan yaxşı.
Gəzməyə qərrib ölkə,
Ölməyə vətən yaxşı.*

İ Senusert Sinuhenin bu vətən həsrətindən xəbər tutur və onun doğma yurduna qayıtmasına şərait yaradır. Bu ədalətli firon Sinuheyə hədiyyələr göndərir və bildirir ki, vətənə döndüyü halda onu sarayda şərəfli yer və öldüyü zaman isə layiqli dəfn gözləyir. Ürəyində Sinuheyə heç bir kin-küdurət saxlamayan I Senusert kinayə ilə bircə onu deyir ki, «Budur, gəlib çıxdın... Səni son evə asiyalılar müşayiət etməyəcəklər». Vətənə can atmaq həm də axirət dünyasına inamla bağlı idi. Qədim misirlilərin təsəvvürünə görə qürbətdə ölən adam axirət həyatından məhrum olurdu. Mətnə verilən «layiqli dəfn» və s. ifadələr bununla bağlıdır.

⚡ Bu gün də böyük maraqla oxunan bu qədim Misir bədii ədəbiyyat nümunəsi dinamik, gərgin süjetə malik olmaqla yanaşı eyni zamanda dərin məna kəsb edir. O, dövrün və yazıldığı janrın tələblərinə uyğun olaraq fironun aliliyini, sonsuz dərəcədə səxavətli və ədalətli olmasını vəsf edən müəllif, eyni zamanda vətən həsrətinin, vətənə məhəbbətin ülviliyini də təsirli bədii vasitələrlə açıb göstərmişdir.

«Bəlağətli kəndli haqqında nağıl». Bu əsər e.ə XIX-

XVIII ərdə yaranmışdır. Əsərin qəhrəmanını şərti olaraq «kəndli» adlandırmaq olar. Belə ki, «kəndli» məfhumu «sexti» sözündən götürülmüşdür ki, bunun da hərfi mənası ancaq əkinçi anlamında olmayıb, vahə sakini, şəhərli olmayan adam mənasını verir. Onun əsas məşğuliyyəti heyvan dərilərinin, dərman və digər bitkilərinin toplanması və satılması, quş tutmaq olmuşdur.

Nağılın süjeti elə də mürəkkəb deyil. Yüksək təbəqəyə yaxın olan bir adam Nil vadisinə daxil olan ərazidə yaşayan və bazara gedən bir sakindən yükü ilə birlikdə eşşəyini əlindən alır. Zərərçəkən əvvəlcə məmurun, sonra isə fironun özünün qarşısında uzun-uzadı və bəlağətli nitqi ilə ədalətə nail olmağa çalışır. Zərərçəkmiş adamın nitqi elə gözəldir ki, bu müraciət etdiyi adamların xoşuna gəlir və onu döyürlər ki, o, yeni, daha bəlağətli şikayətlər etsin. Axırda, bu şikayətlərdən doyan firon ədaləti bərpa edir. Beləliklə, nağılın düyünü və sonu, sadəcə olaraq, kəndlinin doqquz nitqinin bir süjet xəttinə toplanmış çərçivəsidir.

Nağılın çərçivə hissəsi təhkiyə formasında yazılıb. Bu hissə sadə, canlı bir dildə yazılıb və üslubu aydın və anlaşılıqdır. Kəndlinin şikayəti isə tamam başqa üslubda yazılmışdır. Onlar elə bərbəzəkli, parlaqdır ki, təmtəraqlı təşbihlərlə və incə metaforalarla elə bəzədilib ki, çox vaxt onların mənasını başa düşmək olmur. Doğrudur, bəzi müqayisələr obrazlı və ifadəlidir: «Sən o bərəçiyə oxşayırsan ki, ona haqqını ödəyə bilməyən adamı saydan keçirtmirsən... Sən uzaq yerdən gəlmiş adamı ac qoyan anbar gözətçisinə oxşayırsan. Adamlar arasında sən, zəif quşları yeyən şahinə bənzəyirsən».

Bu nitqlər sadə kəndlinin səviyyəsinə uyğun deyil. Bu tipli incə və mürəkkəb ifadələr peşəkar sənətkarın qələmindən çıxa bilərdi. Bu nitqlər müəyyən məhkəmə materialları əsasında da yazıla bilərdi. Əsərin müəllifi, ilk növbədə məmurları xeyirxahlığa çağırır, nəsihət verir, ədalətə dəvət edir. Əsərin bədii üslubu onun təsir qüvvəsini artırır. Sonralar, qədim Yunanıstanda və Romada yaranan natiqlik sənəti (ritorika), çox güman ki, bu ənənələr əsasında meydana gəlmişdir.

Həmin dövrün maraqlı bədii əsərlərindən biri də «İpuserin deyimləri» olmuşdur. Formasına görə «Neferti peyğəmbər-

liyi» əsərinə bənzəyən bu hekayə də çox güman ki, Orta Hökmranlıq dövründə yaranmışdır. Əsərin bizim dövrümüzdə gəlib çıxan hissəsində müdrik İpuser adının müəyyən edilməsi mümkün olmayan hökmdara deyir ki, ölkə fəlakət qarşısındadır, özbaşnalıq hər yerdə baş alıb gedir, qara kütlə baş qaldırıb, üsyan edərək məbədləri talayıb, varlıların var-dövlətinə sahib çıxıb, varlılar yoxsul, yoxsullar varlı olub. Bu hekayədə təsvir olunan hadisə tarixi reallıqla səsleşir və bu üsyan çox güman ki, Orta Hökmranlıqdan Yeni Hökmranlığa keçid dövründə baş vermişdir. Bəzi tədqiqatçılar bu əsərləri publisistika janrına daxil edirlər.

Orta Şahlıq dövründə poeziya

Misir ədəbiyyatında lirik poeziya da əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Bizim dövrümüzdə Orta Hökmranlıq dövründə yaranmış çoxsaylı lirika nümunəsi gəlib çatmışdır. Kahunda III Senusertin şərəfinə tam halda bir oda tapılmışdır. Bu əsər öz bədii xüsusiyyətlərinə və formasına görə əvvəlki dövrlərə aid olan bu tipli əsərlərdən daha kamildir. Burada giriş hissəsinin ardınca üç bənd gəlir; hər bəndin, hər misranın əvvəlində təkrar olunan öz təkrir sistemi var. Belə ki, birinci bəndin hər misrası «sevinir» sözü ilə başlanır: «Sevinir allahlar – sən onların daim yeni nemətlər bəxş edirsən», «sevinir insanlar – sən onların sərhədlərini böyüdürsən» və s. Bu dövrə aid olan iki Leyden qəbirüstü lövhədə nəğməkar Hanu oğlu Neferhotepin rəsmi çəkilib və bu şairin bir şerinin əvvəli verilib.

Hansısa qədim bir sehr kitabından götürülmüş və XVIII-XIX sülalələr dövründə qəbirüstü mətnlərə daxil edilən bir əsəti mətn də bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Bu mətnə deyilir ki, gənc Qor günlərin bir günü bataqlıqda ov etdiyi zaman ilahə **Neyt** (ovçuluq tanrıçası) onun gözünə görünür, ona uğurlar diləyir və hədiyyələr bəxş edir. Bu nəğmə adətən qəbir daşları üzərində ov səhnələri təsvir olunarkən yazılırdı.

Həmin dövrdən bizə gəlib çatan dini himnlər çox azdır. Bir sıra xırda-para mətnlər nəzərə alınmasa, təsadüfən qorunub saxlanmış iki himnə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bunlar

Karnakda Xeperkar (I Senusert) divarında yazılmış Amon və Totun şərəfinə söylənmiş himnlərdir. Bu himnlər hələ XXII sülalə dövründə başqa himnlərlə bir yerdə papiruslar üzərinə köçürülmüşdür.

Bədii ədəbiyyata **hökmdar yazıları** da daxil edilir. Bu yazılar o qədər də çox deyil. Buraya III Senusertin Vadi-Xələfdə olan mətnini, I Senusertin İliopol məbədinin əsasının qoyulması ilə bağlı mətnini və Neferhotepin (XIII sülalə) Abidos yazısını aid etmək olar.

Yeni Şahlıq dövrü ədəbiyyatı (e.ə. XVI-VIII əsrlər)

1. XVII-XVIII sülalələr. Orta Şahlıq dövrünün sonlarında (XVIII əsrin ortaları) Misirdə daxili çəkişmələr davam edir, asiyalıların bu torpaqlara hücumlarının sayı artmağa başlayır. Tarixşünaslıqda hiksoslar adlanan yadellilər bir müddət Misiri öz hakimiyyətlərinə tabe etmişlər. Deyilənə görə, hiksoslar dövlətinin paytaxtı Avarisin sələfi Tanis olmuşdur. Sonralar II Ramzes həmin yerdə öz paytaxtını salmışdır. «**Ramzes evi**» adlanan bu yer xüsusi bir kvartal və yaxud bölgə kimi Avarisi də öz ərazisinə daxil etmişdi. Son araşdırmalar hiksosların mədəniyyəti, xüsusilə də silah ənənələri haqqında müəyyən aydınlıq yaratmışdır. Avstriya alimləri belə bir qənaətə gəliblər ki, XVII sülalənin hökmdarı Sekenenra hiksos silahı ilə vurulmuş yarıdan ölmüşdür. Beləliklə, Sekenenranın hiksoslarla müharibə etməsi sübut olunmuşdur.

Nil vadisinə atın, təkərin gətirilməsi, bir sıra başqa qurğuların kamilləşməsi məhz hiksos dövrünə təsadüf edir. Hiksosların Asiya mədəniyyətinin ənənələrini Misirə gətirmələri fikri mübahisəli olsa da mövcuddur.

Ancaq, Fiv fironu I Yaxmosun dövründə hiksoslar ölkədən qovulurlar. Hiksosların Misirdən çıxarılması və onlara qarşı fəal mübarizə barəsində məlumat firon Kamosun türbəsi üzərində həkk olunmuşdur. Misirdə hiksos hakimiyyətinə son qoyulması ilə mədəniyyətin çiçəklənmə dövrü olan Yeni Şahlıq dövrü başlanır. Bu dövrü səciyyələndirən akademik B.A.Turayev ya-

zır: «Heç bir dövr dövlətin böyüklüyünü və mədəni nailiyyətlərini təmin edən bu qədər görkəmli şəxsiyyət yetirməmişdir» (səh. 103).

Yeni Şahlıq dövründə Misir bir sıra hərbi qələbələr qazanaraq nəhəng dünya dövlətinə çevrilir. B.A.Turayev yazır: «Bu o dövr idi ki, Misir özünü ardı-arası kəsilməyən zəfər yürüşlərinin içərisində görür, özünü dünyanın hegemonu və diqqət mərkəzi hesab edir, ucu-bucağı görünməyən əsirlərin və dünyanın hər yerindən hədiyyələr gətirən saysız-hesabsız səfirlərin əhatəsində hiss edir» (səh. 103).

Fiv şəhəri ölkənin paytaxtı olur və yerli Amon tanrısı başqa tanrıları sıxışdırmamaq şərtilə Misir panteonunda hakim mövqə tutur. Bu dövrün ədəbiyyatı da Orta Şahlıq dövrünə nisbətən daha geniş və əhatəlidir. Bu dövrdə ədəbiyyat Orta Misir dilində, e.ə. XIV əsrin ikinci yarısından isə Yeni Misir dilində yazılmışdır.

Rəsmi hökmdar mətnlərinin daş arxivi və kitabxanası, eləcə də dövlətin başlıca müqəddəs yeri olan Böyük Kamak məbədinə III Tutmosun hərbi yürüşlərinin tarixindən parçalar qalmışdır. III Tutmosun bu salnaməsi həmin dövrün ən monumental yazılı abidəsi hesab olunur. Bu abidənin müəyyən hissələrinin üzü daşa köçürüldüyünə görə gəlib bizə çatmışdır. Hətta, xoş bir təsadüf nəticəsində bu əsərin müəllifi də məlum olmuşdur. Belə ki, Şeyx-əbd-əl-Kurnda III Tutmosun müasiri olan saray əyanı Taninin məqbərəsi var və həmin məqbərədə yazılıb ki, o, hökmdarı hərbi yürüşlərdə müşayiət edib və onun qələbələrini yazıya alaraq «əbədiləşdiribdir».

Bu əsərdə həmin janrın xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq III Tutmosun müxtəlif illərdə etdiyi hərbi yürüşlərinin və tutduğu ölkələrdən aldığı bac-xəracın təsviri ilə yanaşı, ona həsr olunmuş maraqlı bir himn də var. Bir hissəsi əsərin əvvəlində, digər hissəsi isə sonunda şerlə yazılmış bu himn o qədər uğurla yaradılıb ki, hətta sonralar I Seti və II Ramzes öz fəaliyyətlərini əbədiləşdirmək üçün məqbərə və abidələr üzərində həmin himnin həkk olunmasını əmr ediblər.

Qədim Misir tarixindən məlumdur ki, ancaq IV Enxaton (e.ə. 1365-1348-ci illər) dövründə Misir dinində islahat aparılır

və nəticədə Amon kultu ləğv edilərək, əvəzinə günəş şarını təcəssüm etdirən Aton baş tanrı elan edilir.

Himnlər. IV Amenhotep («Amon razıdır») Amona sitayiş etməkdən imtina edir, hakimiyyətinin altıncı ilində Fivi tərək edib, yeni paytaxt – Ahetaton («günəşin üfqü») şəhərinin bünövrəsini qoyur və Exnaton («günəş üçün faydalı olan») adını qəbul edir. Ahetaton, Fiv və digər yerlərdə tapılmış mətnlərdə IV Amenhotepin atəşə – Günəşə sitayiş istiqamətində dində islahat aparılmasından, iyirmi il ərzində islahatların həyata keçirilməsindən və ən nəhayət, hakimiyyətindən sonra Exnatonun ideyalarından biryolluq imtina edilməsindən bəhs olunur.

«Atonun (Günəşin) şərəfinə himn» əsəri bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Bu əsər himn lirikasının şah əsərlərindən biridir. Aton bu əsərdə bütün yer üzünü və bütün dünya-aləmi işıqlandıran və qızdıran uca tanrı kimi təsvir edilir. O, təbiət gözəlliyinin təcəssümü, yer üzərində həyatın yaradıcısı, bütün ölkələrin və müxtəlif xalqların yaradıcısı kimi təqdim edilir. Himn Atonun tərifi ilə başlanır:

«Onun adı ilə tanrını vəsf edirik: «Səmada hökmranlıq edən tanrı Ra-Xoratxi yaşayır, onun adında Şu adı var, – o, Atondur»... Aton canlı və böyükdür, günəş diskini əhatə edən hər şeyin Hakimidir, göyün Hakimi, yerin Hakimi, Aton və Ahetaton məbədinin Hakimi və Yuxarı və Aşağı Misirin şöhrəti, həqiqətlə yaşayan Nefexepurun iki dünyasının şahının şöhrəti, Exnaton çələnginin şahı, həqiqətlə yaşayan Ranın oğlu, Ranın bir zərrəsidir – qoy onun ömrü uzun olsun!».

Dini məzmun kəsb etməsinə baxmayaraq, bu əsər yüksək bədii məziyyətlərə malikdir. Bu himnin obrazlı ifadə tərzii, bədii müqayisələri və yüksək üslubu bu parçada açıq-aydın görünür:

«Şü öz yuvasından çıxır. Gecə düşəndə və yer sakitliyə qərq olanda ilanlar qaranlıqda insanları çalır, ona görə ki, hər şeyi yaradan öz səmasının arxasına enir. Sən səmaya qalxdığın zaman, yer üzünü işıqlandır; sən günəş diski kimi işıq saçırsan, səxavətlə sən öz şüalarını yayaraq zülməti qovursan və Hər iki Dünya oyanır, sevinclə ayağa qalxır. Sən onları oyandırdın – və onlar bədənlərini yuyurlar və öz paltarlarını götürürlər».

Ahetatonda Qədim Misir tarixində ən qədim diplomatik arxiv aşkar edilmişdir. Bu arxiv 350 mixi yazı lövhəsindən ibarət olub, e.ə. II minillikdə beynəlxalq dil olan akkat dilində yazılmışdır. Bu yazılar Misirin böyük və kiçik qonşu dövlətlərlə münasibətlərini müəyyən edir.

XIX-XX sülalələr. Bu dövrdə Misirin hetlərlə əlaqələrinə aid materiallar aşkar edilmişdir. Misir-hett yazışmalarının birindən məlum olur ki, hett hökmdarı Misir fironu II Ramzesdən xəstə bacısını müalicə etmək üçün həkim istəyir. II Ramzes ondan soruşur: «– Onun neçə yaşı var? – Onun yaşı əllidən artıq olmalıdır; yox, daha doğrusu altmış yaşı tamam olubdur. – Belə, onda ona heç bir həkimin köməyi lazım deyil. Qoy o, artıq tanrılara dua etsin!».

«Ruhun ölülər hökmranlığına səyahəti» («Misir Ölülər kitabı»). Yeni hökmranlıq dövrünün dəfn mərasimi ilə bağlı dini ədəbiyyatda «Sarkofaq mətnləri»ni «**Ölülər kitabı**» əvəz edir. Bu sarkofaqlarda yerləşdirilmiş papirus və dəri üzərində yazılmış mətnlərin şərti adıdır. Bu yazılar – ölənlərə Osiris məhkəməsinə rahat keçmək və o dünyada daha yaxşı yerləşmək üçün sehrlə ifadələr (kəlamlar) bəxş etməyə xidmət edir. «Fəsillər» sayı müxtəlif «Kitab» siyahılarında eyni deyil; onların bir qismi «Ehram mətnləri»ndən, bir qismi isə «Sarkofaq mətnləri»ndən götürülmüşdür.

Ümumiyyətlə, «Ölülər kitabı»nın böyük bir tarixi var. Şübhə yoxdur ki, bu mətnlərin böyük əksəriyyəti Yeni Hökmranlığın əvvəllərindən o qədər də qabağa getmir. VI-X sülalələr dövründə «Ölülər Kitabı»nın tarixi haqqında heç bir məlumat yoxdur və bu mətnin yeni variantlarına biz ancaq XI sülalə dövründə rast gəlirik. XII-XVIII sülalələr dövründə bu abidə öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoyur. Məlum olduğu kimi, əvvəlki dövr ehramlardan sarkofaqlara keçid dövrü idisə, bu dövrdə artıq dəfn mətnləri sarkofaqlardan papiruslara köçürülür. Ehram və sarkofaqlar üzərində yazı baha başa gəldiyindən, aşağı təbəqənin üzvləri daha ucuz olan papiruslardan istifadə edir, dəfn zamanı «Ölülər kitabı»nı ya özləri yazır, ya da kiməsə yazdırırdılar.

Sonrakı dövrə məxsus olan papiruslardan görmək olar ki,

katiblər bu kitabın mənasını yaxşı anlamadıqlarına görə həddindən artıq təhriflərə yol verirdilər. Ptolomeylər dövründə bu mövzuda yazılmış «Şai en sensen» və yaxud «Nəfəs kitabı» populyar olmuşdur. Bu əsərdə «Ölülər kitabı»nın mövzularına əsaslanan ideya və inanclar verilmişdir. Burada göstərilir ki, gələcək həyat haqqında insanların beyinlərində olan təsəvvürlər daim dəyişməz qalır. «Nəfəs kitabı»nda, eyni zamanda, insanların ölməzliyi, mərhumun və onun cəsədinin səadəti haqqında inam və təsəvvürlər verilmişdir.

«Ölülər kitabı»nın bir neçə variantı var:

1. Helieopol variantı: (a) V və VI sülalələr dövründə istifadə olunub və Sakkarda ehramların içəri divarlarında tapılıb, heroqliflərlə yazılıb.

2. Fiv variantı: (a) XVIII və XXII sülalələr dövründə heroqliflərlə papirus və sarkofaqlar üzərində yazılıb.

3. Sait variantı: XXVI və sonrakı sülalələr dövründə heroqliflərlə, ieratik və demotik işarələrlə papiruslar və sarkofaqlar üzərində yazılıb. «Ölülər kitabı»nın məhz bu variantı Ptolomeylər dövründə geniş yayılmışdı və bu kitabın son variantı hesab olunur.

Bu gün bizə məlum olan bütün qədim dini mətnlərdə ölənin adamın Osirislə eyniləşdirildiyini, sonralar isə, hətta onun adı ilə adlandırıldığına şahidi oluruq. Ölənin adamın yaxın dostları və qohumları dəfn zamanı Osirisin dəfnində olduğu kimi ayinləri yerinə yetirməyə çalışırdılar və inanırdılar ki, bununla onlar mərhumun ruhunun axirət dünyasında daha xoşbəxt olmasını təmin edə bilərlər. Misirlilər Osirisin ilahi mənşəyə malik olduğuna inanırdılar. İnanırdılar ki, o, yer üzərində maddi bədəndə yaşayıb, xaincəsinə öldürülüb və hissələrə parçalanıb, onun bacısı İside bu parçaları toplayıb və tanrı Totun göstərdiyi sehrli ovsun yolu ilə onları birləşdirib, yenidən yaradıb, bunun sayəsində bu tanrı dirilib, ölməzlik qazanıb və axirət dünyasında xoşbəxt həyata qovuşub.

«Ölülər kitabı»nın CLIV (154-cü) fəslində açıq-aydın şəkildə deyilir ki, Osiris həlak olmayıb, onun bədəni parçalanmayıb, çürüməyib və qurdlar onu yeməyib, onun bədəni yenidən birləşərək sağalıb və axirət dünyasının nemətlərindən fey-

zyab olur. Ona görə də rəhmətə getmiş hökmdar III Totmes belə deməlidir:

«Mən yaşayacağam, yaşayacağam. Mən böyüyəcəyəm, böyüyəcəyəm, böyüyəcəyəm. Mən rahatlıqda oyanacağam; mən çürüməyəcəyəm; mənim içalatım məhv olmayacaq; bədənim dəyişikliyə uğramayacaq; gözlərim kor olmayacaq, sifətimin cizgiləri eybəcərləşməyəcək; qulaqlarım kar olmayacaq; başım bədənimdən ayrılmayacaq; mənim dilimi çıxartmayacaqlar; mənim saçlarımı kəsməyəcəklər; saqqalımı qırxmayacaqlar; ölümcül yaralardan əziyyət çəkməyəcəyəm. Mənim bədənim qayıdacaq, o, külə dönməyəcək və bu dünyada məhv olmayacaq» (CLIV – 154 fəsil).

Sonrakı dövrlərdə daha savadlı misirlilər artıq inanırdılar ki, insanın maddi hissəsi (cismi, bədəni) yerdə qalır, mənəvi hissəsi (ruhu) isə özünə Cənnətdə yer tapır. V sülalənin bir mətnində deyilir: «Ra səni ruhunla birgə səmaya, bədəninlə birgə yerə qəbul edir». VI sülalənin mətnində isə deyilir: «Sənin məğzin səmada, bədənin isə torpaqdadır». Sonrakı dövrə məxsus olan mətnlərin birində isə deyilir: «Sənin ruhun səmalarda Ranın qarşısında məskən salıb, sənin təkrarın (KA) isə allahlardan ona lazım olan hər şeyi alır, sənin ruhi bədənin atəş ruhları arasında şöhrət qazanıb, sənin maddi bədənin isə yeraltı dünyada (yəni, məzarda) qalıb».

Misirlilərin təsəvvürlərinə görə, əgər təyin olunmuş kahinlər lazımı qaydada bütün dəfn qaydalarına riayət edərək kitabda olan duaları oxusalar, onda mərhum öz daxilində ruhunu əldə edəcəkdir. Bu ruhu misirlilər *saxu* adlandırırdılar.

«Ölülər kitabı»na daxil olan himnlərin bir qismi ehramlarda, ən azı üçdə biri isə sarkofaqlarda aşkar edilmişdir. Bunların içərisində daha qədim dövrlərə məxsus olan nümunələrə də rast gəlmək olar. Daha iri həcmli himnlər çox güman ki, yeni dövrə aiddir. Bir sıra «fəsillər» mərasim xarakteri daşıyır: 1-ci fəsil dəfn mərasimi, 171-ci fəsil təmiz paltar geyindirilməsi və başqa fəsillərdə isə mərhumun dilindən onun əzəmət və aliliyini ifadə edən sözlər verilmişdir.

Kitabın yeni yazı nümunələri, xüsusilə tanrıların şərəfinə söylənmiş himnlər daha asan başa düşülür və daha çox bədii

səciyyə daşıyır. Bu baxımdan 1, 18, 30 və 125-ci fəsillər daha çox diqqəti cəlb edir. Bu fəsillərdə mərhum məhşər günündə tanrılar qarşısında mühakimə edilir. Mərhum ədalət məhkəməsinin qarşısında dayanaraq əvvəlcə Ra və onun Enneadası, sonra isə Osirisin qarşısında nitq irad edərək onu inandıрмаğa çalışır ki, o, heç bir günahın sahibi deyil və ən nəhayət, 42 hakimin qarşısında öz günahsızlığını sübuta yetirərək bəraət qazanır.

«Ölülər kitabı»nda olan bir sıra əxlaqi-etik prinsiplər bu günə qədər öz dəyərini qoruyub saxlamış və eyni zamanda bədii əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, «**tövbə**» adlanan 125-ci fəsil maraqlıdır: bu fəsildə mərhum müxtəlif günahları sadalayır və təkrar-təkrar bu günahları etmədiyini deyir. Firon deyir:

- 1 *«Mən insanlara pislik etməmişəm.*
- 2 *Mən mal-qaraya ziyan vurmamışam.*
- 3 *Həqiqət yerində mən günah işlətməmişəm...*
- 13 *...Mən göz yaşlarına səbəb olmamışam.*
- 14 *Mən öldürməmişəm.*
- 15 *Mən öldürmək əmrini verməmişəm.*
- 16 *Mən heç kimə əzab verməmişəm»*

«Ölülər kitabı» Osiris məhkəməsi və axirət dünyası səhnələri ilə dolu olan illüstrasiyalarla (Vinyetka) bəzədilmişdir.

Bu mətnlərin əsas mövzu dairəsi və ideya-məzmun istiqaməti dini-mərasim xarakterli olsa da, burada yüksək bədii təsvir vasitələri, xüsusi ədəbi priyomlar, obrazlı ifadə üsulları geniş yer tutur. Hətta, onları xüsusi üsluba malik olan poetik yaradıcılıq nümunələri də hesab etmək olar. Bu kitabın XV fəsinə günəş allahının şərəfinə, bir qismi səhər, başqa bir qismi isə axşam oxunan Himnlər və Vəsf nəğmələri daxil edilmişdir. Ani papirusunda on nəğmədən ibarət olan şer verilmişdir:

«Tem-Heru-Khuti (və yaxud Tem-Harmaçis, gecə və səhər günəşini ifadə edən ikiqat allah) kimi çıxanda, Səni salamlayıram Ey Ra. Bütün gözəlliyinlə gözlərim qarşısında canlananda və (sənin) parıltın mənim bədənimə toxunanda, (Mən) sənə sityiş edirəm. *Sektet* qayığında səmt küləkləri ilə sən öz qürub

yerinə gedirsən və sənin qəlbin sevinclə dolur; *Metet* (günəşin səhər qayığının adı) qayığının ürəyi sevinir. Sən səmalarla rahatlanmağa gedirsən, sənin bütün rəqiblərin məğlub edilib; sönməyən ulduzlar sənin şərəfinə vəsf nəğmələri oxuyur, sayrışan ulduzlar və o ulduzlar ki, heç vaxt sönmürlər, sən Manunun zirvəsində dincəlməyə gedəndə, səni vəsf edirlər» (XV fəsil).

Bu tipli təsvirlər kitabda olduqca çoxdur. «Ölülər kitabı»ndan başqa bu janrdə yazılmış və bu dövrdə yaranmış başqa abidələr də məlumdur; «**Amdut kitabı**», «**Qapılar kitabı**», «**Gün kitabı**», «**Gecə kitabı**» və s.

Nağıllar. Yeni Şahlıq dövrünün çoxjanrlı ədəbiyyatına daxil olan «**İki qardaş haqqında nağıl**», «**Xorun Sethlə mübahisəsi**», «**Doğru və əyri**», «**Amenemopun nəsihəti**», «Unamunun Biblə səyahəti» və b. əsərlər səciyyəvidir. Yeni Şahlıq dövrünün II yarısında ölkənin tarixi və mədəniyyətinə aid qiymətli mənbələrdən biri Yeni Misir qarışığı adlanan abidəni göstərmək olar. Buraya bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatan bir sıra Anastazi, Seme, Çester-Bitti və başqa papiruslarda qalan və misirlilərin məişət və adət-ənənələrini xüsusi canlılıqla göstərən XIX-XX sülalələr dövrünə aid məktublər, himnlər və nəsihətlər daxildir. Lirik poeziya əsərlərindən aqillərin, yazıçıların ölməzliyi ideyaları ilə zəngin olan «**Yazıçıların tərif**» adlı əsərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Yeni Şahlıq dövründə bəzi mifoloji süjetlər əyləncə məqsədi daşıyan nağıl xarakterli əsərlərin mövzusunə çevrilir. Belə əsatiri süjetlərdən Osiris və İside, xüsusilə də Osirisin qardaşı Sethlə Osirisin oğlu Xorun arasında olan çəkişmədən (mübahisədən) bəhs edən süjeti göstərmək olar. Burada Osiris öldükdən sonra axirət dünyasının hakimi olduğu zaman onun qardaşı və oğlu arasında taxt-tac uğrunda mübarizə başlanır. Məlum olduğu kimi, Osiris və İside haqqında əsatir Misir dininin əsasını təşkil edir, Osiris isə bu dinin Orta Şahlıq dövründən başlayaraq ən çox sayılan və sevilən tanrısı olmuşdur. Belə olan halda, bu əsatirin bir hissəsinin əyləncə xarakterli əsərin mövzusunə çevrilməsi təəccüb doğurmaya bilmir. Çox güman ki, XII sülalə dövründə Abidos məbədində Osirisin şərəfinə kütləvi şəkildə

misteriyalar təşkil olunurdu. Bu misteriyaların qəhrəmanları tanrılar, ifaçıları isə insanlar idi. Dindarlar üçün bu tamaşalar müqəddəs, dinsizlər üçün isə əyləncə rolunu oynayırdı. Görünür elə buna görə də həmin süjetin əyləncə xarakteri meydana gəlmişdir.

Bununla belə əsəri məzmunlu bütün nağıllar bu sayaq əyləncə və parodiya xarakterli olmamış, onların bir qismi qonşu xalqların mədəniyyətlərindən götürülmüşdür. Orta Şahlıq dönməsində Misirdə Asiya, Asiyada isə Misir kultlarının yayıldığı zaman yad mənşəli olan ilahə Aştarta və dəniz tanrısı haqqında süjetlərin əvvəlcə şifahi xalq yaradıcılığından əsətirə, oradan isə yazılı ədəbiyyata keçdiyi güman edilir.

Bir sıra nağıl (hekayə) bizim dövrümüze qədər daha yaxşı vəziyyətdə gəlib çatmışdır. Belə əsərlərdən biri «İki qardaş haqqında nağıl»dır. Mövzusu məişətdən götürülmüş bu əsər daha çox şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsini xatırladır. Akad. B. A. Turayevin fikrincə, hətta bu hekayənin də mövzusu əsətlə bağlıdır. Bu bərədə o, yazır: «Əgər məşhur «İki qardaş haqqında nağılın» baş qəhrəmanı Batı ilə tarixəqədərki hökmdar Biti adlarındakı zahiri oxşarlıqlar nəzərə alınmazsa, bu əsərin mövzusunun tarixlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Ancaq o, heç şübhəsiz ki, insan cildində təsvir olunan, öz haqsız əzablarına görə səmada və yerdə yüksək şöhrət qazanan xoşməramlı Osiris haqqında olan din və əsətlə bağlıdır» (səh. 201).

«**İki qardaş haqqında nağıl**» bir kəndli həyatından bəhs edən gen-bol məişət təsvirləri ilə başlanır: «Deyirlər ki, eyni atadan-anadan doğulmuş iki qardaş varmış. Böyüyün adı – Anupu, kiçiyin adı Bata imiş». Sonra bu qardaşların həyatı rəngarəng boyalarla təsvir olunur və göstərilir ki, böyük qardaşın ev-əşiyi, var-dövləti, mal-qarası və torpaq sahəsi varmış. Kiçik qardaş öz böyük qardaşının yanında adi nöker – qul kimi canı dildən, sədaqətlə işləyərdi: «...kiçik qardaşa onun oğlu yerindəymiş; o, böyük qardaşının paltarını tikər və onun mal-qarasını örüşə aparardı, yer şumlayar, taxıl biçib yığardı».

Əsərdə deyilir ki: «Kiçik qardaş gözəl bir gənc idi, bütün ölkədə tayı yox idi, onda allah gücü vardı». Günlərin bir günü Bata toxum götürmək üçün evə gəlir və bu zaman qardaşının

arvadı onu yoldan çıxarmağa çalışır. Bata qardaşı arvadının bu hərəkətindən qəzəblənir: «Bu zaman gənc oğlan cənub bəbirinə döndü, qəzəbdən [...], coşdu onun dediyi bu sözlərdən». Bu hadisədən bərk qorxuya düşən xain qadın Bataya şər atır və ərinə belə deyir: «O, sənin üçün toxum aparmağa gəlmişdi, mənə təkliddə görüb dedi: «Gedək bircə saatlığa bir yerdə yataq». Anupu bu sözlərdən sonra qardaşını öldürmək qərarına gəlir. Bundan sonra əsərdə nağıl üslubuna uyğun olaraq bir sıra möcüzələr baş verir. İnekələr bu təhlükəni Bataya xəbər verərək onu ölümdən xilas edirlər. Ra iki qardaş arasında keçilməz su yaradır və bu sularda timsahlar qaynaşır. Bu zaman Bata hadisəni olduğu kimi qardaşına danışır və deyir: «Mən öz ürəyimi qoparıb kedr çiçəyinin başına qoyacağam. Əgər kedr ağacını kəsib çiçəyi yerə salsalar, sən mənə ürəyimi tapmağa gələcəksən». Qardaşının bu sözlərindən sonra Anupu kor-peşman geri qayıdır «və o, evinə çatıb arvadını öldürdü, onu itlərə atıb, oturdu kiçik qardaşı üçün ağlamağa».

Bundan sonra kiçik qardaş Batanın macəralı günləri başlayır. O, kedr meşəsində məskən salır və günlərin bir günü evlənmək qərarına gəlir. Bu fikrini doqquz tanrıya bildirir. Tanrılar onun evlənməsinə razılıq verdikdən sonra, tanrı Ra-Xorahtinin tapşırığı ilə Hnuma Bata üçün «ölkədə bütün gözəllərdən gözəl» bir arvad yaradır. Bata öz sirrini arvadına deyir və ona tapşırır ki, bayıra çıxmasın, çünki dəniz onu tuta bilər. Batanın arvadı ərinin sözlərinə qulaq asmır, bayıra çıxır və dəniz sidr ağacının köməyi ilə onun bir dəstə saçını ələ keçirib Misirdə sahilə çıxardır. Bu xoş ətirli saç fironun adamları tutub firona verir. Müdrik mirzələr saçın tanrı Ra-Xorahtinin qızına məxsus olduğunu bildirirlər və firona onun sahibini tapmaq üçün öz adamlarını göndərməyi məsləhət görürlər. Fironun adamları, nəhayət ki, Batanı öldürüb qadını saraya gətirirlər. Anupuya bu hadisə möcüzəli şəkildə əyan olur və o, ancaq üç ildən sonra qardaşının noxud şəklində olan ürəyini tapır və qardaşını dirildir. Bata nəhəng bir buğaya çevrilir və o, arvadını tapıb onunla danışır. qadın bundan bərk qorxuya düşərək fironu məcbur edir ki, buğanı kəsib ciyərinə bişirib ona versinlər. Beləliklə, qadının təkidi ilə firon buğanı – Batanı öldürür. Buğanı kəsəndə ondan

yerə iki damla qan düşür və onlardan iki böyük perseyə ağacı bitir. Ağac qadına özünün kim olduğunu deyir, qadınsa yenə də tələb edir ki, firon bu ağacları kəsib mebel düzəltdirsin. Ağacları kəsərkən onlardan bir talaşa qopub qadının ağzına düşür və o, bundan hamilə olaraq bir oğlan doğur. Bu oğlan Bata idi, sonra o, arvadından ayrılır, uzun müddət ölkəni idarə edir və böyük qardaşını özünə varis edir. Göründüyü kimi, bu nağıl ilk növbədə əsətiri xarakter daşıyır. Əsərin baş qəhrəmanı Bata Osirisin prototipi rolunu oynayır. O, ölməzdir, bir neçə dəfə ölür, yenə dirilir. Bata da Osiris kimi ölməzlik, əbədilik rəmzidir. Bu nağılda bir sıra motivlər sonralar dünyanın bir çox xalqlarının, o cümlədən də Azərbaycan xalqının şifahi və yazılı ədəbiyyatında geniş şəkildə işlənmişdir.

«**Doğru və əyri**» nağılında da «İki qardaş» haqqında nağılda olduğu kimi xeyir və şərin mübarizəsindən bəhs edilir və burada da iki qardaş arasında konflikt təsvir olunur. Bu nağılda qardaşların adları da xeyir və şəri təmsil etdiklərinə görə rəmzi xarakter daşıyır. Doğru və əyri adlı iki qardaş sanki xeyir və şərin bədii təəcəssümü, maddi ifadə formasıdır. Heç şübhəsiz ki, sonralar qədim İrandə mədəniyyətində yaranan Zərdüştin xeyir və şər fəlsəfi konsepsiyası və sonralar onun əsasında bu mövzuda yaranan çoxsaylı fəlsəfi və bədii əsərlər, o cümlədən də **Nizami Gəncəvinin «Yeddi gözəl»** poemasında verdiyi «**Xeyir və Şər**» hekayəsi çox güman ki, bu əsərin təsiri altında yaranmışdır.

Nağılın əvvəli və sonu tam şəkildə qalmasa da əldə olan hissələrdən əsərin məzmun və ideya istiqamətini tam aydınlığı ilə mütəəyyən etmək mümkündür: iki qardaş arasında ziddiyyət yaranır və böyük qardaş Doğrunun paxıllığını çəkən kiçik qardaş öz adamlarına əmr edir ki, onun gözlərini çıxarıb özünü də qapısının qabağında dalandar kimi oturtsunlar. Bununla ürəyi soyumayan və böyük qardaşının üstünlüklərini qəbul edə bilməyən Əyri yenə əmr edir ki, onu qəzəbli şirin qabağına atsınlar. Mətnin bu hissəsi nöqsanlı olduğundan Doğrunun hansı yolla buradan xilas olması məlum olmur. Bununla belə, bir qadın gənc və gözəl Doğruya aşiq olur və onlar yaxın olurlar, bu təmasdan sonra qadın hamilə olur və bir müddətdən sonra gö-

zəl-göyçək bir oğlan uşağı doğur.

Bu uşaq böyüyür, anasına kömək eləyir, evin kişi işlərini görür. Məktəbdə onunla birlikdə oxuyan tay-tuşları bütün uşaq-lardan üstün olan bu oğlanı ələ salır və soruşurlar: «Kimin oğlu-san. Sənin atan yoxdur». O da anasından atasının kim olduğunu soruşduqda anası qapıda oturan korun onun atası olduğunu deyir. Oğlan atasını evə gətirir, ona qayğı göstərir və onun kim tərəfindən bu hala salındığını soruşur. Atası başına gələnlərin hamısını oğluna danışır. Oğlan atasının qisasını almaq qərarına gəlir. O, «yola on çörək, çəlik. səndəllər, bir xəz və bir qılınc götürdü». Bunlardan başqa bu oğlan böyük bir cöngə də götürüb kiçik qardaşın naxırı otlayan yerə gəlir və bütün gətirdiklərini Əyrinin naxırçısına verir və xahiş edir ki, bir müddət onun cöngəsinə baxsın. Öz naxırına baş çəkməyə gələn Əyri bu cöngəni görür və kəsdirib yeyir. Bunu gören Doğru tələb eləyir ki, onun cöngəsinə qaytarsınlar. Bu isə mümkün olmadığından iş məhkəməyə çıxır və oğlan məhkəmədə Əyrinin günahını və törətdiyi cinayəti sübut edir, onun cəzalanmasına nail olur və haqq-ədaləti bərpa edir.

Göründüyü kimi bu əsərdə xeyirlə şərin əbədi mübarizəsi yüksək bədii vasitələrlə təsvir olunub. Xüsusilə, ədalətin bədii ifadəsi kimi, günahsız, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olan Doğrunun gözləri çıxarılır, məkrli, şəh işlərin daşıyıcısı olan Əyrinin qapısında dalandar olur. Lakin, sonda ədalət yenə zəfər çalır, Əyri layiq olduğu cəzanı alır.

«**Məhkum olmuş şahzadə**» nağılı da bizim dövrümüzdə tam şəkildə gəlib çatmamışdır. Buna baxmayaraq bu nağılın da ideyası və qayəsi tam şəkildə aydındır. Bu nağıl da sonralar dünya mifologiyası, folkloru və ədəbiyyatında geniş yayılan qəzavü-qəder, fətalə mövzusunə həsr olunmuşdur. Dünya ədəbiyyatı tarixində bəlkə də ilk dəfə Misirdə insanın əvvəlcədən müəyyən edilmiş taledən qaça bilməməsi mövzusu yüksək bədii şəkildə işlənmişdir. Sonralar ənənəvi xarakter alan bu süjetin əsasını təşkil edən nağılda göstərilir ki, bir hökmdarın oğlu yox imiş və o, Allaha yalvarıb oğul istəyir. Allahların buyruğu ilə onun bir oğlu olur, ancaq bu oğlanın taleyini qabaqcadan xəbər verirlər. Hathor ilahələri bu oğlanın taleyini belə müəyyən

edirlər ki, «onu ya timsah öldürəcək, ya ilan, ya da it». Bundan qorxuya düşən hökmdar əmr edir ki, səhrada daşdan bir ev tiksinlər və oğlan orada yaşasın. Oğlan böyüyür eşikdə bir it görür onun da elə bir itin olmasını arzulayır. Hökmdarın əmri ilə oğlana balaca bir küçük verirlər.

Günlər ötüb keçir, oğlan böyüyür və atasına deyir ki, o, nə qədər dörd divar arasına qapılıb qalacaq? Sonra o, deyir: «Onsuz da taleyim qarğayıb məni. Qoy mənə imkan versinlər ki, Allahın buyruğu gəlməmiş öz qəlbimin istəyi ilə hərəkət eləyim!». Oğlana cəng arabası, yaraq-yasaq verirlər, itini də ona qoşub «qəlbinin istəyi ilə» yola salırlar. Oğlan Suriya ölkəsinə, Naharina hökmdarının torpaqlarına gəlib çıxır və bu zaman məlum olur ki, bu hökmdarın gözünün ağı-qarası bircə qızı var və atası bu qız üçün uca bir ev tikdirmişdir. Hökmdar belə bir şərt kəsir: «Kim hoppanmaqla mənim qızımın pəncərəsinə çatsa, qızım onun arvadı olacaq». Şahzadə bu şərti yerinə yetirir. Eyni zamanda hökmdarın qızı bu oğlanı görüb ona aşıq olmuşdu, elə ona görə də qız bir neçə dəfə oğlanı ölümdən xilas edərək axırda onun arvadı olur və bundan sonra da sevimli ərinə taleyin ona göndərdiyi bələlardan xilas etməyə çalışır. Deyildiyi kimi, nağılın sonunun itməsinə baxmayaraq, oğlan tale tərəfindən onun üzərinə göndərilmiş şər qüvvələrin biri (burada çox güman ki, ya it, ya da timsahdır) tərəfindən həlak olması heç bir şübhə doğurmur.

Bu nağılın da mövzusu dünya və xüsusilə də Şərq ədəbiyyatında sonralar çox geniş yayılmışdır. Çox güman ki, bu mövzu da ilk dəfə olaraq Misirdə yaranmışdır. Bundan başqa bu nağılın mövzusu eyni zamanda dünya mifologiyasında, folklorunda və ədəbiyyatında çox geniş yayılmış taleyin hökmündən qaçılmazlığın mümkünsüzlüyünə həsr edilmişdir. Dədə Qorqudun ölümdən qaçması motivi də bu mövzu ilə bağlıdır. Bilqamının, Koroğlunun, İsgəndərin ölməzlik axtarmaları motivi də bu mövzu ilə yaxındır.

Məlum olduğu kimi, bütün başqa qədim ədəbiyyatlardan fərqli olaraq Qədim Misir ədəbiyyatında ruh mövzusu daha geniş şəkildə işlənmişdir. Xüsusilə, bu mövzuda yazılmış «Teyf

haqqında nağıl»ı misal göstərmək olar. Bu nağılda Amonun baş kahini tanrılardan xahiş edir ki, nəyin bahasına olursa olsun, görüşmək istədiyi bir əyanın ruhu onun gözlərinə görünsün. Müəyyən olur ki, bu əyanın məqbərəsi dağılıb və onun ruhu yaşayış yerindən və axirət qurbanlarından mərhum olduğu üçün əzablar içərisində dünyanı dolaşır və özünə rahatlıq tapa bilmir. Amonun baş kahini həmin məqbərəni tam bərpa etmək üçün onun tapılmasını əmr edir. Bu nağılın da sonu itmişdir.

Göründüyü kimi bütün bu nağıllarda şifahi xalq ədəbiyyatının məşhur nağıl janrının üslubuna uyğun olaraq əfsanəvi-fantastik və sehrilik üsürləri saxlanılmaqla yanaşı, eyni zamanda mifoloji, dini və şərti real xüsusiyyətlər də geniş yer tutmuşdur.

Yeni Şahlıq dövrü Qədim Misir ədəbiyyatında Baxtan ölkəsinin şahzadə qızı haqqında əfsanə, Hiksos hökmdarı Apopi və Fiv hakimi Sekenenra haqqında nağıl və Yupinin fəthi haqqında nağıl kimi əsərləri də xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Bütün bunlarla yanaşı, Qədim Misir ədəbiyyatında nağılvəri süjetlərlə yanaşı, tarixi məzmunlu, ancaq bədii əhəmiyyət kəsb edən əsərlər də var. Belə əsərlərdən ilk növbədə məşhur qəsbkar firon **III Tutmosun «Salnamə»**sini göstərmək olar. Bu «Salnamə» sonralar aşkar edilmiş katib Çanininin müəllifi olduğu böyük bir tarixi salnaməsindən seçilmiş parçalardır. Xüsusilə, III Tutmosun hakimiyyətinin iyirmi üçüncü ilində düşmən şəhəri olan Meqiddonun fəthinə həsr olunmuş «Annalı»nın bir hissəsi özünün bədiiliyinə görə diqqəti cəlb edir.

Bundan başqa, «**Pentaura poeması**»nı da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu əsərdə II Ramzesin e.ə. XIII əsrin əvvəllərində Kadeşdə hetlərin döyüşündən bəhs edilir. Burada bir sıra maraqlı tarixi faktlar təsvir olunmuşdur. Belə ki, poemanın baş qəhrəmanı II Ramzesin özüdür. Əsərdə göstərilir ki, II Ramzes hər tərəfdən saysız-hesabsız düşmən dəstələri ilə mühasirəyə alınıb və çıxılmaz vəziyyətə düşüb. Firon dualarla öz «atası» Amona müraciət edir. Amon onun dualarını eşidir, ona ürək-dirək verir, onun ürəyinə cəsarət göndərir. İlahi ata Amonun himayəsini hiss edən II Ramzes qeyri-adi şücaətlə düşmənin

üzərinə atılır və düşmənlər bu igid qəhrəmanın qarşısında tab gətirməyib qaçirlar. Deyilənə görə, Pentuar bu poemanın adice katibi olmuşdur, əsərin əsl müəllifinin şəxsiyyəti isə məlum deyil. Başqa bir xüsusi mətnə isə II Ramzesin hettlərlə müharibəsi, onun hett hökmdarı Hattusilislə «əbədi» sülh müqaviləsi bağlaması, hətta vətənin əmin-amanlığı naminə hett hökmdarının qızı ilə evlənməsi təsvir olunmuşdur.

Yeni Şahlıq dövrü ədəbiyyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən «**Un-Amonun səyahəti**» əsərinin adını çəkməmək olmaz. Bu əsərin müəllifi heç şübhəsiz ki, Un-Amonun özü olmuş və öz səyahəti haqqında bu əsərində bəhs etmişdir. Bu hekayədə Un-Amonun səyahət etdiyi ölkələr, həmin ölkələrin Misirlə qarşılıqlı münasibətləri və Misirin özü haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir.

Məhəbbət lirikası. Yeni Şahlıq dövrü Misir ədəbiyyatının ən qiymətli nümunələrindən biri də məhəbbət lirikasıdır. Şumer-akkad ədəbiyyatında mifoloji mətnlərdə müşahidə edilən lirik şer parçaları Misir ədəbiyyatında xüsusi janr kimi formalaşmış və dünya ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə olaraq sonralar Qədim Yunanıstanda lirika adlanacaq ədəbi janr yaranmışdır.

Qədim Misir lirikası ilk növbədə öz mövzu rəngarəngliyi ilə seçilir. Lirika ədəbi janrının əsas istiqamətini təşkil edən məhəbbət mövzusu Qədim Misir poeziyasında da başlıca yerlərdən birini tutur. Məlum olduğu kimi şumer-akkad ədəbiyyatında lirika janrı geniş yer tutsa da, burada həmin mövzu, əsas etibarilə, əsatir mövzularından götürülərək, dini xarakter daşmış və bir qayda olaraq tanrıların həyatını təsvir etmişdir. Hətta, belə bir fikir də var ki, şumer-akkad ədəbiyyatında lirika ayrıca ədəbi janr kimi mövcud olmamış, bizim dövrümüzə qədər gəlib çatan lirik şer nümunələri ola bilsin ki, epik janrın ayrı-ayrı fraqmentləridir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əgər bu deyilənlər doğrudursa, onda çox güman ki, məhəbbət (erotik, intim) lirika ilk dəfə Qədim Misirdə yaranmışdır.

Məlum olduğu kimi, lirika ədəbi janrının yaranmasında söz sənəti ilə yanaşı, musiqi, nəğmə və rəqs sənətlərinin də böyük rolu olmuşdur. Bizim dövrümüzə qədər gəlib çatan bir sıra Qədim Misir mədəniyyət abidələrində bu fikri təsdiq edən çoxsay-

lı mənbələrə rast gəlmək olar. Bununla bağlı akad. B.A.Turayev yazır: «Musiqi və nəğmənin Qədim Misirə yad olmadığını həm müğənnilərin təsviri, həm onların özləri ilə nəğmələrinin ədəbiyyatda və qədim müəlliflərin əsərlərində xatırlanması və nəhayət, didaktik məktəb ədəbiyyatında onların maraqlarına (ehtiraslarına) qarşı «öyüd-nəsihətlər» təsdiq edir» (səh. 202).

Bizim dövrümüze qədər məhəbbət lirikası formasında yazılmış üç toplu qalmışdır. Bunlar XIX sülalə dövrünə aid olan London papirusu, XX sülalə dövrünə aid olan Turin papirusu və XIX sülalə dövrünə aid olan qab qırıqları üzərində yazılmışdır. Akad. B.A.Turayev bu əsərləri iki yerə bölür – üzərində işlənmiş «məclis» şerləri və təbii, əl dəyməmiş xalq şerləri. Məhəbbət poeziyası ilkin olaraq Qudvin tərəfindən tapılmış, və müəyyən edilmiş, Maspero onları daha ətraflı öyrənmiş, M.Müller isə bu sahədə kifayət qədər dolğun tədqiqat əsəri yazmışdır. Misir lirikasının dünya ədəbiyyatı tarixində tutduğu yeri müəyyən etmək çox çətindir. Misir ədəbiyyatında ictimai-siyasi, əxlaqi-didaktik və dini-əsatiri mövzularda çoxsaylı qiymətli əsrlər olsa da və həmin əsərlər, heç şübhəsiz ki, böyük bədii əhəmiyyət kəsb etsə də, məhəbbət lirikasında təsvir olunan insanın daxili mənəvi-hissi aləmi bu günün insanı üçün daha doğma və anlaşılıqdır. Bu baxımdan, Qədim Misir lirik poeziyası digər ədəbi janrlarla müqayisədə daha müasir və qiymətlidir.

Bu toplularda otuzdan çox (35-36) şer qalmışdır. Bu şerlərdə əsasən ümumbəşəri motivlər təsvir edilib. Bədii obrazlar və ifadə vasitələri sadə quruluşa malik olub, xalq ədəbiyyatı üslubuna yaxın olsa da, yazılı ədəbiyyatın xüsusiyyətləri daha qabarıq şəkildə görünməkdədir. Burada məhəbbət ovla müqayisə edilir, məşuqə məhəbbət xəstəliyinin həkimi adlandırılır. «Qardaş» öz «bacısının» qapıçısı, nökəri, çamaşırı, barmağında üzüyü, süpürgəsi» olmaq istəyir. Göründüyü kimi, Qədim Misir poeziyasında da bir sıra başqa qədim Şərq xalqlarının poeziyalarında olduğu kimi aşiq «qardaş», məşuq isə «bacı» adlandırılır.

Qədim poeziya poetikasına uyğun olaraq bu lirik şerlərdə təsvir vasitələri bəsit realist (gerçək) və təbii boyalarla ifadə edilmişdir:

*Tələs, öz Bacının yanına tələs,
Cıdırda şütüyən cövlan at kimi.
Ya da ki, öküz
Ac qalib axura təpilən kimi.*

Bununla yanaşı, bir çox Qədim Misir lirik şerlərində bu tip-
li şer nümunələrinə rast gəlmək olar:

*Budur şəhər qırağında Bacının evi,
İki taylı qapısı açıqdır taybatay.
Cəftəsi atılıb bir yana,
Yaman hirslənib sevgilim, yaman.*

Başqa bir şerdə isə «bacı» «qardaşa» müraciətlə deyir:

*Ey qardaşım! İstəyini
Qabaqcadan duymuşam mən.
Bir arzum var, kaş əzizim
Sevəydi məni ürəkdən.*

Belə şeirlərdə bəzən tanrılara müraciət edilsə də, əsatiri,
dini obrazlar təsvir olunsalar da, təbii insani hisslər üstünlük
təşkil edir:

*Üzürəm bayrama gecikməyim kaş!
Tanrım Raya doğru qəlbim uçunur.
O, bizim hökmdarın məbədinə gedərkən
Qoy kömək etsin mənə Qardaşım ilə görüşüm.*

Göründüyü kimi, Qədim Misir lirik poeziyası, əsatiri
səciyyəli olsa da, daha çox dünyəvi məzmun kəsb edir, insani
hissləri və duyğuları ifadə edir. Bu poetik nümunələrin başlıca
üslub xüsusiyyəti – ilk növbədə onların sadə, hətta nəsrvari ifa-
də tərzidir. Məlum olduğu kimi, ən müasir dünya poeziyası
məhz bu poetik formaya üstünlük verir. Bu lirik poeziyanın za-
hiri sadəliyinə baxmayaraq, burada çox dərin ideya, məzmun və
bədi formaları xüsusiyyətləri var. Bu şerlərdə istifadə olunmuş

bədii obrazlar, müqayisələr, metaforalar və bənzətmələr qədim insanların dünyagörüşünün bariz ifadəsi olmaqla yanaşı, həm də müasir poetik ifadə tərzii ilə də üst-üstə düşür. Sevgilisi ilə görüşə tələsən aşiq ya «cıldırda şütüyən köhlən ata», ya da «ac qalib axura təpilən öküz» bənzədilir.

Sonrakı dövrlərin lirik poeziyanın inkişafında Qədim Misir poetik təfəkkür tərzinin və ifadə vasitələrinin təsirləri açıq-aydın şəkildə tərcümə etmiş və onların yüksək poetik məzmununa malik olduğunu göstərmişlər.

Son dövr

E.ə. I minillik (Son dövr) ənənəvi olaraq keçid xanədanlığı adı altında (XXI xanədanlıq və Liviya xanədanlıqları) – III keçid dövrü, Efiopiya – Sais (XXV və XXVI xanədanlıqlar) və Naxamaniş (XXVII xanədanlıq) dövrləri adlanır və sonuncu XXVIII-XXX xanədanlıqlar dövrü ilə bitir. XXX xanədanlığın məhvi ilə (e.ə. 333-cü il) Misir özünün müstəqilliyini itirir. E.ə. I minillikdə Misirin paytaxtı Tanis (müasir San əl-Xaqar) şəhəri olmuşdur.

Qədim Misirdə həbəş (efiop) hökmranlığı dövründə də bir sıra maraqlı və qiymətli memarlıq abidəsi yaranmışdır. Xüsusilə, qədim Kem-Atonda (müasir Kava) yaranmış məbəd kompleksi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu məbəddə çoxlu qiymətli yazı qalmışdır. Bu yazıların bəziləri XXV xanədanlıq dövrünə aiddir. Bu yazılar orta Misir dilində yazılmışdır. Məşhur ingilis alimi **M.Leyminq-Makadam** bu yazıları oxumuş, tərcümə və nəşr etdirmişdir.

Çoxsaylı həbəş dövrü epigrafik abidələr içərisində son illərdə çap olunmuş hökmdar Taxarkanın lövhəsini göstərmək lazımdır. Bu lövhədə deyilir ki, hökmdarın göstərişi ilə Memfis ətrafında yerləşən Daşurda əsgərlərin məşq etmələri və qaçışı üçün böyük marafon stadionu tikilmişdir. Əsgərlər bu qaçışa gecə saat 3-də başlayır, səhər tezdən Fayuma çatırdılar və dincəlmədən yenidən geriye Memfisə qayıdırdılar (bir tərəfin məsafəsi 50 km. idi).

Müqəddəs Apis öküzlərinin (yunan dövründə Homerin,

Pindarın, Platonun və b. heykəlləri ilə bəzədilən nekropolda təsvir olunan Apis – Osiris, Osiris isə Dionisdir (Osiris və Dionis isə şer və şairlərin himayəçisidir). Bu baxımdan Memfis Serapeumu, xüsusilə diqqətəlayiqdir. Bu yazılar yalnız din sahəsində deyil, eyni zamanda Son dövr Misir xronologiyasının bərpası üçün zəngin materiallar vermişdir.

Misirin Ptolomeyə qədərki elmi haqqında yunan-Roma dövrünün sənədləri nəzərə alınmadan danışmaq olmaz. Bu sənədlərdə Qədim Misirlilər arasında riyaziyyatın, coğrafiyanın, təbabətin kifayət qədər inkişaf etməsi haqqında danışılır. İlk Ptolomey mənbələrindən, xüsusilə əhəmiyyətli tarixi əsər olan «Demotik xronika»nı göstərmək olar. Bu əsərdə nəinki son dövr xanədanlıqlarının tarixi əks olunub, eyni zamanda hər bir hökmranlıqın ayrı-ayrılıqda təhlili də verilib.

E.ə. I minillikdə də Misirdə zəngin ədəbiyyat olmuşdur. Misirdə xarici dildən ilk bədii tərcümə bu dövrdə edilmişdir: Assuriyada doğulmuş müdrik Axikar haqqında povest Misir dilində bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bu əsər qədim və orta əsrlərdə Şərq ölkələrində çox geniş yayılmışdır.

Misir ədəbiyyatının son dövrünə aid olan həm ənənəvi didaktik («**Anx Şəşokun nəsihəti**») irihəcmli, xüsusi çərçivəli və maraqlı fabulalı silsilə nəsihətlər, eləcə də əyləncəli («**Fironun həkiminin axirət dünyasına səyahəti haqqında tarix**», «**Kefcil firon Amasis haqqında tarix**») kimi orijinal bədii ədəbiyyat nümunələri bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Qədim Misirin didaktik ədəbiyyatı min beş yüz illik tarixə malik olmuş və çox güman ki, Yaxın Şərq və Antik yunan ədəbiyyatına təsir etmişdir. **Akad. V.V.Struve** tanrı Amonun xəzinəsi uğrunda mübarizə tarixçəsi, hökmdar İnarosun zirehi ilə əlaqədar mübahisə mövzusunda yazılmış «**Hökmdar Petubastis haqqında rəvayətlər**» əsərinin motivlərini Homerin «İliada»sında olan müvafiq motivlərlə müqayisə etmişdir. «Hökmdar Petubastis haqqında rəvayətlər» o dövrün ruhunu düzgün əks etdirir, ağır qəbilə davasını və ölkənin gərgin daxili vəziyyətini açıb göstərir. Bu əsər çox güman ki, ya İran, ya da Ellin hökmranlıq dövründə yaranmışdır. Ola da bilsin ki, sehrbaz şahzadə Ptax tanrısının baş kahini Satni-Xemuas haqqında rəvayətlər dairəsi

hələ Ptolomeyə qədərki dövrə aid olmuş və ən qədim rəvayət siyahılarından biri Ptolomey II Filadelfin hökmranlığı dövründə qələmə alınmışdır. Bu silsilənin bir sıra süjetləri, o cümlədən də Satni-Xemuasın və oğlu Sa-Osirisin axirət dünyasına getməsi mövzusunə Qədim yunan və **Əhdi-cədid (İncil)** əsatirlərində, sehrbazların yarışı motivinə isə **Əhdi-əqiq (Tövrət)** folklorunda təsadüf edilir.

ORTA ŞƏRQ VƏ ANADOLU ƏDƏBİYYATI

Giriş

Qədim İkiçayarası mədəniyyətinin davamı və tərkib hissəsi olan Qədim Yaxın Orta Şərq və Anadolu ədəbiyyatı da dünya ədəbiyyatı tarixində əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Kiçik Asiyanın böyük bir ərazisində çox zəngin tarixə və ədəbi ənənələrə malik olan, inkişaf etmiş mədəniyyət mövcud olmuşdur. Qədim Şərq ədəbiyyatının tam mənzərəsini Qədim Anadolu mədəniyyətini nəzərə almadan müəyyən etmək mümkün deyil. Daha çox şumer-akkad mədəniyyətinin ənənələri üzərində formalaşan Orta Şərq və Anadolu ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatı tarixinə yetkin, bədii cəhətdən bir çox dərin məzmunlu əsərlər bəxş etmişdir.

Anadolu və Kiçik Asiyanın coğrafi sərhədləri çox genişdir. Qara dənizlə Aralıq dənizinin arasında yerləşən bu nəhəng yarımadaya Himalay dağlarından başlayaraq Fransanın, İspaniyanın və Şimali Afrikanın daxil olduğu Atlantik okeanının sahillərinə qədər uzanan ərazi daxildir. Bir tərəfdən Suriya və Mesopotamiya ilə, digər tərəfdən isə üz-üzə gəldiyi Avropa ilə əhatə olunan Kiçik Asiya, zaman-zaman xarici qəsbkarların, tacirlərin, səyyahların və xalqların qarşılaşdığı yer olmuşdur. Bu ərazi zəngin mədəniyyət mərkəzi olmaqla yanaşı, Avropa ilə Şərq arasında «körpü» rolu oynamışdır. Anadoluda məskunlaşan qədim xalqları ilk növbədə bu ərazinin əsrarəngiz təbiəti və zəngin təbii sərvətləri özünə cəlb etmişdir, Qədim Troya dövründən başlayaraq Roma imperiyası dövrünə qədər Anadolu dünya mədəniyyətinin mərkəzlərindən biri olmuşdur,

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Anadolu neolit dövründən başlayaraq metal emalı dövrünə qədər bəşər mədəniyyətinin tərəqqisində həyati əhəmiyyətli rol oynamışdır. E.ə. 9000-ci və 7000-ci illər arası Anadolu da daxil olmaqla, Yaxın Şərqdə əsl «neolit inqilabı» baş verdi: insanlar ilk dəfə olaraq vəhşi heyvanların və yabanı bitkilərin əhliləşdirilməsinə nail oldular ki, bu da gələcək inkişafın əsasını qoydu.

Qədim Anadolu mədəniyyətinin inkişafı tarixində Konya düzənliyində yerləşən Çatal-Hyukun böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Artıq 6000-ci ildən başlayaraq yerli dəmirçilər burada bir

sıra digər minerallarla yanaşı, qurğuşun və misin əridilməsi texnikasına yiyələnərək müəyyən silah və əşyalar istehsal etməyə başlamışlar.

*Hökmdar Katuvas. Karkemış-
da. Təx. E.ə.900-cü il*

E.ə. III minilliyin sonlarında Anadolu hökmdarları qalalarda yaşamış və bu hökmdarlıqlar kiçik şəhər-dövlətlərdən ibarət olmuşdur. Bu dövlətlərin iqtisadiyyatını başlıca olaraq kənd təsərrüfatı təşkil etsə də, metal emalı sahəsində daha böyük uğur qazanmışdılar. Alaca-Hyükda və Troyada tapılmış zinət əşyalarından çıxış edərək bu ərazidə hansı əşyaların hazırlanması haqqında fikir söyləmək olar. Anadolu ərazisində tapılan çoxsaylı maddi abidələr bu mədəniyyətin çox qədim tarixə və zəngin ənənələrə malik olduğundan xəbər verir. Bütün bunlarla yanaşı bu ərazi-

lərdə hələ lap qədim zamanlarda çox zəngin və rəngarəng yazılı ədəbiyyat və digər mənəvi mədəniyyət sahələri mövcud olmuşdur.

E.ə. II minillikdə Qədim Yaxın Şərqdə və Kiçik Asiyada bəzən bir-birini əvəz edən, bəzən də yanaşı mövcud olan bir sıra mədəniyyətlər olmuşdur. Buraya Het və Hurri, Uqarit-Finikiya mədəniyyətləri daxil idi. Bu mədəniyyətlər Qədim Şərq ədəbiyyatının başlıca nümunələrindən biri olmaqla yanaşı, eyni zamanda Antik dövrədən və ilkin orta əsrlərdən başlayaraq Qərb mədəniyyətinin də yaranmasında və inkişaf etməsində böyük rol oynamışdır.

Het və Hurri ədəbiyyatı

E.ə. XVIII əsrdə Kiçik Asiyanın mərkəzində bərqərar olan əzəmətli Het dövlətinin sakinləri olan hetlər, təxminən bir əsr

sonra bu ərazilərin cənubuna köçməyə başlamış və e.ə. III mi-
nillikdən etibarən bu ərazilərdə məskunlaşan yerli hurrilərlə
birləşmiş və sonralar onları öz içərisində əridərək vahid het-
hurri mədəniyyətini yaratmışlar. Bu ərazidə, xüsusilə hetlərin
paytaxtı olan Hattusasada (indiki Boğazköydə) qədim dövrlər-
dən başlayaraq, monumental təsviri sənət yaranmağa və forma-
laşmağa başlamışdır. Yazılı-qayada olan məşhur məbəd bu döv-
rdə yaranmış mədəniyyətin bariz nümunələrindən biridir.

Boğazköydə, het hökmdarlarının arxivində qədim hurri
mətnlərinin surəti tapılmışdır. Bu mətnlərdə real tarixi hadisə-
lərlə yanaşı bir sıra bədii ədəbiyyat nümunələri də var. Xüsusi-
lə Bilqamis haqqında dastanın akkad variantının hurri versiyası
bu baxımdan daha çox diqqəti cəlb edir. Şimali Suriyanın bey-
nəlxalq Uqarit limanında (indiki Ras-Şamra) üzərində hurrit
mərasim nəğmələrinin musiqisi və sözləri olan mixi yazı lövhə-
ləri də tapılmışdır. Öldə olan mənbələrdən çıxış edərək belə bir
qənaətə gəlmək olar ki, hurri ədəbiyyatı ancaq şumer-akkad
ədəbiyyatı ilə deyil, eyni zamanda Qədim Misir ədəbiyyatı ilə
də bağlı olmuşdur.

XX əsrin ilk illərində Misir yazıları arasında iki yazılı löv-
hə aşkar edilmiş və müəyyən olmuşdur ki, bu hind-Avropa dil-
ləri qrupuna aid olan bir dildə yazılmışdır. Bu yazı Arsana¹
hökmdarına ünvanlandığından şərti olaraq həmin dil də arsana
dili adlandırılmışdır. Sonralar Boğazköydə bu dildə mindən ar-
tım mixi yazı lövhələri tapılmış və müəyyən edilmişdir ki, həqi-
qətən də qədim dövrdə Mərkəzi Anadoluda bu dildə danışan və
yazan xalq yaşamışdır. Bu xalqın yaşadığı əsas ərazi hettlərin
qədim paytaxtı Hattusa (Boğazköy) olduğundan və bu dil Hatti
hökmdarlarının dili olmuş və o, əvvəlcə hattı dili sonralar isə
het dili adlandırılmışdır². Bununla yanaşı, bu mixi yazıların ara-
sında başqa dildə yazılmış mətnlər də aşkar edilmişdir. Bu dil-
lərdən biri də sonralar «luvi dili» adlanan bir dil olmuşdur.

---

¹ *Kiçik Asiyanın qərbində şahlıq*

² *Elmi ədəbiyyatda «hattı» və «hattı dili» ifadələri Anadolunun yerli (hattı) əhalisi, «het» və «het dili» ifadələri isə gəlmə hind-Avropa əhalisi ilə bağlı işlədilir*

Araşdırmalar nəticəsində aydın olmuşdur ki, bu dil het dilinin bir dialektidir. Çox güman ki, bu luvi dili bir qədər əvvəl haqqında bəhs olunan həmin o artsav dilidir. Artsav dövlətlər qrupu isə Anadolunun qərbində yerləşmiş və sonralar bu (Het dövlətinin süqutundan sonra) dövlətin əsasında Luviya və yaxud Lidiya dövləti yaranmışdır.

Tədqiqatçıların fikrincə, hind-Avropa dilləri qrupuna daxil olan bu xalqlar Anadolunun yerli sakinləri olmamış və bu əraziyə qonşu ərazilərdən köçüb gəlmədirlər. Bu xalqların, mütəxəssislərin dediyinə görə, çox güman ki, ilkin vətəni Dunay çayının sahillərindən başlayaraq Qara dənizin və Qafqaz dağlarının ətəklərini əhatə edən ərazilər olmuşdur. Onlar Anadoluya çox güman ki, Qafqaz dağlarını aşaraq köçüb gəlmişlər.

Tunc dövrünün sonlarına qədər davam edən yeni Anadolu mədəniyyəti öz mənşəyinə görə II Troya mədəniyyəti ilə, bu isə öz növbəsində Kilikiya mədəniyyəti ilə bağlıdır. Troya və Kilikiya mədəniyyətlərinin də prototürk mədəniyyəti ilə bağlı olması fikrini söyləyənlər var. Çox güman ki, Mərkəzi Anadoluda hind-Avropa dilləri qrupuna daxil olan xalqlarla yanaşı türk dilləri qrupuna daxil olan xalqların da yaşadıklarını söyləmək olar. Troya mədəniyyəti ilə bağlı arxeoloji və yazılı abidələr, eləcə də məlum olan troyalıların adət-ənənələri və etnoqrafik xüsusiyyətləri bu fikri söyləməyə imkan verir. S.Sturulsonun «Kiçik Edda» əsərində bu fikirləri təsdiqləyən faktlara rast gəlmək olar.

Əgər nəzərə alsaq ki, hind-Avropa dilləri qrupuna məxsus olan xalqlar Anadoluya gəlmədirlər, onda bu ərazinin yerli sa-

Keçiləri yemləyən məhsuldarlıq tanrısı, fil sümüyü üzərində, Uqariddə, e.ə. 14-cü əsr, Paris, Luvr

kinlərinin kimliyini müəyyən etməyə ehtiyac yaranır. Bu sahənin çox mötəbər mütəxəssislərindən biri sayılan məşhur **hetsü-nas C.Q.Makkuin** bununla əlaqədar yazır: «Boğazköyün arxivlərində öz quruluşuna görə tamamilə hind-Avropa dillərindən fərqlənən, hatti dilində tərtib edilmiş mətnlər tapılmışdır. Hind-avropalıların bu ərazilərə gəlişinə qədər hatti dilində danışan adamların Hatti ölkəsinin avtoxtonları olması hesab edilməsi qəbul edilib» (C.Q.Makkuin – (C.G.Macqueen), səh. 30).

Qədim Misir arxivlərində Mitanni hökmdarının firona hurri dilində yazılmış məktubları tapılmışdır. Sonralar Mitanni ərazisində aşkar olunmuş hurri dilində olan digər çoxsaylı sənədlər qədim dünya mədəniyyətinin və tarixinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb etsə də onları bədii ədəbiyyat nümunələri hesab etmək olmaz. Qədim Şərqi ən böyük ədəbiyyatlarından biri olan, geniş əhatəli hurri ədəbiyyatının başlıca nümunələri Boğazköy arxivlərində tapılmış hurri bədii əsərlərinin het tərcümələri olmuşdur. Belə ki, hetlərin özləri bizim dövrümüze qədər gəlib çatan mixi yazıları «ədəbiyyat» adlandırdılar ki, buraya bayram və mərasimlərin təsviri, dualar, fallar, hüquqi və tarixi sənədlər daxil idi. Müasir tələblərə görə bu sənədlərin ancaq bir qismini ədəbiyyata aid etmək olar. Buraya ilk növbədə hetlərin hat dilindən çevirdikləri Qədim hökmlərinin əsətləri mətnlərini: «Şimşək tanrısının ilanla döyüşü», «Səmadan düşən ay haqqında», «İtmiş tanrı haqqında» kimi əsərləri daxil etmək olar.

Het mədəniyyəti və ədəbiyyatı da başqa qədim xalqların mədəniyyətləri kimi ilk növbədə əsətiri və dini dünyagörüşlər, təsəvvürlər əsasında yaranmışdır. Het dini və əsətiri müəyyən qədər qonşu xalqların təsirinə məruz qalsa da, əsas etibarilə, yerli və milli xarakter daşmışdır. Het dini e.ə. VI və II minilliklərdə formalaşmışdır. Ən qədim Anadolu dini də ilk növbədə insanların təbiət qüvvələri ilə əlaqələrini müəyyən etməyə çalışmışdır. Burada başlıca qüvvə kimi, varlığın anası hesab olunan yerə üstünlük verilmişdir. Ondan sonra isə su gəlir ki, torpağın məhsuldarlığı onsuz mümkün deyil. Hetlərin ayrı-ayrı sakinlərinin öz dini inancları, məbədləri, əsətləri, təbiət və kənd təsərrüfatı ilə bağlı təqvimləri mövcud olmuşdur. Anadolu

ərazisindən kənarda yaşayan xalqlar da het dininin formalaşmasında müəyyən rol oynamışlar. Xüsusilə, Anadoluya qonşu ərazilərdən köçüb gələn hind-Avropa xalqlarının, əsas etibarilə də hurrilərin dini dünyagörüşlərinin het dininə güclü təsiri müşahidə olunmaqdadır.

O dövrə aid olan heykəlciklərdən çıxış edərək, aparıcı tanrının – ilahə-ana olduğunu söyləmək olar. Bundan başqa, hurri möhürlərində çoxsaylı kişi tanrılarının da olduğunu görürük. İldırım tanrısı böyük nüfuza malik olsa da o, ana-ilahədən geri qalmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, hettlər ancaq müqəddəs heykəlciklərə deyil, hökmdar tacma və məbədlərin özünə də səcdə edirdilər.

İlahə heykəli, Uqaritada e..n. 2-ci minillik, Paris Luvr

İlkin dövr ədəbiyyatı. Het ədəbiyyatı ilkin dövrdə başlıca olaraq şumer-akkad əsətinə əsaslanan hurri dastanlarının tərcümələrindən ibarət olmuşdur. Ancaq sonralar katiblər bu mətnləri dəyişərək onları yeni yerli motivlərlə zənginləşdirmiş, şumer mətnlərini öz dillərinə tərcümə etmişlər. Nəticədə Hattusda tipik het «çalarları» ilə zəngin olan, İkiçayarası ənənələrinə əsaslanan ədəbi mətnlər yaranmışdır. Boğazköy arxivlərində «Bilqamis haqqında dastan»m akkad variantları ilə yanaşı het və hurri tərcümələri də aşkar edilmişdir.

Belə ki, bu variantlarda İkiçayarası əhalisini maraqlandıran Uruk şəhərinə aid olan hissələr anadolulular üçün ixtisar edilmişdir. Əksinə, İkiçayarasının torpaqlarından kənarda, hurri ərazisində baş verən Humbaba ilə bağlı epizod isə yerli əhalinin tələblərinə uyğun olaraq genişləndirilmişdir. Bu tərcüməyə əsaslanan mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, «Bilqamis haqqında dastan» hettlərə hurrilərin vasitəçiliyi ilə məlum olmuşdur.

Əsətir. Əfsanə. Rəvayət. Ədəbiyyatın bu növlərinə daxil olan yazı parçalarının az bir qismi bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bu mətnlərin də elə bir xüsusi ədəbi formaları yoxdur və onları tam şəkildə nə nəsr, nə də nəzm növlərinə ayırmaq mümkün deyil. Bu mətnlər onların içərisində het tanrılarına həsr olunmuş əsətlər var. Ancaq bu tipli ən mürəkkəb ədəbi mətnlər hurri mənşəli əsərlərdir.

Az-çox qənaətbəxş şəkildə qalan het əfsanələrindən yalnız Urşunun mühasirəsinə həsr olunmuş əsəri göstərmək olar. Mətn akkad dilində verilsə də, heç şübhəsiz ki, het mənşəlidir. Hadisə Urşu şəhərindən qıraqda (Şimali Suriyada) cərəyan edir. Urşu Luxutsanti şəhərindən olan hökmdarın rəhbərlik etdiyi het ordusu ilə mühasirəyə alınıb. Urşu hurri dövləti, Hələb şəhəri, Zaruar şəhəri, hələ bəlkə Karkemiş şəhəri ilə də əlaqəyə girib və yaxud müttəfiqdir. Şəhərdən kənardakı dağlarda Karkemiş ordusu keşik çəkir. Mətnin bir yerində deyilir: «Onlar qoçbaşı taranı sindirdilər. Hökmdar qəzəbləndi, onun sifəti dəhşətli oldu: «Onlar daim mənə bəd xəbərlər gətirir; qoy Şimşək tanrısı sizi seldə aparsın. (Hökmdar davam edir:) «Tərpənin! hurrisay-ağı taran hazırlayın və onu həmin yerə aparın. «Dağ» düzəldin, qoy onu da yerinə çatdırsınlar. Hassu dağından gətirilmiş (ağacdən) taran hazırlayın və onu da yerinə çatdırın. Torpaqdan təpəciklər düzəltməyə başlayın. Elə ki qurtardız, hər kəs öz yerini tutsun. Qoy düşmən hücumu keçsin – onun arzuları puça çıxacaqdır».

Bundan sonra o öz sərkərdəsi Santaya deyir: «Kimin ağlına gələ bilər ki, İriya gələcək və bizi aldadaraq deyəcək: «Biz müdafiə qülləsini və taranı gətirəcəyik», ancaq onlar nə qülləni, nə də taranı gətirdilər, o isə onları başqa yerə apardı. Onu tutun və ona deyin: «Sən bizi aldadırsan, deməli biz hökmdarı aldadırıq».

Het və yaxud hat tanrılarına aid olan mifoloji mətnlər iki qrupa bölünür: İlanın öldürülməsinə həsr olunmuş əsətlər və İtmiş tanrı haqqında əsətlər.

İlanın öldürülməsi tipik yeni il əsətləridir. Bu əsətlər süjetində ilahə qəhrəmanın şər qüvvələrin mücəssəməsi olan rəqibi ilə mərasim mübarizəsi təsvir edilmişdir. Bu əsətlərin iki variantı

var. Hər iki variantda Şimşək tanrısının (o, əsatirin baş qəhrəmanıdır) İlan İlluyanka ilə ilk görüşündən və məğlub olmasından bəhs olunur. Birinci varianta görə, bu zaman Şimşək tanrısı başqa tanrılara müraciət edir və ilahə İnara çox da qəliz olmayan kələyə əl atır. O, hər cür içkilər doldurulmuş çəlləklərin olduğu bir ziyafət düzəldir. Sonra o, Hupasiya adlı insanı köməyə çağırır. O, soruşur: «Əgər sən mənimlə yatmağa razı olsan, onda mən gələrim və sən nə istəsən onu edərəm». Və o, onunla yatmağa razı olur. Sonra o, İlanı dəvət edir ki, öz yuvasından çıxaraq onunla yeyib-içsin. «Və İlan İlluyank öz balaları ilə gəldi; onlar yedilər, içdilər, bütün çəlləkləri boşaltdılar, öz yağılarını söndürdülər. Onlar öz yuvalarına qayıda bilmədilər. Onda Hupasiya gəldi və İlanı kəndirlə bağladı. Sonra tanrı Şimşək gəldi, İlan İlluyankanı öldürdü və tanrılar onun tərəfində oldular».

İkinci variantda isə deyilir ki, İlan nəinki Şimşək tanrısına qalib gəlir, hətta onu şil-küt edərək, onun ürəyini və gözlərini çıxarıb aparır. Bunları qaytarmaq üçün Şimşək tanrısı özü bir kələk düşünür. Onun yoxsul bir adamın qızından oğlu olur. Oğlan böyüyür və İlanın qızı ilə evlənir. Atası ona tapşır ki, «sən arvadının evinə girəndə ondan mənim ürəyimi və gözlərimi istə». O, elə də edir və oğurlanmış əzalar geri qaytarılır. O zaman o, onları atasına, Şimşək tanrısına gətirdi, ürəyi və gözləri Şimşək tanrısına verdi. Elə ki, onun bədəni əvvəlki şəklinə düşdü, o, vuruşmaq üçün dənizə getdi və elə ki, onlar vuruşdular, o, İlan İlluyanka qalib gəldi».

Burada maraqlı bir səhnə də var. Şimşək tanrısının oğlu bu vaxt İlanın evində imiş. O, qışqıraraq atasına deyir: «Məni də vur! Mənə rəhmin gəlməsin!» Onda Şimşək tanrısı hər ikisini – İlanı və öz oğlunu öldürdü. Teodor Qester («Thespis») hesab edir ki, bu motivlər şifahi xalq yaradıcılığından götürülmüşdür. İlanın səfehliyi və acgözlüyü nəticəsində adi insan kələyinin qurbanı olması sırf folklor motividir. Qesterin fikrincə, oğulun atasından özünün də öldürülməsini tələb etməsi onunla izah olunur ki, oğulun qənaətinə görə o, düşünmədən qonaqpərvərlik qanunlarını pozub, dəhşətli günah edib və buna görə də cəzalanmalıdır.

Mətnədə açıq-aydın şəkildə göstərilir ki, bu əsətir hər il keçirilən bahar bayramında – *purulli* bayramında səslənirmiş. Sonralar formalaşan Novruz bayramında da bu motivlə səsləşən mərasim səhnələri göstərilmişdir. Malatyada olan bəryefdə bu motivlə səsləşən hadisə təsvir olunub: burada göstərilir ki, özündən kiçik fiqurla müşayiət olunan tanrı həlqə kimi qıvrılmış ilana nizə ilə zərbə endirir, ilanın bədənindən sanki alov dilləri çıxır. Burada təsvir olunan həlqə şəkilli ilan və alov Novruz tonqalını xatırladır.

Het mixi yazılarında həm də yerli mənşəli əsatiri mətnlər qalmışdır. Ancaq bu mətnləri bədii əsər hesab etmək olmaz. Onlar daha çox müəyyən dini ayinlərin icrası zamanı ifa olunan mətnlərdir. İtmiş tanrı və onun qaytarılması əsatir süjetini dua edən tanrının onu öz himayəsi altına alması üçün oxuyur, şimşək tanrısının ilanla mübarizəsi haqqında əsatir süjetini isə «*purulliya*» (Novruz) bayramında müqəddəs Nerik şəhərində ifa edirdilər.

Orta (e.ə. 1500-1400-cü illər) və Yeni dövrlər (e.ə. 1400-1200-cü illər) hətə ədəbiyyatında orijinal janrlarından biri də dualar olmuşdur. Eyni zamanda dünya ədəbiyyatı tarixində ədəbi nümunələrdən biri kimi ilk avtobioqrafik əsər olan III Hattusilin «Avtobioqrafiya»sı da məhz yeni dövrdə yaranmışdır.

Het poeziyası. Het poeziyası, əsas etibarilə, tanrılara dualar şəklində yazılmışdır. Hetlərin tanrılara münasibəti özünəməxsus olmuş, hətta bəzən onlara tənqidi yanaşmışlar. Əgər bir het öz tanrısına müraciət edirdisə, bunu elə etməli idi ki, onu inandıra bilsin. Ona görə də o öz müraciətini gözəl və inandırıcı etməli idi. Beləliklə, hər bir het duası ilk növbədə özünün bədii forması, xüsusi üslubu və natiqlik sənətkarlığı ilə diqqəti cəlb edir. Belə dualardan birində belə deyilir:

«Het tanrısı Şimşək, mənin ağam və siz, tanrılar, mənim ağalarım, bu belədir: günahlar edilir!

Və mənim atam günah edib və het tanrısı Şimşəyin əmrindən çıxıb, mənim ağamın!

Bu belədir: günah atadan oğula keçir. Və mənə günah atamdan keçib.

Və indi het tanrısı Şimşəyə, mənim ağama və tanrılara,

mənim ağalarımı, mən etiraf edirəm: günahlar olub» (V.Zamarovski, səh. 301-302).

Başqa bir duada isə deyilir:

«Siz, tanrılar, Tudhaliyasın ölümünü qeyd etməyi arzu edənlər: o kəslər ki, Tudhaliyası öldürüblər, özlərinin qanlı cinayətlərinə görə artıq cəzalarını alıblar. Hatti ölkəsini isə bu qanlı cinayət bəlaya düçar edib, ona görə də Hatti ölkəsi cəzalanıb. Bir halda ki, qisas mənə qarşı yönəlib, bütün ailəmlə birlikdə qurbangahda tövbə etmək istəyirəm. Və bununla da yenə tanrıları rəhmə gətirmək istəyirəm, mənim ağalarımı.

Mənə qarşı rəhmdil olun, ya tanrılar, mənim ağalarım!» (Yenə orada, səh. 302).

«Vəba zamanı dua» isə öz bədii xüsusiyyətlərinə görə digər bədii əsərlərdən heç də geri qalmır:

«Quş yuvasında özünə sığınacaq tapır və yuva onu qoruyur. O zaman ki, qayğılar nökrəri narahat edir, o öz ağasına müraciət edir. Və ağası dostyana münasibətlə ona qulaq asır. Və ona əzab verən məsələlərdə nizam-intizam yaradır. Və yaxud, əgər nökrer nədəsə günah işlədibsə, ancaq «Mənə nə edirsən et» deyə günahını etiraf edirsə, ağa onu cəzalandırmır. Çünki, ağası qarşısında günahını etiraf etdiyi üçün, onu bağışlayır» (Yenə orada, səh. 302-303).

Het poeziyası nümunələri bizim dövrümüzə çox az gəlib çatmışdır. Bu ilk növbədə onunla izah olunur ki, hetlər öz yazılarını taxta lövhəciklər üzərinə yazmışlar ki, onlar da tarixin sınaqlarına dözə bilməyiblər; onların bir qismi şəhərlərlə birlikdə yanıb külə dönüb, qalanları isə bu küllərin altında qalaraq çürüyüb. Buna baxmayaraq, gil lövhələrdə qalan azsaylı yazılardan çıxış edərək het poeziyasının ümumi səhnəsini yaratmaq olar. Bu şer parçalarının bəzilərinə nəzər salaq. Eradan əvvəl XIV-XIII əsrlərə aid olan və Günəş tanrısının şərəfinə həsr edilmiş bir şer parçası belə əsərlər sırasına daxildir. Bu şerin əhəmiyyəti bir də ondadır ki, onun ikinci misrasında hetlərin ilkin vətəni haqqında məlumat verilir. Hərçənd ki, burada adı çəkilən «qərb dənizinin» Qara dəniz, yoxsa Xəzər dənizi olması məlum olmur, hər halda, onların bu ərazilərdən çıxdığı bildirilir:

*Səmanın Günəş tanrısı, bəşəriyyətin çobanı!
 Sən dənizdən doğursan, səmanın oğlu – dənizdən,
 Və ənginliklərə ucalırsan, səmalara.
 Səmanın Günəş tanrısı, mənim ağam!
 Doğulmuş insanlara və dağlardakı vəhşi heyvanlara,
 İtlərə və donuzlara və çöldəki həşəratlara –
 sən hər şeyə öz layiq olduqlarını verirsən!
 Günübgün... (Yenə orada, səh. 304).*

Bundan başqa, yenə çox qədim dövrlərə məxsus olan bir sıra maraqlı şer parçaları var. Bu parçalarda bədii ədəbiyyatın bütün xüsusiyyətləri əks olunmuşdur.

*Döyüş səhnəsi, Karkemişdə, e.ə.
 8-ci əsr, Ankara, arxeoloji
 muzey.*

Nesa ədəbiyyatı. Qədim het ədəbiyyatının bir qolunu Nesa ərazisində yaranmış nümunələr təşkil edir. Het ədəbiyyatının daha qədim nümunələri o zaman hetlərin əsas şəhəri olan Kanesdə (Kaniş – Nesa, Boğazköyün cənubunda yerləşən bugünkü Kültəpədir) yaranmışdır. Nesa ədəbiyyatı hələ hurri təsirlərinə məruz qalmamışdı. Het-nesa ədəbiyyatının bizim dövrümüzə qədər gəlib çatan ilk qədim nümunəsi

e.ə. II minilliyin əvvəllərində yaşamış hökmdar Anittas haqqında mixi yazı ilə

yazılmış mətnidir. Çox güman ki, hetlər bu yazıları İkiçayarası mədəniyyətinin güclü təsiri altında olduqları zaman, daha qədim akkad mixi yazılarından istifadə edərək yazmışlar. Mətnə olan bir sıra üslub və quruluş xüsusiyyətlərindən çıxış edərək cəsarətlə demək olar ki, qədim het ədəbiyyatı öz başlanğıcını

onlardan götürmüşdür. Hetlərin hurrirlərlə müharibəsinə həsr olunmuş tarixi bir hekayədə – dəfn nəğməsi məhz Nesa dövründə yaranmışdır:

*Nesanın kəfənini, Nesanın kəfənini
Gətir, gəl!
Anamın paltarını
Gətir, gəl!
Atamın paltarını
Gətir, gəl!
Mən rica edirəm, rica edirəm mən!*

Çox güman ki, bu şer parçası qədim şifahi xalq yaradıcılığının ənənələrini əks etdirir, belə ki, mətnədə də deyilir ki, bu şeri nəğmə kimi «oxuyurlar».

Anadoluya qədərki het adətlərində hökmdar öldüyü zaman yandırılması (kremasiya) müşahidə edilir. Bu adətlə və bir sıra digər mərasimlərlə bağlı müəyyən şer parçaları da qalmışdır:

*Tanrı Günəş! Onun şərəfinə
Sən bu çəməni hazırla!
Qoy heç kim bu çəməni onun əlindən almasın,
Qoy heç kim bu çəməni ondan ala bilməsin!
Qoy o çəməndə otlasın
Onun öküzləri, qoyunları,
Atları qatırları ilə otlasın.*

Göründüyü kimi, qədim hetlər axirət dünyasını bir çəmənlik kimi təsəvvür edirlər ki, burada hökmdar ölərkən ona verilən qurbanlıq ev heyvanları otlayırlar.

Qədim het əsətləri içərisində diqqəti cəlb edən süjetlərdən biri də Kanes şəhəri ilə bağlıdır. «Kanes şahbanusu haqqında hekayət» əsətirində Kanes şahbanusunun bir il ərzində 30 oğlunun dünyaya gəlməsindən bəhs olunur. O, bu əkiz uşaqları çirkab doldurulmuş küplərə qoyaraq çaya atır. Çay bu uşaqları Salpı ölkəsinə gətirir. Burada tanrılar uşaqları dənizdən çıxarır və onları böyüdür.

İllər keçir, şahbanun 30 qızı olur. Bu qızları o, özü böyüdür. Bir müddətdən sonra oğlanlar doğulduqları şəhərə qayıdılar. Tamarmarı şəhərində onlar kanesli olduqlarını və onların 30 bacısı olduğunu öyrənirlər. Analarını axtara-axtara gəlib Kanəsə çıxırlar. Tanrılar elə edirlər ki, ana öz oğlanlarını tanımır və onları öz qızları ilə evləndirir. Oğlanların ən kiçiyi bacılarını tanıyır və bu izdivaca mane olmağa çalışır, ancaq buna nail ola bilmir. Kiçik qardaş deyir: «Biz öz bacılarımızla evlənə bilmərik. Siz bunu edə bilməzsiniz. Bu bizim qanunlarımıza uyğun deyil. Onlar artıq gecəni onlarla keçirmişdilər».

Bu hekayət ilk növbədə folklor xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Əsərin mövzusu «mərasim folkloru»ndan bəhrələnmişdir. Bu əsər, eyni zamanda dialoq şəklində olub, sual-cavab üzərində qurulmuşdur. Bu motiv demək olar ki, dünyanın bir çox xalqlarının əsatir və folklorunda geniş şəkildə işlənilib. Bu mövzu qədim yunan və Roma əsatirlərində geniş şəkildə işlənmişdir. Bu süjeti Yunan əsatirində Danay övladları, Romada Romul və Rema qardaşları, eləcə də qədim irlandların əkiz Findeamn qardaşları haqqında hekayələri ilə müqayisə etmək olar. Burada bacılar qardaşlarını dilə tuturlar ki, onlarla evlənməsinlər.

Bununla yanaşı, bu ədəbiyyatda «Ayin düşməsi» və «Günəş və okean» kimi əsatirlər süjetləri də var.

Qədim het əsatirində Tanrının itməsi haqqında süjet diqqəti cəlb edir. Burada Tanrının yoxa çıxması nəticəsində yer üzündə bütün canlıların donub qalması, daha sonra Tanrının axtarılması, nəhayət onun tapılması və öz evinə qaytarılmasından sonra yerin (torpağın) şəfa tapması səhnələri təsvir edilmişdir. Bu əsatir süjetinin bir neçə fərqli variantları mövcuddur. Bir qrup bir-biri ilə bağlı mətndə yoxa çıxmış tanrı Telepinus təsvir edilir və elə ona görə də o, Telepinus əsatiri adlanır.

Bitki aləmi (yaşillıq) tanrısı olan Telepinus ilə bağlı olan əsas variantın əvvəli itmişdir. Çox güman ki, əsatirin əvvəlində fəlakət baş verənə qədərki adi həyat təsvir olunub. Məlum olmayan səbəbdən tanrı qəzəblənir və «Sağ çəkməsini sol ayağına, sol çəkməsini sağ ayağına geyinir» (bu yəqin ki, tələsmək əlamətidir). Sonra yaxınlaşan fəlakət təsvir olunur:

«Toz duman kimi pəncərəni örtüdü, ev tüstü ilə doldu, ocaqda köz söndü, tanrılar [məbəddə] boğulurdular, qoyunlar ağılda boğulurdular, öküzlər pəyədə boğulurdular, qoyunlar quzularını yanına buraxmır, inəklər buzovlarını yanına buraxmırdı... Arpa və buğda boy atmadı, inəklər, qoyunlar və qadınlar mayalanmadı, mayalananlar isə doğa bilmədilər».

Ağaclar soldu, göllər və çaylar isə qurudu. Aclıq başladı, tanrılar və insanlar məhv olmağa başladı:

«Böyük Günəş tanrısı ziyafət verdi və min tanrını oraya çağırırdı: onlar yedilər, ancaq doymadılar, içdilər, ancaq yangıları sönmədi. Onda oğlu Telepinus Şimşək tanrısının yadına düşdü (və dedi): «Telepinus ölkədə yoxdur; o, qəzəblənib və bütün yaxşı şeyləri götürüb gedib». Böyük və kiçik tanrılar Telepinusu axtarmağa getdilər. Günəş tanrısı özünün iti uçan qartalını göndərərək dedi: «Get, uca dağları axtar, dərin dərələri axtar, mavi suları axtar». Qartal uçub getdi; ancaq onu tapa bilməyib qayıtdı və dedi: «Mən onu, nəhəng tanrını tapa bilmədim».

Onda Şimşək tanrısı ilahə Hannahannaya dedi: «Bəs biz nə edək? Biz acından öləcəyik». İlahə onun cavabında Şimşək tanrısına dedi ki, onda Telepinusu axtarmağa özü getsin: «O öz şəhərinin qapısını döydü, lakin onu açmadılar və o (ancaq) öz çəkicinin dəstəyini sındırdı. Onda Şimşək tanrısı... geri çəkildi və oturdu (ki, dincəlsin)».

Belə olan halda, ilahə Hannahanna itmiş tanrını axtarmaq üçün arını göndərməyi təklif etdi. Şimşək tanrısı etiraz etdi: «Böyük və kiçik tanrılar onu axtardılar, tapmadılar. Yəni bu arı onu axtaracaq və tapacaq? Onun qanadları kiçikdir, özü də balacadır».

Ancaq ilahə bu etiraza məhəl qoymadı və arını göndərdi və ona tapşırırdı ki, Telepinusu tapan zaman onun əlini və ayağını sancsın, oyanmağa məcbur etsin, sonra isə onu mumlasın və geri qaytarsın. Arı getdi, dağların, çayların, bulaqların üstündən uçdu və Telepinusu tapdı: mətndə deyildiyinə görə o, Lixtsin şəhərinin yanında (Şimşək tanrısı kultunun mərkəzi) bir çəmənləkdə yatmış vəziyyətdə tapılır. Arının sancmasından tanrı oyandı və daha da qəzəbləndi: «Onda Telepinus dedi: «Mən hirsindən partlayıram. Nə üçün mən yatdığım vaxt və halım pis

olanda mənı danıřmađa məcbur edirsən».

Beləcə, o, evə qayıtmadı və insanları, öküzləri və qoyunları məhv etməkdə davam etdi. Burada mətn qırıq-qırıqdır. Görünür sonda tanrı qartalın üzərində geri qaytarılır:

«Onda Telepinus tələsik gəldi. İldırım çaxdı, şimşək oldu. Aşağıda qaranlıq yer təlatümdə idi. İlahə Kamrusepa onu gördü. Qartalın qanadları onu uzaqlardan gətirdi. O, onun qəzəbini yumşaltdı, o, onun çılğınlığını yatırdı, o, onun hirsini soyutdu, o, onun hiddətini sakitləşdirdi».

Hökmdar ailəsi, Karkemişdə, e.ə. 8-ci əsr, Ankarada, arxeoloji muzey

Sonra bir sıra ovsunlar verilir, ilahə Kamrusepa ovsunla Telepinusun hirsini soyudur. Və nəhayət:

«Telepinus öz məbədinə qayıtdı. O, ölkənin qayğısına qaldı. O, buludu (tozu?) pəncərələrdən qovdu, o, tüstünü evdən çıxartdı. O, tanrıların səcdəgahlarını qaydaya saldı. O, ocaqdan külü azad etdi, o, qoyunları ağıldan azad etdi, o, öküzləri tövlədən xilas etdi. Ana öz çoluq-çocuğuna qulluq etməyə başladı, qoyun öz quzularına baxmağa başladı, inək öz buzovuna baxmağa başladı. Telepinus hökmdarın və şahbanunun (qayğısına qaldı), o, onlara gələcəkdə həyat və güc verməyə çalışdı. (Bəli) Telepinus hökmdarın qayğısına qaldı.

Sonra Telepinusun qabağına həmişəyaşıl ağac qoydular. Ağacdən qoyun dərisi asılmışdı. Dəriyə qoyun piyi qoydular, oraya taxıl, mal-qara?, şərab?, qoydular, oraya öküzlər və qoy-

unlar qoydular, oraya uzunömürlülük və nəsil qoydular, oraya qoyunların incə mələşməsinə qoydular, oraya əmin-amanlıq və rahatlıq? Qoydular, oraya... qoydular».

Şimşək tanrısı haqqında əsatirdə Şimşək tanrısının atası ilə babası arasında olan dialoq hissəsi qalmışdır; burada çox güman ki, baba atanı günah işlətməkdə suçlandırır və buna görə onu öldürəcəyi ilə hədələyir. Şimşək tanrısının atası ilahə Helsdan (tale?) və Hannahannadan kömək istəyir.

Bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatan Hurri mənşəli dastanlardan birinin süjeti – səmada dörd tanrının biri-birini əvəzləməsinə həsr olunmuş əsatiri poemadan götürülmüşdür. Bu hurri poemasının mənşəyi babil əsatiri ilə, o isə öz növbəsində akkad və şumer mədəniyyətləri ilə bağlı olmuşdur. Poemada ilk tanrı Alaludan (şumerlərin Enlili) bəhs edilir və göstərilir ki, o, öz rəqiblərindən canını qurtarmaq üçün qaçıb Yeraltı dünyada gizlənir. Bu poemada ikinci tanrı Anudur. An-səma tanrısı isə göylərə üz tutur və səmada məskunlaşır. Kumarbi tanrısı da hətə əsatirində başlıca yerlərdən birini tutur. Bu əsatirdə deyildiyinə görə, gələcək tanrılar An-səma tanrısından hamilə olan Kumarbinin başından doğulmuşdur.

Nəhayət, dördüncü tanrı Teşubadır (Şimşək tanrısı). Hurri mənşəli bir het dastanında Kumarbinin onunla hakimiyyət uğrunda uğursuz mübarizəsindən bəhs olunmuşdur. Dastanın başlanğıcı ilk növbədə öz üslubu və ifadə vasitələrinə görə diqqəti cəlb edir:

*Kumarbi, beləcə İmpaluriyə müraciət etdi:
«İmpaluri! O sözləri ki, mən sənə deyəcəyəm,
Qoy sənənin qulaqların onlara diqqətli olsun!
Əsanı sən əlinə al,
Dəli küləkləri çəkmə kimi,
Ayağına geyin!
Sən İrsirram tanrılarının yanına get,
Və İrsirrama, tanrılara
Bu vacib sözü de:
«Gəlin!
Kumarbi, bütün tanrılarının atası,*

*Sizi tanrıların evinə çağırır,
Bəs o, sizi niyə çağırır,
Siz bilmirsiniz.
Tez gəlin!»
Qoy İrsirralar götürsün uşağı,
Onu Qaranlıq Torpağa aparsın,
Qoy o, tanrılar üçün görünməz olsun!»*

Son zamanlar tədqiq olunmuş «Ullikumme haqqında nəğmə»də deyilir ki, «böyük Ullikumme» Teşubun Kummiya şəhərini fəth etməlidir. Hurri mənşəli Ullikummi sözünün mənası Kummiyanı – dağıtmaq üçün doğulan deməkdir. Onun het ləqəbi olan Kunkunutsi adını «daş qatil» kimi tərcümə etmək olar. Məğlub olmuş Kumarbi Teşubdan və digər düşmənlərindən qisas almaq üçün qayadan Ullikumme adlı bir oğul dünyaya gətirir. Teşubun bu bəd-heybət Ullikumme ilə döyüşü poemada yüksək bədii boyalarla təsvir edilmişdir. Dənizdə dağ sütunu kimi ucalan Kumarbinin oğlunun sürətlə boya-başa çatması sə-

*Döyüşçülər, Ankara ətrafında, e.ə. 8-ci əsr,
Ankara Arxeoloji muzey*

malarda məşvərət quran tanrıları qorxuya salır. İştər heç nəyi görmək və eşitmək istəməyən bu daş bədheybəti öz məlahətli nəğmələri ilə yumşaltmağa çalışır.

Kumarbi haqqında olan parçaların birində bu tanrının qəhrəmanlıqlarından bəhs olunur. Bu parçada zəngin əsatir motivləri ilə yanaşı onun mənşəyi, qəhrəmanlığı və tədbirliliyi təsvir olunmuşdur:

*Əvvəllər Alalu Göylər hökmdarı idi.
Alalu otururdu taxtında,
Uca Anu, baş tanrı, qarşısında əl pəncə divan,
Yerlərə qədər əyilib bardaq qoyardı əlinə.
Sayca, doqquz il idi ki, Göylər hökmdarı idi Alalu.
Alalunun göydə hökmranlığından doqquz əsr ötdü,
Onuncu əsr gələndə Anu davaya başladı Alalu ilə
Və yendi onu.
Qaçdı ondan Alalu,
Uzaq qaranlıq yerə.
Qaçdı ondan aşağı,
Uzaq qaranlıq yerə.
Qüdrətli Kumarbi də,
Təzim edərək ona,
Xidmətçi tək verəcək yeməyini...
Durmuşdu qarşısında.
Başqa (bütün) tanrılardan üstün, o qüdrətli Anu da,
Təzim edərək ona,
Saqi tək əlində piyalə,
Durmuşdu qarşısında.
Anu taxta çıxıb oturdu.
Anu taxta oturunca
Uca Kumarbi verərdi onun içkisini:
Yerlərə qədər əyilib bardaq qoyurdu əlinə.
Sayca, doqquz əsr idi ki, Anu Göylər hökmdarı idi.
Onuncu əsrdə Anu Kumarbi ilə vuruşa başladı,
Alalunun varisi Kumarbi, səmada Anu ilə vuruşa başladı,
Anu dayana bilmədi Kumarbinin baxışlarının gücü
qarşısında,
Onun əlindən qurtulub qaçdı,
Uçdu göylərə quş kimi.
Kumarbi qaçdı ardınca*

*Anunun ayaqlarından tutdu,
Göydən yerə endirdi. (Talat S. Halman, səh. 53)*

Kumarbi haqqında bizim dövrümüze qədər gəlib çatan bir sıra digər epik əsərlər də var ki, bu əsərlərin də məzmunu əsasən dastan ənənələri ilə bağlıdır. Bu parçalarda göstərilir ki, Kumarbi bütün insanları məhv etmək istəyir, ancaq başqa tanrılar onu bu fikirdən daşıdırırlar; Kumarbi Okeanın qızına elçi göndərir. Bundan başqa burada bir sıra yeni tanılardan da bəhs olunur.

İkiçayarasının epik-əsatiri keçmiş het katiblərinin yaradıcılığında qədim tarixi hökmdarların yarıməfsanəvi keçmiş ilə birləşdirilirdi. Bu hökmdarlardan ən başlıcaları akkad sülalələrinin çox güdrətli dövlət başçıları Sarqon və Naram-Suen olmuşdur. Onlarla bağlı yaranmış ədəbi süjetlər, çox güman ki, het dilinə tərcümə olunmuş və Hattusa arxivlərində saxlanmışdır. Keçmişin təsadüfi hadisələr sırasından yox, bu hadisələrin əlaqələndirilməsi ilə qabaqcadan müəyyən edilməsindən (alın yazısı) ibarət olması ideyasını hetlər özlərinə məxsus tərzdə ifadə etmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, akkad hökmdarları təkcə öz şahlıqlarının əzəmətinə görə yox, həm də onun dəhşətli süqutuna görə mədh edilirdilər. Belə ki, İkiçayarasında mövcud olan təsəvvürlərə görə insanların taleyi alın yazılarından (tanrının qabaqcadan müəyyən etməsindən), onların qarşılıqlı münasibətlərindən (qisas, inciklik) və tanrının verdiyi əvəzdən (mükafat və ya cəza) asılı olub. Tanrı iradəsinin əhəmiyyətini onlar inkar etməsələr də, bütün bəlalərin kökünü tanrıların qəzəbi ilə deyil, insanların zəifliyi və qüsurlu həyat tərzii ilə izah edirdilər.

«Urşunun müdafiəsi haqqında rəvayət»də göstərilir ki, hökmdarın uğursuzluğunun səbəbi nə tanrılarda nə də onları yarıtmayan hökmdardadır, bunun günahı, hətta öz əmrlərinin belə yerinə yetirilməsinə nəzarət edə bilməyən sərkərdələrdədir. Bu fikir, çox güman ki, o dövrün sərkərdələrinə aid ola bilməzdi, çünki, Qədim şet hökmdarları həmişə keçmiş qaydalara riayət etmişlər.

Qədim het ədəbiyyatı. Qədim het ədəbiyyatının müxtəlif

dövrələrində müəyyən qədər dini-əsətiri xarakter daşıyan, müəyyən qədər də real həyatla bağlı olan bir sıra çox maraqlı nəğmələr, falabaxma şerləri, tarixi hadisələri əks etdirən bədii əsərlər yaranmışdır. Qədim het əsətiri ilə bağlı şerlərdən birində Teşub, Taşmışu və İştardan bəhs olunur:

Əl-ələ tutub Hazzi Dağına çıxdılar.

Kummiya xaqanı üzünü sürtdü qorxunc qayaya.

Ağlı darmadağın olmuşdu qorxunc qayanı görüncə.

Teşub yerə çökdü

İki gözü iki çeşmə.

Ağlaya-ağlaya dedi ki:

«Düşmənin qəddarlığına kim dözə bilər artıq?

Kim vuruşmağa davam edə bilər?

Kim dözə bilər artıq bu qədər dəhşətə?»

İştar Teşuba dedi ki:

«Sevimli qardaşım bilmir, ya da bilmək istəmir

Ancaq igidliyin on qatı verilmiş ona».

Het poeziyasının mövzu dairəsi olduqca geniş və rəngarəngdir. Burada dini-əsətiri dünyagörüşlərin bədii ifadəsi ilə yanaşı, zəngin məişət və təbiət təsvirlərinə, müharibə, dostluq, xəyanət, məhəbbət və s. mövzulara da geniş yer verilmişdir. Bizim dövrümüzə qədər gəlib çatan epik nümunələrdən başqa, kiçik həcmli lirik-intim şer parçaları, xüsusilə diqqəti cəlb edir. Ola da bilər ki, bu əsərlərin bir qismi hansısa epik dastanların parçaları olub, ancaq onlar mövcud formalarında da müəyyən bədii əhəmiyyət kəsb edirlər. Bu bədii nümunələr içərisində «Bütün tanrıların atası Kumarbi», «Teşub, Taşmışu və İştar», «İştara ithaf», «Teşubun Taşmışuya dava təklifi», «Bilici Eanın açıqlaması (Ubelluriyə)», «Ubellurinin şikayəti», «Qızıl ırmaq», «Kumarbi», «Ziyafət günü», «Tanrılara müraciət», «Fırtına tanrısı», «Qorxu nəğməsi» kimi əsərlər, xüsusilə diqqəti cəlb edir.

«Fırtına tanrısı» şerində maraqlı bir əsətir motivi təsvir edilməklə yanaşı, real təbiət və məişət səhnələri xüsusi məharətlə təsvir olunmuşdur:

*Sis pəncərələri örtüdü, evi duman bürüdü:
Ocaqda kötöklər için-için yanırdı artıq;
Tanrılar, taxtlarında əzilmiş kimi idilər,
Qoyunlar ağılda, inəklər öz ağıllarında
Zülm altına girmişdilər sanki...*

Salnamələr və vəsiyyətlər. Het ədəbiyyatında qədim hökmdarların adlarından tərtib olunmuş salnamələr və vəsiyyətlər də əhəmiyyətli yer tutur. Bunlardan I Hattusilisin Salnaməsi və Vəsiyyətnaməsini və Telepinusun müraciətini göstərmək olar. I Hattusilisin «Siyasi vəsiyyət» janrında yazılmış «Salnaməsi»ndə hökmdarın tanrıların himayəsi altında göstərdiyi şücaətləri təsvir olunmuşdur. Mətnin bir parçasında hökmdarın Mursilini oğulluğa götürməsindən və onun varis kimi hazırlamasından bəhs edilir: «Böyük hökmdar Labarna (Bu hökmdarın əsl adıdır, Hattusili adını isə o, çox güman ki, Hattus şəhərini tutduqdan sonra ləqəb kimi qəbul etmişdir) bütün orduya və əyanlara (dedi): Baxın, mən xəstəyəm. Bu gənci mən sizə Labarna kimi elan edərək (demişdim): «Qoy o, taxta çıxsın!». Mən, hökmdar, onu öz oğlum adlandırdım, bağrıma basdım, ucaltdım onu, daim onun qayğısına qaldım. Ancaq o, layiqli gənc olmadı, o, göz yaşları axıtmadı, mənə can yandırmadı, soyuq və ürəksiz oldu. Mən, hökmdar, əmr etdim ki, onu mənim yatağıma gətirsinlər (və dedi): «Qoy, (bundan sonra) heç kim ögey oğul kimi öz bacısının oğlunu tərbiyə etməsin! Hökmdarın sözləri onun ürəyinə yol tapmadı, ancaq anasının, o ilanın sözləri onun ürəyinə yol tapdı»... Kifayətdir! Artıq o, mənim oğlum deyil! O zaman onun anası inək kimi böyürməyə başladı: «Diri-diri mənim bətnimi parçaladılar! Oğlumu məhv etdilər və sən isə onu öldürəcəksən!». Məgər mən, hökmdar, ona hər-hansı bir pislik etmişəm?... Mən, oğlum Labarnaya ev bağışlamışam; mən ona çoxlu (əkin sahəsi) bağışlamışam, mən ona çoxlu (qoyun) bağışlamışam. Qoy o, indi yeyib-içsin. [Əgər o, özünü yaxşı apararsa], şəhərə gələ bilər; yox əgər araqarışdıran kimi çıxış edəcəksə, onda gəlməsin, qalsın (evdə)].

Telepinusun cədvəlində isə hökmdarın məclisə müraciəti verilmişdir. Mursili salnaməsinin girişində deyilir: «O zaman ki,

mən Günəş, atamın taxtına çıxdım, mənə müharibə elan edən hər-hansı düşmən ölkəsinə ayaq basmazdan əvvəl, mənim ilahəm, ilahə Günəş Arinnanın bütün bayramlarına getdim və onları bayram etdim, əllərimi açaraq mənim xanıma, ilahə Günəş Arinnaya dedim: «İlahə Günəş Arinna, mənim xanıma, məni əhatə edən, qonşu ölkələr, məni uşaq adlandırır və mənə hörmət etmirlər və daim sənə torpaqlarını ələ keçirməyə çalışırlar, ey Günəş ilahəsi, mənim xanıma, qəzəbini göstər onlara və mənim xatirəmə bu düşmən ölkələri məhv et». Və ilahə Günəş Arinna mənim dualarımı eşitdi və mənə köməyə gəldi, atamın taxtında oturduğun vaxtdan başlayaraq düz on ildir ki, mən bütün düşmən ölkələri tutdum və talan etdim».

Fallar və dualar. Qədim het ədəbiyyatında fal mətnləri də geniş yer tutur. Belə fal mətnlərindən birində I Sarqonun varisi Naram-Suen haqqında bir əfsanədən bəhs edilir və deyilir ki, bir neçə dəfə dalbadal davada məğlub olan hökmdar fala baxaraq müəyyən etməyə çalışır ki, onunla vuruşanlar kimdir – insanlar yoxsa tanrılar. Falın qaydasına görə qula bıçaq batırır və qanın çıxmasına görə falın nəticəsini müəyyən edirdilər.

Het ədəbiyyatında dualar da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hökmdar II Mursilisin «Nəticə Kitabı»nda toplanan dualar bədi əhəmiyyət kəsb edən belə əsərlərdən biridir. Bu dualar daha çox «Tövrat»da verilən mətnlərə bənzəyir. Burada Mursilis Misir vəbasından bəhs edir və göstərir ki, oğul atasının etdiyi günahlarına görə cavab verməlidir. Bunun üçün o, ibadət etməli, dualar oxumalıdır. «Bibliya» rəvayətinə oxşayan belə duaların birində deyilir: «Quş öz qəfəsinə qayıdır və qəfəs onu ölümdən xilas edir. Yaxud, əgər bir qulun vəziyyəti müəyyən səbəb üzündən ağırlaşırsa o, yalvararaq ağasına müraciət edir. Və onun ağası onu eşidir və ona rəhm göstərir: o şey ki, onun üçün ağır idi, ağası onu yüngülləşdirir. Yaxud qul hər-hansı pis iş görürsə, ancaq bu günahını ağasının qarşısında boynuna almırsa, onda ağa onunla necə istəsə davrana bilər. Yox elə ki o, günahını boynuna aldı, onda ağanın ürəyi yumşalır və ağa onu artıq cəzalandırmır. Mən isə atamın etdiyi günahı öz günahım hesab etdim, bu həqiqətdən də belədir, mən etdim bunu».

Het və hurri ədəbiyyatının araşdırılması e.ə. III-I minillik

lərdə Cənubi Aralıq dənizi ətrafında yerləşən xalqların yaratdıqları bədii ədəbiyyatın inkişaf tarixini öyrənməklə yanaşı, eyni zamanda bu ədəbiyyatın İkiçayarası və Qədim yunan ədəbiyyatları ilə əlaqələrinin də müəyyən edilməsinə şərait yaradır.

Uqarit-Finikiya ədəbiyyatı

E.ə. III-II minilliklərdə Aralıq dənizinin şərq sahilinin şimal hissəsində (müasir Livan və Suriyanın bir hissəsi) sami hanaan tayfalarına daxil olan finikiyalılar yaşamışdır. Onlar bu ölkəni Hanaan adlandırırdılar. Sonralar yunanlar və romalılar bu ərazini Finikiya adlandırmışlar. Finikiyanın torpaqları çox məhsuldar olmuşdur. Bu ərazini əhatə edən sıra dağların ətəkləri əkinçilik üçün yararlı idi. Aralıq dənizinin mülayim havası, qışda fasiləsiz yağan yağışlar və yayın isti, quru iqlimi burada bol taxıl, zeytun, üzüm və digər meyvələr yetişdirmək üçün yaxşı şərait yaradırdı. Əlverişli coğrafi mövqeyinə və məhsuldar torpaqlarına görə Finikiya tez-tez xarici qəsbkarların hücumlarına məruz qalırdı. Güclü ordusu və inkişaf etmiş dövlətçilik ənənələri olmadığına görə finikiyalılar bu hücumların qarşısını ala bilmirdilər. Finikiyada ayrı-ayrı şəhər-dövlətlər mövcud olmuşdur. Bu şəhər – dövlətlər isə böyük hərbi yürüşlər keçirmək və güclü orduların qarşısını kəsmək qüdrətinə malik deyildilər. Bu ərazilərdə finikiyalılarla yanaşı, başqa xalqlar da yaşamışdır. Sonralar finikiyalıların bir hissəsi yerli xalqlarla qaynayıb-qarışmışdır.

Finikiyalılar, əsas etibarilə, ticarətlə və mal mübadilə etmək yolu ilə yaşayırdılar. Finikiya, ilk növbədə özünün qiymətli şüşəsi, bərbəzəkli parçaları və zinət əşyaları ilə məşhur olmuşdur. Bundan başqa, Finikiya Livan dağlarının ətəklərində bitən sidr və sərv ağacları hesabına da var-dövlət qazanırdı. Qədim dövrlərdən başlayaraq Finikiyanın ticarət mərkəzi Bibl şəhəri olmuşdur. Biblin ilk növbədə Qədim Misirlə qızgın ticarət əlaqələri olmuşdur. Artıq, e.ə. III minillikdə Bibldən Misirə taxta (ağac), qatran, metallar, lacivərd aparılır, Misirdən Biblə isə papirus, daş və keramikadan hazırlanmış qab-qacaq və zə-

rgərlik məmulatları gətirilirdi.

Finikiyalılar, xüsusilə də gəmiqayırma sahəsində böyük nailiyyətlər əldə etmişdilər. Onlar gəmiləri ağacdan düzəldirdilər. Yelkənləri xüsusi dirəklərə bərkidilirdi. Əsas etibarilə «tarşiş gəmiləri» məşhur olmuşdur. Finikiyalılar Cənubi İspaniyanı Tarşiş adlandırırdılar. Kiçik gəmilərin, xüsusilə də balıqçılıq gəmilərinin qabaq tərəfində at fiquru olduğuna görə onları «at» adlandırırdılar. Bu gəmilər mülki gəmilər idi. Bunlardan başqa burada iri həcmli hərbi gəmilər də var idi. Finikiyalılar mahir dənizçilər olmuşlar. Bu dənizçilərin şöhrəti o qədər böyük olmuşdur ki, hətta e.ə. IV əsrdə Misir fironu II Nexo finikiyalılara Afrika qitəsinin ətrafına səyahət etmək tapşırığı vermişdir. Finikiyalılar Misirdən Qırmızı dənizə çıxmış, üç ildən sonra isə Aralıq dənizindən Misirə qayıtmışlar. Bundan düz min il əvvəl isə Misir fironu III Tutmos finikiyalılara Nil çayında səyahətə çıxmaq üçün gəmi düzəltməyi sifariş vermişdi.

Finikiyada dəniz quldurluğu da çox geniş yayılmışdı və bu onların yaşayışı üçün bir vasitə olmuşdu. Ağır dənizçilik həyatı, ticarət və quldurluq finikiyalıları mətin, qorxmaz, mübariz, nizam-intizamlı etməklə yanaşı, eyni zamanda onlarda kələkbazlıq, fırıldaqçılıq, haqq-hesabda dəqiqlik və yeni şəraitə tezliklə uyğunlaşmaq xüsusiyyətlərini də formalaşdırmışdır.

Müxtəlif dövrlərdə yadelli işğalçıların hakimiyyəti altında olmasına baxmayaraq, Finikiyanın ayrı-ayrı şəhər-dövlətləri Şərqi ölkələri ilə Aralıq dənizinin qərbində yerləşən ölkələr arasında əlaqə yaradaraq, ticarət mərkəzləri olmaqda davam etmişdir. Finikiya dənizçiləri və tacirləri fırtınalı dənizlərdə üzərək ən uzaq ölkələrin sahillərinə qədər gedib çıxırdılar. Karfagen dənizçiləri Hannon və Hamilkon – biri öz gəmilərini uzaq bugünkü Kamerun sahillərinə, digəri isə Avropa boyu üzüb gedirdi.

E.ə. 333-332-ci illərdə Makedoniyalı İsgəndərin orduları Finikiyaya girir. Finikiya şəhərlərinin bir çoxu yeni hökmdarın hakimiyyətini xoşluqla qəbul edir. Yalnız Tir şəhəri, adada yerləşdiyinə və güclü donanması olduğuna görə qapılarını İsgəndərin üzünə açmaq istəmir. Bir neçə ay davam edən mühasirədən sonra, İsgəndərin əsgərləri sahillə ada arasında keçid düzəldir.

lər və şəhəri tuturlar. Sonralar bu keçidin ətrafları dəniz lili və torpaqla dolduğundan hal-hazırda müasir Livan şəhəri Sur – qədim Tir indi adada deyil, yarımada yerləşir. Makedoniyalı İsgəndər öldükdən sonra, onun yaratdığı möhtəşəm dövlət dağıldı və Finikiya Misir hökmdarları – Ptolomeylərlə suriyalı sələvkiilər arasında «nifaq alması» oldu. Son nəticədə bu mübahisə sələvkiilərin xeyrinə başa çatdı.

Finikiyalıların dünya sivilizasiyasına bəxş etdiyi nemətlərdən biri də – onların kəşf etdiyi xüsusi yazı sistemi olmuşdur. Bütün II minillik dövründə tacirlər sadə və rahat yazı haqqında düşünmüşlər. Ancaq bu minilliyin sonlarında finikiyalılar xətti yazı formasını yaratmışlar. Onlar, o dövrə qədər məlum olan heroqliflərin şəklini sadələşdirərək 22 işarədən ibarət əlifba yaratmışlar.

Yerləşdiyi coğrafi şəraitə görə Finikiya qədim dünyanın bir çox xalqları ilə qarşılıqlı əlaqədə və təmasda olmuş və onların mədəniyyəti də həmin xalqların güclü təsirinə məruz qalmışdır. Finikiya mədəniyyəti, xüsusilə Misir mədəniyyətinin güclü təsiri altında olmuşdur. Eyni zamanda Misir mədəniyyəti də Finikiya mədəniyyətindən qidalanmışdır. Belə ki, Misirdə bir sıra Finikiya mənşəli tanrılara sitayiş edirdilər.

Finikiyalılar yaxın cənub qonşuları olan yəhudilərlə də sıx bağlı olmuşlar. Bu bağlılıq daha çox Tir şəhərinə aid olmuşdur. E.ə. X əsrdə Tir hökmdarı Hiram və İsrailin yəhudi hökmdarı Solomon (Süleyman) bir-biri ilə ittifaq yaradırlar. E.ə. XIII əsrdən başlayaraq, yəhudilərin məskunlaşdığı Fələstin, o vaxta qədər hanaanların vətəni olmuşdur. Yerli əhalinin bir hissəsi öz yerlərində qalaraq gəlmələrlə qaynayıb-qarımış və onlara güclü təsir göstərmişdir. Əslində, yəhudilər elə finikiyalılarla eyni mədəni dairəyə daxil olmuşdur. Bu isə öz növbəsində həmin xalqlar arasında əlaqələrin daha intensiv olmasına şərait yaratmışdır. Yəhudi dini və əsatiri burada təkallahlılıq yaranana qədər finikiyalıların dini və əsatiri ilə çox oxşar olmuşdur.

Hələ lap qədim dövrlərdən başlayaraq finikiyalılarla yunanlar arasında fəal münasibətlər yaranmışdır. Yunanlar Finikiyadan yazı sistemini mənimsəməklə kifayətlənməmişlər. Onlar, əvvəlcə Finikiyanın Bibl şəhərindən Misir papiruslarını al-

mağa başlamış, sonra isə bu papiruslar üzərində müxtəlif mətnlər yazmağa başlamışlar. Beləliklə, yunan dilində «biblion» kəlməsi yaranmışdır və qədim yunan dilində «kitab» mənasını ifadə edən «Bibliya» sözü də belə meydana gəlmişdir. Yunan-Finikiya əlaqələri, xüsusilə Kiprdə daha geniş olmuşdur. Adanın cənubunda Finikiya şəhərləri, başqa hissəsində isə yunan şəhərləri yerləşirdi. Bəzi şəhərlərdə isə finikiyalılarla yunanlar bir yerdə yaşayırdılar.

Bir sıra əsətlər süjetləri çox güman ki, məhz Kipr vasitəsi ilə Finikiyadan Yunanıstana keçmişdir. Finikiya təsirləri daha çox məhəbbət və gözəllik ilahəsi Afrodita və igid qəhrəman Herakl obrazlarında müşahidə olunur. Artıq e.ə. VI əsrdə yunanlar qəti olaraq Herakl Finikiya tanrılarında biri olan Melkartla eyniləşdirirdilər. Yunanlar çox erkən vaxtlardan başlayaraq Finikiya tanrısı Adonisi özləşdirmiş və onun bayramını keçirtmişlər. Yunanlar özləri də etiraf edirlər ki, məşhur Fiv şəhərinin banisi finikiyalı Kadm olmuşdur. Bu həmin o Kadmdir ki, bacısı Avropanı axtara-axtara Yunanıstana gəlib çıxmışdır. Bundan başqa şərab, şərabçılıq və şadyanalıq tanrısı Dionisin anası Semela da həmin bu Kadımın bacısıdır.

Makedoniyalı İsgəndərin istilasından sonra finikiyalılarla yunanların əlaqələri daha sıxlaşmışdır. O zaman makedoniyalı əsgərlərlə yanaşı, yüngül həyat və uğur qazanmaq arzusu ilə adi yunanlar dəstə-dəstə axışb Finikiyaya gəlməyə başlamışdılar. Bu yunanlar Finikiya şəhərlərində məskən salaraq buralarda yaşamağa başlayır və Finikiya mədəniyyəti, incəsənəti və Finikiya tanrıları ilə daha yaxından tanış olurdular. Yunanlarla çiyin-çiyinə yaşayan finikiyalılar uşaqlarına yunan adları qoyur, daha çox yunan dilində danışıq və bəzən də öz dillərini unudurdular və beləliklə də yunan mədəniyyətini qəbul edirdilər.

Yunanlar da öz növbəsində Finikiya mədəniyyətinin təsirlərinə məruz qalırdılar. Kiprin Kiti şəhərindən olan finikiyalı Zenon Afinaya köçmüş, xüsusi qurğularla təchiz olunmuş yerlərdə – ayaq üstə öz şagirdlərinə dərs keçmişdir. Buradan da qədim Yunanıstanda çox geniş yayılmış stoizim fəlsəfəsi yaranmışdır ki, onun da kökü finikiyalıların dünya haqqında təsəvvürləri ilə bağlı olmuşdur. B.e. I və yaxud II əsrlərində Fi-

nikiyanın Bibl şəhərindən çıxmış **Filon** «Finikiya tarixi» əsərini yunan dilində çap etdirmişdir. O, yazırdı ki, bu əsəri Finikiya dilindən tərcümə etmişdir. Bu əsərin finikiyalı müəllifi isə Filondan çox-çox əvvəl yaşamış Berit (Beyrut) şəhərindən olan müdrik **Sanhunyaton** olmuşdur. Mütəxəssislər arasında Sanhunyatonun tarixi şəxsiyyət olub-olmaması uzun müddət mübahisəyə səbəb olmuşdur. Məşhur alman alimləri **Vilhelm Baudissin** və **Otto Qruppe** bu Finikiya müdrikinin mövcudluğunu qəti şəkildə inkar etmişlər. Rus alimi **B.A.Turayev** də bu fikirlə razılaşmış və hesab etmişdir ki, Filon öz əsərini uydurma bir şəxsin adına yazmışdır. Ancaq o, hansısa finikiyalı bir müəllif tərəfindən bu əsərin yazılmasını da istisna etmirdi. Başqa bir alman alimi – Henrix Evald isə Sanhunyatonun mövcudluğunu qəbul etmişdir.

Filon və başqa qədim müəlliflərin yazdıqlarına görə Sanhunyaton bir neçə əsər yazmışdır, lakin həmin əsərlər bizim dövrümüze qədər gəlib çatmamışdır. Adətən, Sanhunyatonun Berit hökmdarı Abelbaalın dövründə (e.ə. XII-XI əsrlər) yaşadığı söylənir.

Keçən əsrin əvvəllərində Suriya ərazisində tapılan tarixi abidələr və onların içərisində olan mətnlər dünyaya, bəşəriyyətdə məlum olmayan yeni bir mədəniyyət bəxş etdi. Bu mətnlər Uqarit şəhərində tapıldığına görə Uqarit mətnləri adlanır. Sonrakı araşdırmalar nəticəsində məlum oldu ki, Uqarit dili Finikiya dili deyil və daha çox amori dilinə yaxındır. Amorilər e.ə. II minillikdə Suriya ərazisinin böyük bir hissəsində yaşamışlar. Amorilərin bir hissəsi köçəri həyat sürmüş, digər hissəsi isə şəhərlərdə yaşamış və Uqaridə məskunlaşmışlar. Əslinə qalsa, Uqaridə müxtəlif tərkibli tayfalar yaşasalar da burada Amori ünsürü üstünlük təşkil etmişdir. Amorilər və finikiyalı hanaanlar qohum xalqlar olmuşlar (azərbaycanlılarla Anadolu türkləri kimi). Onların dilləri sami dillərinin şimal-qərb qrupuna daxil olmuşdur. Onların mədəniyyətləri də çox yaxın olmuşdur.

Hanaanların və amorilərin dini-əsatiri sistemlərinin xarakterik cəhətlərindən biri müəyyən dini mərasimlərdə ifa olunan və məbədlərdə qorunub saxlanan müqəddəs mətnlərin olmasıdır. Məlum olduğuna görə Karfagendə kitabxana olmuşdur.

Çox güman ki, Finikiyanın Tir və Bibl şəhərlərində də kitabxanalar olmuşdur və bütün bu kitabxanalarda müqəddəs dini-əsətiri mətnlər toplanmışdır.

Son zamanlar Qədim Uqaridə (Finikiyanın şimalı) tapılmış mixi yazılar, II minilliyin ortalarında yaranmış sami dilli – Uqaridə ədəbiyyatı və xüsusilə də Finikiya ədəbiyyatının başlıca istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə imkan yaratmışdır.

Bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatan Uqaridə abidələri başlıca olaraq poetik formada yazılmış folklor əsərlərindən (epos, əsətir), mərasim nəğmələrindən və tanrılara həsr olunmuş himnlərdən ibarətdir. Bu mətnlər daha çox dini xarakter daşıdığından, bir qayda olaraq onların yaradıcıları və ifaçıları din xadimləri – kahinlər olmuşdur. Bəzən bu kahinlər həmin mətnlər üzərində düzəlişlər aparır, onlara yeni məzmun və mənalar veririrdilər. Bu abidələrin böyük bir qismi hökmdar Nikmaddunun dövründə yaranmışdır. Uqaridə poemaları yazılmış lövhəciklərdə verilmiş qeydlərə bu yazıları Elimilk (İlimilku) adlı bir mirzə qələmə almış, baş kahin Attinparları işə onları ifa etmişdir.

Əsətirlər. Əfsanələr. Rəvayətlər

Uqaridə tanrıları. Uqaridəliklərin inandıqları tanrıların sayını dəqiq söyləmək çətindir. Bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatan Uqaridə mətnlərində müxtəlif dərəcəli və çoxsaylı tanrı və ilahələrin adları çəkilir.

Uqaridə baş tanrı İlu olmuşdur. Bu ad Uqaridə dilində elə «tanrı» deməkdir. Lakin əslində o, baş tanrının adı kimi işlənir. O, ali hökmdardır. Uqaridəliklərin təsəvvürlərinə görə o, tanrıların və insanların hökmdarı olmuş, dünya-ələmi yaratmışdır. Onu hətta həyatın yaradıcısı da adlandırırdılar. İlu bütün tanrıların və ilahələrin, insanların və canlıların, eləcə də kainatın əcdadı kimi də təqdim olunurdu. O, yalnız hökmdar deyil, eyni zamanda hakimiyyətin himayədarı idi, ona görə də hər bir hökmdar İlunun «nökəri» və «oğlu» sayılırdı.

İlu taxtda oturmuş, qüdrətlilik rəmzi kimi başında öküz buyuzlu tacı olan nəhəng qoca şəklində təsvir edilir. O, müqəddəs suyun mənsəbində, iki okeanın – yer və səmanın

mərkəzində yerləşən müqəddəs dağda yaşayır. Öz yaşayış yerində İlu tanrılarının toplantılarına başçılıq edir, onların şərəfinə ziyafətlər təşkil edir, öz taxtından onlara əmrlər göndərir, məsləhətlər verir. O, müdriklik və rəhmdillilik mücəssəməsidir. O, qüdrətli tanrıdır. Qüdrətilik rəmzi kimi ona öküz deyə müraciət edirlər.

Uqarit mətnlərində ata tanrı haqqında da bəhs olunur. Sox güman ki, bu uqaritlilərin ilkin tanrısı olmuş, sonralar İlu onu məğlub edərək yerinə keçmişdir.

İlunun arvadı **Asiratudur**. Onu bəzən adicə olaraq İlatu kimi də adlandırırlar. İlatu «ilahə» deməkdir. Çox vaxt onun adına «dəniz» təsbihini də əlavə edirlər. Ola bilsin ki, burada «dünya dənizi» nəzərdə tutulur və Asiratu bütün dəniz aləminə himayədarlıq edir. İlunun ikinci arvadı bakirə Rahmayudur. Rahmayunun adı daha çox ovçuluqla əlaqədar çəkilir. İlunun və onun bu arvadlarından olan uşaqları – Şaxaru və Şalimu məhsuldarlıq tanrılarıdır və onlar ulduzlara nəzarət edirlər.

Əslində isə nə İlu, nə də onun arvadları dünyanı idarə etmirdilər: Onlar ali hökmdarlar kimi insanlardan və digər tanrılardan ucada dayanırdılar. Dünyanı idarə etmək üçün isə İlu öz nəslindən olan başqa bir tanrını təyin edirdi. Onun varisləri isə insanlar və tanrılara hökmranlıq etmək üçün bir-birləri ilə mübarizə edirdilər. Beləliklə, Uqarit tanrıları bir-birinə düşmən olan iki qrupa bölünür: bir qrupa Yammu, Astaru, Mutu, digəri-nə isə – Balu Anatu, Kotaru-va-Hasisu və Şapaşu daxildir.

Yammu – dəniz və ümumiyyətlə, su ünsürünün tanrısıdır. İlu su altında yaşadığına görə Yammu onun sevimlisidir. Astaru uqaritlər arasında elə də böyük nüfuzə malik olmamışdır. O, səhra tanrısı idi və mədəni həyata qarşı çıxırdı. Hətta bir müddət o, dünya üzərində hökmranlıq etmək fikrinə düşmüşdü, ancaq taxt ona çox böyük olduğundan biabırçılıqla oranı tərk edib getmişdi.

Mutu yeraltı dünya və ölüm tanrısı sayılırdı. O özü yeraltı dünyaya keçidi ifadə edən və dərədə yerləşən Hamray şəhərində yaşayır. Bu şəhərə getmək üçün dünyanın axırında yerləşən Tarquziza və Tarrumaqi dağlarını keçmək lazımdır. Bundan sonra isə Hamrayın yaşadığı yeraltı dünyaya enmək mümkün olur.

Hamray sözünün mənası – «göz yaşları axıdılan yer» deməkdir. Mutu nəhəng varlıqdır. Onun üst dodağı göyə, alt dodağı yerə çatır. O, yaxınlığında olan, hər şeyi udur. Mutunun hakimiyyətinə yalnız insanlar deyil, tanrılar da daxildir.

Uqarit əsətiri-dini sistemində başlıca yerlərdən birini Güclü ləqəbli Balu tutur. Balu «hökmran» deməkdir. Balu İlunun deyil, Daqanunun oğludur. O, yağış, şimşək və ildırım tanrısıdır. Balu da başqa tanrılar kimi İlunun başçılığını qəbul edirdi. Ancaq eyni zamanda onunla çəkişirdi. Bu çəkişmələrdə adətən günah İluda olurdu. Balunun dünyanı idarə etməsi İlunu təmin etmirdi.

Ümumiyyətlə, bütün çətin vəziyyətlərdə Balu insanlara yardım edir.

Balunun ən yaxın köməkçisi – **Anatudur**. Bəzən onu Balunun bacısı adlandırırdılar. Anatu – eyni zamanda həm bakirə qız, həm də anadır. Öküz Balunun sevgilisi Anatu çox vaxt inək şəklində təsvir edilirdi. Bəzən isə onu quş şəklində, əsasən isə dişi qartal şəklində də təsvir edirdilər. Anatu əsasən lüt qadın şəkilində şirin belində mübariz görkəmdə təsvir olunur.

Kotaru-va-Xasisu (göyçək-və-müdrək) – sənətkarlıq tanrısıdır. O, Balu üçün saray tikir. O, metal əridir, mebel, qab-qacaq, bərbəzək və silah hazırlayır. O, həm də sehrbazdır və Balu üçün iki sehrlə (dəyənək) çubuq hazırlayıb ki, ona döyüş zamanı kömək etsin. O, Uqaritdə deyil Kritdə yaşayır. Uqarite və Memfisə bütün yadelli mallar məhz buradan gəlirdi.

Finikiya tanrıları. Finikiyalılar da uqaritlərin inandıqları tanrılara inanırdılar. Ancaq bu tanrıların adlarını onlar öz dillərinin qaydalarına uyğun tələffüz edirdilər. Belə ki, İlunu – El, Balunu – Baal və s. adlandırırdılar. Finikiyalılar və uqaritlər yaxın və qohum xalqlar olsalar da bir-birlərindən fərqlənirdilər.

Finikiyada da baş tanrı **El** olmuşdur. O, idarə etmirdi, hökmranlıq edirdi. Əyalətlərdə Elin vəzifəsini başqa tanrılar icra edirdilər. Belə tanrılardan biri Baal-Şamim (səmanın hakimi) idi. Bu tanrı Finikiya tanrıları içərisində ən yüksəkdə dayanırdı. Onun iqamətgahı yerdən çox-çox yüksəklərdə yerləşirdi. Deyilənə görə ən qədim tanrılardan olan Baal-Şamim dənizlə və dənizçiliklə bağlı idi. O, bütün tanrılara başçılıq edirdi. Finikiyalı-

lar Baal-Şamimlə yanaşı başqa tanrılara da inanmışlar. Bunlar **Baal-Malaki** və **Baal-Tsafondur**.

Sami dil qrupuna daxil olan xalqların əksəriyyətinin, o cümlədən də finikiyalıların əsas tanrılarından biri də **Astarta** olmuşdur. İkiçayarasında onu **İştar** adlandırırdılar. Finikiyada bu tanrı daha populyar olmuş və təsadüfi deyil ki yunanlar bu ərazini başdan-başa Astartaya həsr olunmuş ərazi adlandırmışlar. O, çoxsaxəli və çoxtərəfli tanrı olmuşdur. Hətta, deyilirdi ki, onun simasında min tanrının fərdi yerləşib.

Məhsuldarlıq, məhəbbət və artım tanrısı olduğuna görə onun təsviri də müxtəlif olmuşdur. Bir qayda olaraq onu, döşlərini tutan lüt qadın şəklində təsvir edirdilər. Finikiyalılar da Astartanı bakirə qız və ana kimi təqdim edirdilər. O, Elin arvadlarından biri olmuşdur və ona yeddi qız doğmuşdur ki, bunlardan biri də **Tinnit** olmuşdur.

Finikiyada Elin oğlu **Baal-Hammona** da inanmışlar. O, günəş tanrısı idi və uca göylərdə məskən salmışdı. Uzun zaman günəş haqq-ədalət və düzgünlük tanrısı sayılmışdır. Baal-Hammonu adətən kürə şəklində təsvir edirlər. Bu günəş rəmzidir. Bəzən isə onu yaşlı qoca şəklində də təsvir edirdilər.

Elin qızı ilahə **Anatdır**. O da çox qədim ilahələrdəndir. O, daha çox Astartaya bənzəyir. O, məhəbbət, məhsuldarlıq, müharibə və ovçuluq ilahəsidir. Kiprdə yaşayan yunanlar onu Afina ilə eyniləşdirirdilər. Anatın bacısı və Elin qızı Şeoldur. O, yeraltı dünyanın ilahəsidir. Onun haqqında deyilir ki, hələ bakirə qız olduğu zaman atası onu öldürmüş və o, yeraltı dünyaya gedərək oranın hakimi olmuşdur. O, Elin oğlu Motun arvadı idi və ölüm tanrısı olmuşdur.

Ölüm səltənəti ilə bağlı olan tanrılardan biri də **Reşef** olmuşdur. O da çox qədim tanrıdır. Bu tanrı qədim misirlilərə də yaxşı tanış idi. O, müharibə tanrısı idi, eyni zamanda yoluxucu xəstəliklər yayırdı və onlardan xilas edirdi. Onun adı «alov, şimşək və qığılcım» deməkdir. Adətən onu elində yay tutan döyüşçü kimi təsvir edirlər. Onun oxları isə şimşəklər idi.

Həyatla ölümü birləşdirən digər tanrı isə Eşmun idi. Bu finikiyalıların ən böyük tanrısı sayılırdı. O, müalicə tanrısıdır və ölüb dirilən tanrı idi. Əsatirə görə o, hələ gənc yaşlarında olar-

kən ölür və Astarta onu dirildərək işıqlı dünyaya qaytarır. O, Kabirlərin səkkizinci qardaşı olmuşdur. Kabir qardaşları **Tsidikin** (mömin) oğulları idi. Tsidik qardaşı **Misorla** (ədalətli) yer üzündə dünyəvi və ictimai qayda-qanunları təcəssüm etdirirdilər. Bəzən, Eşmunu Tsidikin deyil, Reşefin oğlu hesab edirdilər. Eşmunun müqəddəs rəmzi ilan idi. Finikiyalılar da bir sıra digər xalqlar kimi, hesab edirdilər ki, ilan ölmür, adicə olaraq dərisini dəyişir. Hətta, finikiyalılar ilanı «xeyrxahlıq tanrısı» adlandırırdılar. Bundan başqa, **Şadrapa** da Eşmun kimi, ölüb dirilən təbiət tanrısı idi.

Elin övladlarından biri də **Yevo** (İeudu) olmuşdur. O, dənizçilik tanrısı idi. Dənizçilik tanrılarının yaradıcısı isə, Elin oğlu Bel olmuşdur. Onun nəvəsi dəniz tanrısı **Yamdır**. Yunanlar onun oğlunu Poseydonla eyniləşdirirdilər.

Elin qardaşları Səma və Yer in oğulları **Betil** və **Daqon**, Daqonun ögey oğlu isə Demarunt olmuşdur. Demarundun və Astartanın oğlu isə tanrıların yeni nəslinə aid olan **Melkart** idi. Bütün bu tanrılar və ilahələr haqqında finikiyada çoxsaylı əsəti sjuetləri, rəvayətlər və hekayələr var.

Dastanlar. Uqarit ədəbiyyatının ən məşhur nümunələrindən biri **Karatu** (Keret) haqqında dastan hesab olunur. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu dastanda e.ə. II minilliyin ortalarında yaşamış bir hökmdar sülaləsinin varisinin həyatından bəhs edilir. Dastanın baş qəhrəmanı **Karatu** ali tanrı Elin oğlu kimi verilir; burada Karatunun özü üçün gəlin gətirməyə getməsindən, tanrılar qarşısında tövbə etməsindən və onu pozmasından, onun xəstələnməsindən və sağalmasından, onun böyük oğlu ilə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmasından danışıılır. Bütün bu sjuetlər şifahi xalq yaradıcılığı üçün xarakterik olmasına baxmayaraq, Uqaritdə onlar özünəməxsus cizgilərlə verilmişdir. Karatunun gəlin gətirməyə getməsi onunla izah olunur ki, baş qəhrəmanın arvadı ölür və uşaqları məhv olur; bu zaman El onun yuxusuna girir və ona təklif edir ki, Karatu Udm ölkəsinə getsin, o ölkəni viran etsin və yerli hökmdarı məcbur etsin ki, öz qızı Maşat-Hurayı ona ərə versin. Karatu Elin bütün tapşırıqlarını dəqiqliyi ilə yerinə yetirir və nigah baş tutur. Bu səfər iki dəfə – ilk öncə Elin tapşırığı kimi, bir də həqiqətdə

baş verən hadisə kimi təsvir edilmişdir. Karatunun evlənməsi adi ailə-məişət hadisəsindən kənara çıxaraq, ictimai əhəmiyyət kəsb edən bir məsələ kimi verilmişdir. Bu səfərdə ölkənin bütün nümayəndələri iştirak edir. Karatunun evlənməsi ictimai əmin-amanlığı təmin etməlidir, bu isə o zaman mümkün olar ki, bu cəmiyyətin başçısının ailəsində əmin-amanlıq bərpa edilsin.

Dastanın başlıca epizodu – Karatunun andı ilə bağlıdır. Udm ölkəsinə gedən Karatu Sidon və Tir ilahəsi Aşeratın məbədini ziyarət edir; orada o, söz verir ki, məqsədinə nail olacağı təqdirdə ona çoxlu qızıl və gümüş verəcək. Lakin Maşat-Hurayla evləndikdən sonra Karatu verdiyi vədi unudur, buna görə də Aşerat ona xəstəliklər göndərir. Hökmdarın sərkərdələrinin də iştirakı ilə verilən qurbanlar qəbul olunmur; xəstəlik güclənir və hökmdar ölüm yatağına düşür. Kiçik oğlu və qızı onun üstündə ağlaşma qurur. Onda El gildən Şaatkatı – ölümə qalib gələn və onu qovan varlığı yaradır. O, Karatunu xilas edir. Karatu yeməyə başlayır və sağalır. Bu epizodda kiçik oğula üstünlük verilməsi diqqəti cəlb edir. Buradan görünür ki, hakimiyyətdə üstünlük kiçik qardaşa verilir və o, bacısını ağlamağa məcbur edir. Böyük oğul isə, atasının çətin anında onu ölümlə hədələyir və heç bir iş görmür.

Dastanın maraqlı epizodlarından biri də Karatunun böyük oğlunun atası ilə toqquşması səhnəsidir. Burada epos ənənələrinə uyğun olaraq oğlun hökmdarın əleyhdarlarını öz ətrafına toplayaraq onu hakimiyyətdən salmaq istəməsi təsvir olunur. Böyük oğlu Yatstsib Karatunun yanına gəlir və onu ittiham edir ki, o öz hökmdarlıq vəzifəsini layiqincə yerinə yetirməməkdə ittiham edilir: o, zorakılıq edir, yoxsulları və əlsiz-ayaqsızları qorumur; bundan başqa o, daim xəstə olur (təbiidir ki, hökmdar ancaq sağlam və fiziki cəhətdən güclü adam ola bilər). Yatstsib hakimiyyətin ona verilməsini tələb edir. Cavabında Karatu oğluna lənətlər yağdırır və tanrılardan ona ölüm diləyir. Burada mətn kəsilir, ancaq güman etmək olar ki, atanın arzusu yerinə yetir. Bu dastanda olan xəstə hökmdar motivi də diqqəti cəlb edir. Məlum olduğu kimi, sinifsiz cəmiyyət dövründə hökmdar həm də başçılıq etdiyi qəbilənin, icmanın və yaxud da dövlətin baş sərkərdəsi olurdu və bütün döyüşlərdə o, qabaqda gedirdi.

Ona görə də o, mütləq sağlam və güclü olmalı idi.

Uqarit ədəbiyyatının digər nümunələrindən biri də **Danel** və onun oğlu **Akhat** haqqında dastandır. Bu dastanın bizim dövrümüzdə qədər bir neçə parçası gəlib çatmışdır. Bu parçalarda əvvəlcə Danelin oğlu Akhatın doğulması göstərilir. Danelin xahişi ilə tanrı Kusar-i-Hasis bu uşaq üçün möcüzəli bir yay hazırlayır. İlahə Anat bu yayı görür və onu ələ keçirmək istəyir. O, Akhata bu yayın əvəzində qızıl və gümüş təklif edir və rədd cavabını alır. Bu yay ov etmək üçün Akhatın özünə lazımdır. Qoy o, Kusar-i-Hasisə hədiyyələr versin, o da əvəzində ona belə bir yay düzəltsin. Onda ilahə Akhata öz məhəbbəti ilə birlikdə ölməzlik və tanrılar arasında əbədi həyat təklif edir. Lakin Akhat yenə razı olmur: yay – kişi silahıdır, o, qadına lazım deyil. Təhqir olunmuş Anat Elə müraciət edir və Akhatın öldürülməsinə icazə alır. Bundan sonra Anat Akhatı Ablam şəhərinin ətrafına ova dəvət edir. İlahənin nökrəri Yatpan qartal cildində Akhata hücum edir və onu öldürür. Yer üzündə quraqlıq başlanır. Danel yeddi il oğluna yas saxlayır. O, öz paltarını didib parçalayır, yalvarır ki, yağış yağsın, oğlunun qalıqlarını qartalların anası Tsamalin və başqa yırtıcı quşların mədəsində axtarır, bu hadisənin şahidlərini və iştirakçılarını lənətləyir. Mətnədən məlum olur ki, Danelin qızı Puqat qardaşının qisasını alır. Bu dastanda ölüb-dirilən tanrı və ovçuluq əsətiri motivləri işlənmişdir.

Bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatan Uqarit mətnləri içərisində Nəhəng Vaal və Motun arasında olmuş döyüş haqqında poema, xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu mətnlərdən həmin poemanın iki variantı olduğunu müəyyən etmək olar. Belə ki, bir variantda El Vaalın yasını saxlayır, digərində isə Vaalın ölümünə sevinir və onun yerinə Aşerat-Yamla birgə yeni varis təyin edir. Bu mövzu «Bibliya»nın (Tora-Beş kitab) folklor ənənələrinin yazıları ilə səsleşir.

Poemada deyilir ki, Mot Nəhəng Vaalı öz evinə ziyafətə dəvət edir. Burada Mot hücum edərək Vaalı öldürür. Vaal və Motun döyüşü haqqında deyilir:

*Onlar dövələr kimi, qabaq-qabağa gəldilər [?], –
 Mot güclüdür, Vaal güclüdür.
 Onlar öküzlər kimi kəllələşdilər, –
 Mot güclüdür, Vaal güclüdür.
 Onlar ilan kimi dişləşdilər, –
 Mot güclüdür, Vaal güclüdür.
 Onlar yürək [atlar] kimi toqquşdular, –
 Mot aşdı, Vaal aşdı.*

El və onun arvadı Aşerat-Yam Vaalın yerinə tanrı Astan hökmdar və dünyanın hakimi təyin edirlər. Buna baxmayaraq, yaradıcı ilahə Anat Vaalın qalıqlarını toplayır, onun yasını saxlayır və ona dəfn qurbanları kəsirlər. Sonra o, Motu məğlub edir və parçalayır, onun bədəninin parçalarını isə yer üzərinə səpələyir. Vaal dirilir və yenidən öz hökmranlığına qaydır. Göründüyü kimi, burada da hər il ölüb yenidən dirilən təbiətin əsəti-ri obrazı ifadə olunmuşdur.

Bir sıra mətnlərdə «evin» – Vaal məbədinin tikilməsi təsvir edilmişdir. Bu variantlardan birində deyilir ki, Vaal qətlər törətmək və ölkəni tar-mar etməklə əylənən Anatı öz evinə qonaq çağıraraq bildirir ki, o özünə misli-bərabəri olmayan nəhəng bir ev tikmək istəyir və təklif edir ki, o, Eldən razılıq alsın. Anat Elin yanına yola düşür. Burada başqa bir süjet də verilir: Anat və Vaal birgə Elin arvadı Aşerat-Yamın yanına gedirlər və onun rəğbətini qazanırlar. Aşerat-Yam düşməndən dosta çevrilir və Elə təlqin edir ki, onlara evi tikməyə icazə versin. Vaal Kusal-i-Hasisi yanına çağırır və o, qiymətli daş-qaşlarla bəzədilmiş, qızıl və gümüşdən bir ev tikir. Düşmənlərindən qorxan Vaalın tapşırığına görə ev əvvəlcə pəncərəsiz tikilir, sonra təhlükənin olmadığını gören Vaal bu evə yenidən pəncərələr açdırır. Bundan sonra Vaal özünü bütün tanrıların və insanların hakimi elan edir. Poemada insanlarla yanaşı tanrıların da daxili aləmi, hiss-həyəcanları yüksək poetik təsvirlərlə verilmişdir. Elin kədəri onun keçirtiyi yas mərasimində belə təsvir olunur:

*Onda Ədalətli, Rəhmdil El,
 Taxtdan durdu və kürsüdə oturdu,*

*Kürsüdən isə durub torpaqda oturdu.
O, yas torpağını öz başına tökdü,
Alnını külə batırdı.
Paltarını yas örtüyü ilə örtüdü,
Dərisini daşla cızdı,
Hörüklərini qayçılarla kəsdi,
Yanaqlarını və buxağını qamışla deşdi,
Çiyinlərini bağça kimi qazdı,
Sinəsini isə dərə kimi oydu.*

Başqa bir süjetdə isə deyilir ki, El öz oğlu, dəniz tanrısı Yavt və yaxud Yam üçün ev tikdirmək istəyir. Bunun üçün El Yama təklif edir ki, Vaalı hökmranlıqdan uzaqlaşdırsın. Yamın belə ucalmasını başqa bir tanrı – Astar da istəmir. Sonra Vaalla Yamın mübarizəsi təsvir olunur: Vaal Yamı təhqir edir, Yam Eldən və tanrılar şurasından tələb edir ki, Vaalı ona versinlər. El Vaalı əsir və qul kimi Yama verməyə razı olduğunu bildirir. Qəzəblənmiş Vaal Yamın elçilərini məhv etmək istəyir, ancaq Anat və Astar ona mane olurlar. Kusal-i-Xasis Vaal üçün iki əmud hazırlayır və həlledici döyüşdə Vaal Yama qalib gəlir.

E.ə. IV əsrdə Finikiyanın Yunanıstan-Makedoniya tərəfindən zəbt olunması nəticəsində finikiyalıların dünyagörüşündə müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Bundan sonra uqarit-finikiya mədəniyyəti daha çox qədim yunan və yəhudi mədəniyyəti ilə yaxınlaşdı və müəyyən mənada bu mədəniyyət qədim Şərq və Qərb mədəniyyətləri arasında körpü rolunu oynamağa başladı.

Qədim Şərq mədəniyyətinin ikinci mərhələsi Uzaq Şərq ölkələrində yaranmış və inkişaf etmişdir. Uzaq Şərq mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan Qədim Çin və Qədim Hind ədəbiyyatları da, şumer-akkad və Qədim Misir ədəbiyyatları kimi dünya mədəniyyəti tarixinin inkişaf prosesində və formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

Qədim Uzaq Şərq mədəniyyəti Yaxın və Orta Qədim Şərq mədəniyyətinə nisbətən bir qədər gec yaranmağa başlamışdır. Qədim Uzaq Şərq mədəniyyətinə daxil olan Qədim Çin və Qədim hind ədəbiyyatları da zəngin ədəbi – estetik ənənələrə malik olmuş, dünya ədəbiyyatı tarixinə çox qiymətli bədii əsərlər

bəxş etmişdir. Bu ədəbi proses müəyyən bir mərhələdə konkret regional karakter daşısa da və müəyyən qədər konservativ məzmunlu olsa da, əvvəlcə digər Uzaq Şərq mədəniyyətlərinin, bir qədər sonra isə dünyanın başqa mədəniyyətlərinin yaranmasında və inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Yaxın Şərqdə şumer mədəniyyətinin oynadığı rolu Uzaq Şərqdə Çin mədəniyyəti oynamışdır. Çin bu ərazilərdə yerləşən və bir qədər gec formalaşan yapon, Koreya və Vyetnam mədəniyyətlərinin yaranmasında və inkişafında xüsusi rol oynadığına görə bu mədəniyyətlər arasında çox böyük yaxınlıq var. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu yaxınlıq ilk növbədə həmin xalqların oxşar və bəzən də eyni olan həyat tərzini, adət və ənənələri, dini dünyagörüşləri və yaşadıqları təbii şəraitdən irəli gəlirdi.

Məlum olduğu kimi, Vyetnam da, Koreya da, Yaponiya da həm heroqlifləri, həm də yazı üçün zəruri olan ipəyi, kağızı, mürəkkəbi və fırçası, sonra isə hətta kitab çapı sənətini Çindən götürmüşdür. Yazı ilə yanaşı bu xalqlar Çindən söz sənəti və tarixçiliyi də əxz etmişdir. Yaxın Şərqdə ərəb dili, Avropada isə latın dili kimi diplomatik, elmi və dini dil olan Çin dili Uzaq Şərqdə geniş yayılmışdır. Başqa qonşu xalqlar tərəfindən Çindən qəbul edilən konfusiçilik qaydaları, əsasən hakim təbəqənin dini dünyagörüşünün əsasını təşkil etmişdir. Məhz elə bu səbəbdən də Uzaq Şərq ölkələri ədəbiyyatlarında saysız-hesabsız ortaq obrazlara, süjetlərə, motivlərə və ədəbi janrlara rast gəlmək mümkündür. Akademik **N.İ.Konradın** fikrincə, Uzaq Şərq ədəbiyyatında, xüsusilə də Çin və Yaponiyanın Orta əsr ədəbiyyatında novella, qəhrəmanlıq eposu, fəlsəfi lirika və gündəlik janrlarında ortaq xüsusiyyətlər istənilən qədərdir.

QƏDİM ÇİN ƏDƏBİYYATI

Giriş

E.ə. II minilliyin əvvəllərində Ön Asiya və Hindistan ərazilərinin şərqində, Çinin şimalında quldarlıq quruluşu meydana gəldi. İlk insanlar isə müasir Çinin ərazisində çox-çox qədim dövrlərdə məskunlaşmağa başlamışlar. Qədim dünyanın başqa ərazilərində olduğu kimi, qədim Çində də ilk insanlar başlıca olaraq böyük çay vadilərində, yaşayış üçün zəruri olan su və münbit torpaqlar olan ərazilərdə məskunlaşmışdılar. Arxeoloji qazıntılara əsaslanaraq, demək olar ki, Qədim Çin mədəniyyəti e.ə. III minillikdə Xuanxe çayı vadisində Şan qəbilə ittifaqı dövründə yaranmış və yarandığı yerlə bağlı olaraq Yan-sao mədəniyyəti adlanmışdır.

Qədim Çin iki min ildən artıq bir müddətdə başqa ilkin mədəniyyət mərkəzlərindən təcrid olunmuş şəkildə mövcud olmuşdur. Məhz elə bu səbəbə görədir ki, başqa xalqların dillərində qədim dövrlərə aid olan Çin mədəniyyətinə aid heç bir yazılı abidəyə rast gəlmək mümkün deyil. Çinin özündə isə bunun əksinə olaraq istənilən qədər dəqiq tarixə malik olan yazılı abidə var. Bu abidələr çoxşaxəli Qədim Çin mədəniyyətini öyrənmək üçün bütün zəruri imkanlar yaradır.

Məşhur Çin filosofu **Van Çun** qədim Çin mədəniyyətini öyrənməklə yanaşı, onun müasir dövrlə əlaqələrinin əhəmiyyətindən bəhs edərək yazmışdır: «Keçmiş bilən, lakin müasir dövrdən xəbəri olmayan şəxsi mən quruda batan adama bərabər tuturam». Çin filosofu bu dərin məzmunlu hikmətli sözü ilə bütün Çin ictimai fikrinə uyğun olaraq demək istəyir ki, müasir dövrdə baş verənləri daha yaxşı dərk etmək üçün keçmişdə olanları da bilmək lazımdır.

«Çin» adı çox güman ki, Orta Asiya xalqlarından birinin – Çinlə qonşuluqda yaşayan xalqlardan birinin adından götürülmüşdür. Bu ad b.e. ilk əsrlərindən başlayaraq Çinin şimal ərazilərində hökmranlıq edən monqol mənşəli çinlilərin adı ilə bağlı olmuş və soqda-fars-tacik dilində olan «**kidan**» sözündən götürülmüşdür. Eyni zamanda, çox güman ki, bu adın e.ə. III əsrdə Çinin böyük bir hissəsində hökmranlıq edən **Tsin** (Çin) xanədanlığının adından götürüldüyü də fərz olunur. Çinlilərin

özləri öz ölkələrini bu ərazilərdə hökmranlıq edən müxtəlif xanədanlıqların adları ilə – Çjou, Şan, Tsin, Xan və bu sayaq adlarla adlandırırıldılar. Ən qədim dövrlərdə – «Orta hökmranlıq dövrü»ndə Çin «**Çjun qo**» kimi adlandırılmışdır ki, bu ad bu günə kimi qalmışdır. Bundan başqa, Çin Xalq Respublikası bu gün də daha qədim dövrlərə məxsus olan «**Xua**» («Çiçəklənən») və «**Çjun xua**» («Orta çiçəklənən») kimi də adlanır.

Qədim Çin ərazisində məskunlaşan ilk insanların etnik tərkibi hələ bu günə qədər tam müəyyən edilməmişdir. Qədim çinlilərin etnogenezini müəyyən etmək üçün ilk növbədə Çin ərazilərində aşkar edilmiş paleoantropoloji materiallara istinad etmək lazımdır. Bununla yanaşı, bu mədəniyyəti öyrənmək üçün həm də qədim Çin folkloruna və əsətlərinə də müraciət edilməlidir. Qədim dünyanın digər xalqları kimi, qədim çinlilərin də əsətlərində bu cəmiyyətin formalaşmasının ilkin çağlarında baş verən sosial-iqtisadi proseslər öz əksini tapmışdır. Bununla belə, qədim Çin mədəniyyətinin öyrənilməsində Çinin yazılı abidələri başlıca rol oynayır.

[Kitab çapı işinin geniş yayılması sayəsində Çin xalqı qədim dövrlərdə yazılmış çoxsaylı yazılı ədəbiyyat abidələri ilə yanaşı, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini də bizim dövrümüzə qədər qoruyub saxlaya bilmişlər.] Sonralar dünyanın bir çox xalqları tərəfindən sevilə-sevilə oxunan bu bədii ədəbiyyat nümunələri arasında ilk növbədə öz xəlqiliyi ilə seçilən çox qiymətli abidələr var. İlk dəfə olaraq xalq ədəbiyyatının bir sıra nümunələri, xüsusilə lətifələr, əsətlər və nağıllar XX əsrin görkəmli yazıçısı **Lu Sin** tərəfindən toplanaraq sistemləşdirilmiş və nəşr edilmişdir.

Çin ədəbiyyatı nümunələrinin toplanması, nəşri və tədqiqi dünya sitologiyasında çox ləng aparılmışdır. Bu sahədə ilk cəhdlərdən biri Rusiyada olmuşdur. Akademik **V.P.Vasilyevin** bu sahədə çox böyük xidmətləri qeyd olunmalıdır. O, 1880-ci ildə «**Çin ədəbiyyatı tarixinin очерki**» adlı kitabını çap etdirmişdir. Bundan sonra ingilis dilində **H. Caylsın** (1901) və alman dilində **V.Qrubenin** (1902) Çin ədəbiyyatı tarixi kitabları çap olunur. 1923-cü ildə **Lu Sinin** «**Təhkiyə nəsrinin tarixi очерki**» və 1932-ci ildə isə **Çjen Çjendonun** «**Rəsmli Çin ədə-**

biyyatı tarixi» adlı əsərləri işıq üzü görür. Son dövrlərdə qədim Çin ədəbiyyatının müxtəlif sahələrinin tədqiqi və nəşri sahəsində, xüsusilə, **Yuan Kenin «Qədim Çin əsətləri»** əsərini, akademik **N.İ.Konradın, B.L.Riftinin** və **E.M.Yanşınanın** qiymətli tədqiqatlarını da göstərmək lazımdır.

Qədim Çin mədəniyyətinin öyrənilməsində yeni dövrün tədqiqatları ilə yanaşı bizim dövrümüzdə qədr gəlib çatan ən ilkin Qədim Çin yazılı abidələrindən biri olan **«Şan-şu» («Tarix kitabı»)** əsərini göstərmək lazımdır. Qədim Çin mədəniyyətinin korifeyi, görkəmli filosof **Konfusunin (Kun tszi)** fikirləri, sözləri və başqa əsərləri toplanan **«Lunyu» kitabında** tez-tez **«Şu»** adlı qədim bir tarixi əsərin adı çəkilir və hətta bəzən o əsərdən sitatlar da gətirilir. Sonralar aşkar edilmiş **«Sutszin»** adlanan bu kitab eyni zamanda Konfusi (Kun tszi) təliminin rəsmi dini qanunnaməsinə daxil edilmişdir. Öz quruluşuna görə bu əsər Qədim Çinin ən mürəkkəb abidələrindən biridir. Bu kitabın hal-hazırda iki variantı mövcuddur. Birinci variant e.ə. II əsrdə bərpa edilmiş və yeni nüsxə adlanır. bir qədər sonra isə bu kitabın birinci nüsxədən kəskin şəkildə fərqlənən **«Şan-şu»** adlanan daha qədim variantı tapılmışdır. Bugünkü vəziyyətdə **«Şan-şu»** 58 fəsildən ibarət olub, əfsanəvi hökmdar **Yaodan** başlayaraq e.ə. VII əsrə qədərki dövrə aid olan tarixi məlumatları xronoloji qaydada əks etdirmişdir. Bu kitabda, xüsusilə Qərbi Çjou (e.ə. XI-IX əsrlər) dövrü və İn dövrünün II yarısında (e.ə. XIV-XI əsrlər) baş verən tarixi hadisələrin təsvirinə daha geniş yer verilmişdir.

«Çju-şu tszin-yan» («Bambuk tarixi») əsəri də Qədim Çin mədəniyyətinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bambuk lövhələr üzərində yazılmış bu çox qədim yazılı abidə də mətnşünaslıq baxımından bir sıra çətinliklər törədir. Bu əsər III əsrdə qədim məqberələri talayan qarətçilər tərəfindən **«kəşf edilmişdir»**. Sonralar bu abidə itirilmiş və əldə qalan surətlərdə isə həddindən çox fərqlər olduğu aşkar edilmişdir. Öz məzmununa görə bu kitab **«Şan-şu»**dan kəskin şəkildə fərqlənir. Bu abidədə başlıca olaraq Qədim Çində baş vermiş tarixi hadisələrin çox qısa xülasəsi verilmiş, ayrı-ayrı hökmdarların hökmranlıq tarixi təsvir edilmişdir, Bu kitabda Xuan-di zama-

nından Böyük Yuya dövrünə qədər «otuz nəslin dəyişildiyi» deyilir və xüsusilə də Sya, Şan (İn) və Qərbi Çjou dövrləri haqqında daha təfsilatlı məlumatlar verilir.

Qədim Çin tarixinin e.ə. XIV-IX əsrlərində baş vermiş tarixi hadisələr haqqında **Sıma Tsyanın «Şi tszi» («Tarixi qeydlər»)** əsərinin çox böyük elmi əhəmiyyəti var. Bu əsərini e.ə. II əsrdə yazmasına baxmayaraq, Sıma Tsyana bu qeydləri qələmə alarkən heç şübhəsiz ki, bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatmayan daha qədim mənbələrdən istifadə etmişdir. Sonralar tapılan mənbələrlə müqayisələr Sıma Tsyanın İn vanlarının (hökmdarlarının) həyatlarına aid gətirdiyi məlumatlar onların şəcərələri ilə uyğun gəldiyini göstərmişdir.

Adətən tədqiqatçılar qədim Çin yazılı abidələrini üç qrupa ayırırlar: bunlardan ilk növbədə bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatan qədim kitabələri, sonra orta əsrlərdə əldə edilmiş mətnləri və nəhayət, bizim dövrümüzdə arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış əsərlərin əlyazmalarını göstərmək olar.

Birinci qrupa daxil olan yazılı abidələr ilk növbədə əhatəli məlumatlarla zəngin olduğuna görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ancaq bu abidələrin bir ciddi nöqsanı da var: belə ki, bu abidələr minilliklər keçdikcə öz görkəmini dəyişərək ilkin vəziyyətindən fərqlənir. Qədim abidələrin mətnləri dönə-dönə dəyişilmiş və orijinalar həddindən artıq təhrif olunmuşdur. Qədim Çin mətnlərinin üzü tez-tez köçürüldüyü üçün ifrat dərəcədə sərbəstliyə yol verildiyinə və səhvlər edildiyinə görə bu abidələr bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənirdi.

İkinci qrupa daxil olan abidələr isə qədim dövrlərdə məlum olmadıqlarına, müxtəlif təsadüfi qazıntılar nəticəsində tədqiqatçıların əlinə keçdiklərinə və adətən yeni heroqliflərlə üzləri köçürüldüyünə görə onların da əslilə uyğunluğu şübhə doğurur.

Bu baxımdan üçüncü qrupa daxil olan abidələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu qrupa daxil olan abidələr bir qayda olaraq arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edildiklərinə görə onların orijinallığına heç kim şübhə etmir. Beləliklə, hal-hazırda Qədim Çin mədəniyyətini öyrənmək üçün bir sıra qiymətli mənbələr tədqiqatçıların ixtiyarına verilmişdir ki, bunların sırasına həm də epigrafiq mənbələr daxildir.

Arxaik dövr. Qədim Çin mədəniyyəti anlayışına adətən b.e.ə. III minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərindən başlayaraq b.e. III əsrinə qədər olan tarixi dövr daxil edilir. Bu dövr də öz növbəsində üç böyük mərhələyə ayrılır: **Şan-İn** qəbilə ittifaqları (e.ə. XVIII-XII əsrlər) və **Çjou** (e.ə. XII-VIII əsrlər) dövrü; şəhər-dövlətlər – **leqolar** (b.e.ə. VIII-III əsrlər) dövrü və nəhayət, **İmperiya** (e.ə. III-b.e. III əsrləri) dövrü. III minilliyə aid arxeoloji tapıntılardan başqa maddi-mədəniyyət nümunələri qalmadığına görə bu dövrün mədəniyyəti barədə konkret fikir söyləmək çətindir.

Çin ərazisində mədəniyyət e.ə. III minillikdə Xuanxe çayının orta axarında – hələ Şan qəbilə ittifaqı yaranmazdan əvvəl formalaşmışdır. Bu mədəniyyət aşkar edildiyi yerin adı ilə əlaqədar olaraq – Yanşao mədəniyyəti də adlandırılır. Adətən İn dövrü adlanan Çin mədəniyyətinin Şan dövründən bu günə qədər bir sıra qiymətli yazılı abidə qalmışdır. Bu abidələr bir qayda olaraq heyvan sümükləri, tısağa çanaqları və bambukdan hazırlanmış lövhələr üzərində yazılmışdır. Bu yazılar əsasən II minilliyin ikinci yarısına aiddir. Bu isə İn dövrünün sonlarına Çjou dövrünün əvvəllərinə təsadüf edir. Həmin abidələr o

dövrün həyatının müxtəlif sahələri haqqında müəyyən təsəvvür yaratsa da, yazının ilkin yaranışı və o dövrün dili barədə məlumat versə də onların ədəbiyyata hələ heç bir aidiyyəti yoxdur.

Fu-si və Nyuy-va. İpək üzərində təsvir, 7-ci əsrin 1-ci yarısı, Turfan, Sintsyan əyaləti. Əsatirə görə bu bacı və qardaş dünya selindən xilas olduqdan sonra izdivaca girirlər ki, məhv olmuş bəşəriyyəti bərpa etsinlər

Çində ədəbiyyatın başlanğıcını e.ə. XII-VIII əsrlərdə yaranan qədim dövrün hökmdarlarının əmrləri və fərmanları, fal qaydaları, zərb-məsəllər və ovsunlarla müəyyən etmək olar.

Sıma Tsyən «Tarixi qeydlər» kitabında Xan imperiyasından əvvəl daha qədim dövrlərdə **Sya**, **İn** və **Çjou** hökmlərliyinin mövcud olduğunu göstərmiş, həmin imperatorluqların idarəçilik prinsiplərindən bəhs etmişdir. O, həmin prinsiplərin həmin dövrlərdə bir adla: Sya dövründə – *çjun*, İn dövründə – *tszin*, Çjou dövründə – *ven* adlandığını bildirmişdir. Bu terminlər ilk növbədə Konfusunin adı və təlimi ilə bağlı fəlsəfi fikir tarixində meydana gəlmişdir.

E.ə. XII əsr, xüsusilə də bu əsrin ortaları böyük tarixi hadisələr dövrüdür. Bu dövrdə əvvəlcə İn hökmlərliyi zəifləyir, sonra isə o, tamamilə tarixdən silinərək öz yerini Çjou hökmlərliyinə verir. Çjou hökmlərliyi hələ qədim dövrdə Çin tarixinin «qızıl dövrü» adını qazanmışdır. Çox-çox sonralar – Konfusunin dövründə, VI-V əsrlərdə Çində «qızıl əsr» anlayışı meydana çıxmışdır və bu ideyanın müəlliflərindən biri olan Konfusi ən yaxşı dövlət quruluşu haqqında özünün məşhur nəzəriyyəsini yayarkən, «nə vaxtsa» artıq belə bir dövlətin olduğunu söyləyirdi. Konfusi çıxışlarında «nə vaxtsa» deyərək çox güman ki, məhz həmin o Çjou dövrünü nəzərdə tuturdu.

Qədim Çin tarixindən bəhs edən əsərlərdən məlum olduğu kimi, hələ lap qədim dövrlərdən başlayaraq bu ərazilərdə Çin cəmiyyəti ibtidai icma quruluşundan tayfa ittifaqlarına doğru inkişaf yolu keçmiş və nəhayət, bu, dövlət formasında ifadə olunmuşdur. Bu tayfa ittifaqları, əsasən, ayrı-ayrı tayfa qruplarının əsasında yaranır. Çjou hökmlərliyinin əvvəllərində (e.ə. XII əsrin sonları) əgər belə ittifaqların sayı mindən artıq idisə, sonunda (e.ə. VIII əsrin birinci yarısı) yüzdən bir qədər çox idi.

Tayfa qruplarının yerləşdiyi yer «torpaq» («di»), onun mərkəzi isə «kənd» («i») adlanırdı. Bir neçə qrupun birləşməsi isə gələcəkdə «**dövlət**» anlamında işlənən «**qo**» adlanırdı. Tayfa qrupunun başçısı «**torpaq sahibi**», tayfa ittifaqının başçısı, «**kənd sahibi**», qoşun başçısı isə «**knyaz**» adlanırdı. Knyaz, öz növbəsində, bir neçə tayfa birləşməsinin başçısı olur, onun böyük sahəyə malik olan kəndi bütün birləşmənin mərkəzi olub

şəhər adlanırdı. Beləliklə, mərkəz-şəhər də «qo» adlanırdı ki, bu da öz növbəsində o dövrdə şəhər və dövlət anlayışlarının vahidliyini ifadə edirdi.

Bütün bu «knyazlıqlar», yerli birləşmələrlə birlikdə Çjou hökmrənliyini təşkil edirdi. Cəmiyyətin siniflərə bölünməsi də ilk dəfə elə Çjou dövründə olmuşdur. Bu dövrdə ilk qul qrupları yaranmağa başlayır. Azad adamlar da bir neçə yerə ayrılırdı; bunlardan əkinçiləri, sənətkarları və bütün sadə xalq kütləsini (şujen) göstərmək olar. Bu qrupa sadə xalq kütləsi təbəqəsinin ali nümayəndələri olan xidmətçilər (şi) də daxil idi.

Ən qədim Çin ədəbiyyatı nümunələri e.ə. XII əsrin ortalarına aiddir. Bunların da ən ilkinləri qaolar – müraciətlər, qanunnamələr olmuşdur. Bu ilkin mətnləri anlamaq o qədər də asan deyil. Qədim yazılarla məşğul olan tədqiqatçıların əksəriyyəti, o cümlədən də b.e. VIII əsində yaşamış və Çinin ən bilikli alimlərindən biri sayılan **Xan Yuy** və XII əsrin görkəmli filosofu və filoloqu **Çju Si** bu əsərlərin bütün dolğunluğu ilə başa düşüləcəyinə şübhə ilə yanaşmışlar. Bu əsərlərin başlıca mövzusu – hökmdarların xalqa müraciətlərindən ibarətdir. Belə müraciətlərdən ən qədimi, çox güman ki, **Pan-gen qanunnaməsidir**.

Şan hökmdarı və yaxud Şan qəbiləsinin başçısı Pan-gen belə qərara gəlir ki, qəbilə onların hazırda yerləşdikləri Qao ölkəsindən başqa bir diyara İn ölkəsinə köçməlidir. O dövrdə oturaq həyat tərzi o qədər sabitləşmişdi ki, qəbilə üzvləri bu təklifi düşmencəsinə qarşılayırlar. Bu düşmən münasibəti aradan qaldırmaq və başqa ölkəyə köçməyin vacibliyini qəbilə üzvlərinə izah etmək üçün Pan-gen onlara müraciət etmişdir. Çox güman ki, bu müraciət öz işini görmüş və qəbilə İn ölkəsinə köçdüüyü üçün Şan hökmrənliyi öz yerini İn hökmrənliyinə vermişdir.

İkinci müraciət Çjou hökmrənliyi dövrünə aiddir. Bu əsər «**Böyük müraciət**» («**Da qao**») adlanır. Çjou hökmrənliyinin banisi, İn hökmrənliyini aşırıan U-van məğlub etdiyi hökmdarın cəsədini özünün üç adamına tapşırır. U-van öləndən sonra böyük üsyan başlayır və gənc Çjou hökmdarı Çen-van üsyançılara qarşı hücumu keçməli olur. Bu müraciət də Çen-vanın belə bir yürüşə çağırış və onu bu addımı atmağa vadar edilməsinin

səbəbinin açıqlanması məqsədilə edilmişdir.

Qədim dövrün bu çağına məxsus olan və bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatan əsərlər içərisində nitq-qanunnamələr, xalqa müraciətlər, özünəməxsus əmrlər, bəyannamələr və manifestlər başlıca yer tutur. Bunların içərisində sonralar Konfusinin «İdarəetmə haqqında böyük qanun» kimi şərh etdiyi «**Xun fan**» əsəri daha məşhur olmuşdur. Bu sənəd U-van dövrünə, başqa sözlə, Çjou dövrünün əvvəllərinə aid edilir. Bu abidə digər sənədlərə nisbətən öz üslub xüsusiyyətlərinə və ifadə vasitələrinə görə daha çox bədii sənət nümunəsi hesab oluna bilər, hərçənd ki, onu da tam şəkildə bədii əsər saymaq olmaz. Bu əsərdə dövlətin və cəmiyyətin idarə edilməsi mövzusu işlənmişdir.

Əsərin əvvəlində deyilir: «U-vanın Çjou hökmdarlığında hakimiyyətə gəlməsindən on üç il keçirdi. Bir gün o, U-vanın yanında xidmət etmək istəməyən sonuncu İn hökmdarının müdrik əyanı Tszi-tszi-nin yanına gəlir və deyir: Tszi-tszi! Səma bizdən xəbərsiz insanları idarə edir və onlara öz həyatlarını qurmaqda yardımçı olur. Mən isə idarəetmənin qaydalarının nədən ibarət olduğunu bilmirəm». Bundan sonra əyan o dövrdə dövlət idarəçiliyinin əsaslarını təşkil edən əsas qaydalardan bəhs edir. O deyir ki, bu qaydaları insanlara Səma göndərib.

Deyilənə görə, ən qədim dövrün üç müdrik hökmdarından (şen-van) biri – Yuyanın dövründə belə bir hadisə baş verir: insanlar çay daşmalarından hədsiz əzab çəkirdilər. Günlərin bir günü Qun adlı bir qəhrəman çalalar qazmaqla bu daşqınlara qarşı mübarizə etmək qərarına gəlir. Bu isə onun səhvi olur. Çünki bununla o, həyatın təbii axarını dəyişmiş olur. «**Səma hakimi**» onun bu hərəkətindən qəzəblənir və öz səhvini başa düşməyəcəyinə əmin olduğu üçün Qunu ölümlə cəzalandırır. «**İdarəetmə haqqında böyük qanun**»u isə onun oğlu Yuyuya göndərir.

Bu qanunun şərhə isə xüsusi qaydalar əsasında verilmişdir. Burada əvvəlcə müəyyən məsələlərlə bağlı maddələr göstərilir, sonra isə onların izahı verilir. Qanunun ilk iki maddəsində «**beş ünsür**» və «**beş əməl**» ifadə olunubdur: birinci ünsür – su; ikinci – od; üçüncü – ağac; dördüncü – metal; beşinci – torpaq. Birinci əməl – özünü necə aparmaq; ikinci – necə danışmaq;

üçüncü – necə görmək; dördüncü – necə eşitmək; beşinci – necə fikirləşmək mənasını verir.

Əgər nəzərə alınsa ki, bu qanun insanların təbiət qanunları ilə hesablaşmadıqlarına görə yer üzünə göndərilmişdir, onda maddi təbiətə məxsus olan «beş ünsür»ün xüsusiyyətlərinin açıqlanmasının səbəbi aydın olur. Burada deyilir: «Su – nəmdir, o, yuxarıdan aşağıya axır; od – alovdur aşağıdan yuxarıya qalxır; ağac – düzlük və əyrilikdir; metal – dəyişkəndir və ram edirləndir; torpaq – toxum (artım) və çəpər (divar) deməkdir. «Beş ünsür»ün izahında isə deyilir: «Əxlaq (tərbiyə) – intizam yaradır; verilmiş sözə əməl etmək (nitqdə) qayda yaradır; baxışda aydınlıq – adamı gözüaçıq edir; düşüncədə dəqiqlik (fikri aydın olmaq) – müdriklik yaradır».

Ən qədim abidələr sırasına «İki qanunnamə» və «Üç plan» («San İyue») əsərləri də daxildir. Bu əsərlərdə müdrik və adil hökmdar, dövlətin idarə olunması, insanların vəzifələri, xeyrixahlıq və günah barəsində sənədlər toplanmışdır. Dilindən və üslubundan da görüldüyü kimi, son dövrlərdə yazıya alınmasına baxmayaraq, bu əsərlər daha çox mifik mütəfəkkir-hökmdarlardan bəhs olunur və Çjou və İn dövrlərindən çox-çox əvvəllərə aid edilir. Bu əsərlərin qəhrəmanları mifik dövrə aid edilən Yao, Şun və Yuy kimi müdrik-hökmdarlar olmuşdur. Tarixdə belə hökmdarlar olmamış və onlar tarixi əfsanələrin məhsuludur. Hətta, əfsanələr bu hökmdarlar üçün Sya adlanan xüsusi bir dövlət də yaratmışdır. Bununla belə, bu əfsanələr daha qədim dövrlərdə yaranmış və Konfusi onları Ven-van, Uvan və Çjou-qun kimi tarixi və real şəxsiyyətlər hesab etmişdir.

Qədim Çində hələ Xan sülaləsi dövründən başlayaraq ümumi xarakterli ədəbi xülasələr tərtib olunmağa başlamışdır. Burada bədii əsərlərin məzmunu, müəlliflər haqqında bioqrafik məlumatlar və ədəbi tənqid əks olunurdu. Bundan başqa, burada ayrı-ayrı dövrlər üzrə bibliografiyalar, ədəbiyyatın müxtəlif dövrləri və bölmələri, dini və elmi ədəbiyyat (konfusianlıq, buddizm və riyaziyyat) haqqında da ətraflı məlumat verilmişdir. Ümumi xarakterli ən dolğun xülasələrdən biri, e.ə. XVIII əsrdə mançjur sülaləsi dövründə tərtib olunmuş imperator kitabxanasının kataloqu olmuşdur. Əvvəllər tərtib olunmuş kataloqlara

uyğun olaraq, burada bütün ədəbiyyat: klassik ədəbiyyat (tszin), tarix (şi), fəlsəfə (tszi – «filosoflar»), incəsənət ədəbiyyatı üzrə toplular kimi dörd əsas hissəyə ayrılmışdır. Klassik ədəbiyyat bölməsinə konfusianlıq qaydaları və müxtəlif xarakterli lüğətlər daxil edilmişdir. Bu qaydalar toplusuna 13 əsər daxildir: «U-tszin» (tszin – əsas), başqa sözlə, («Beş kitab»), «Sı-şu» – («Dörd kitab») (şu – kitab, sənəd), «İ-li – Adət kitabı», «Çjou-li» – («Çjou Adət kitabı»), «Syao-tszin» – («Oğul ehtiramı kitabı») və «Er-ya» – («Qədim lüğət»).

«U-tszin»ə («Beş kitab») – «İ-tszin» («Dəyişmələr kitabı»), «Şu-tszin» («İdarəçilik kitabı»), «Şi-tszin» («Şerlər kitabı»), «Li-tszin» («Adətlər kitabı») və «Çun-çyu» («Yaz və payız») əsərləri daxildir. Sıma Tsyanın böyük müasiri Dun Çjun-şu Konfusi təliminin tarixi birinci sistemin yaranması dövrünü müəyyən etmiş və onun qanunnaməsini tərtib etmiş, buraya qədim yazılı ədəbiyyat abidələrindən dörd nümunə – «Şi», «Şu», «Li» və «Yue»ni (musiqi) daxil etmiş, sonra isə onlara beşinci əsəri – Konfusunin öz əsəri olan Lu hökmrənliyini tarixi «Çunçyu»nu əlavə etmişdir. Bu beş əsərin – tszinlər «əsaslar» və yaxud **qanunnamə kitabları** olduğu elan edilir.

«İ-tszin» («Dəyişmələr kitabı»). Çin yazılı abidələrinin ən qədim nümunələrindən biri olan İ-tszin bütün bəşəriyyətin hikmətlərini özündə cəmləşdirən bir fəlsəfi kitabdır. O, düz xətlərin birləşməsindən ibarət olan 8 triqramma (Ba-qua) əsasında tərtib olunmuşdur: göy, su, od, torpaq. «Da-çjuan» əsərində İ-Tszinin yaranması ilə bağlı deyilir: «İ-Tszində İki Formanı, və yaxud Lyan-ini doğuran Tay-Tszi, və yaxud Böyük Hədd var. Bu İki Forma Dörd rəmzi, və yaxud Sı-syanı yaradır, sonuncular isə Səkkiz Triqrammi, və yaxud Ba-quanı yaradır». Beləliklə, İ-Tszini öyrənmək üçün ilk növbədə Tay Tszinin mənasını müəyyən etmək, sonra isə bu mənanın **Lyan-i, Sı-syan və Ba-qua** istiqamətində inkişafını dərk etmək lazımdır. Qədim Çin fəlsəfəsində Tay Tszin öz mənşəyini U-tszin və yaxud **Syan-tyandan** götürür. «Məlum kainat müəyyən edilənə qədər nə olmuşdursa» bu U-tszidir. U-tszinin Tay Tsziyə keçidini bir almanın təmsalında izah etmək olar. bir alma var. Bu almaya gözlə görünməyən bir mikrob düşür. bir müddətdən sonra bu mik-

rob həmin almanı çürütməyə başlayır və orada iynə ucu boyda bir ləkə əmələ gəlir. Getdikcə bu çürüntü böyüyərək bütün almanı əhatə edir. Beləliklə, nə qədər ki, alma var idi, bu U-tszı idi, elə ki, ona mikrob düşdü və onda çürümə getdi, artıq Tay Tszi mərhələsi başlandı. Göründüyü kimi, Tay Tszi dəyişmələrlə bağlıdır. Belə ki, əgər dəyişmə yoxdursa, deməli Tay Tszi də ola bilməz. Əksinə, əgər dəyişmə mövcuddursa və yaxud dəyişmə ola bilərsə, onda Tay Tszi başlanır.

U-tszinin Tay Tsziyə keçdiyi vaxt əgər varlıq mövcuddursa və müşahidə olunursa ikili vəziyyət başlanır. Varlıq daim mövcuddursa və onun bir hissəsi dəyişikliyə məruz qalaraq xarab olursa, onun başqa hissəsi dəyişməz qalır. Almanın bir hissəsi təmizdirsə, o, yeməyə yararlıdır, xarab olan hissəsi isə atılmalıdır.

Dəyişilməyən hissəni İn, dəyişilən hissəni isə Yan adlandırmıq olar. Çin rəmzlərində içi boş dairə (O) Yanı, içi tam qara dairə (●) isə İni ifadə edir. Başqa bir rəməzə görə isə kəsik xətlər (—) İni, bütöv düz xətt isə (—) Yanı ifadə edir. İn və Yanı ifadə edən bu xətlər müəyyən ardıcılıqla düzülür. Bu ardıcılıqla xətlərin tutduğu yer *yao* adlanır. Bu rəmzlərin necə işarə olunmasından asılı olmayaraq, yadda saxlamaq lazımdır ki, harada İn varsa, orada Yan da var və yaxud əksinə. Məsələn, kişi və qadın mövcuddur. Demək olar ki, kişi daha enerjili və od kimi qızğındır, qadın isə yumşaq və su kimi zərifdir. Əgər kişini oda bənzədiriksə onda kişi və od – Yan, qadın və su isə – İndir.

İn və Yanı bizim yaşadığımız dünyada baş verən bütün proseslərə və mövcud olan bütün obyektlərə aid etmək olar. Məşhur fitosof Lao-tszı deyib: «Ayrıca İn doğula bilməz, ayrıca Yan inkişaf edə bilməz». İn və Yan eyni zamanda mənfi və müsbət deməkdir. «İ-tszin»də deyilir: «Bir İn və bir Yan Dao deməkdir». «İ-tszin»də İn və Yan fəlsəfəsinin üç aspekti müəyyən edilmişdir:

Syan – və yaxud rəməz. Bu aspekt O və ● rəmzlərinə, Tay-tszı O diaqramına və müxtəlif kombinasiyalarda – Dörd rəməz, Səkkiz Triqramma və Altmış dörd Heksaqrammada yerləşdirilmiş – – və — rəmzi işarələrə əsaslanır.

Li – və yaxud fəlsəfə. Bu aspekt dörd müdrik – Fu Si, Ven-van, Çjou-qun və Konfusiden bizə gəlib çatan irs və İ-tszində verilən fal mətnləri və qeydlərin ifadəsindən ibarətdir.

Şu – və yaxud rəqəmlər. Burada rəqəmlər keçmişdə olmuşlara nəzər yetirmək yolu ilə gələcəkdə baş verə biləcək hadisələri müəyyən etmək üçün istifadə edilir.

İn və Yanı təkcə cizgilərlə ifadə etmək mümkün deyil. Ona görə də sonralar bu cizgilərə sözlər də əlavə edildi. «**Səkkiz triqramma**» göyün, yerin, şimşəyin, suyun, küləyin, dağın, odun və su hövzəsinin rəmzinə çevrilir. Məsələn, «**İ tszin**»in Kun adlanan ikinci Qua tszı heksaqrammasını Ven-van belə

açır: «Yer. Əgər yabı kimi ciddi-cəhdlə işləsən ali uğur ələdə edərsən. Əgər insan liderlik iddiasına düşürsə o, məğlub olur. Yox, əgər liderin arxasınca gedərsə onda o, ehtiyac duyduğu həmin rəhbəri tapacaqdır. Qərb və cənubda dost tapmaq yaxşıdır, şərqdən və şimaldan olan dostlardan qaçmaq lazımdır. Rahat iş uğur gətirəcək».

«**Şu-tszin**»

(«**İdarəçilik kitabı**»).

Qədim Çin mədəniyyətində xüsusi yeri olan bu abidə müxtəlif məzmunlu bir neçə fəsildən ibarətdir.

*Çjou-qun – Xeyirxahlıq hamisi.
Çin xalq rəsmi, Sankt-Peterburq*

Bu abidədə tarixə, topoqrafiyaya aid məlumatlar, inzibatçılıq məsələləri, o zaman Çində mövcud olan içkiyə qurşananların cəzalandırılması haqqında fəsil və nitqlər toplanmışdır. Konfusunin «**Lun yuy**» kitabında bir neçə dəfə «**Şu**» («**İdarəçilik**») əsərinin adı çəkilməsi və hətta bir dəfə ondan sitat gətirilməsi bu abidənin də çox qədimlərdə yarandığına dəlalət edir. Hətta tədqiqatçılar bu əsərdən sitata e.ə. VIII əsrə aid olan bir abidə-

də də rast gəliblər. «**Şu-tszin**» çox güman ki, Çjou hökmrənli-
liyinin idarəçilik aparatına xidmət edən katiblər, tarixçilər və
mirzələr tərəfindən tərtib olunmuşdur. Bu əsərdə elə hissələr
var ki, onlar nisbətən sonrakı dövrlərdə yazılmışdır. O da mə-
lumdur ki, bu abidənin mövcud ilk nüsxəsi e.ə. II əsrə aiddir.

«**Şu-tszin**»i bir qayda olaraq tarix əsərləri sırasına daxil
edirlər və bəzən də onu «**Tarix kitabı**» adlandırırlar. Ancaq bu-
nunla belə «**Şu-tszin**» daha çox bədii ədəbiyyat nümunəsidir və
Homerin «İliada» və «**Odisseyə**»sı, **O.Balzakin «Bəşəri ko-
mediya»**sı tarixçilər üçün nə qədər yararlıdırsa, bu əsər də bir o
qədər yararlı ola bilər.

«**Şu-tszin**»in daha çox ritorik nəsr üslubunda yazılmışdır.
Təhkiyə burada əsas etibarilə ölçülü, axıcı üslubda ifadə olun-
muşdur. Bu ölçü bərabər həcmli sətirlərin əvəzlənməsi ilə
müşayiət olunur. Sətirlər yeknəsəq olmasın deyə, çox vaxt bir
sətrin bir hissəsi başqa sətərə keçirilir. Bu, öz növbəsində əsərin
dilini poetikləşdirir. Bundan başqa, əsərdə çox saylı müqayisə-
lərə, metaforalara, təzadlara və bədii qarşılaşmalara da geniş
yər ayrılmışdır. Bu əsərin üslubu bizə daha yaxşı tanış olan
məşhur oğuz qəhrəmanlıq dastanı «**Kitabi-Dədə Qorqud**»un
üslubuna yaxındır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tipli əsərlər
dünya ədəbiyyatı tarixində istənilən qədərdir.

«**Şi-tszin**» («**Nəğmələr kitabı**»). Çində də yazılı ədəbiyyat
yaranana kimi şifahi xalq yaradıcılığı mövcud olmuşdur. Çində
ən qədim bədii əsərlər şifahi xalq yaradıcılığının ilkin nümunə-
lərindən birini təşkil edən xalq nəğmələri olmuşdur. Qədim Çi-
nin *xalq nəğmələri* başlıca olaraq iki abidədə toplanmışdır.
Bunlardan birincisi və ən qədimi e.ə. II-I minilliklərdə yazıya
köçürülmüş «**Şi-tszin**» («**Nəğmələr kitabı**»), ikincisi isə e.ə. I
minilliyin sonlarına aid olan «**Yue Fu**» («**Musiqi palatası**»)-dir.
Bu kitablarda ibtidai icma quruluşunun dağılmağa başladığı vəx-
tdan quldarlıq quruluşunun süqut etdiyi vaxta qədərki böyük bir
dövrə Çin xalqının həyatı əks edilmişdir.]

Tədqiqatçıların fikrincə, sonralar «**Şi-tszin**» adlı topluya
daxil edilən «**şi**» adlanan şeirlər XII-VII əsrlərdə yaranmışdır.
«**Şi**» ifadəsi bu gün «**şeir**» mənasında işlənsə də, əslində bu
janrda yazılmış əsərlər o dövrdə adi «**şeir**» kimi oxunmur, nəğ-

mə kimi ifa edilirdi. Beləliklə, «şi» – müəyyən mənada nəğmə şeiri deməkdir.

Başqa ölkələrdə olduğu kimi, Çində də mədəniyyətin yarandığı ilkin çağlarda nəğmələrin ifası rəqs (hərəkət) və musiqi ilə müşayiət olunurdu. Rəqs və müxtəlif hərəkətlər nəğmələrin məzmununun daha yaxşı ifadə olunmasına xidmət edirdi. Nəğmələrin belə ifa tərzini, onları müəyyən qədər teatrla yaxınlaşdırırdı. Bu tipli sənət müasir dövrdə Azərbaycan aşığı sənətində parlaq şəkildə özünü göstərir. Belə ki, aşığı sənətində birləşən musiqi (saz, balaban), rəqs və müxtəlif hərəkətlər, eləcə də söz sənəti (şer, nəğmə) onu ən qədim nəğmə ifaçılıq sənəti ilə bağlayır, Qədim Çin və Qədim türk mədəniyyətləri arasında müəyyən əlaqələr olması haqqında fikir söyləməyə imkan verir.

Ən qədim Çin abidələrindən biri olan «Nəğmələr kitabı»na yazılmış «Böyük ön söz» risaləsində sözün, melodiyanın, rəqsin və müxtəlif tipli hərəkətlərin (jestlərin) vəhdəti barəsində bəhs olunaraq deyilir: «Söz kifayət etməyəndə adam köks ötürməyə, ah-uf etməyə, köks ötürmələr kifayət etməyəndə nəğmə oxumağa, nəğmə də kifa-

yət etməyəndə əllər müxtəlif hərəkətlər, ayaqlar isə rəqs eləməyə başlayır».

Qədim Çində də nəğmələr yarandıqları dövrdən çox-çox sonralar yazıya köçürülmüşdür. Onların «Nəğmələr kitabı» toplusunda cəmləşməsi isə daha sonrakı dövrlərə aid olmuşdur. Deyilənə

Patriarx Lyuy Dun-bin Səkkiz ölməzdən biri, ədəbiyyatın hamisi, əlində Lyunu qılıncını və ölməzlik eliksiri olan balqabaq qabını tutan nöqərləri ilə

görə, qədim Çin nəğmələrinin sayı üç mindən artıq olmuşdur, lakin Konfusunin özü bu topluya həmin nəğmələrin ondan birini – yəni üç yüz beşini seçib daxil etmişdir. Bu seçilən nəğmələrə müxtəlif dövrlərdə bir-birindən fərqli izahlar verilmişdir. Bu izahlar başlıca olaraq müəyyən təbəqələrin mənafeyinə uyğunlaşdırılmışdır. Şərhcilər bir qayda olaraq cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını nəzərə almır, ayrı-ayrı ifadələri öz dövrlərinin anlamlarına uyğun izah edirdilər. Belə ki, «**tsyun-tszı**» ifadəsi müxtəlif dövrlərdə – sinifsiz cəmiyyətdə gözəl gənc oğlan və yaxud igid ər; quldarlıq quruluşu dövründə zadəgan və ya hökmdarın nümayəndəsi – hörmətli adam, sonralar isə toylarda bu gün bizim bəy və gəlin kimi ifadə etdiyimiz mənada işləndirdi.

Akademik V.P.Vasilyev hələ XIX yüzillikdə «Nəğmələr kitabı» haqqında olan şərhləri düzgün açmışdır. O, «**Çin ədəbiyyatı tarixi очерkləri**» kitabında nəğmələrin əsl məzmununu müəyyən edərək, onların xəlqi xarakter daşdığını göstərmişdir. Onun fikrincə, bu nəğmələr Çin xalq ədəbiyyatının tərkib hissəsi olub adi insanların təbii hisslərini ifadə edir. Akademik V.P.Vasilyev şifahi xalq ədəbiyyatının prinsiplərinə uyğun olaraq həmin əsərləri toy, məhəbbət, gülməli, şikayət, xidməti-məmur, təsərrüfat və təqvim növlərinə ayırmışdır. Akademik N.İ.Konrad da bu kitaba yazdığı ön sözdə qədim şərhçiləri əsaslı və sistemli şəkildə tənqid etmişdir.

«Nəğmələr kitabı» toplusu dörd hissədən ibarətdir: «**Hakimlərin xasiyyətləri**» «**Kiçik odalar**», «**Böyük odalar**», «**Himnlər**». Bu əsərlər ən qədim lirik şeir növləri olan himn və odaların yüksək nümunələri hesab olunur və onlarda ibtidai insanların ruhu hiss olunur.

«**Şi-tszin**» kitabında zəhmət nəğməsi kimi ancaq «**Bağay-arpığı**» əsərini göstərmək olar. Bu əsər də başqa zəhmət nəğmələri kimi müəyyən bir işi icra edərkən həmin işin ritminə uyğun ifadə olunan ən qədim şeir nümunələrindən biridir. Məlum olduğu kimi, qədim insanın həyatında zəhmət başlıca yer tuturdu, belə ki, o, yalnız öz zəhməti hesabına yaşaya bilərdi. Müəyyən bəsit melodiya və yaxud ritm, qədim insanın ağır və üzücü zəhmətinin yüngülləşməsinə yardım etmiş və beləliklə

də söz sənətinin ilk nümunələri meydana gəlmişdir. Məhz, bəlkə elə ona görə də ilkin zəhmət nəğmələri forma və məzmunca çox sadə və hətta bəsit şəkildə olmuşdur.

«Bağayarpağı» şeiri bu baxımdan diqqətəlayiqdir:

*Yoluram, hey yoluram bağayarpağını –
Hey yığiram mən onu.
Yoluram, hey yoluram bağayarpağını –
Toplayıram mən onu.*

Bu bir bənddən də göründüyü kimi, şeirin məzmunu o qədər də dərin deyil, belə ki, burada sözlərin mənası deyil, ritmi əsas rol oynayır.

İnsanların şüuru inkişaf etdikcə, bilik və təcrübəsi artdıqca nəğmələrin də forma və məzmunu zənginləşir. «Bağayarpağı» kimi «**Bağda gavalı tökülür**», «**Şərq qapılarında hovuz var**» nəğmələrində də nəqarət geniş yer tutur və bütün bu əsərlər zəhmətlə əlaqədardır.

*Aktyorların hamisi
Laolan – şeən,
Sankt-Peterburq*

Çin xalq nəğmələrində tədrisən özünəməxsus poetika və kompozisiya xüsusiyyətləri yaranmağa başlayır. Bu xüsusiyyətlər ilk növbədə şifahi xalq yaradıcılığına məxsusdur. Bütün başqa xalqların folklorunda olduğu kimi, Çin xalq yaradıcılığının poetikasında da paralelizm başlıca bədii priyomlardan biri olmuşdur. Çin folklorunda bu daha çox insan və təbiət, bitki və heyvanat aləminin nümunələri arasında paralellər və müqayisələr şəklində verilmişdir. Belə poetik

paralellərə adətən zəhmət nəğmələrində və qəhrəmanlıq lirikasında rast gəlmək olar.

«**Biz darı səpməmişdik**», «**Vəhşi qazlar qanad çalanda**» lirik nəğmələrində əsgərin yürüş zamanı torpaq üçün darıxması,

«Bənd boyu Cu suları üzərində» əsərində bir-birindən ayrı düşmüş ər-arvadın qəm-qüssəsi, «Çətənə yığmağa gedəcəyəmmi» və «Tut ağacı altında on mu haradadır» məhəbbət nəğmə[sində isə lirik qəhrəmanın daxili aləmi təsvir edilməklə yanaşı, eyni zamanda məhəbbət motivləri ilə zəhmət motivlərinin birgə ifadəsinə rast gəlinir.

Qədim Çin xalq lirikasında təbiətlə bağlı paralelizm nəğmə obrazlarının rəmzləşməsinə səbəb olmuşdur. Yaşılbaşla ördəyin birgə təsviri gözəl qızla gənc oğlanın dostluğu mənasını daşıyır və xoşbəxt məhəbbət rəmzi kimi ifadə olunur. Yavaş-yavaş nəğmələrdə bənzətmə və metaforalar formalaşmağa başlayır. Belə ki, gözəl qız Çində çox yüksək qiymətləndirilən yəşəm (yaşma) daşı ilə, kişi gücü və çevikliyi pələnglə («pələng yerışı», «pələng gücü», «əsgər-pələng») müqayisə edilir. Gözəlin qaşları «kəpənəyə», bəzən də ayparaya», dişləri isə «balqabaq tumuna» bənzədilirdi.

Getdikcə, nəğmələrin mövzu dairəsi də genişlənməyə başlayır. Yavaş-yavaş onlar iş prosesindən uzaqlaşmağa və istirahət saatlarında mərasimlərdə oxunmağa başlanılır. Artıq ritm öz əvvəlki üstün mövqeyini itirərək yerini məzmunə verir. Bundan sonra, nəğmə insan həyatını tam şəkildə – doğulduğu gündən öldüyü günə qədər bir dövrü əhatə etməyə başlayır. Bu isə öz növbəsində epik poeziyanın yaranmasına şərait yaradır.

Dastan ənənələrinə malik olan şeir nümunələrinə «Şitsizin»də az da olsa təsadüf olunur. «Sən sadə oğlanlara» nəğməsində açıq-aydın konflikt nümunəsinə rast gəlmək olar. Bu nəğmə məhəbbət lirikasının bariz nümunəsidir. Burada bir-birlərini sevmən oğlanla qız təsvir olunur. Bu əsər formasına görə daha çox poema janrına yaxındır. Əsərin süjeti dramatik bir konflikt üzərində qurulmuşdur. Hadisələr qızın dilindən danışılır. Birinci misradan başlayaraq görünür ki, iki gənc bir-birini böyük məhəbbətlə sevməyə başlayır. Oğlan elçi göndərməyə bir az gecikir və payıza qədər qız gözləməli olur. Beləliklə, o, düz üç il gözləyə-gözləyə qalır. Nəhayət, onların toyu olur. Sevrəkdən ərə gedən qız üç ildən sonra başa düşür ki, artıq o, belə yaşaya bilməz, ona görə ki, əri vaxtilə ona verdiyi söze xilaf çıxıb, onu aldadır. Bütün bu hadisələr qızın xatirələri for-

masında ifadə edilmişdir. Qızla oğlanın yenidən görüşməsi ilə hadisələr çözülməyə başlayır.

Bu poemada bir sıra çox kamil bədii təsvir vasitələrindən istifadə edilmişdir. Burada, xüsusilə xalq ədəbiyyatına məxsus olan poetik üsullara üstünlük verilmişdir ki, bu da öz növbəsində həmin əsərin şifahi xalq yaradıcılığı nümunəsi olduğunu göstərir. Burada bir sıra yüksək poetik ifadə vasitələrindən istifadə edilmişdir ki, bunlardan biri paralelizmdir:

Yaşıl yarpağa bürünüb – tut gör bir necə gözəldir...

Ancaq, mənim gözəlim, onun meyvəsinin

Dadına sən baxma.

Bax beləcə ay qız –

İnanma oğlanın şirin sözünə!

biri də inkardır:

Sən sadə oğlanın yanına gəldin ki,

İpliği ipəyə dəyişəsən.

İpliği ipəyə dəyişməyə yox,

Mənə elçiliyə gəldin!...

Daos müqəddəsləri buludlar üzərində, divar rəsmi, 13-cü əsr

Beləliklə, məhəbbət lirikasının inkişafında lirik-epik janrın xüsusiyyətləri müşahidə olunmağa başlayır. Bu əsərlərdə faciəvi süjetlərlə yanaşı, yüngül – şən və komik vəziyyətlər də təsvir edilirdi. Bu qədim nəğmələr adətən məhsul və yaz bayramlarında

və mərasimlərdə oxunar, bir qayda olaraq sadə xalq həyatına həsr olunardı.

Bəzən də bu nəğmələrdə müəyyən adamlar tənqid atəşinə tutular, lağa qoyulardı. Adətən, belə qəhrəmanlar sırasına hakimiyyətə gələndə təmtəraqlı ziyafətlər təşkil edən, ancaq camaata doyunca yemək verməyən, xalqı incidən dövlət başçıları

daxil edilirdi.

Bu qəbildən olan nəğmələrin inkişaf etməsi nəticəsində qədim Çində didaktik – nəsihətəməz folklor yaranmışdır. **Didaktik folklor** başlıca olaraq tərbiyəvi və satirik xarakter daşıyırdı. Belə ki, acgöz ağa ziyankar gəmiriciyə («**Bizim siçovullar**») bənzədilir, hökmdar isə başqalarının hesabına yaşayan avara kimi təsvir edilirdi:

*Sən nə səpibsən, nə biçibsən,
Otuz ot tayasını hardan alıbsan?
Nə ova getməyibsən, nə ox atmayıbsan,
Bəs onda sənın həyətində
Bu qədər üçyaşar kəl haradandır?*

Didaktik folklor atalar sözü və zərbi-məsəl kimi kiçik janrlı folklor əsərləri də daxil olmuşdur. Bu tipli atalar sözü və zərbi-məsəllərdə əxlaqi ideallar və ailə-məişət qanun-qaydaları tərənnüm edilir. Belə atalar sözlərindən birində deyilir ki, «Qardaşlar evin içində dalaşır, evdən çıxan kimi bir-birinə arxadır, dostdur». Qohum-əqrəbası çox olan adamlar haqqında deyirlər ki, «ağacdən asılmış balqabaqlar kimidir». Evlənmək haqqında isə deyilir: «O kəniş yaxşıdır ki, onu öz küçəsindən götürəsən, o arvad yaxşıdır ki, onu öz kəndindən alasan». Ailə şərəfinə aid isə deyilir: «təmiz güzgüyə nə toz, nə çirk yapışmaz». Ey yıxan arvadlar haqqında deyilir: «Ər divarı tikir, arvad uçurdu».

«**Li-tszi**» («**Adətlər kitabı**»). «Li-tszi»dəki kəlamlar çox mürəkkəb olduğundan onlar çətin dərk olunur. Bu kəlamlar uzun əsrlər boyu formalaşaraq xalq hikmətlərini (aforizm) və xalq müdriqliyini özündə ifadə etmişdir. Aforizmlər, bədii söz yaradıcılığının bir növü kimi, hansısa hikmətli bir fikri ifadə etməli, inandırılmalı və hisslərə və ağıla təsir etməlidir. Aforizmlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, onlar dəqiqlik tələb edir, başqa sözlə desək burada dil vasitələrinə qənaət edilir. Qədim Çin aforizmləri yalnız atalar sözləri, işarələr, fal kəlamları və ovsunlarla kifayətlənə bilməz, buraya nə-

sihət xarakterli hikmətli kəlamları da aid etmək lazımdır. Bu nəsihətlər «Li» – «Qaydalar» adlanır. Bu qaydalar əsrlərlə, milliklərlə inkişaf edərək formalaşmış və qanun şəklini almışdır. Bu qaydalar Qədim dövrdə tərtib olunmuş və «Li-tszi», «Qaydalar toplusu» və yaxud «Adətlər kitabı» adlanmışdır.

Solda: Tu-qun – torpaq tanrısı; Tu-mu – Ana torpaq, Tu-qunun arvadı

Qədim Çin ədəbiyyatında «Qaydalar»ın əhəmiyyəti çox böyükdür. Konfusi «Lunyuy»da deyirdi: «Nəğmə ilə başlayırlar, qaydalarla təsdiq olunurlar, musiqi ilə bitirirlər». Yenə «Lun-yuy»da deyilir: «O şey ki, qaydaya uyğun deyil, ona baxma, o söz ki, qaydaya uyğun deyil, ona qulaq asma, o şey ki, qaydaya uyğun deyil, onu danışma. Qaydadan kənar hərəkət etmə» Sonra orada deyilir: «Valideynlərinin sağlığında onlara qayda ilə xidmət elə. Öldükdə onları qayda ilə dəfn et. Qayda ilə onlara qurban kəs». Başqa bir yerdə isə deyilir: «Əgər hökumət Qaydalara riayət edərsə, xalqı idarə etmək asan olar».

Çin şifahi xalq yaradıcılığında nəsr formasında yaranmış janrlar da əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Çin nağılları, əfsanələri, rəvayətləri, xalq hekayələri və lətifələri bu növdə yaranan folklor nümunələri sırasına daxildir. Bu şifahi yaradıcılıq nümunələri çox qədim dövrlərdə yaranmasına baxmayaraq onların bir qismi sonrakı dövrlərdə yazıya alınmış, bir qismi isə şifahi şəkildə xalqın yaddaşında yaşamaqda davam edir. Qədim

Çin mədəniyyətinin özünəməxsus cəhəti bir də ondadır ki, yazılı və şifahi ədəbiyyatın hər bir nümunəsi müəyyən ictimai-siyasi və sosial-fəlsəfi ideyaların ifadəsində istifadə edilmişdir. Təsadüfi deyil ki, Qədim Çinin ən görkəmli filosofları, müdrikləri, ictimai-siyasi xadimləri öz yaradıcılığında tez-tez bu ədəbi janrlara və növlərə müraciət etmişlər.

E.ə. IV-III əsrlərdə **yumor** bəlağət sənətinin üsullarından biri olmuşdur. Belə ki, Konfusi və onun davamçısı olan Mentzının yaradıcılığında yumor üsulları fəlsəfi konsepsiyaların ifadəsi üçün istifadə edilirdi. Konfusi məktəbinin əleyhdarları olan Çjuan-tszi, Le-tszi, Xan Fey-tszi və başqa filosoflar da öz rəqiblərinə qarşı çıxışlarında yumordan fəal şəkildə istifadə edirdilər.

Ali zəka sahibləri tərəfindən yüksək yumorun xalq yumor mədəniyyətinə qarşı qoyulduğu bir vaxtda rəsmi ictimaiyyətdə lətifə janrı aşağı və vulqar bir ədəbi növ hesab edilirdi. Belə bir dövrdə görkəmli Çin tarixçisi Sıma Tszyanın (e.ə. 135 və ya 145-ci ildə anadan olub) «Məzhəkəçilərin (və yaxud təlxəklərin) həyatlarının təsviri» («Xuatszi leçjuan») və «Tarixi qeydlər» («Şitszi») əsərlərinə lətifələrin daxil edilməsi, o dövrün rəsmi etikasının pozulması demək idi.

Yumor, xüsusilə **lətifə** janrında daha qabarıq şəkildə özünü büruzə vermişdir. Çin folklorunun ən qədim janrlarından biri olan lətifələr hələ lap qədim yazılı abidələrdə müşahidə olunur. Hələ Tszin sülaləsinə qədərki filosofların əsərlərində Çin lətifələrinə rast gəlmək olar. Qədim Çin lətifələri bugünkü lətifə məfhumundan fərqlənir. Onlar daha çox yanıltmac, məsəl, kiçik hekayə xarakteri daşıyır. Bununla belə, bu lətifələr ilk növbədə öz lakonikliyi ilə seçilir və daşlaşmış hikmətli sözlər olmaqla yanaşı, eyni zamanda didaktik məzmun daşıyır. Bundan başqa, Çin dilində heç «lətifə» ifadəsi yoxdur; bu ya xalq zara-fatı (mintszyan syaoxua), ya gülməli hadisə (mintszyan tsyuyşi) və yaxud da komik hekayə (xuat-szi quşi) mənalarında işlənən sözlərlə ifadə olunur.

Çin lətifələrini bir neçə qrupa ayırmaq olar. Buraya səfillər və cüzamlılar, hazırcavablar və acıdıllılar, xəsislər və paxıl adamlar, qəribə və səfeh adamlar, müəllimlər və şagirdlər, din,

xurafat və rahiblər, şərab, sərxoşluq, masa və şadyanalıq, ailə haqqında və qeyri-adi tarixçələr haqqında lətifələr daxildir. Belə lətifələrdən birində deyilir: «Xan sülaləsinin imperatoru, U-di hədiyyə olaraq ölməzlik suyu alır. Dunfan Şo adlı təlxək-ədib bu suyu açıb içir. Qəzəblənmiş imperator əmr edir ki, bu özbaşına hərəkətinə görə təlxəyi edam etsinlər. Hazırcavab tələbə deyir:

– Ölməzlik suyu məni ölməz etdi. Ona görə də mən ölə bilmərəm. İşdi-şayəd mən ölsəm sən təlxəksiz qalacaqsan və sənin aldadıldığının şahidi olacaqsan. Ona görə, yaxşısı budur məni sağ saxla».

Görkəmli Çin tarixçisi Sıma Tsyan o dövrün bir sıra zara-fatlarını öz kitabına daxil etmişdir. Daha çox didaktik xarakter daşıyan Dunfan Şonun yumoristik paradoksları əsasən xalq gülüş mədəniyyətini özündə əks etdirmişdir.

Əsətir. Qədim tarixə və zəngin mədəni-estetik-bədii ənənələrə malik olan Çin əsəirləri son dövrlərə qədər bəşəriyyətə məlum olmamışdır. Çin əsəirləri bu günə qədər lazımı səviyyədə öyrənilməmiş, əksər hissəsi itib-batmış, müəyyən hissəsi isə müxtəlif əsəirlərdə ayrı-ayrı parçalar şəklində bizim

Xoşbəxtlik gətirən Tuan-Quan

dövrümüzə gəlib çatmışdır. Qədim Çin mədəniyyəti də başqa mədəniyyətlər kimi zəngin folklor və əsətir ənənələrinə malik olmasına baxmayaraq bu mədəniyyət daha çox elmi xarakter daşımış və bu ənənələr arxa plana keçmişdir. Belə ki, hələ Konfusi dövründən başlayaraq əsasən etika, estetika, fəlsəfə, ailənin və dövlətin əsasları haqqında təlimlərə daha çox fikir verildiyindən, əfsanəvi və fantastik xarakter daşıyan əsəirlər nəinki öyrənilmiş, hətta inkar edilmişdir. Çin əsəirlərinin lazımı səviyyədə araşdırılmamasının başlıca səbəblərindən biri də

bu ənənələrin son dövrlərə qədər davam etməsi və konfusiçilərin əsətiri tarixin tərkib hissəsi hesab etməsi olmuşdur.

Əsətlərlərin tarixiləşməsi bu süjətlərə daxil olan personaj və obrazların əfsanəvilikdən çıxaraq insaniləşməsi ilə nəticələnirdi ki, bu da öz növbəsində əsətlərlərin mənə və məzmununun təhrif olunmasına və getdikcə öləzimesinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, Çində əsətlərlə ənənəvi tarixin bir parçasına çevrilmişdir. Məsələn, rəvayətə görə Xuan-di – Yaşıl Hökmdarın dörd sifeti olmuşdur. Konfusi bu əsətiri belə şərh edir ki, guya Xuan-di ətraf əraziləri idarə etmək üçün dörd istiqamətə dörd məmur gördərmişdir. «Dağlar və dənizlər kitabı»nda («Şan xay tszin») verilən Kuy haqqında əsətlərdə deyilir ki, onun bir ayağı olmuşdur. «Tarixi rəvayətlər kitabı»nda («Şu-tszin») isə bu obraz hökmdar Şunun dövründə musiqini himayə edən bir məmur kimi təsvir olunmuşdur. Bu əsətlərin mənəsini anlamayan Lu hakimiyyətinin knyazı Ay-qun Konfusidən soruşur: «Deyirlər ki, Kuy birayaqlıdır. Doğrudanmı onun cəməsi bircə ayağı olub?». «Kuy i tszu» ifadəsini, – Konfusi o dəqiqə cavab verir, – birayaqlı Kuy kimi başa düşmək lazım deyil», bu «Kuy kimi adamların biri də kifayətdir» deməkdir. Bütün bu nümunələr bir daha sübut edir ki, konfusiçilər əsətlərlərin təfsirini verir və onları tarixi həqiqət kimi qəbul edirdilər.

XII əsrdə, Sun xanədanlığı dövründə yaşamış görkəmli Çin şairi, «Ən qədim tarix» («Lu şü») kitabının müəllifi Li Boya qədər əsətlərlərin məzmununun dərk və izah olunması davam etmişdir. Bu kitabın yazılışında müəllif bir sıra əsətlərdən istifadə etmiş, ancaq onları tarixi hadisələr kimi təqdim etmişdir. Beləliklə, Qədim Çində əsətlərlə tarix bir-birinə qarışdırılaraq çox vaxt eyniləşdirilmişdir.

Qədim Çin əsətlərlərinin materialları bizim dövrümüzdə daha çox «Dağlar və dənizlər kitabı»nda qalmışdır. Əvvəllər bu kitabın yaranması imperator Yuyunun və onun köməkçisi Bo-inin adı ilə bağlanırdı, əslində isə bu kitabın konkret müəllifi məlum deyil. Bu kitab müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı adamlar tərəfindən yazılmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə, bu kitabın «Utszanşan tszin» («Dünyanın beş tərəfindən dağlar kitabı») hissəsi e.ə. VIII-VII əsrlərdə, «Xay-vay sı tszin» («Dənizlər arxasında yer-

ləşən şimal torpaqları kitabı») hissəsi e.ə. V-III əsrlərdə, «Xayney sı tszin» («Dənizlər içərisindəki torpaqlar kitabı») hissəsi e.ə. III-II əsrlərdə, «Daxuan sı tszin» («Böyük səhrələr kitabı») və «Xayney tszin» hissələri e.ə. III əsrin sonları – b.e. I əsrin əvvəllərində yazılmışdır.

Göründüyü kimi, qədim əsətlər Çində min ili əhatə edən böyük bir dövr kəsiyində – Şərqi Çjou dövründən başlayaraq, Vey, Tszin və Altı sülalə dövrlərinə qədər davam edən bir müddətdə yaranmışdır. Çində məskunlaşan çoxsaylı xalqlar bir-birləri ilə sıx əlaqədə olmuş və onların əsətləri qaynayıb qarışmışdır. Ona görə də Çin əsətləri öz mənə və məzmununa, dünyagörüşünə və psixologiyasına görə rəngarəng olmuşdur.

Dünyanın yaranışı haqqında əsətlər və ilk insan Pan-qu. Rəvayətə görə hələ nə qədər ki, yer və göy bir-birindən ayrılmamışdı dünya nəhəng toyuq yumurtası şəklində başdan-başa xaos halında olmuşdur. Bu yumurtanın içərisində insanların əcdadı olan Pan-qu yaranmışdır.

O bu nəhəng yumurtanın içərisində böyüyür və ağır nəfəs ala-ala dərin yuxuya gedir. O, on səkkiz min ildən sonra oyanır. Ancaq gözlərini açdığı zaman qatı, yapışqana bənzər zülmətdən başqa bir şey görmür. Haradansa əlinə bir balta keçir və o, zərbələ vuraraq yumurtanı iki yerə bölür. Bu vaxt bütün yüngül və təmiz nə varsa yuxarı qalxaraq göyü, ağır və çirkli nə varsa aşağı enərək yeri yaradır. Beləliklə, göy və yer yaranır. Göyün və yerin yenidən birləşəcəyindən ehtiyat edən Pan-qu yerin üstündə dayanaraq başını göyə dirəyir. Hər gün göy yerdən bir çjan yuxarı qalxır, torpaq isə bir çjan (Çin ölçü vahidi – təxminən 3 metr) qalınlaşırdı. Pan-qunun da boyu hər gün bir çjan uzanırdı.

Dana on səkkiz min il ötür – göy çox yuxarı qalxır, yer isə

Şəhər (paytaxt) tanrısı Çen-Xuan

həddindən artıq qalınlaşır. Pan-qunun da bədəni qeyri-adi dərəcədə böyüyür. Deyilənə görə onun boyu doxsan min li (Çin ölçü vahidi – 576 metr) uzunluğunda olmuşdur. Beləcə, Pan-qu uzun müddət yerlə göy arasında dayanaraq onların birləşərək yenidən kaos şəklinə düşməsinə imkan verməmişdir. Nəhayət ki, göylə yerin mövqeyi sabitləşir və Pan-qu arxayın olur ki, onlar bir daha birləşməyəcək. Pan-qu da dincəlmək istəyirdi. Axırda o da adi insanlar kimi yıxılır və ölür. Onun ağzından çıxan son nəfəs – küləyə və buludlara, səsi – şimşəyə, sol gözü – günəşə, sağ gözü – aya, əlləri və ayaqları ilə birlikdə bədəni – dünyanın dörd cəhətinə və beş məşhur dağa, qanı – çaylara, damarları – yollara, əti – rişəyə, başının saçı və bıqları – səmaya səpələnən ulduzlara, dərisi və bədənindəki tüklər – otlara, çiçəklərə və ağaclara, dişləri, sümükləri və iliyi – parlaq metallara, qiymətli daşlara, ləl və cavahirata, hətta onun bədənindən çıxan, sanki heç nəyə lazım olmayan təri – yağış damcılığına və şehə çevrilir.

Başqa bir əsətir süjetində isə deyilir ki, Pan-qunun başı əjdaha başı, bədəni isə ilan bədəni olmuşdur. O, nəfəs alanda külək qalxır və yağış yağır, nəfəsini buraxanda isə göy guruldayır, şimşək çaxır. Gözlərini açanda gündüz olur, qapayanda gecə düşür.

İlk ana (yaradan) – Nyuyva. İlk formada Nyuyva torpaq tanrısı kimi verilir. Ona görə də o, yarı qadın, yan ilan kimi təsvir olunur. Eyni zamanda, Nyuyva ilan toteminə inanan tayfaların yaradıcısı da hesab olunur. Nyuyva, həm də gənc oğlan və qızları kəbinlə birləşdirən məhsuldarlıq tanrısıdır. Baharın ilk ayının əvvəlində onun şərəfinə qurbanlar verilir, rəqs, nəغمə və ox atma mərasimi təşkil edilir. Hətta deyirlər ki, o, nəinki insanların, həm də tanrıların yaradıcısı-anası olmuşdur.

Artıq dünya yaranmış, onun üzərində dağlar, çaylar, meşələr, səhralar bərqərar olmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq, hələ insanlar yaranmamışdı və dünya yarımçıq idi. Bunu görə ağappaq insan sifətli, ancaq ilan bədənli Nyuyva insan yaratmaq qərarına gəlir. O, sürünərək bir gölməçənin qırağına gəlir, suda öz bədəninin yuxarı hissəsini görür və bu şəkildə gildən bir heykəlcik düzəldir. Bu heykəlcik o dəqiqə canlanır və qaçır.

Bu, Nyuyvanın xoşuna gəlir və hər iki cinsdən olan çoxlu belə insancıqlar düzəlməyə başlayır. bir müddətdən sonra bu işdən bezən Nyuyva liana çiçəyini qopardaraq onu gilə batırır və dünya üzərində onu silkələməyə başlayır. Bu çiçəkdən düşən hər bir gil parçası bir insan olur. Hətta sonralar varlı təbəqənin nümayəndələri yoxsullardan seçilmək üçün deyirdilər ki, onları Nyuyva özü yaradıb, yoxsullar isə gil qırıntılarından əmələ gəliblər.

İnsanların ömrü qısa idi və onlar bir müddətdən sonra ölürdülər. İnsan nəslinin kökü kəsilməsin deyə o, qadınlarla kişiləri birləşdirir ki, artıq onun köməyi olmadan insanlar artsınlar.

Sonra bu süjetdə deyilir ki, dünyada çoxlu bəlalər baş verir. Göy bir neçə yerdən yırtılır və oralardan möhkəm isti gəlir və meşələri yandırır. bir neçə yerdən yer deşilir və yeraltı sular üzə çıxmağa başlayır. Od və su birləşərək insanları məhv edir. Öz yaratdığı insanları bu bəladan qurtarmaq üçün, Nyuyva çoxlu rəngarəng daşlar topladı, onları əridərək həmin yırtıqları bağladı. Sonra nəhəng bir tısbağanı öldürüb, onun dörd ayağını göy qübbəsinin altına qoydu ki, o, bir daha dağılmasın.

Qədim Çin yazılarının birində Nyuyva haqqında belə deyilir: «Nyuyva – insan başlı, ilan bədənli qədim ilahə və şahbanudur. bir gün ərzində o, yetmiş dəfə cildini dəyişmişdir. Onun içəlatı həmin tanrılara çevrilmişdir».

Bunlardan başqa Çin əsətləri içərisində «Fusi», «Taxıl hökmdarı», «Nöqsansız Şun», «İlahi əkinçi», «Xuan-di», «Xuan-di və dəmiralınlilar» kimi tanrılar haqqında və «Atıcı İnin qəhrəmanlıqları», «Leysan» qalibləri – Qun və Yuy» və «Men Tszyan» kimi səmaaltı imperiyanın qəhrəmanları haqqında çox maraqlı süjetlər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Klassik dövr Çin ədəbiyyatı

E.ə. VII əsrdən etibarən Qədim Çin mədəniyyətinin zirvə dövrü başlanır. Bu dövrü bəzən «Çjouunun Şərqə keçməsi» dövrü də adlandırırlar. Həqiqətən də bu dövrdə Çində bir sıra çox böyük tarixi hadisələr baş vermiş, Çin xalqı dünya mədəniyyətinə çox görkəmli şəxsiyyətlər, ədəbi nümunələr bəxş etmişdir.

E.ə. VIII əsrin birinci yarısında (e.ə. 770-ci il) bu qəbilə qrupları Çjou tayfalarının rəhbərlərinin birbaşa idarəçiliyinə daxil idilər və bütün qəbilə ittifaqlarında hakim mövqə tuturdu-lar. Bu qəbilə qrupları köçəri tayfaların təzyiqi altında ölkənin qərb sərhədlərində yerləşən paytaxtı Xao şəhəri olan Şensidəki əzəli torpaqlarını tərk edərək şərqə, Xenana tərəf hərəkət etməyə başladılar. Beləliklə, paytaxt şəhəri Lo olmaqla Şərqi Çjou dövləti inkişaf etməyə başlayır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu iki paytaxt şəhəri b.e. XIII əsində monqol hücumlarına qədər Çinin siyasi və mədəni mərkəzi olmuşdur.

Bu dövrün tarixi ayrı-ayrı hökmlərliklərin yaranması və süqutu, onların parçalanması və möhkəmlənməsi kimi proseslərlə yadda qalmışdır. E.ə. IV əsrdə bu nəhəng ərazidə yeddi böyük dövlət olmuşdur: Yan, Tsi, Xan, Vey, Çjao, Çu və Tsin. İlk dövrlərdə «ayrıca dövlətlər» –

«leqolar» və yaxud Qədim Çin tarixşünaslığının qeyd etdiyi kimi «şəhər-dövlətlər» mövcud olmuşdur. Çjou dövrünün sonlarında «dövlət» anlayışı «şəhər» mənasını ifadə edirdi, belə ki, həmin dövlətlər ancaq bir şəhər və kəndlərdən ibarət olurdu. Qədim Çjou hökmlərliklərinin əsasını təşkil edən Xao (qərbi) və

Fu-si və Nyu-va

Lo (şərqi) köhnə paytaxt-şəhərlərindən başqa, ayrı-ayrı hökmranlıqların paytaxtları da böyümüş və şəhər mərkəzləri kimi inkişaf etmişdir. Belə şəhərlərdən biri, Tsi hökmranlığının paytaxtı Lintszi, xüsusilə diqqəti cəlb edir; bu şəhər e.ə. IV əsrin ikinci yarısında bütün ölkənin mədəni mərkəzi idi. E.ə. IV əsrində Tsi hökmranlığının rəhbərləri o dövrün az qala bütün alimlərini öz şəhərlərinə cəlb etmişdilər. Tədqiqatçıların qeyd etdiklərinə görə, müxtəlif dövrlərdə burada Men-tszı, Sun Ke, İn Ven, Motszi və Xuan Yuan kimi məşhur şəxsiyyətlər cəmləşmişdilər. Burada yaşayan əhalinin böyük bir hissəsi sənətkarlardan, tacirlərdən və kəndlilərdən ibarət olsa da onların arasından savadlı natiqlər və müəllimlərdən ibarət olan dövlət xadimləri də çıxırdı. O dövrdə, natiqlik sənəti ictimai həyatın başlıca şərtlərindən biri sayılırdı. Bu natiqlər və müdriklər öz ideyalarını təcrübədə sınamaq üçün siyasi fəaliyyətə can atırdılar. Tarixi mənbələrdə dövlət idarəçiliyi məsələləri üzrə çox məşhur mütəxəssis-məsləhətçilərin adları çəkilir. Bunlardan Quan Çjun, Şan Yan, Xan Fey-tszını göstərmək olar.

Bu dövrdə Çində ziyalılar arasından elə mütəfəkkirlər də çıxırdı ki, onlar sadə xalqın rolunu və vəziyyətini nəzərə almadan zədənganlıq ideologiyası çərçivəsi daxilində ictimai quruluşun və dövlət idarəçiliyinin nizamlanmasının əsaslarını: formalaşdırmağa çalışır və bu əsasları insanın öz təbiətində axtarırdılar. Belə mütəfəkkirlərdən Lao-tszını və Kun-tszını (Konfusini) göstərmək olar.

Lao-tszı. Daosizmin yaradıcısı Lao-tszı e.ə. VI-V əsrlərdə Çində yaşamış onun təlimi də bu dövrdə formalaşmışdır. Onun həyatı haqqında tarixdə o qədər də etibarlı mənbələr qalmasa da birinci Çin tarixçisi Sıma Tsyen özünün «Şi tszi» («**Tarixi qeydlər**») əsərində bu mütəfəkkirin qısa bioqrafiyasını vermişdir.

Təbəhət tanrısı Yao-wan

Lao-tszının həyatı. Sıma Tsyau bu müdrik filosofun Çu hökmlərliyi dövründə yaşadığını söyləyir və onun əsl adının Li Er olduğunu deyir (Lao-tszı – onun ləqəbidir və «**Qoca müdrik**» və yaxud «**Qoca uşaq**» deməkdir). Əfsanələrdə deyildiyinə görə, o özü özündən doğulub, bu nəhəng və zəngin dünyanı da özündən yaradıb, yetmiş iki dəfə bu dünyaya gəlib. Bununla belə o, canlı insan olub və tarixi şəxsiyyətdir. Sıma Tsyau dediyinə görə Lao-tszı Çjou hökmlərliyində tarixçi, dövlət arxivinin qoruyucusu vəzifəsində işləmiş və elə orada da böyük filosof-peyğəmbər Konfusi ilə görüşmüşdür. Deyilənə görə Lao-tszı uzun ömür yaşamış, Konfusunin əxlaqi moizələrin təsiri təliminə soyuq yanaşmış və onun bəşər tarixinin bilicisi olmasına şübhə ilə baxmışdır.

Çjou sarayının cansıxıcı həyatından bezən, insanlara inamını itirən mütəfəkkir Lao-tszı istefaya çıxaraq səyahət etmək qərarına gəlmişdir. O, qara öküzün belində dağ yolu ilə qərbə tərəf yollanmışdır. Sərhəd keçidlərindən birində sərhədçilər onu tutub saxlamış və öz təlimini yazıb təhvil verməyincə sərhəddən buraxmayacaqlarını bildirmişlər. Lao-tszı onların xahişini yerinə yetirmiş və beş min heroqlıfdən ibarət bir risalə yazaraq onlara vermişdir. Deyilənə görə, daosizmin əsas kitabı olan «**Dao [Yollar] de [insan təbiətinin xüsusiyyətləri] tszin [kitab]**» əsəri belə yaranmışdır. Bundan sonra Lao-tszının haraya getdiyi heç kimə məlum deyil.

Bəzi tədqiqatçılar bu əsərin e.ə. IV əsrdə, «**Lun yuy**»dan bir əsr sonra yazıldığına israr edir. Ancaq bu əsərin bədii xüsusiyyətləri

Lao-tszının daşdan yonulmuş heykəli. Yazılar və payızlar dövrünün son mərhələsi

Bəzi tədqiqatçılar bu əsərin e.ə. IV əsrdə, «**Lun yuy**»dan bir əsr sonra yazıldığına israr edir. Ancaq bu əsərin bədii xüsusiyyətləri

Daosizmin

siyyətlərini araşdırarkən onun daha qədim dövrlərdə, ən azı e.ə. VII-VI əsrlərdə yazılması qənaətinə gəlmək olar. **«Dao de tszin»** əsərini çox vaxt elmi ədəbiyyatda müəllifinin adı ilə **«Lao tszi»** kimi də adlandırırlar. Doğrudur, bu əsərin müəllifinin kim olması hələ bu günə qədər mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Akademik N.İ.Konrad **«Ümumdünya ədəbiyyatı tarixi»**nə yazdığı **«Qədim Çin ədəbiyyatı»** fəslində bu problemə toxunaraq göstərir ki, qədim Çin ədəbiyyatında bədii əsərlərin əksəriyyəti ayrı-ayrı şəxslərin adları ilə adlandırılmışdır. Bu işə qətiyyənlə həmin əsərlərin müəlliflərinin adları demək deyil. Bu barədə o, yazır: «Qədim Çin dövrünün klassik əsərlərinin hansı adlarla bizə gəlib çatmasına diqqət yetirək: «Lao-tszı» və bir qədər də qabağa gedək «Men-tszı», «Quan-tszı», «Sun-tszı», «Le-tszı», «Çjuan-tszı», «U-tszı», «Syun-tszı», «Mo-tszı», «Xan Fey-tszı». Məgər bunlar əsərlərin müəlliflərininmi adlarıdır? Qətiyyənlə yox: bizə məlum olan bütün bu abidələrin hər biri ayrı-ayrılıqda, əvvəla, bir adam tərəfindən yaradılmamışdır, ikincisi isə, bir vaxtda yazılmamışdır. Bu dövrün ədəbi əsəri bir dövrün faktı olmayıb, uzun müddətdə yaranan hadisədir» (bax səh. 162).

«Lao tszi»nin bədii xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda, görmək olar ki, bu əsərin mətni müəyyən ölçüyə malik olan parçalardan ibarətdir. Belə ki, əsərin əvvəli konkret ölçülərə ayrılmış misralara bölünüb. Misraların ölçülərinin dəyişməsi mətnin mənasının gedişi ilə müəyyən edilir. Birinci dörd misra başlanğıc rolunu oynayır. İkinci dörd misrada başlanğıcın davamı verilir və burada mövzu inkişaf etdirilir və yekunlaşır. Sonra bədii parçanın üçüncü hissəsi gəlir. Bu hissə əvvəlki hissələrin davamı olub, yeni mövzuya keçid rolunu oynayır. Nəhayət, sonuncu hissə yekun funksiyasını ifadə edir və burada misraların hecaları əvvəlkilərdən fərqlənir. Beləliklə, «Lao-tszı»nı qafiyəli şeirlə yazılmış poema adlandırmaq olar. Ona görə də onu bədii söz sənəti əsəri də adlandırmaq olar.

Lao-tszının fəlsəfəsi. «Dao de-tszin» əsərində ifadə olunan fəlsəfi fikrin inkişaf yoluna nəzər saldıqda görmək olar ki, Lao-tszının fəlsəfəsi müşahidə-təxəyyül xarakteri daşıyır. Lao-tszını daha çox varlığın mənəvi mənası və daxili qanunları

düşündürmüşdür. Ətrafda baş verən hər bir mənəvi-əxlaqi və fiziki aləm hadisəsi onun aqlını daha da fəallaşdırmışdır. O, bütün hadisələrin məğzinə və daxili mənasına nüfuz etməyə çalışmışdır. Ətrafda nə baş verirdisə, ona öteri təsiri bağışlayırdı, onun fikrincə, hərəkətdə olan hər bir şeyin kökündə əsaslı və sabit bir şey var. O, hikmətli kəlamlarından birində deyir: «Gözəllik ancaq eybəcərlikdir, xeyirxahlıq – ancaq bədxahlıqdır». Beləliklə, gözlə görünən gözəllik həqiqi gözəllik deyil, adi mənada başa düşülən xeyirxahlıq da əsl xeyirxahlıq deyil. Həqiqi gözəlliyi ancaq idrakın gözləri ilə görmək olar, eləcə də həqiqi xeyirxahlıq bizim ruhumuz tərəfindən qavranıla bilər.

Lao-tszi hər şeyin məğzini axtarır və öz daxili aləminin dərinliklərinə baş vururdu. Bütün maddi və konkret varlıqlar ona varlığın təxəyyülü kimi görünürdü; yalnız dünyada dəyişmənin mövcud olması bütün varlığın dəyişməz, sabit və hər şeyi əhatə edən olmasını sübut edir.

Lao-tsziyə görə dəyişməz, sabit və hər şeyi əhatə edən Daodur.

Lao-tsziinin fəlsəfəsinin əsasını onun söylədiyi bir fikir ifadə edir: «Bilik yoxdur, çünki, mən heç nə bilmirəm». Onun bu kəlamı məşhur yunan filosofu Sokratın məşhur «Bilirəm ki, mən heç nə bilmirəm» fikri ilə səsleşir.

Lao-tsziinin fəlsəfi dünyagörüşünün formalaşmasında onu əhatə edən mühitin də rolu az olmamışdır. Həqiqətən də Orta imperiya dövrünün tarixi şəraiti Lao-tsziinin fəlsəfi dünyagörüşünün formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Lao-tszi Çində Siu sülaləsinin mövcudluğunun son dövründə dünyaya göz açmış və bu vaxt Orta imperiya yeddi feodal krallığına bölü-

Lao-tszi zülmət və işıq rəmzləri ilə (in və yan)

Çin

nmüşdü. Bu dövr Orta imperiya tarixində «müharibələr dövrü» adlanır. Qarışıqlıq və müharibələr bu gənc filosofun aydın və güclü ağına təsir etmiş, o dövrdəki ictimai və fərdi həyatı onun hissi əxlaqını narahat etmişdir. Təbiidir ki, Lao-tszı öz vətənini bu ağır vəziyyətdən xilas etməyə çalışmışdı. Bu arzu onu ölkəsində baş verən bədbəxt hadisələrin səbəblərini araşdırmağa sövq etmişdir.

O, bütün bədbəxtliklərin kökünü adamların həddindən artıq ağıl nümayiş etdirmələrində, insanpərvərliyin olmamasında, itaətsizlikdə, onların var-dövlətə, hakimiyyətə və şöhrətə can atmalarında görür. Ona görə də o, insanları ilk növbədə bütün formalarda ağıl nümayiş etdirməməyə çağırır, onlara var-dövlətdən, hakimiyyətdən və şan-şöhrətdən imtina etməyi məsləhət görür, onları Daoda olan insanpərvərliyə və itaətə dəvət edir. Bu görkəmli filosof fikirləşirdi ki, o zaman ki, insanlar ağıl nümayiş etdirməkdən imtina edəcəklər, onda onlar xoşbəxt olacaqlar; elə ki, var-dövlət öz mənasını itirəcək, onda oğrular olmayacaq; o vaxt ki, şan-şöhrət əhəmiyyətsiz olacaq, onda artıq insanlar bir-birlərinə nifrət etməyəcəklər; elə ki, hakimiyyət məhv olacaq, onda insanlar arasında mübahisə də olmayacaq.

Lao-tszının fikrincə, Dao ona görə bütün varlıqlardan uca-dır ki, və bütün varlığın hakimidir ki, o, onların hamısından aşağıdır. Lao-tszı deyir: «Dəniz ona görə bütün çayların və arx-ların hakimidir ki, o, onların hamısından aşağıda yerləşir»

Çin sözü olan Dao və yaxud Tao «yol», «təbə olmaq», «söz» və yaxud ümumdənışıq dilində «danışmaq» və ya fəlsəfi mənada hər hansı bir anlayış başqa cürə yox, məhz bu cür ol-malıdır, yəni «həqiqət» və yaxud etik mənada insan insan kimi hərəkət etməlidir, yəni bu **imperativ borc** deməkdir. Beləliklə, Dao əsasən iki mənada 1) yol; 2) **insanın imperativ borcu** kimi ifadə olunur.

Lao-tszının etikası. Lao-tszı insan təbiətinin köklü şəkildə korlandığını etiraf edir. Şakyamunidən fərqli olaraq o, şərin in-san varlığının bir hissəsi olması fikri ilə razılaşırsa da dünyada şerin mövcudluğunu və qüdrətini qəbul edir və şər üzərində qələbə çalmağın mümkün olmasını söyləyir. Bu fikri o, obrazlı

şəkildə belə ifadə etmişdir: «Böyük yol – rəvan və düzdür, ancaq insanlar cığırlarla getməyi sevirlər». Lao-tsziya görə böyük yolla getmək xeyirxah iş görmək, cığırlarla getmək isə şər iş görmək deməkdir. Beləliklə, Lao-tszi insanın xeyir və şər yolunu seçmək imkanlarını nəzərə alaraq özünün mənəviyyat sistemini işləyib hazırlamışdır. Ona görə mənəviyyat, nə isə ali və ruhi bir şeydir. Hikmətli sözlərinin birində o, açıq-aydın deyir ki, mənəviyyatın maddi aləmlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Lao-tszi bu yolla mənəvi idealı müəyyən etməyə çalışır və hesab edir ki, mənəvi aləmin idealı Daodur. O, deyir: «Dao sayağı yaşayan Daoya bərabərdir».

Mənəvi idealı bu sayaq müəyyən edən Lao-tszi, eyni zamanda mənəvi kamilləşmənin sonsuz yolunu göstərir. Lao-tszi yazır: «Daonu icra edən heç vaxt özündən razı ola bilməz». Bizim mənəviyyat prinsipimiz yalnız xeyirxahlıq mənasını ifadə edən Daodur. Onun dediyinə görə «Yüksək mənəviyyatlı adam ancaq Daoya tabe olur».

Lao-tszi təlimində fərdi etika əsaslı yerlərdən birini tutur. O, sosial (dövlət və siyasi) etika ilə yanaşı fərdi etikanın da böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərmişdir. Lao-tsziya görə fərdi mənəviyyatda bütün şərlərin mənbəyi **ehtiras**dır. O, deyir: «Ehtirasdan böyük günah yoxdur». Onun fikrincə, ehtiras idrakın gözlərini yumur. O, yazır: «Ehtirasdan azad olan adam Daonun ali mövcudluğunu görür, hər-hansı bir ehtirasın təsiri altında olan adam isə Daonun varlığının cüzi bir hissəsini görür». Lao-tszi deyir ki,

Daosidmin banisi Lao-tszi camışın belində Çini tərək edir. Qədim Çin kitab qravıyurası

«müdrük adam hər yolla son həddən qaçır». Ancaq bizim mənəvi təbiətimiz həddindən artıq korlanıb və hər cür ehtirası boğaraq yüksək mənəvi aləmə çatmaq üçün hələ çox zəifdir. Ona görə də, biz ən aşağı pillədən başlayaraq və daha yüksəkliklərə qalxaraq təcridən onlara qalib gəlməliyik. Lao-tszi bu təlimini belə bir müqayisə ilə verir: «Doqquz mərtəbəli qüllə bir ovuc torpaqdan yaranır; min arşın yolu getmək üçün bir addımdan başlamaq lazımdır».

Lao-tszi insanın **ürəyinin sadəliyini** yüksək mənəvi ləyaqət sayır. Onun fikrincə, sadə ürəklilik ona görə yüksək alicənablıqdır ki, o, Daoya, təbiiliyə daha yaxındır. «Kim ki, mənəviyyat adamıdır, o, uşaq kimi itaətkardır». Lao-tszi sadə ürəkliliklə üzvi şəkildə bağlı olan **itaətkarlığın** da böyük əxlaqi dəyərini göstərmişdir. Bu hikməti o, belə ifadə etmişdir: «Yer itaətkardır, bütün insanlar onun üzərində yeriir və qaçırlar». Başqa sözlə desək, yer çox böyük həvəslə bütün varlıqlardan aşağıda dayanır və heç vaxt buna görə şikayət etmir. Yer bu itaətkarlığını biz təqlid etməliyik, ona görə ki, «kim böyük olmaq istəyirsə o, hamıdan aşağıda dayanmalıdır». Lao-tszinin təliminə görə Dao çox böyük işlər görür, ancaq heç vaxt özünü gözə soxmur. O, deyir: «Etdiyin işə görə özünü tərifləmə, başqa adamlardan üstünlüyünü göstərərək onlara rəhbərlik etmə – bax bu səmavi alicənablıqdır».

Lao-tszi qərbə gedir

Lao-tszi itaətkarlığın əksi olan **təkəbbürü** günahların ən pisi hesab edir. Bu xasiyyəti o, belə ifadə edir: «Mən qiymətli daş kimi təkəbbürlü olmaq istəmirəm». Sonra bu müdrük filosof bu dəhşətli bələdan yaxa qurtarmaq üçün insanlara məsləhət görür ki, başqalarının qabiliyyətlərindən xəbərdar ola-ola özlərini gözə soxmasınlar. O, deyir: «O adam ki, özünü elə aparır ki, guya çox şey bilir və hər şeyə qadirdir, o, heç nə bilmir». Başqa bir hikmətli sözündə isə o, yazır: «Çox şey bilərək heç

nə bilməyən adam kimi yaşamaq – kamilliyin zirvəsidir».

Lao-tszının şərəf və şan-şöhrət haqqında düşüncələri onun sadəqəlblilik və itaət haqqında təlimi ilə sıx bağlıdır. Onun fikrincə, bu dünyanın məşhurluğu, ucalığı və şərəfi həqiqi şərəf və şöhrət deyil, ona görə ki, onlar Daonun itaətinə ziddir. Ona görə də filosof belə bir qənaətə gəlir ki, həqiqi şərəf və şöhrət tanınmamaq və məşhur olmamaqdır.

Lao-tszı bütün bunlarla yanaşı eyni zamanda *fədakar insanpərvərlik* carçısı olmuşdur. Bu təlimin əsasını ancaq özünü deyil başqalarını düşünən Dao təşkil edir. Daonun bütün varlıqlara bu sayaq məhəbbəti bizim insanpərvərliyimizə nümunə olmalıdır. Həqiqi insanpərvərlik isə fədakar insanpərvərlik olmalıdır. Lao-tszı deyir: «Müqəddəs adam başqalarından sonra özünün qayğısına qalır». Onun fikrincə, «Səmavi Daonun (kimlərləşə müqayisədə üstünlük verə biləcəyi) qohumu yoxdur, o, həmişə yaxşı adamlara üstünlük verir». Lao-tszının fikrincə, ən ali insanpərvərlik – düşməyə olan məhəbbətdir. Əsl sevən insan, hətta ona nifrət edənə də sevməlidir. Lao-tszı deyir: «Nifrətə yaxşılarla cavab verin».

Lao-tszının təlimində sosial etika da əhəmiyyətli yer tutur. O, ictimai quruluş məsələləri ilə də ciddi şəkildə məşğul olmuşdur. Onun fikrincə, ictimai quruluş dünyanın təbii qaydaları ilə idarə olunur və idarəsiz heç bir cəmiyyət mövcud ola bilməz. Dövlət quruluşunun qanuniliyini etiraf edən Lao-tszı öz növbəsində mütləqiyyəti qəbul edir. O, belə hesab edir ki, bütün başqa idarəçilik formalarından daha çox, dünyəvi qanun olan insanların birliyinə nail olmaq imkanına malikdir. Onun dediyinə görə hökmdar bizim hamımızdan yüksəkdə dayanır. O, yazır: «Dünyanın dörd böyüyü var – Dao, səma, torpaq və hökmdar».

Lao-tszı tələb edir ki, hökmdar fəaliyyətsizliyə riayət etsin. Çünki, onun fikrincə, «Dao hər şey etdiyinə görə heç nə etmir». Əlbəttə, o, iş görməməyin tərəfdarı deyil, əksinə iş görərkən həddindən artıq ağıl nümayiş etdirməyin əleyhinədir. Bununla əlaqədar o, deyir: «Ağıl nümayiş etdirməklə ölkəni idarə edən hökmdar onu məhv edir. O zaman ki, ölkə ağıl nümayiş etdirilmədən idarə edilir, onda orada əmin-amanlıq hökm sürəcəkdir».

Lao-tszının sosial etika təlimində müharibə məsələsi də əsas yerlərdən birini tutur. Bu fikir həmin dövrdə baş verən qanlı müharibələrin nəticəsində meydana gəlmişdir. Onun fikrincə, müharibə qeyri qanunidir və insanları öldürmək bağışlanılmaz günahdır. O yazır: «əgər müharibə xeyirxah iş olsaydı, onda ona görə sevinmək lazım gələrdi, buna isə ancaq insanları öldürməyi sevənlər sevinirlər». Müharibə – ən böyük ədalətsizlik və bələdir. O deyir: «Müharibə qələbə ilə qurtaran zaman ümumi mətəm elan etmək lazımdır». «Ordu bədbəxtlik silahı olduğuna görə müdriklik silahı ola bilməz»

Lao-tszının fikrincə, insanın mənəvi təbiəti zədələnmişdir, ancaq buna baxmayaraq o, nisbi əxlaqi yetkinlik səviyyəsinə çatmaq imkanlarından məhrum olmamışdır. Beləliklə, Lao-tszı etikası adi mənəviyyat dərsləri olmayıb, ciddi məntiqi nəticələrə əsaslanan metafizik bir sistemdir.

Lao-tszının Tao təlimi. Lao-tszının fikrincə, ali dünya mövcuddur və o, ancaq bizim şüurumuzla dərk edilə bilər. O deyir ki, gözlə görünən, maddi dünya məhduddur və sonu var, ona görə də əbədi deyil, əgər o, əbədi deyilsə deməli onun başlanğıcı olmalıdır, əgər onun başlanğıcı varsa, onda o, dağılındır, ancaq dağılan o zaman anlaşılındır ki, dağılmayan mövcud olsun; son o zaman olar ki, sonsuzluq olsun. Bu sonsuz və dağılmayan varlıq haqqında o, deyir: «yuxarı məlum deyil, aşağı qararıq deyil. Ey, əbədilik! Ona ad vermək mümkün deyil». Sonra o, deyir: «O, ələ keçməzdir, Onun adı yoxdur, ancaq insanlar onu Dao adlandırır». Daonun əbədi və saf ruh olduğunu qəbul edən Lao-tszı belə bir məcburi məntiqi nəticəyə gəlir ki, o, ali və mütləq varlıqdır.

Konfusi (Kun-tszı). İlk dinlərdən birini – konfusianlığı yaradan, dünyanın ən böyük filosoflarından biri olan, peyğəmbərlik dərəcəsinə yüksələn dahi Çin müfəkkiri, müdrik və müqəddəs **Konfusi (551-479)** tarixi şəxsiyyət olmuş və e.ə. VI-V əsrlərdə yaşamışdır.

Konfusunin həyatı. Konfusunin əcdadları *hunlar* və *çjuxoular* olmuşdur. L.S.Perelomov bu barədə yazır: «Bir halda ki, Konfusunin əcdadları qədim dövrlərdə hunlar və çjuxoulara aid olmuşdur, onda ailədə şəcərə qeydləri qalmalı idi, məlumatların

bir hissəsi isə, bizim qeyd etdiyimiz kimi, Sıma Tsyanın da istifadə etmək imkanına malik olduğu saray arxivlərində qala bilərdi».

Kun-tszun (Konfusunin) portreti

Konfusunin əcdadlarının 10-cu nəslinin nümayəndəsi Fu Fuxe Sun hökmdarın Min-qunun böyük oğlu olmuşdur. Min-qun ölərkən öz taxtacını qardaşı Di Syuna vəsiyyəət etmişdir, ancaq o, hakimiyyətdə çox qala bilməmiş, Min-qunun kiçik oğlu Fu-Tszi tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Fu Fuxedən sonra Konfusunin əcdadları hökmranlıq hüququndan məhrum olmuşlar.

Lu hökmranlığında yaşayan Kunlar nəslinin dördüncü nümayəndəsi, Konfusunin atası Şulyan Xe haqqında diqqəti

cəlb edən bir sıra maraqlı məlumatlar qalmışdır. Deyildiyinə görə, o öz əcdadlarından cəsarət və döyüşkənlik əxz etmişdir. Lu ordusunun bir qrupu Biyan hökmranlığının paytaxt şəhərinə daxil olub qapıları açaraq ordunu içəri buraxmaq istədikdə Şulyan Xe özünü qabağa verərək öz əsgərləri gələnə kimi düşməni şəhərə buraxmamışdır. Bundan başqa da onun bir sıra qəhrəmanlıqları barəsində də qeydlər qalmışdır. Ağır döyüşlərdən qələbə ilə evinə qayıdanda artıq Şulyan Xenin 63 yaşı var idi. O dövrün anlayışına görə onun ailə həyatı xoşbəxt sayıla bilməzdi. Çünki, onun Şi nəslindən olan arvadından ancaq qızı olurdu. O, isə Kunlar nəslinin davamçısı kimi oğul arzulayırdı. Bu cəsur döyüşçü və onun mərdanə xanımı ümid edirdilər ki, övvəli-axır öz arzularına çatacaqlar, ancaq onların doqquzuncu

uşağı da qız olduqda tamam ümidlərini itirirlər. Onda Şulyan Xe öz kənizi ilə evlənir və bu izdivacdən onların bir oğlu olur. Ancaq bu uşaq xəstə, həm də axsaq idi. Axsaq varisin şərəfinə qurbanlar kəsmək günah sayılırdı. Şulyan Xe yenidən döyüşə gedir və döyüşdən qayıdıandan sonra sağlam varis dünyaya gətirmək arzusu ilə bir daha evlənmək istəyir. Bu dəfə o, Tsyuyfu şəhərindən olan adlı-sanlı Yan ailəsinə müraciət edir. Yan ailəsinin üç qızı var idi, deyilənə görə birinci iki qız bu nigaha razı olmur, üçüncü kiçik qız isə məmnuniyyətlə buna razılıq verir. Beləliklə, Şulyan Xe ilə Yan Çji evlənir və bu izdivacdən dünyada Konfusi kimi tanınan məşhur Çin filosofu Kun-tszı dünyaya gəlir.

Məşhur Çin tarixçisi Sıma Tsyuan Kun-tszının doğumu haqqında yazır: «Kun-tszı Lu knyazlığının Çanlin əyalətinin Tszou

*Böyük Çin səddi,
e.ə. IV-III əsrlər*

kəndində anadan olmuşdur. Onun ulu babası Sunda yaşamış və adı Kun Fan Şu olmuşdur. Fan Şunun oğlu Bo Sya, Bo Syanın oğlu isə Şulyan Xe olmuşdur. Xenin Yan nəslindən olan qızdan Kun-tszı doğulmuşdur». Sıma Tsyuan onların izdivacını e xe kimi qiymətləndirmişdir. «(Şulyan) Xe və Yan ailəsindən olan qız e xe izdivacını bağladılar və Kun Tszını həyata gətirdilər». Bəs bu e xe nədir? Çin

mənbələrində bu anlayışın müxtəlif izahatları verilmişdir. Bu ifadənin lüğəti mənası «barbar əlaqə», «qeyri-qanuni izdivac», «nigahsız əlaqə», «əlaqə» deməkdir.

Müasir Çin alimi Şi Xuayşenin fikrincə, Şulyan Xe ilə Yan Çji evlənərkən Çjou dövrünün müəyyən adət-ənənələri pozulmuşdur. Hələ bundan başqa, Konfusi heç bir normaya sığmayan gil təcikdə olan mağarada dünyaya gəlmişdir. Hətta bəzi mütəxəssislər deyirlər ki, guya onların əlaqəsi nigahdan əvvəl

olmuşdur. Bu fikri heç bir mənbə təsdiq etmir. Qədim Çin tarixçisi Sıma Tsyən və müasir tədqiqatçı Kuan Yamin isə daha doğru olaraq hesab edirlər ki, nığah rəsmi olaraq keçirilib, ancaq bu zaman o dövrün əxlaqi-etik normaları pozulub. Belə ki, qədim Çin adətlərinə görə 64 yaşdan yuxarı kişilərin ailə qurması etikadan kənar sayılırdı. Şulyan Xe Yan Çji ilə evləndə isə onun 66 yaşı olmuşdur. Bundan başqa yaşlı kişilərin çox gənc qızlarla evlənməsi də yaxşı hal hesab olunmurdu. Kuan Yaminin fikrincə, Yan Çjinin bu zaman cəmi 20 yaşı olmuşdur. Sıma Tsyanın dediyinə görə isə qızın bu vaxt heç 17 yaşı da tamam olmamışdı.

Şulyan Xe çox istəyirdi ki, onun uşağı sağlam olsun, ona görə uşağın doğuşuna bir az qalmış o, gənc arvadı Yan Çjini götürüb ənüqəddəs yer hesab olunan gil təpədə yerləşən mağaraya yola düşür və təpənin ruhunun şərəfinə dualar oxuyub qurtarandan sonra onların bir oğlu olur. Beləliklə, e.ə. 551-ci ildə avqustun 27-də Konfusi anadan olur və həqiqi varis dünyaya gəlir. Oğluna Tsyu adı qoyulur və Kun nəsil soyadı verilir. Beləliklə, onun adı Kun Tsyu və yaxud Çjunni olur. Qədim Çin adətinə görə ona Çjun Ni ləqəbi də verilir. Uşaq iki yaş üç aylıq (çinlilər uşağın yaşını anasının ilk hamiləlik günündən sayırlar) olanda atasını itirir.

Sağlam oğulun, həqiqi varisin anası, təbii olaraq, Şulyan Xenin birinci arvadı, doqquz qız anası tərəfindən elə də rəğbət-lə qarşılanma bilməzdi. Yan Çjinin və onun oğlu Kun Tsyunun ağır, əzəbli günləri bundan sonra başlanır. Təhqirlərə və təzyiqlərə məruz qalan Yan Çji uşağını da götürüb atası evinə gedir, ancaq ayrı yaşayır. Onların maddi vəziyyəti olduqca ağır olmuşdu. Bu illəri xatırlayan Konfusi yazır: «Gəncliyimdə mən yoxsul olmuşam, ona görə də çoxlu alçaldıcı peşələrlə məşğul olmuşam». Daim günlərini dünyasını dəyişmiş ərinin ruhuna dua oxumaqla keçirən Yan Çji də bir müddətdən sonra vəfat edir. Bu zaman Konfusin heç on yeddi yaşı da tamam olmamışdı. Ağır, təcrid olunmuş həyat keçirməsinə baxmayaraq Konfusi şən və qayğısız günlər keçirmiş, öz həmyaşıdları ilə oynamış, yeri gələndə əylənmişdi. Bununla belə o, matəm mərasimlərini yaxşı bilirdi və özündən böyüyə, valideynə hörmət

etməyi vacib sayırdı.

Konfusi anasını dəfn edəndən bir az sonra Tszisun Lu hökmranlığının *şi* dərəcəsi olan bütün nümayəndələrini ziyafətə dəvət edir. Atasının *şi* dərəcəsi olduğuna görə o da ziyafətə gedir. Qonaqları böyük mənsəb sahibi olan Yan Xu qarşılayırdı. *Şi* dərəcəsi olmadığına görə o, Konfusunin qabağını kəsərək onu ziyafətə buraxmır. Bu hadisə Konfusiyyə çox pis təsir edir. Ağır fiziki iş onu mətinləşdirir və əzablara alışdırırdı. Uşaqlıq və gənclik illərində tale ona bir sıra zərbələr vurmuş və sanki bu əzabların yerinə ona əvəzi olmayan sağlamlıq, təbii ağıl və güc vermişdir. Sım Tsyən onun həddindən artıq uca boylu olduğunu deyir: «Kun-tszının boyu doqquz çiyə və altı tsuney (təxminən 1,91 m.) idi, hamı onu uzundraz adlandırır və o, hamıdan fərqlənirdi». Bu gənc oğlan ciddi-cəhdlə özü üzərində işləyir, təhsilini artırır və ümid edirdi ki, bu biliklər gələcəkdə onun dolanışığına kömək edəcək və bir vəzifə tutmağa yol açacaqdır.

E.ə. VI-V əsrlərdə Çində o adam təhsilli sayılırdı ki, o, altı qabiliyyətə, yaxud altı sənətə (*Iyu i*) malik olsun: mərasimləri yerinə yetirsin, musiqini başa düşsün, ox ata bilsin, at arabasını idarə etsin, oxumağı bacarsın və nəhayət, saya bilsin (yəni riyaziyyatı bilsin). Konfusunin bu şərtlərdən birinin – musiqinin dərk etməsi haqqında Sıma Tsyən yazır:

«Konfusi *Şi* Syandan tsin musiqi alətini çalmağı öyrənirdi. On gün keçir, o ancaq başlanğıc akkordları öyrənir. *Şi* Syan-tszı deyir: «Başqa mahnını öyrənmək olar, bunu Siz artıq bilirsiniz». Konfusi cavabında deyir: «Mən ancaq melodiyanı öyrənmişəm, ancaq hələ ifa etmək sənətinə malik deyiləm». bir müddətdən sonra *Şi* Syan-tszı deyir: «Siz ifa etmək sənətinə malik oldunuz, yeni mahnını öyrənməyə keçə bilərsiniz». Konfusi cavab verir: «Mən hələ onun ifadə mənasını başa düşməmişəm». Yenə bir müddət keçir və *Şi* Syan-tszı deyir: «Siz artıq onun ifadə mənasını da dərk etdiniz, indi keçin yeni mahnı öyrənməyə». Konfusi dərin fikrə gedir. Sonra özünə gəlir, gözlərini uzaqlara dikərək sevincək deyir: «Mən o adamı təsəvvür edirəm. Onun qarabəniz sifəti var, boyu ucadır, nəzərləri uzaqlara zillənib. O, dünyanı: dörd tərəfini gören vana bənzəyir. Çjulu Ven-vandan

başqa kim belə bir mahnı yarada bilərdi?». Bu sözləri eşidən Şi Syan-tszi tez yerindən qalxıb Konfusiyə təzim etdi və dedi: «Mənim müəllimim deyirdi ki, bu nəğmə əvvəllər «Ven-van tsao» adlanırmış».

Konfusi 19 yaşında olarkən Sun hökmranlığında yaşayan Tsi ailəsindən olan bir qızla evlənmişdir. bir ildən sonra onların oğlu olmuşdur. Bu əlamətdar hadisə münasibətilə hökmdar Konfusini təbrik edir və ona diri bir nərə balığı göndərir. Konfusi də öz növbəsində hökmdara minnətdarlıq əlaməti olaraq uşağın adını Li (nərə balığı) qoyur. Sonra isə bu uşağa Bo Yuy (yuy – balıq, bo – qardaşların böyüyü) adı verilir. Ancaq atanın ümidləri özünü doğrultmur, bundan sonra onun uşağı olmamışdır.

Keçmiş həyatını xatırlayan Konfusi özünün formalaşmasını bir neçə mərhələyə ayırmışdır: «On beş yaşında mən oxumağa meyl hiss etdim; otuz yaşında mən özümü təsdiq etdim; qırxa çatanda şübhələrdən xilas oldum; əlli yaşında mən Səmanın hökmlərini dərk etdim; altmış yaşında mənim eşitmə qabiliyyətim formalaşdı; yetmiş yaşından başlayaraq əndazədən çıxmaq şərtilə mən ürəyimin istəklərinə uyğun hərəkət edə-rəm». Konfusin özünün dediyi kimi, otuz yaşında tam şəkildə özünü dərk etməyə başladıqdan sonra o, qədim Çin mədəniyyətini mənimsəməyə başlamış, onun etik-fəlsəfi dünyagörüşü formalaşmağa başlamış və o, beş tszin («İ-tszin» – «Deyişmə-lər kitabı», «Şu-tszin» – «Tarixi sənədlər kitabı», «Şi-tszin» – «Şerlər kitabı», «Li-tszin» – «Mərasimlər haqqında kitab», «Çun-tsyu» – «Yazlar və Payızlar») kitablarını tərtib etmək qərarına gəlmişdir.

Konfusin dünyagörüşü əsrlərdən bəri Qədim Çində formalaşmaqda olan *jen* (humanistlik, insanpərvərlik) və *li* (qayda, etika) konsepsiyaları üzərində qurulmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, *li jenin* ali formasıdır. Çinin əsas dini-fəlsəfi təlimlərindən olan daosizm, çan-buddizmdən sonra konfusianlıq yaranmış və bu təlim kosmik və sosial ədalət anlayışlarının eyniliyi haqqında mədəniyyətin inkişafının arxaik mərhələsinə uyğun gələn anlayışı tam şəkildə ifadə etmişdir.

Konfusi Çuntsyu dövründə Çinin mənəvi Məkkəsi sayılan

Çjou hökmsranlığının paytaxtı Loiyə (indiki Loyan) səfər etmişdir. O zamankı «altı sənət» bilicisi Lao-tszi ilə tanış olmaq gənc Konfusunin çoxdankı arzusu idi. Konfusunin Lao-tszi ilə görüşü məsələsi tədqiqatçıların mübahisə obyektinə olmuşdur. Dao ədəbiyyatında geniş yer tutan bu məsələni araşdıran Sıma Tsyan Konfusi ilə Lao-tszinin görüşü haqqında bir sıra epizodu qələmə almışdır. «Çjuan-tszi» kitabında bu görüş zamanı onların arasında belə bir söhbətin olduğu qeyd edilir: « – Öz qəlbinə nə sevinci, nə qəzəbi, nə kədəri, nə əyləncəni yaxın buraxma. Səma altında [bütün] şeylərin zülməti birgə mövcuddur... – Xeyirxahlıqda [Siz], ustad, Səmaya və Torpağa bərabərsiniz, – Konfusi dedi. – Hər halda öz qəlbimin kamilləşməsi üçün [Sizin] hikmətli sözlərinizdən yararlanaram. Məgər qədim alicənab ərlərdən kimsə bundan qaça biliblərmə? – Bu belə deyil, – Lao-tszi cavab verdi. – Axı, mümkündür ki, su axıb gedir [o] təsir etmir, bu təbii qabiliyyətdir. Əsl insanın da xüsusiyyəti [belədir]. Səmaya – yüksəklik, torpağa – qalınlıq, günəşə və aya – işıq vermək xasiyyətləri xasdırsa və [əgər insanın da bu xüsusiyyəti varsa] [o], kamilləşmir».

Bu məsləhətləri ilə Lao-tszi sanki gənc Konfusini özünə aludəlikdən və rəhbərləri (başqa adamları) tənqid etməkdən çəkindirir, çünki bunun axırı pis nəticələr verə bilər. Əsas məqsəd – insanlarda təvazökarlıq hisslərinin tərbiyə edilməsidir.

Kuan Yaminin fikrincə, Konfusi otuz yaşlarında olarkən, onun gələcək təliminin əsasını təşkil edən etik-fəlsəfi konsepsiyaları formalaşmışdır. Bu konsepsiyalar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. *Jen* («humanizm», «insanpərvərlik») və *li* («qayda», «etiket») konsepsiyası. Bu iki anlayış dövlət quruluşu və cəmiyyətin sosial təşkili haqqında Konfusunin dünyagörüşünü əks etdirirdi.

2. İkinci konsepsiyanın məğzi dörd heroqliflə ifadə olunmuşdur: «sədaqətli tələbə olmaq, hökmdara hörmət etmək». Bu idarəetmə sistemi ilə bağlı və hər şeydən əvvəl məmurlarla hökmdarın qarşılıqlı münasibətləri haqqında tam bir problemlər kompleksidir.

3. Üçüncü konsepsiya «orta yolu tutmaq» (*çjun yun*) və yaxud

orta yer haqqında təlim kimi məlumdur. Bu təlimdə Konfusi insanları son həddən çəkindirirdi.

4. Hakimiyyət problemlərindən bəhs edən Konfusi, hesab edirdi ki, bütün işlər ədalət prinsipi əsasında həll olunmalıdır. Beləliklə, o, əslində zahirən biri-birindən uzaq olan «hakimiyyət» və «ədalət» anlayışlarını birləşdirirdi.

5. Beşinci konsepsiya insanın inandığı dinə münasibətinə aiddir. Bu fikir «Lun yuy»un VIII fəslin 3 bölməsində ifadə olunmuşdur: «Bizim təlimimizi səmimi-qəlbədən sev; ölümün gözü-nə dik baxaraq [bizim] Daonu – Yolu təkmilləşdir».

6. Artıq həmin dövrdə dörd bir tərəfdə geniş yayılmış ruhlara inama Konfusunin tənqidi münasibəti nəticəsində yaranan Səmanın iradəsi haqqında ilkin anlayış formalaşmışdır.

Bu konsepsiyaların məzmunundan da görmək olar ki, Konfusi öz təlimlərində əsasən dövlətin və cəmiyyətin idarəçiliyi problemlərinə üstünlük vermişdir. Bu işə həmin dövrdə Çinin qarşısında dayanan ən vacib problemlərdən biri olmuşdur. Onu da unutmamaq olmaz ki, bu problemlər, ümumiyyətlə, bütün bəşəriyyəti bütün dövrlərdə düşündürmüşdür.

Konfusi dövrün tələblərini hiss edirdi. Artıq ixtiyar yaşlarında olarkən «*otuz yaşında ayağa durdum*» deyəndə, o, dövlət və cəmiyyətin idarəçilik modelini və insanların münasibətləri modelini mənimsədiyini nəzərdə tuturdu. Li Çançjinin fikrincə, Konfusi *şi* təbəqəsinə aid olduğunu dərk edəndə, öz idarəçilik təlimlərini həyata keçirmək üçün tələsir. O, Konfusunin bu fikrinin məhz həmin dövrə aid olduğunu deyir: «[Yüksək] vəzifə tutmadığına görə qəm etmə; qəm et ki, qabiliyyətin vəzifəyə uyğun deyil. İnsanlar səni tanımırsa, qəm etmə; o zaman ki, sən öz qabiliyyətini kamilləşdirəcəksən, onda insanlar səni tanıya-acaqlar». Konfusi anlayırdı ki, yüksək vəzifəyə qalxmaq elə də asan iş deyil. Ona görə də o, hələlik öz böyük arzularını cılovlayır və şəxsi məktəbini açaraq burada özünün idarəetmə modelini tətbiq edir.

Konfusunin həyatının növbəti beş ili gərgin mübarizələr şəraitində keçmişdir. Bu illər Çində «Xoruz döyüşləri nəticəsində baş verən dövlət çevrilişi» dövrü adlanır. Həmin dövrdə Çində zadəganlar xoruz döyüşləri ilə əylənirdilər. Bu yarışlar zamanı

pulla yanaşı torpaqlar da qumara qoyulurdu. Belə oyunlardan birində Lu hökmranlığının iki nəslı arasında mübahisə düşür və sonda bu dövlət çevrilişi ilə nəticələnir. Konfusi bu çəkişmələrin iştirakçısı olmaq istəmir və Tsi hökmranlığına gedir.

Burada «On min nəslin müəllimi» adlandırılan Konfusunin şöhrəti günü-gündən artmağa başlayır. Ancaq bu şöhrətinə baxmayaraq o, dövlət vəzifəsi sahəsində elə də yüksələ bilmir. O, iki ildən çox Tsi hökmranlığında yaşayır və hətta hökmdar Tszin-qunun qəbuluna düşür və onun rəğbətini qazana bilir. Ancaq hökmdar bu mütəfəkkirin ümid bəslədiyi yüksək vəzifə əvəzinə ona himayə edəcək hakimdən tam asılı olmaq şərtilə təmin olunmuş həyat şəraiti təklif edir. Konfusi götür-qoy etdikdən sonra bu təklifi rədd edir.

Tsini tərk edən Konfusi 37 yaşında öz vətəni Luya qayıdır. Nəhayət, e.ə. 501-ci ildə 51 yaşında o, Lu hökmranlığında çoxdan arzuladığı rəsmi dövlət vəzifəsini tuta bilir. O, əvvəlcə Çjundu şəhərinin hakimi, sonra isə ictimai işlər idarəsinin başçısı və baş hakim vəzifələrində çalışır. İlk dəfə olaraq Konfusi sarayda yüksək vəzifə tutur və qismən də olsa özünün «Həqiqi Yol» anlayışını təcrübədə həyata keçirmək imkanı qazanır. Ancaq o da saray çəkişmələrinin qurbanı olur və Lunu tərk edərək Vey hökmranlığına yollanır. Bundan sonra onun on dörd illik sərgərdan həyatı başlanır. O, Vey xanədanlığından Sun xanədanlığına, bir il sonra oradan Çen xanədanlığına, iki ildən sonra Çuya gedir, yenə iki ildən sonra yenidən Veyə və nəhayət, axırda Luya qayıdır. Burada qayğıkeş şagirdlərinin əhatəsində «Çun tsyu» xronikasını tamamlayır, Lunun mərasim musiqisini qaydaya salır və qayda kitablarının son variantını hazırlayır. Nəhayət, e.ə. 479-cu ildə uzun sürən xəstəlikdən sonra «On min nəslin müəllimi» 73 yaşında vəfat edir. İki min beş yüz ildən artıq bir vaxt keçməsinə baxmayaraq bu müdrik «müəllimin» təlimi bu günün tələbləri ilə səsleşir və müasir həyatda düzgün yol tutmaqda insanlara kömək edir.

Kofutsinin insan haqqında təlimi. Digər qədim Çin mütəfəkkirləri kimi Konfusini də insan təbiəti maraqlandırmaya bilməzdi. «Lunyuy»un Konfusi təliminin əsas konsepsiyası olan «insanpərvərlik» (jen) anlayışına həsr edilmiş fəslində (VI, 5)

insan təbiətinin məğzinin dəqiq ifadəsini müşahidə etmək olar: «Ustad dedi: «Var-dövlət və şöhrət – bütün insanlar buna can atırlar... Yoxsulluq və ikrah – bütün insanlar buna nifrət edirlər». İnsan təbiətinin məğzini müəyyən etmək üçün Konfusi daha qədim dövrlərə müraciət edir və qədim insanların daha kamil olduğunu söyləyir. «Lun yuy»da o, deyir: «Qədim dövrlərdə insanların üç yaxşı keyfiyyəti olmuşdur; indi isə həmin keyfiyyətlər artıq yoxdur. Qədimlərdə, insanlar öz iradələri ilə özlərini təmkinli aparırdılar, indi isə iradəlilər idarəolunmazdırlar. Qədimlərdə özünə hörmət edən adamlar özlərini ələ ala bilirdilər; indi isə belə adamlar öz abırlarını qəzəblə gizlədirlər. Qədimlərdə, hətta axmaqlar da düz danışırdılar; indi isə axmaqlar da yalan danışırlar» Göründüyü kimi, insana münasibətdə Konfusi keçmiş dövrü ideallaşdıraraq «qızıl əsrin» həsrətini çəkir.

Konfusi təlimində böyük yer tutan *çjun* və *ven* kəlmələri «Lunyuy»da filosofun təqdim etdiyi dörd ünsürün – *ven*, *sin*, *çjun* və *tsinin* tərkibinə daxil edilmişdir. «Lunyuy»da *ven sya-oya* – valideynə oğul xidməti, *diyə* – böyük qardaş qarşısında kiçik qardaşın borcu və *aya* – hamıya, başqa sözlə hər şeyə məhəbbət kateqoriyalarına qarşı qoyulur. *Ven* ona görə bu kateqoriyalara qarşı qoyulur ki, oğul borcu, qardaş öhdəlikləri və insanlara məhəbbət «Lun-yuy» konsepsiyasına görə, ümumiyyətlə, insan təbiətinə xas olan xüsusiyyətlərdir. Məhz həmin bu hamıya məhəbbətin əsasında insanın ictimai təbiəti – *jen* «insanpərvərlik» dayanır. Jen «insanpərvərlik», «insanda insani başlanğıc» nə deməkdir sualına Konfusi bu, «insanlara məhəbbət» deməkdir deyə cavabını vermişdir.

Konfusi *jen* anlayışına böyük əhəmiyyət vermiş və ona çox məsuliyyətlə yanaşmışdır. «Lunyuy»da bununla bağlı maraqlı bir dialoq verilmişdir: «Tszı Lunu insansevərliyə nail olmuş adam adlandırmaq olarmı?» – *Men Ubo* soruşdu. – «Bilmirəm», deyə Ustad cavab verdi. O, sualı təkrar etdi. Və Ustad cavab verdi: «Çjun Yu! Min döyüş arabası çıxarda biləcək bir dövlət olsa, onda ona orduya rəhbərlik etməyi tapşırmaq olar. Onu insansevərliyə nail olmuş adam adlandırmaq olarmı? – Mən bunu bilmirəm». – «Bəs Tsyu haqqında nə deyə bilərsiniz?» Ustad

cavab verdi: «Tsyu! Onu yüz döyüş arabası çıxara biləcək min həyəti olan qəsəbənin rəisi və yaxud zadəgan ailəsinin rəhbəri təyin etmək olar. Onu insansevərliyə nail olmuş adam adlandırmaq olarmı? – Mən bunu bilmirəm». – «Bəs Çi haqqında nə deyə bilərsiniz?» Ustad cavab verdi: «Çi! Əgər ona mərasim paltarı geyindirənlər, onda o, sarayda başqa dövlətlərdən gələn qonaqları qəbul edə bilər. Onu insansevərliyə nail olmuş adam adlandırmaq olarmı? – Mən bunu bilmirəm» («Lun yuy», V, 8).

Mən Ubo təsadüfən bu adamların adını çəkmir. **Tszı Lu, Çan Tsyu** və **Qunsi Çi** Konfusunin sevimli şagirdləri olmuşdur və onların hər biri «insansevərliyə nail olmuş adam» dərəcəsinə layiq ola bilərdi. Göründüyü kimi, Konfusunin fikrincə, *jen* dərəcəsinə qalxmaq dövləti idarə etməkdən, xarici qonaqları qəbul etməkdən və orduya rəhbərlik etməkdən çətindir. Çünki, hər adam *jen* daşıyıcısı ola bilməz və bunun üçün, hətta «alicənab ər»də olmaq azdır. O, insansevər, səmimi, vicdanlı, dövlət işlərinə, həm də dövlət başçısına sadıq, ehtiyatlı, təcrübəli, Qaydalara qeyd-şərtsiz riayət edən adam olmalıdır. O, bütün bunlarla yanaşı *venə* də nail olmalıdır.

Ven heroqlifinə hələ İn dövrünə (e.ə. XIV-XII əsrlər) aid olan sümük üzərində yazılarda rast gəlinir. Onun ilkin mənası «bədəni bəzəkli adam», «bəzəmək», «bəzək» kimi ifadə olunmuşdur. «İ-tszin»də («Dəyişmələr kitabı») *ven* ifadəsi Dao (Mütləq Dünya) ideyası ilə bağlı verilmişdir.

Konfusunin dövründə *ven* ifadəsi başqa mənalarla zənginləşir – o, artıq «ədəbiyyat», «mədəniyyət» mənalarında işlənir. Konfusi bu ifadənin ilkin mənalarından uzaqlaşaraq, onu xalqın yazılı ənənələri, mənəvi mədəniyyəti ilə bağlamış və yeni mənalarla zənginləşdirmişdir. *Ven* ifadəsinin bu istiqamətdə işlənməsində Konfusunin böyük rolundan bəhs edən N.İ.Konrad yazmışdır: «*Ven* – mənəvi mədəniyyətdir, bu şübhəsiz belədir; ancaq bu o mədəniyyətdir ki, o, sözlə ifadə olunub. Məhz sözlə, yazı ilə yox... Mütəşəkkil cəmiyyət formasında da fəaliyyət göstərən Çin cəmiyyətinin şüurunda *ven* – yazı, yazılı mətn deyil, yazı işarələri ilə yazılan «ədəbiyyat» anlayışı kimi yaranmışdır».

«Lunyuy»da aydın bir fikir ifadə olunmuşdur – *ven* təlim

prosesində insanın əldə etdiyi faktordur və hər bir insan əcdadlarının mənəvi mədəniyyətini mənimsəməyə can atmağa borcudur: «Hər bir gənc evdə olarkən valideynlərinə hörmət etməyə borcudur, darvazadan çölə çıxdımı – böyüklərə hörmət etməlidir, işlərində – ehtiyatlı, sözlərində – doğruçu olmalıdır, o, insanları hədsiz dərəcədə sevməli, xüsusilə insansevərlərə daha çox yaxınlaşmalıdır. Əgər bütün bunları yerinə yetirəndən sonra onda güc qalarsa, onda onu *venə* – ədəbiyyatın öyrənilməsinə həsr etməlidir». Beləliklə, «alicənab ər» *cen* və *venin* daşıyıcısıdır.

«Alicənab ər»lə «kiçik insanın» başlıca fərqi bəhs edən Konfusi, *xe* (fərqli düşüncə) prinsipinə istinad etməyi məsləhət görür. «Lunyuy»da deyilir: «Ustad dedi: «Alicənab ər fərqli düşüncə (*xe*) vasitəsilə birliyə can atır, ancaq mütilik (*tun*) yolu ilə buna can atmır. Kiçik insan birliyə mütilik (*tun*) yolu ilə çatmağa çalışır, ancaq o, birliyə fərqli düşüncə (*xe*) yolu ilə getmir». Ustad deyir: «Fərqli düşüncəyə (*xe*) hücum etmək məhvə aparır».

Konfusi cəmiyyət haqqında. Konfusunin dövründə Çinin bütün səltənətlərində dövlətin icmaya şamil edilməsi prosesi gedirdi. Konfusunin təlimində olan *jen* iki qrafik işarədən ibarətdir ki, bu da «iki insan» mənasını ifadə edir. Artıq bu heroqlifin yazılışında münasibət, əlaqə fikri verilmişdir. Qədim çinlilər hələ lap ilkin çağlardan başlayaraq insanı təbiətin bir hissəsi hesab etmişlər. Çin əsətirində olan Fu Si məhz belə zoomorf və antropomorf şəkildə təsvir edilmişdir. İnsanın bu şəkildə təsviri ancaq əsəirdə deyil, bütün fəlsəfi və etik-siyasi ədəbiyyatda da geniş yer tutmuşdur.

Məhz insan taleyinin qayğısına qalan Konfusi, onları təbiətə rəşional münasibət bəsləməyə çağırmışdır. Qədim çinlilər təbiəti iki tərkinin – Göyün və Yer in birləşməsi kimi təşəvvür edirdilər. Konfusi öz müasirlərinə Cəmiyyət və Təbiətin qarşılıqlı münasibətinin dörd başlıca prinsipini təklif etmişdir:

1. Cəmiyyətin layiqli üzvü olmaq üçün insan təbiət haqqında biliklərini daim artırmalı, yalnız heyvanların və quşların

xasiyyətlərini öyrənməklə kifayətlənməyib, otların və ağacların inkişafının qanunauyğunluqlarını da bilməlidir. Bunları bilmək üçün Konfusi gənclərə ilk növbədə poeziyanı öyrənməyi məsləhət görür. «Lun yuy»da o, deyir: «Nə üçün sizin heç biriniz, gənc şagirdlərim, mənim «Şerlər [kitabını]» öyrənmirsiniz?... Ondan yaxında ataya, uzaqda isə hökmdara necə xidmət etməyi, quşların və heyvanların, otların və ağacların adlarını öyrənmək olar». Cəmiyyətin mənəvi əsasını təşkil edən insanpərvərliyin böyük əhəmiyyətindən bəhs edən Konfusi deyir: «İnsanpərvərlik xalqa sudan və oddan çox lazımdır. Mən sudan və oddan insanların öldüyünü çox görmüşəm, ancaq insanpərvərlikdən ölənlər görməmişəm».

1. Ancaq Təbiət insana və deməli, cəmiyyətə həyat gücü və nəfəs vermək qüdrətinə malikdir. Konfusi şagirdləri ilə söhbətlərindən birində dünyada, dövlətdə qanun-qayda yaratmaqdan da əhəmiyyətli olan vacib dəyərlər olduğunu söyləyir. O, deyir ki, insanlar təbiətlə davranmağı bacarmalıdırlar, çünki ancaq o, onlara güc verə bilər ki, bu da son nəticədə idarəetmənin qaydaya salınmasına yardım edər.

2. Təbii ehtiyatlar kimi heyvanat aləmini də qorumaq lazımdır. Təbiət sərvətlərini qorumaq, Konfusunun fikrincə, dövlət siyasəti dərəcəsinə qalxmalıdır. Tsi hökmdarı ilə müsahibəsində o, deyirdi: «İdarəetmə ondan ibarətdir ki, sərvətlərdən (ehtiyatlardan) qənaətlə istifadə edəsən». Sonra o, deyir: «Min hərbi araba çıxara bilər... dövləti idarə edərkən əsas vəsaitlərin xərcəlməsində qənaətcil ol» (Lunyuy, 1,5).

Konfusi özünün təlim üsullarında şəxsi nümunəyə böyük əhəmiyyət vermişdir. Əgər ustada sözləri ilə əməli bir-birindən fərqlənirsə, onda onun sözlərinin bir quruluşlu qiyməti yoxdur. Şagirdləri onun haqqında deyirlər: «Ustad həmişə bəliqi qarmqla tutardı, heç vaxt torla tutmazdı; uçan quşu vurardı, uçmayan quşu vurmazdı».

3. Müntəzəm şəkildə təbiətə dua etmək. Onun mərasim haqqında təlimində Yer və Göyün ruhları şərəfinə vaxtaşırı təmtəraqlı dualar oxunması və qurbanlar verilməsi əsas yerlərdən birini tutur. O öz şəxsi nümunəsi ilə şagirdlərinə təlqin edirdi ki, o zaman ki, insanın son daxili ehtiyatları tükənməyə baş-

layır, onda ancaq Təbiətə minnətdarlıq dolu istəkləri nəticəsində o, itirdiyi gücü qaytara bilər. Şagirdləri bununla əlaqədar deyir: «Ustad ağır xəstələnmişdi. Tszi Lu xahiş etdi ki, o, dua edərək [təbiətin ruhlarına] müraciət etsin. Ustad soruşdu: «Məgər belə edirlərmi?». Tszi Lu cavab verdi: «Bəli edirlər. «Dualar kitabında» deyilir: «Göy və Yer ruhlarına dua et». Ustad cavab verdi: «Mən artıq çoxdan dua edirəm! « (Lunyuy, VII, 35).

Konfusi dövlət və dövlətçilik (idarəetmə) haqqında.

«Lunyuy»da insan və yaxud cəmiyyət haqqında xüsusi fəsil olmadığı kimi, dövlət quruluşuna da həsr edilmiş ayrıca bölmə yoxdur. Burada ifadə olunmuş ayrı-ayrı fikirlər və ifadələr əsasında konfutsiçiliyin dövlət modelini müəyyənləşdirmək lazımdır. Konfusunin işləyib hazırladığı sxemə görə dövlətin və cəmiyyətin idarəçiliyinin hamısı Qaydalara (*li*) əsaslanmalıdır.

Qaydaların (*li*) mənası həddindən artıq genişdir: bura *jen* – insanpərvərlik, ilk növbədə isə qohumlara və yaxın adamlara məhəbbət; *syao* – valideynlərə və əcdadlara oğul ehtiramı; böyüklərə hörmət və onlara tabe olmaq; vicdanlılıq və səmimiyyət; daxili kamilliyə daim can atma, hörmətçilik və s. kimi anlayışlar daxildir. Konfusunin fikrincə, dövlət vəzifəsini yerinə yetirən hər bir şəxs üçün hörmətçilik (*jan*) daha çox vacibdir.

Konfusunin dövründə ayrı-ayrı hökmlərliklərdə ilk dəfə olaraq qeydə alınmış qanunlar həyata keçirilməyə başlamışdı ki, bu da Konfusunin kəskin etirazına səbəb olmuşdur. Belə ki, *fa-tszya* (leqistlər) məktəbinin tərəfdarları qanun qarşısında ümumi bərabərlik konsepsiyasını irəli sürüdünlər ki, bu da, onun fikrincə, öz növbəsində şəxsiyyətə zor tətbiq etməyə əsaslanırdı və dövlət idarəçiliyinin əsaslarını pozurdu. **Leqistlər (Tszi Çanın davamçıları – Quan Çjun və Fan Syuan-tszi)** qanundan istifadə edərək zor yolu ilə alicənab adamlarla sadə adamlar arasında fərqi götürməyə çalışırdılar. Konfusi isə deyirdi ki, hər bir kəs öz işi ilə məşğul olmalıdır: idarəçilik qabiliyyəti olanlar – dövlət işləri ilə, icmaçılar – torpağa qulluq etməklə ölkəni ərzaqla təmin etməlidir. «Lun- yuy»da bu barədə deyilir: «Fan-çi Konfusidən xahiş etdi ki, ona taxıl əkməyi öyrətsin. Konfusi ona dedi: – Qoca əkinçi bunu məndən daha yax-

şı bacarar. Fan-çi xahiş etdi ki, ona göyerti becərməyi öyrətsin. Konfusi ona dedi: – Bunu məndən yaxşı bağban bacarar. Fan-çi çıxdı və Konfusi dedi: – Bu Fan-çi kiçik adamdır! Əgər hökmdar qanunlara müvafiq hərəkət edərsə, xalq ona hörmət etməyə bilməz. Əgər hökmdar öz borcunu layiqincə yerinə yetirərsə, xalq ona tabe olmaya bilməz. Əgər hökmdar həqiqətə riayət edərsə xalq ona yaxşı hisslər bəsləməyə bilməz. Əgər belə olarsa, onda insanlar özləri körpə uşaqlarını dallarına alaraq hər tərəfdən onun yanına gələcəkdir. Belə olan halda o, nə üçün taxıl əkmək haqqında düşünməlidir».

Konfusunin fikrincə, yuxarıdan zor yolu ilə sırman hər bir şey səthi qəbul olunacaq və insanların qəlbinə yol tapa bilməyəcək. «Lunyuy»da bu barədə deyilir: «Əgər xalqa qanuna əsaslanan (təzyiq) yolla ilə idarəçilik təlimi keçirilərsə və cəza (hədə) vasitəsilə sabitlik qorunarsa, onda xalq cəzadan qaçmağa çalışacaq və utanmaq (hissindən) məhrum olacaq».

Dövlətin idarə olunması məsələsi Konfusi təlimində əsaslı yerlərdən birini tutur. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, «Lunyuy» əsərində dövlətçilik və dövlətin idarə edilməsi kimi məsələlərə həsr olunmuş hissələr belə yüksək bədii üslubda işlənmiş və müəyyən estetik kateqoriyalara tabe edilmişdir. Burada dialoq hər hansı bir ideyanı bədii şəkildə ifadə etməklə yanaşı, həm də həmin fikrin daha aydın açılmasına xidmət etmişdir: «Tszi-qun soruşdu, dövləti idarə etmək üçün nə etmək lazımdır. Konfusi cavab verdi: – Dövləti idarə etmək üçün ölkədə kifayət qədər yemək olmalıdır, kifayət qədər silah olmalıdır, xalq sənə inanmalıdır. Onda Tszi-qun soruşdu: – Birdən – imkan olmasa və bunlardan biri mümkün olmasa bunların hansından ilk növbədə imtina etmək olar. Konfusi dedi: – Silahdan. Onda Tszi-qun soruşdu: – Əgər şərait tələb etsə ki, bunların birindən də imtina edəsən, onda ilk növbədə bu hansı olar? Konfusi dedi: – Yemək, Axı qədimlərdən belədir ki insanlar ölümə məhkumdur. Ancaq əgər xalqın inamı yoxdursa, onda duruş gətirmək olmaz».

Bütün bu deyilənlərdən açıq-aydın şəkildə görmək olar ki, «Lunyuy» dərin məzmunlu fəlsəfi, ictimai-siyasi və tarixi əsər olmaqla yanaşı, eyni zamanda həm də bir bədii ədəbiyyat

nümunəsidir. Belə ki, bu əsərdə bu müdrik filosofun dövlət idarəçiliyi, insanpərvərlik, dövlət rəhbərlərinin keyfiyyətləri, mədəniyyət, etika, estetika, məntiq, əxlaq və s. haqqında fikirləri, düşüncələri və qənaətləri verilməklə yanaşı, həm də onun özünün həyat tərzi, psixologiyası, dünyagörüşü və davranış qaydaları təsvir edilmişdir. Beləliklə, Konfusi bu əsərin baş qəhrəmanı səviyyəsinə qalxmış, onun digər şagirdlərinin, müxtəlif hökmdarların və bir sıra tarixi şəxsiyyətlərin tipik obrazları yaradılmışdır ki, bu da öz növbəsində bu əsərdə bədii obrazlar və surətlər sisteminin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Zahirən bu əsərin vahid süjeti, fabulası və kompozisiyası nəzərə çarpmasa da, burada xalqın tarixini, mənəviyyatını, psixologiyasını, adət-ənənələrini, məişətini ifadə edən çoxsaylı nümunələr verilmişdir. Eyni zamanda, bu əsərdə Çin tarixini, həyatını ifadə edən çoxsaylı əsatir və folklordan, klassik poeziya nümunələrindən də istifadə edilmişdir. Ən nəhayət, bu əsəri, hər şeydən əvvəl, yüksək bədii obrazlı dildə yazılmış bir bədii nəsr nümunəsi də adlandırmaq olar.

Bir bədii ədəbiyyat nümunəsi kimi «Lunyuy» daxili kompozisiyaya malikdir. Bu əsərin ümumi mövzu və ideya məzmunu ilə birləşən başlangıcı və sonluğu var. Bu əsərin mövzusu insanın ağır zəhməti hesabına qurulmuş ideal insan cəmiyyəti, insanın öz üzərində işləyərək kamilliyə can atması və nəticədə cəmiyyət üzərində işləyərək onu kamilləşdirməsindən ibarətdir. Bu əsərin leytmotivi «öyrən və hər vəchlə çalış öyrəndiklərini mənimsə» ideyası üzərində qurulmuşdur ki, bu da həmin əsərin bədii kompozisiyasını təşkil edir.

Qədim Çin dövrünün ilkin klassik mərhələsində daha iki əsər də olmuşdur: «**Quan-tszi**» və «**Sun-tszi**». Bu əsərlərin də dəqiq yaranma tarixini müəyyən etmək mümkün deyil. Çox güman ki, bu əsərlər e.ə. VI-V əsrlərdə yaranmışdır. Bu əsərlərin hər ikisinin adı dövlət xadimləri olmuş şəxslərin adlarından götürülmüşdür. Quan-tszi – Tsi dövlətinin hökmdarı Xuanqunun (684-643) naziri Quan-Çjun, Sun-tszi – U dövlətinin hökmdarı Xe-lyuyun (514-495) yanında xidmət etmiş sərkərdə Sun-udur. «Varlı dövlət, güclü ordu» prinsipinə əsaslanan «Quan-tszi»də o dövrdə dövlətin daha da qüdrətli olması üçün iqtisadi

sadi, «Sun-tszı»da isə hərbi məsələlərdən bəhs olunur.

Dövlətin güclü olması üçün ilk növbədə xalqın «bol yeməyi və paltarı» olmalıdır («təhnə dolu olmalıdır»). «Dövlətin idarə olunmasında başlıca şərt ondan ibarət olmalıdır ki, ilk öncə xalqı varlandırıasan. Əgər xalq varlıdırsa onu idarə etmək asan olar. Əgər xalq yoxsuldursa, onu idarə etmək çətin olacaq». Ərzağı və geyimi kənd əhalisi istehsal etdiyinə görə ilk növbədə onlar haqqında düşünmək lazımdır. «Həm dövlətin var-dövləti, həm də taxıl bolluğu əkinçilikdən doğur. Ona görə də Qədim hökmdarlar əkinçiliyə rəğbətlə yanaşırdılar».

Yun-qanda Buddanın heykəli

Bəs əkinçinin təhnəsinin dolu olması üçün nə etmək lazımdır? Bunun üçün birinci şərt odur ki, təbiətin qanunlarına riayət edəsən: əkin, biçin vaxtlarının və s. diktə etdiyi qanunlara riayət etmək lazımdır. Ona görə də hökmdar kənd təsərrüfatı işlərinin qaydalarına və təbii axarına gərək mane olmasın. Belə də olur ki, hökmdar bəzəkli gəmidə gəzintiyə çıxır, təmtəraqlı saraylarda kef edir, bunun üçün isə ona yeni-yeni vəsaitlər lazımdır; belə olduqda o, xalqı güclü vergilər və töycülərlə

yükləyir, xalqı birbaşa özü üçün işləməkdən ayıraraq, həddindən artıq işlədir. Bununla da o, əkinçilik üçün vacib olan təbii ritmi pozur, xalqı gücdən salır. Ona görə də hökmdar gərək öz ehtiraslarını cilovlaya bilsin, təmtərağa uymasın, sadə və qənaətcil olsun və xalqın gücünü qorusun.

Xalqın iqtisadi təminatının birinci şərti – dövlətin güclü olması və çiçəklənməsidir. İkincisi – xalqın «dörd əsası»: ictimai həyatın qanunlarını (İi), davranış qaydalarını (i) bilməsi, şərəf və həya qaydalarına riayət etməsidir. Hökmdar buna özünün şəxsi nümunəsi ilə hər cür şərait yaratmalıdır: özü bu qanunlara ciddi şəkildə riayət etməlidir. Ölkədə əmin-amanlıq yaratmaq üçün daha bir şərtə – tanrılara etiqad etmək və müqəddəs yerlərdə onlara təzim etmək lazımdır. Çin təsəvvürlərinə görə təbiətin ilahi qüvvələrə malik olduğunu nəzərə alsaq, onda təbiət qüvvələrinə inam anlayışı üzə çıxmış olur.

İlk dəfə «**Quan-tszi**» əsərində əhalinin müəyyən qrupları haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Buraya dörd qrup daxildir: xidmətçilər, əkinçilər, sənətkarlar və tacirlər. Bu əsərdə təbəqəyə deyil, ixtisasa üstünlük verilmişdir. İxtisas isə, məlum olduğu kimi, nəsildən nəslə vərəsəlik yolu ilə ötürülür; belə ki, hər hansı bir sənəti qoruyub saxlamaq üçün ata öz sənətini oğluna öyrətməlidir. Hətta, burada deyilir ki, sənəti daha yaxşı qoruyub saxlamaq üçün sənətkarlar qruplar şəklində yaşamalrı və çalışmalıdır.

Bütün bunlarla yanaşı bu əsər həm də bədii xüsusiyyətlərə malik olub, bədii ədəbiyyat nümunəsi kimi müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. İlk növbədə, bu əsərin üslubu diqqəti cəlb edir. Burada lakonik ifadə tərzindən, müəyyən formullardan istifadə edilir, sonra isə həmin formullar ətraflı şəkildə izah olunur. Əsərin bir yerində deyilir: «Torpaq – dövlət idarəçiliyi sisteminin əsasıdır. İdarəetmə – qanunçuluğun başlıca şərtidir. Bazar – qiymətlərin ölçü vahididir. Qızıl – varidatın hesablanma meyarıdır». Sonra isə bu formulların açıqlanması verilir: «Səma və Torpaqla (başqa sözlə – təbiət) bağlı heç nəyi nə artırmaq, nə də azaltmaq olmaz, ancaq Torpaq idarəetmənin əsasını təşkil etməlidir: Torpaq həyatının şeylərin təbiətinə uyğun gəlməməsinə imkan vermək olmaz. Əgər Torpaq uyğunlaşma

şəraitində yaşayırsa, onda o, təbiətin verə biləcəyi məhsulları verir... Bazar – qiymətlərin ölçü vahididir. Ona görə ki, əgər mallar ucuzdursa, ticarət edənlər böyük qazanc əldə edə bilməyəcəklər; əgər onlar böyük qazanc əldə edə bilmirlərsə, onda bu o deməkdir ki, təsərrüfat fəaliyyətinin bütün sahələri öz qaydasında olacaqdır. Əgər təsərrüfat fəaliyyətinin bütün sahələri öz qaydasında olacaqsa, onda istehlakın bütün növləri uyğunlaşacaqdır».

Bununla belə bu əsərdə torpaqda çalışan zəhmətkeşin bədii obrazını yaradaraq onun portretinin təsviri verilir: «Onun başında qamışdan papaq, əynində isə samandan hazırlanmış əba var. Onun bədənini tərdən islanıb, ayaqları çirklidir. Yandırıcı bürkükdən onun dərisi və saçları yanıbdır». Bu əkinçinin xarici görkəminin təsviridir. Əsərdə bu zəhmət adamının daxili, mənəvi dünyasının da təsviri verilmişdir: «O, ayaqlarının və əllərinin gücünü gərəkək, tam mənasında torpağın işlənməsinin öhdəsindən gəlir. Bu vermişlərə o, kiçik yaşlarından alışır. Onun qəlbində sakitlik hökm sürür. O, bir peşədən başqa peşəyə keçmir və avarlıq etməyə onun meyli yoxdur [...] ona görə də kəndlinin uşağı adətən kəndli olur. Onlar sadə və köntöydü, ancaq pozulmayıblar...».

Bu əsərdə də «Lunyuy»da olduğu kimi, dialoq formasından geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. «Lunyuy»dan fərqli olaraq «Quan-tszi»da sual-cavab forması daha kamil şəkildə işlənmiş, bir sıra böyük fəsillər bu formada yaranmışdır.

«**Sun-tszi**» əsərinin mövzusu, artıq deyildi ki, hər b məsələlərinə həsr olunmuşdur. Əsərin qəhrəmanı (ola bilsin ki, həm də müəllifi) Sun-tszi ilk növbədə müharibənin dərk olunması tələbini irəli sürür. Onun fikrincə, müharibə – yalnız həyatın deyil, həm də ölümün əsasını təşkil edir, ancaq mövcudluğun deyil, həm də fəlakətin yoludur. Hər b sənətinin incəliklərinin təlimlərinə keçməzdən əvvəl Sun-tszi döyüşün, xüsusilə uzur: sürən müharibənin təhlükəsi haqqında xəbərdarlıq edir; bu zaman güc tükənir, vəsaitlər azalır, ölkə, evlər boşalır: xalqın varidatı yetmiş faiz, dövlətin varidatı – onun hərbi döyüş arabaları sınır, atlar əldən düşür, dəbilqələr, zirehli geyimlər, oxlar, səpəndlər, kiçik qalxanlar, nizələr və böyük qalxanlar,

öküzlər və arabalar – altmış faiz azalır. Təbiidir ki, əgər müharibə qaçılmazdırsa, onda bu qısa müddətli olmalıdır. «Hələ heç vaxt görünməyib ki, müharibə uzun sürsün və bunun dövlətə bir xeyri olsun».

Bununla belə, ən qısamüddətli, hətta uğurlu belə olsa da, «yaxşılardan yaxşısı» ola bilməz. «Yaxşılardan yaxşısı» odur ki, müharibəyə heç başlamayasan. «Yüz dəfə vuruşasan və yüz dəfə qalib gələsən – bu yaxşılardan yaxşısı demək deyil; yaxşılardan yaxşısı – düşmən ordusunu döyüşmədən alasan». Bəs buna necə nail olmaq olar? Çox sadə yolla – silahla döyüşməyə ehtiyac yoxdur; ən yaxşı müharibə – ilk öncə rəqibin planlarını, sonra onun ittifaqını pozmaq; ən sonda isə onun ordusunu məğlub etmək lazımdır. «Ona görə ki, kim ki, müharibə etməyi bacarırsa o, döyüşmədən düşmən ordusunu məğlub edir; müharibəyə almadan düşmən qalasını alır; uzun müddət ordusunu saxlamadan başqa dövlətləri yıxır. O, heç nəyə toxunmadan mütləq hər şeyi qoruyub saxlayır və bununla da Səmaaltı səltənətdə hakimiyyətə gəlir».

Bu əsər, əlbəttə, ictimai-siyasi, fəlsəfi xarakterli olsa da, həm də bədii xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, bu əsərdə də özünəməxsus süjet xətti, fabula, obrazlı ifadə tərzini və bir sıra digər estetik ünsürlərə rast gəlmək olar. İlk növbədə əsərdə ifadə olunan başlıca qaydaların lakonikliyi diqqəti cəlb edir. «Rəqibi qəzəb öldürür, onun var-dövlətini xəsislik əlindən alır»; «müharibə qələbəni sevir, uzunmüddətliliyi sevmir»; «məğlubedilməzlik adamın öz içindədir, qalib gəlmək imkanı isə rəqibdədir»; «məğlubedilməzlik müdafiə deməkdir, qalib gəlmək imkanı isə hücumdadır».

Müharibə etmək üsullarından bəhs edən Sun-tszı fikirlərini bənzətmə, metafora formasında ifadə edir. Rəqibə qalib gəlmək üçün gərək öz davranışınla onu aldadasan və bir yolla onun ehtiyatlılığının qarşısını alasan, sonra gözlənilmədən zərbə vurasan: «Əvvəlcə bakirə qız kimi ol – onda rəqib qapısını sənənin üzünə açacaq. Sonra isə tordan canını qurtarmış dovşan kimi ol – onda rəqib tədbir görməyə macal tapmayacaqdır». Bu əsərdə çox geniş yer tutan «güc» anlayışı belə ifadə olunur: «O şey ki, dəli selə imkan verir o, daşları qabağına qatıb gətirsin, bu onun

gücüdür. O şey ki, yırtıcı quşa öz ovunu qəflətən ovlamağa imkan yaradır, bu dəqiqlikdir [...] Güc – sanki yayın gərilməsidir; dəqiqlik – sanki oxun atılmasıdır». «Kim ki, insanları güclərinə uyğun yerləşdirir, o, ağacları və daşları dağdan dığırlayanlar kimi, onları döyüşə getməyə məcbur edir. Ağacların və daşların təbiəti belədir ki, əgər yer hamardırsa, onlar yerlərindən tərpənmirlər, yer geniş olduqda isə onlar hərəkətə gəlirlər; əgər onlar dördküncdürsə, onlar yerində durur, yox əgər girdədirsə onda diyirlənirlər. Ona görə də güc odur ki, o, başqalarını döyüşə göndərə bilir, bu min arşın hündürlükdən daşı dığırlayan insanın gücüdür».

Çox vaxt müəyyən bir fikir başqa fikirlərin zəncir sayağı düzülüşü zamanı açılır. Belə ki, «düzgün döyüş» qaydaları və «manevr»lər heç cür standart, oxşar ola bilməz və onlar konkret şəraitə uyğun işlənilib hazırlanır. Bu hərbi fikir əsərdə belə ifadə olunur: «Qurtarır və yenidən başlanır – günəş və ay belədir; ölürlər və yenidən doğulurlar – ilin fəsilləri belədir. Musiqinin tərzləri cəmiyi beşdir, ancaq bu beş tərzin dəyişmələri nəticəsində yaranan səslərin hamısını eşitmək mümkün deyil; təbiətdə rənglər – beşdir, ancaq onların dəyişməsi nəticəsində yaranan rənglərin hamısını görmək mümkün deyil; cəmiyi beş dad var, ancaq onların dəyişməsi nəticəsində yaranan dadların hamısını dadmaq mümkün deyil. Döyüş zamanı cəmiyi iki hərəkət olur – düzgün döyüş və manevr, ancaq düzgün döyüşün və manevrin dəyişmələrini sayıb qurtarmaq mümkün deyil. Düzgün döyüş və manevr qarşılıqlı şəkildə bir-birindən doğur; bu isə sonu olmayan burulğana bənzəyir. Kim onun sonuna çıxıb bilsin».

«Sun-tszi» elmi risalə olsa da burada bədii ədəbiyyata xas olan bir sıra xüsusiyyətlər, xüsusilə dilinin obrazlılığı diqqəti cəlb edir. Bundan başqa bu əsərin başlıca bədii məziyyətlərindən biri də burada müəllifin tez-tez paralelizm priyomuna müraciət etməsidir. Belə paralelizmlərdən bəzilərinə nəzər salaq: «hücum etmək və mütləq ələ keçirmək – bu o deməkdir ki, o yerə hücum etmək lazımdır ki, o yer müdafiə olunmur; müdafiə olunmaq və qətiyyənlə əldən verməmək – bu o deməkdir ki, o yeri müdafiə et ki, oraya hücum olunmayacaq». Onu da nəzərə

almaq lazımdır ki, Çin dilində paralelizm hər iki paralel sətıra aid olan sözlərin yalnız eyni sayda olması demək deyil, həm də onların hecalarının da eyni olması deməkdir.

«Sun-tszı»nı da «Lao-tszı» kimi poema adlandırmaq olar, ancaq «Lao-tszı» nəzmlə, «Sun-tszı» isə nəsrə yazılmış poemadır. «Sun-tszı»nın da baş qəhrəmanı var; doğrudur bu qəhrəman zahirən iştirak etməsə də hər an onun varlığı hiss olunur. Bu əsrin qəhrəmanı ideal görkəmə malik olan bir sərkərdədir. Onun xarakterik cizgiləri – «ağıllılıq, soyuqqanlıq, insanpərvərlik və mərdlikdir». O, hücum etmək və müdafiə olunmaq sənətinə malikdir ki, bu isə sənətin xüsusi bir növüdür: «O adam ki, hücum etməyi bacarır, rəqib bilmir ki, o, nəyi müdafiə etsin; o adam ki, müdafiə olunmağı bacarır, rəqib bilmir ki, o hara hücum etsin. Çox zərif sənətdir! Zərif incəsənətdir – ancaq onu ifadə etmək forması yoxdur. İlahi sənətdir! – Onu ifadə etməyə söz də yoxdur. Ona görə də o, – rəqibin taleyinin hakimidir». O, yalnız rəqibin deyil, həm də «xalqın taleyinin hakimidir, dövlətin təhlükəsizliyinin sahibidir».

Çin ədəbiyyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əsərlərdən biri də «**Cuncyu**» («**Yazlar və Payızlar**») əsəridir. Bu əsər salnamədir, başqa sözlə Lu hökmranlığında e.ə. (22-ci ildən 481-ci ilə qədər aparılan hadisələrin hava qeydləridir. Əgər Konfusi olmasaydı bu əsər də digər çoxsaylı əsərlər kimi dövlət arxivində batıb qalacaqdı və ədəbiyyata daxil ola bilməyəcəkdi. Konfusin sədaqətli davamçısı Men-tszı bu əsərin böyük ustad tərəfindən yenidən işlənməsi haqqında məlumat vermişdir. Həqiqətən də Konfusi bu əsəri yalnız «ədəbi cəhətdən redaktə etməklə» kifayətlənməmiş, onun mətni üzərində əsaslı dəyişikliklər edərək ona bir sıra əlavələr etmişdir. Bu dəyişiklik ilk növbədə əsərin müəyyən quru bir məlumat verən «sənəd» ruhuna təsir etmiş, onu daha çox bədiiləşdirmişdir. Konfusi bu dəyişmə nəticəsində əsərdə təsvir olunan bir sıra hadisələrə və şəxsiyyətlərə qiymət vermişdir. Verdiyi bu qiymətlərlə sanki böyük filosof özünün yaşadığı hökmranlığın tarixi şəxsiyyətləri, ilk növbədə isə onun hökmdarları üzərində məhkəmə qurmuşdur. O, nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu demiş, hər şeyi öz adı ilə adlandırmış, şər-in adının – şər, cinayətin adının – cinayət

olduğunu göstərmişdir.

Orta dövrün birinci və ikinci mərhələlərinin arasında olan Qədim Çin ədəbiyyatında mürəkkəb tərkibə malik olan bir bədii əsər də olmuşdur. Bu əsər bizim dövrümüze «**Mo-tszı**» adı altında gəlib çatmışdır. Deyilənə görə bu əsərin müəllifi **Mo Di** olmuşdur. O, çox güman ki, e.ə. 479-400-cü illər arasında yaşamışdır. Bu əsər Çin ədəbiyyatında olan başqa əsərlərdən fərqlənir. Belə ki, onun fəsillərinin çoxu (15-dən 9-u) üç hissəyə bölünür ki, bu hissələr hər hansı mətnin müxtəlif variantlarını təşkil edir. Hətta, daha sonralar yazılmış abidələrdə («Çjuantszı» və «Xan Fey-tszı») «üç Monun» olduğu deyilir. Çox güman ki, «Mo-tszı» əsəri bu üç Monun toplusudur.

Bu əsərin özünəməxsus cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, onun hissələri müxtəlif məsələlərə həsr edilmişdir. Məsələn, elə hissələr var ki, onlarda dövlət idarəçiliyindən, ictimai quruluşdan, insanın cəmiyyət qarşısında borclarından bəhs olunur, bəzi hissələrdə isə «Səma» haqqında, «Səma sənətləri» haqqında, «Səmanın iradəsi» haqqında, tanrılar və şeytanlar haqqında danışılır və elə hissələr də var ki, orada fizika (ışıq haqqında təlim), mexanika (qüvvə haqqında təlim), həndəsə (bucaq, üçbucaq haqqında təlim) məsələlərinə həsr olunub və nəhayət, elə hissələr də var ki, orada məntiqdən bəhs edilir. Bu əsərdə insan, cəmiyyət və dövlət məsələlərindən bəhs olunan hissələrində daha çox bədii ədəbiyyat ünsürləri görmək olar.

Bu əsərin başlıca ideya istiqaməti insanın «borcunu» (i) müəyyən etmək olmuşdur. Burada «insanın borcu» nə deməkdir? Sualına «borc əhəmiyyətli olmaq deməkdir» (ii) cavabı verilir. Əhəmiyyətli olmaq isə o deməkdir ki, insan öz mənfəətini dərk edir və yaxud nəyin onun üçün əhəmiyyət kəsb etdiyini dərk edir. Bu bərdə deyilir: «Bir adam – bir maraqdır, iki adam – iki maraqdır, on adam – on maraqdır. Adamların sayı artdıqca maraqların da sayı artır. Belə olan halda hər bir adam öz marağını düşünür və digərinin marağını inkar edir. Belə çıxır ki, hamı bir-birini inkar edir. Atalar və oğullar, böyük və kiçik qardaşlar bir-birinə düşmən kəsilir, hərəsi bir yana gedir, bir yerdə yaşamaq imkanın itirirlər. Səmaaltı səltənətində bütün adamlar biri-birinə – su ilə, odla, dərmanlarla, zəhərlə ziyan vururlar.

Hətta, iş o yerə çatır ki, imkan olmasına baxmayaraq, onlar birgə işləmək istəmirlər; başqaları ilə bölüşdürməsinlər deyə nemətləri çürüdür və xarab edirlər, başqası öyrənməsin deyə bütün yaxşı şeyləri öz içlərində gizlədirlər. Elə ona görə də, Səmaaltı səltənətdə heyvanlar və quşların arasında olduğu kimi, insanların arasında da nifaqlar mövcuddur».

«Mo-tszı»da belə bəd əməllərdən yaxa qurtarmağın yolu «eynini» tapmaqda görülür və deyilir ki, «eyni ilə hesablaşın» (şan tun). «Eyni», ümumi bir ailənin üzvləri üçün ilk növbədə – onların həmin ailənin üzvü olmalarıdır; bu ailənin mücəssəməsi ailə başçısıdır. bir ölkənin insanları üçün ümumi – onların həmin ölkənin vətəndaşları olmalarıdır; bu ümumiliyin mücəssəməsi dövlətin başçısıdır. Ayrı-ayrı dövlətlər üçün ümumi – onların Səmaaltı səltənətə daxil olmalarıdır; bu ümumiliyin mücəssəməsi baş hökmdar – Səma Oğludur. Beləliklə, görüldüyü kimi, insan həyatı bir neçə ümumilik mərhələsindən keçir ki, bu da öz növbəsində insanların qarşısında iki tələb qoyur: «mənfəəti bölüşdürmək» (tszyao li), yəni özün üçün faydalı olan başqaları üçün də faydalı olmalıdır və «sevgini birləşdirmək» (tszyan ay), yəni ancaq özünüküləri yox, başqalarını da sevmək lazımdır.

«Mo-tszı»da insanlarda eyni ilə hesablaşmaq ağıllı ilə hesablaşmaqla birləşdirilmişdir. Ağıllı adamın cəmiyyətdə böyük rolundan bəhs edən müəllif yazır: «Hal-hazırda hökmdarlar, knyazlar, dövlət xadimləri – o adamlar ki, onlar dövləti idarə edirlər, istəyirlər ki, dövlət varlı olsun, onun əhalisi çox olsun, orada qanunlar və cəzalar qanun-qaydaların bərpasına xidmət etsin. Ancaq var-dövlət yaranmır; yoxsulluq yaranır. Əhalinin sayı artmır; azalır. Qayda-qanun yaranmır; qanunsuzluq yaranır. Belə çıxır ki, insanlar o şeyi ki, istəyirdilər, əldə edə bilmədilər, əksinə o şeyi ki, istəmirdilər, ona nail oldular. Nə üçün bu belədir? Ona görə ki, hökmdarlar, knyazlar, dövlət xadimləri – o adamlar ki, onlar dövləti idarə edirlər, ağıllı adamlarla hesablaşmayıblar və onları dövlət idarəçiliyinə cəlb etməyiblər. O zaman ki, ölkədə ağıllı və yaxşı adamlar çoxdur, onda dövlət yaxşı idarə olunur; o vaxt ki, ağıllı və yaxşı adamlar azdır, onda dövlət pis idarə olunur. Ona görə də dövlət xadiminin yalnız bir

vəzifəsi olmalıdır: mümkün qədər çoxlu ağıllı adamları dövlət idarəçiliyinə cəlb etmək».

Ağıl faktoruna istinad etmək üçün ilk növbədə qan və tayfa qohumluğu ənənələrinin hökmranlığından xilas olmaq tələb olunur ki, bu da öz növbəsində Konfusinin yarıpatriarxal ənənələrinin əksini təşkil edirdi.

Mo-tszının da təlimində Lao-tszının təlimində olduğu kimi, utopiya ünsürlərini görmək olar. Mo-tszı, xüsusilə bu gün də çox aktual səslənən təmtəraqlı dəfn mərasimlərinin qəti əleyhinə çıxmışdır. Xüsusi, seçmə dəfn mərasimlərinin əleyhinə çıxmaqla Mo-tszı ilk növbədə cəmiyyətdə mövcud olan qeyri-bərabərliyi və ədalətsizliyi ifşa edirdi. Onun fikrincə, dövlət idarəçiliyinə təkəcə ağıllı adamları cəlb etməklə kifayətlənmək olmaz, gərək məhz «sadə xalqın» (şu min) içərisindən çıxmış ağıllı adamlar seçəsən. Mo-tszının utopiyası, onun müharibəyə münasibətində də özünü göstərmişdir. O, müharibədən qaçmağa, «hücum etməməyə» çağırırdı.

E.ə. IV əsr Qədim Çin mədəniyyətinin klassik dövrünün orta çağını təşkil edir. Bu dövrdə yaranmış ən məşhur əsər «**Le-tszı**» olmuşdur. Bu əsərin müəllifi də çox güman ki, **Le-tszıdır**. Abidənin elə ilk səhifələrindən başlayaraq ustad **Le-tszı** haqqında bəhs edilir; burada deyilir ki, o, heç kimdən asılı olmadan və heç kim tərəfindən tanınmadan qırx il Yuanpuda, Çjen səltənətində yaşamışdır: ətrafında olan adamların heç ağlına də gəlmirdi ki, orada belə bir müdrik insan yaşayır, hökmdar üçün isə o, adi insanlardan biri idi. Ancaq əsərdə onun burada şagirdi olmasından bəhs edilir, hətta özünün də Lindən təlim alması göstərilir. Əsərin bir yerində hətta ona müraciət edən Lin Le Yuy-kou deyə ona deyə müraciət edir.

«Çjuan-tszı»da Le Yuy-kou haqqında məlumat verilmişdir. Burada ona, hətta bir fəsil də ayrılmışdır. Ancaq nə bu mənbədə, nə də başqa mənbələrdə «Le-tszı» əsərinin adına rast gəlmək mümkün deyil. Hətta, qədim Çinin əksər şəxsiyyətlərinin həyatını təsvir edən Sima Tsyen belə öz məşhur əsərində bu barədə heç bir məlumat verməmişdir. Bu səbəbdən də həmin əsərin mövcudluğu və onun müəllifi müəyyən şübhələrə səbəb olmuşdur. Hələ bundan başqa, bu abidənin özündə deyilir ki, bu

Əsərin müəllifi Le «küləyi yəhərləyərək» göylərdə şığıyırdı. «Çjuan-tszi»da da deyilir ki, o, «boşluqda (səmada) hərəkət edirdi». Əsərin özü haqqında da müəyyən şübhələr olmasına baxmayaraq, tədqiqatçılar tərəfindən müəyyən edilmişdir ki, e.ə. II əsrdə, yəni imperator Tszin-dinin hökmranlığı dövründə bu adda bir kitab çox məşhur imiş.

«Le-tszi» da şifahi xalq ədəbiyyatı ilə daha çox əlaqəlidir. Ancaq «Şitsizin»dən fərqli olaraq burada folklorun nəzm yox, nəsr nümunəsi ilə qarşılaşırıq. Bu folklor materialı çox güman ki, e.ə IV əsrdə hələ bəlkə də daha əvvəlki əsrlərdə yaranmışdır və bizim dövrümüzdə bu abidə vasitəsilə gəlib çatmışdır.

«Le-tszi»nin ikinci fəslində belə bir rəvayət var: «Sun səltənətində bir meymunabaxan yaşayırdı. O, meymunları həddindən artıq sevirdi və onları sürü-sürü saxlayırdı. O, onları yaxşı başa düşürdü, meymunlar da onu yaxşı anlayırdı. O, ailə üzvlərinin payını kəsirdi, ancaq meymunlarını doyunca yedirirdi. Birdən o, yoxsullaşdı və fikirləşdi ki, meymunların yeməyini azaltmaq lazımdır. Meymunların ondan üz döndərməsindən ehtiyat edən kişi, belə qərara gəldi ki, onları aldatsın və dedi: «Əgər mən sizin hər birinizə səhər – üç, axşam isə – dörd şabalıd versəm bəs edər?». Meymunlar qəzəblə atılıb-düşməyə başladılar. Bu zaman o, dedi: «Yaxşı bəs onda hər səhər – dörd, axşam isə üçünü versəm onda necə?». Meymunlar onda rahatca yerlərinə uzandılar».

Le-tszi bu hekayəni danışaraq deyir: «Bacarıqlı adam bacarıqsız bax belə aldadır. Ağıllı meymunabaxan adam meymunları necə aldatmışdırsa axmağı eləcə aldadacaq. O, nə adda, nə də ki, məğzə heç nəyi dəyişmədi, ancaq bir halda qəzəblə, digər halda isə razılıqla qarşılaşdı».

Çjun-tszi isə bu rəvayətə bu sözləri əlavə edir: «Ad və məğz eyni idi, ancaq bir halda bu razılığa, digər halda isə qəzəbə səbəb oldu. Burada meymun varlığı özünü göstərdi. Müdrik adam üçün isə «yaxşı» və «pis» bir vahiddən ibarətdir və Təbiətin tarazlığında təsdiq olunur».

Azərbaycan folklorunda buna bənzər belə bir kəlam var «Ho var dağa qaldırır, ho var dağdan endirər».

«Le-tszi»da lətifələrlə, məişət rəvayətləri ilə və əxlaqi he-

kayələrlə yanaşı daha çox fantastik xarakter daşıyan əfsanəvi nağıllar da var. Belə nağıllardan biri Çjou hökmdarı Mu-van və onun sərgüzəştləri barəsindədir. Bu nağılda deyilir ki, səyahət zamanı Mu-vanın müşayiətçisi «suya və oda girə bilən, metalın və daşın içindən keçməyi bacaran, dağları aşırıan və çayları qarışdıran, şəhərləri divarqarışıq yerindən tərpedən» bir sehrbaz olmuşdur. O, adi havanın üstündə oturmuş, ancaq yıxılmırmış, onu bərk bir cisimlə itələyirmişlər, ancaq o, yerində qalır-mış. Hökmdar bu sehrbaza çox böyük rəğbətlə yanaşırdı. Onun üçün «min jen hündürlüyündə» əsl bir saray tikdirmişdi; bu sarayı gözəl qızlarla doldurmuşdu. Onlar səyahətə heç yerdə tayı-bərəbəri olmayan səkkiz at qoşulmuş araba ilə gedirmişlər. «Onlar çaparaq min li yol qət etdilər və Nəhənglər-ovçular diy-arinə gəlib çıxdılar. Onlar içmək üçün hökmdara ağ durnaların qanını, ayaqlarını yumaq üçün inəklərin və atların südünü verdilər».

Qədim Çin mədəniyyətinin klassik dövrünün ictimai fikrinin ən məşhur nümayəndələri olan **Men-tszı** və **Çjuan-tszı** e.ə. IV əsrin sonu – III əsrin əvvəllərində yaşamışlar. Bu Çin tarixinin və mədəniyyətinin qarışıq bir dövrünə təsadüf etmişdir. Bu dövrdə Tsi səltənətində, hələ rəsmi şəkildə elan olunmasa da, faktiki olaraq fəaliyyət göstərən və bu dövrün ən parlaq ifadəçisi olan «Tszisya elmi» (Tszisya – «Tszinin darvazaları qarşısında») adı ilə tanınan Elmlər Akademiyası təsis edilmişdir.

Həmin dövrün dövlət başçılarının xidmətləri sayəsində Tsi səltənətinin paytaxtı bilik-ağıl mərkəzinə çevrilmişdi. «Tszisya elmi»nin xüsusi çiçəklənmə dövrü isə Vey-van və Syuan-vanın hakimiyyəti illərində olmuşdur. Bu dövrdə, demək olar ki, elmi biliklərin və ictimai fikrin bir çox istiqamətlərinin əsasları formalaşmışdır. Həmin dövrdə ictimai fikrin başlıca cərəyanlarından: iqtisadiyyatın inkişafında böyük rol oynayan Quan Çjun xətti, Men-tszının təqdim etdiyi Konfusi xətti, Xuan Yuanın təqdim etdiyi Lao-tszı xətti, Sun Kenin və İn Venin şəxsində Mo-tszı xətti yaranmışdır.

Men-tszının (370-289) həyatı kifayət qədər yaxşı məlumdur. O da Konfusi kimi səyyar bir ustad-filosof olmuş, ölkələri bir-bir gəzərək, onların hökmdarlarına yol tapmağa çalışmış və

həmin ölkələrdə mümkün qədər daha yaxşı cəmiyyət yaratmaq məqsədilə öz fikirlərini və təlimini onlara təlqin etməyə çalışmışdır. Men-tszi 83 illik ömrünün çox hissəsini Tsida «Tszisya elmi» Akademiyasının alimləri arasında keçirmişdir. E.ə 308-ci ildən sonra o, səyahətlərdən əl çəkir şagirdləri ilə məşğul olur ki, sonra onların da fəal xidmətləri nəticəsində «Men-tszi» əsəri yaranır.

Bu əsərin əvvəlində deyilir: «Men-tszi Lyanın Xueyeninin yanına gəlir. Hökmdar dedi: «Ey hörmətə layiq adam! Min li uzaqlığını nəzərə almadan Siz bura gəldiniz. Görünür sizdə elə bir şey var ki o, bizim ölkəyə xeyir gətirəcək?». Men-tszi ona cavab verdi: «Hökmdar! Nə üçün ancaq xeyirdən danışsınız? Axı, ancaq insanilik və borc var». Bu konseptual ideya bütün əsərin kompozisiyasının məğzini və başlıca ideya istiqamətini təşkil edir. Göründüyü kimi, Men-tszi Konfusi kimi yalnız «insanpərvərlik»dən (jen) bəhs etmir, eyni zamanda «borc»dan da danışır. Onun fikrincə, «borc» hissi insanda insanilik təbiətinin yaranmasına səbəb olur.

Bu konsepsiya Men-tsziyə imkan verir ki, o, insan təbiəti haqqında tam bir nəzəriyyə irəli sürsün. Əsərin ən məşhur yerlərindən biri olan hissədəki sözlərə diqqət edək: «Bütün insanlara başqalarına etinasız olmamaq xüsusiyyəti xasdır. Bax qədim hökmdarlar [...] Onlarda bu etinasız olmamaq hissləri var idi və onların bu hisslərə əsaslanan idarəçiliyi idarəçilik idi; əgər dövlət ciddi şəkildə insanlara etinasız olmamaq hissi ilə idarə edilərsə, onda Səmaaltını idarə etmək o qədər asan olar ki, sanki əlində nə isə fırladırsan. Nə üçün mən deyirəm ki, bütün insanlarda başqalarına etinasız olmamaq xüsusiyyəti xasdır? Nəzərə alsaq ki, siz birdən görürsünüz ki, balaca uşaq az qalıb ki, quyuya düşsün. Hər bir adamın dəhşətdən ürəyi qısıılır. Və hər kəs nə lazımdırsa onu edir. Bunu ona görə etmir ki, uşağın valideynləri ilə əlaqəyə girsin, bunu etmir ki, ona qonşuların və dostlarının tərifli lazımdır və ona görə etmir ki, o, onların tənəsindən qorxur. Buradan çıxış edərək, biz görürük: o adamda ki, başqasının halına acımaq hissi yoxdur, o, adam deyil; o adamda ki, həya hissi yoxdur, o, adam deyil; o adamda ki, özünü qurban verə bilmək hissi yoxdur, o, insan deyil, o adam-

da ki, yaxşını pisdən ayırmaq hissi yoxdur, o, adam deyil. Başqasının halına acımaq hissi – insanlığın başlanğıcıdır; həya hissi – borcun başlanğıcıdır; özünü qurban verə bilmək hissi – intizamlılığın başlanğıcıdır; yaxşı və pisi ayıra bilmək hissi – aqlın başlanğıcıdır».

Məlum olduğu kimi, Men-tszı heç vaxt hökmdarların qarşısında əyilməmiş, həmişə başını dik tutmuşdur. Onun fikrincə, dərəcələr insanlara bir səma tərəfindən, bir də insanların özləri tərəfindən verilir. «Elə dərəcələr var ki, onlar insanlardan gəlir, elə dərəcələr də var ki, onlar Səmadan [...] gəlir. Gərək insanpərvərliyin, borcun daşıyıcısı olasan, yaxşı şeyə sevinəsən və bu işlərdən yorulmayasan – bax bu Səmanın verdiyi dərəcədir. Qun, tszin, dafu – bütün bunlar isə insanlardan gəlir».

Men-tszı sonra deyirdi: «Tszen-tszı [Konfusunin ən görkəmli şagirdlərindən biri] [...] O, sadə bir vəzifə adamı olmuşdur, ancaq o, öz dövrünün nə vanları və xouları [knyazlar] qarşısında əyilməmişdir. Tszin və Çu səltənətlərinin hökmdarlarının var-dövləti [...] Biz onu əldə edə bilmərik, ancaq o, bizə təsir etmir. Əgər Tszinin və Çunun hökmdarları bizim qarşımızda bunlarla fəxr etsəydilər, onda biz də onun qarşısına bizim üçün ali hesab olunan insanpərvərliyi çıxarıyıq; əgər onlar bizi özlərinin ali təbəqəyə mənsub olmaları ilə təəccübləndirmək istəsələr, biz onların qarşısına özümüz üçün uca tutduğumuz borc hissinə çıxarıyıq».

Konfusi dövründən fərqli olaraq Men-tszı dövründə hökmdar-tələbə münasibətləri artıq dəyişmişdi. Bu dövrün düşüncəsinə görə «Hökmdar, əgər böyük işlər görmək istəyirsə, öz tələbələri arasında olan yüksək ağıl sahiblərinə hörmətlə yanaşmalıdır. Əgər onlar hər hansı bir iş üçün lazım olarsa, o, onları yanına çağırtdırmır, özü onların yanına gedir və onlarla məsləhələşir. Ağıllı hökmdarın həmişə belə tələbələri olur. Əgər insan ləyaqətinə hörmət əlaməti olaraq, doğru Yola məhəbbət rəmzi kimi belə deyilsə, o, böyük işlər görə bilməyəcək».

Dövlət idarəçiliyinin daha da təkmilləşdirilməsi sahəsində də Men-tszının böyük xidmətləri olmuşdur. Məlum olduğu kimi, Konfusi ən Qədim dövrlərin Yao, Şun və başqa bu kimi

«qədim hökmdarlarının» adlarını çəkmiş və onların dövlət idarəçiliyi sahəsində nümunə olduqlarını göstərmişdir. Sonralar da dövlət idarəçiliyinin prinsipləri irəli sürülərkən qədim hökmdarların idarəçilik qaydaları əsas götürülmüşdür. Men-tszının da fikrincə, ən yaxşı idarə üsullarını «qədim hökmdarlar» müəyyən etmişlər. O, hökmdara bu idarə üsullarının yolunu göstərir: «Əgər hökmdar insanpərvərlik siyasəti yolu ilə getsə, onda o adamlar ki, məmurlarla işləyirlər onun yanına can atacaqlar; Səmaaltının bütün sadə adamları onun tarlasını əkib-becərəcəklər, Səmaaltının bütün tacirləri onun ölkəsində öz mallarının təhlükəsizliyini təmin edəcəklər; Səmaaltının bütün yolçuları onun yolları ilə getməyə çalışacaqlar; o adamlar ki, öz hökmdarlarından küsüb-inciyiblər, onların hamısı onun yanına şikayətə gələcəklər. Və kim buna mane ola bilər?».

Bu əsərin qısa məzmunundan və formasından çıxış edərək, onun bədii xüsusiyyətlərindən danışmaq olar. Bu əsər səkkiz böyük bölmədən ibarətdir və onların da hər biri iki «fəslə» ayrılır. Men-tszının ayrı-ayrı şəxslər və qəhrəmanlarla müsahibələri həmin bu bölmə və fəsillərdə ifadə olunmuşdur. Əsərdə, əsas eübarilə, o dövr üçün çox aktual olan müxtəlif məzmunlu mövzular ətrafında fikirlər söylənmişdir. Bu əsərin vahid bir fabulası, süjet xətti, kompozisiyası olmasa da o, vahid konsepsiya əsasında tərtib edilmişdir. Bu əsər daha çox müxtəlif mövzulara həsr olunmuş, yüksək bədii üsluba malik olan publisistik esse janrına yaxındır.

Bu dövrün qiymətli abidələrindən biri də «**Çjuan-tszı**» əsəridir. Əvvəlki əsərlərdə olduğu kimi, bu əsərin də müəllifi əsərin adında ifadə olunan **Çjuan-tszıdır (360-280)**. Çjuan-tszı Men-tszıdan fərqli bir mütəfəkkirdir və hətta onun əksini təşkil edir. Çjuan-tszının əsl adı Syun Kuan olmuşdur (adətən tszin ifadəsi müdriklik, mütəfəkkirlik əlaməti olaraq hər hansı bir ada əlavə edilirdi). bir vaxtlar o, Lanlındə nazir vəzifəsi tutduğuna görə bəzən onu Sun-tsin (tsin – nazir deməkdir) kimi də adlandırırdılar. Sun-tszı da o qəbil müdriklərdəndir ki, o da ölkə-ölkə, diyar-diyar gəzərək öz siyasi görüşlərini həyata keçirmək üçün münasib yer və ona şərait yarada biləcək hökmdar axtarmışdır.

«Çjuan-tszı» əsəri 20 bölmədən və 32 hissədən ibarətdir. Hər bir hissə ayrı-ayrılıqda bitmiş bir əsərdir. Burada müxtəlif sahələrə və mövzulara (etika, iqtisadiyyat, siyasət və hətta estetik) həsr olunmuş bölmələr var. Burada, deyildiyi kimi, hər bir fəslin öz mövzusu olduğundan, artıq bu əsərin forması da başqa əsərlərdən fərqlənir. Bu bir qədər ayrı-ayrı mövzulara həsr olunmuş risalələr toplusuna yaxındır.

Çjuan-tszının inamı belə idi ki, insan təbiəti doğulduğu gündən – şərdir. Doğrudur, xeyir var, ancaq o, sonra insanın özü tərəfindən qazanılır. O, belə hesab edir ki, insana ilk növbədə çox kəskin şəkildə şəxsi mənafe hissi xasdır, ona məhdud egoizm (xudpəsəndlik) hakim kəsilib, bu egoizm (xudpəsəndlik) isə – şərin başlanğıcıdır: o, qibtə və düşmənçilik doğurur ki, onlar da öz növbəsində cinayətə aparır. Bu faktla razılaşımaq istəməyən Çjuan-tszı şəri insanın özündə görür və bundan yaxa qurtarmağın yollarını axtarır. İnsan cəmiyyətin bir hissəsi olduğuna görə, o, cəmiyyətə də sirayət edir və cəmiyyətin özünü də bu şərdən xilas etmək lazım gəlir. Təbiidir ki, cəmiyyət də onun bir hissəsi olan insana (fərdə) təsir göstərir.

İndi isə görsən «doğuyla başlanan şərin» kökü haradan gəlir? Çjuan-tszı bu suala belə cavab verir: İnsan – ümumiyyətlə, təbiətin bir hissəsidir, onun izharlarından biridir. Ancaq təbiətdə təbii fəlakətin müxtəlif növləri – fırtınalar, sellər var; bu, şübhəsizdir ki, «şər»dir. Təbiidir ki, təbiət – qətiyyətlə «xeyir» deyil. Ancaq əlimizdən nə gəlir ki: bu bəlalar Yaonun və Şun dövrlərində də olmuşdur.

Məşhur «Çjuan-tszı» əsəri belə başlanır: «Şimal okeanında bir balıq var idi. Adı – Qun idi. Qun-balığın böyüklüyü... Bilmirəm – o, neçə min li olardı! O, cildini dəyişir – quş olurdu. Onun adı – Pen idi. Pen quşunun beli... Bilmirəm – o, neçə min li olardı! Zəhmli-zəhmli o, silkələnir və qalxıb uçar. Onun qanadları göyün üzərindən asılmış buluda bənzəyir. Dəniz təlatümə gəlir – o, Cənub okeanına doğru uçar. Cənub okeanı – ...Səma gölməçəsidir». Bu Çjuan Çjou adlı bir müdrik filosofun əsəridir. Onun haqqında da kifayət qədər məlumatlar var. Deyilənə görə bu Çjuan-tszı qəribə bir adam imiş. Görün kitabda onun haqqında nə deyilir: «Çjuan-tszı bir dəfə əlində tilov Bu

çayının kənarında oturmuşdu. Çu hökmdarı onun arxasınca özünün iki dövlət xadimini göndərir: «Dövlət işlərinin ağır yükünü sənin çiyinlərinə yükləmək istəyirəm». Çjuan-tszi əlində tilov geriye baxmadan dedi: «Eşitmişəm ki, Çuda bir müqəddəs tıbağa var. O, artıq üç min ildir ki, ölübdür. Hökmdar onun ölüsünü toxunma parçalara bükərək bir qiymətli mücrüyə qoyur və onu İbadətqahda yerləşdirir. Hansı yaxşıdır – sonra sənin sümüklərini qiymətləndirsinlər deyər öləsən, yaxud quyruğunu palçığa batırıb yaşayasan». Məmurilər dedilər: «Quyruğunu palçığa batırıb yaşamaq yaxşıdır». Onda Çjuan-tszi dedi: «Xoş getdiz! Mən öz quyruğumu palçığa batıracağam».

Başqa bir hekayədə isə deyilir: «Çjuan-tszinin arvadı ölür. Xuey-tszi onu ağlamağa başlayır. Çjuan-tszi isə ayaqlarını uzadaraq oturur və gil qabın altını döyərək oxumuğa başlayır. Xuey-tszi dedi: «Arvadınla bir yerdə yaşayıbsan. Uşaqlarınızı böyüdübsüz. Qocalıbsınız. O, ölüb – sən isə onu ağlamırsan. Yaxşı bunu hələ bir təhər başa düşmək olar. Amma ləyəni döyəcləyib, mahnı oxumaq – bu heç yerə sığmaz axı». Çjuan-tszi bu sözlərə belə cavab verdi: «Xeyir! Əvvəlcə, elə ki, o, öldü, mən tək qalanda necə kədərlənməyə bilərdim? Sonra mən onun başlanğıcı haqqında düşündüm və anladım ki, onun heç yerli-dibli həyatı olmayıb. Nəinki həyatı, heç onun zahiri forması da olmayıb. Nəinki zahiri forması, heç əslində materiyanın özü belə olmayıb. Dəyişiklik baş verdi – materiya yarandı. Materiada dəyişiklik baş verdi – zahiri forma yarandı. Zahiri formada dəyişiklik baş verdi – həyat yarandı. İndi isə yeni bir dəyişiklik baş verib və o, ölümə gedib. O, yaz və payızla, qış və yayla – zamanın dörd sifəti ilə birgə yol gedib. İndi o, Dünyanın Böyük Evinde sakitcə uyuyur. Mən isə burada ah-nalə çəkib ağlayıram! Və mən düşündüm: demək bu taleyin qanunlarını başa düşməməkdir. Ona görə də mən ağlamadım».

Çjuan-tszinin şəxsiyyəti ilə «Çjuan-tszi» əsəri arasında mümkün olan əlaqələr kifayət qədər araşdırılmışdır. Bu əsərdə verilən fikirlər, fəlsəfi kateqoriyalar Çjuan-tszinin adına yazılır, yəni o, bu əsərin müəllifi hesab edilir. Ancaq əsərin üslubundan, ifadə vasitələrindən açıq-aydın şəkildə görmək olar ki, bu əsər müxtəlif dövrlərdə müxtəlif müəlliflər tərəfindən yazıya

köçürülmüşdür. Çox güman ki, bu fikirlər toplusunu ustadın hansısa şagirdləri və yaxud da onun digər davamçıları ayrı-ayrı dövrlərdə tərtib etmişlər. Bu əsər başqa bu tipli əsərlərdən bir də onunla fərqlənir ki, burada müxtəlif vasitələr və üsullarla müəyyən bir fikir və yaxud konsepsiya ifadə olunur.

Belə konsepsiyalardan biri – «əhəmiyyətli şey əhəmiyyətsizdir» (xeyir gətirən şey ziyan vurur) əsərdə obrazlı şəkildə belə ifadə olunmuşdur: «Yumşaq dərilili tülkü, xallı bəbir... Məşədə yaşamaq, mağarada və yaxud dağın döşündə yuva qurmaq – bu onların adətidir. Gecələr ova çıxmaq, gündüzlər yatmaq bu – onların qaydasıdır. Aclığı və susuzluğu hiss etmək, çaylara və göllərə yaxınlaşmaq, özlərinə yem əldə etmək – onlar bunu etməlidir. Bununla belə onlar torlardan və tələlərdən yaxa qurtara bilmirlər. Onların günahı nədir? Onların günahı – onların dərisidir». Başqa bir fikir isə belə ifadə olunur: «Eybəcər Şu... Onun buxağı göbəyini örtür. Çiyinləri qulaqlarından yuxarıdır. Başının ortasında olan bir dəstə saç dimdik göyə ucalır. Daxili orqanlarının hamısı sinəsinə toplanıb. Baldırları düz qabırğalarından başlayır. O, iynə ilə oynayır, dəyişəklərini yuyur, ağzını doldurmağa bir şey tapır; o, buğdanı sovurur və təmizləyir və onun on nəfəri doyuzdurmağa yeməyi var. O zaman ki, hökumət əsgər toplayır, o da onların arasında itələşir; o zaman ki, hamını işə cəlb edirlər, onu bir şikəst kimi işə cəlb etməirlər. O zaman ki, əlsiz-ayaqsızlara taxıl paylayırlar, o, üç qat artıq alır, hələ üstəlik on bağlama da çırpı alır».

Çjuan-tszının dünyagörüşü Konfusin ideali ilə üst-üstə düşür. O, deyir: «Mən o adamı varlı adlandırmıram ki, o, insan-pərvərtik və borc hisslərinə malik olsun, onu adlandırmıram ki, o, onu bütün təbii keyfiyyətləri fəaliyyət göstərir. Mən baş-qasını eşitməyi bacaran adamı, eşitməyi bacaran adam adlandırmıram, onu adlandırmıram ki, o, özünü eşidə bilsin. Mən başqasını görməyi bacaran adamı, görən adam adlandırmıram, onu adlandırmıram ki, o, özünü görə bilsin. O adam ki, özünü ələ ala bilmir, lakin başqalarını fəth edir, o adam başqalarına mənsub olan şeyə sahib olur, özünə mənsub olan şeyin isə sahibi olur».

Beləliklə, Çjuan-tszı hər cür əxlaqi keyfiyyətlərə qarşı insanın özünün həqiqi təbiətini qoyur. İnsan özünün məhz bu hə-

qiqi təbiətini qoruyub saxlamağı bacarmalıdır, özünü təbii olmayan, ancaq süni olan, üzvi olmayan, ancaq kənardan gətirilmə olan «düzəltmə adamdan» qorunmalıdır. Ona görə də ideal onun üçün «kamil adam» deyil, «həqiqi adamdır» (çjen jen). O, «həqiqi adamı» belə qiymətləndirir: «Qədim dövrlərin həqiqi adamı həyata sevinmirdi, ölümə ikrah hissi ilə yanaşmırdı. Doğulurdu sevinmirdi, ölürdü – müqavimət göstərmirdi. Etinasız gedirdi, etinasız gəlirdi. Nədən başlanmağı unutmadan, nədən qurtarmağa can atmırdı, təbii axara riayət edirdi və onun əleyhinə çıxmırdı. Yol (Dao)nu nə sevgi ilə, nə də nifrətlə pozmurdu. Öz hərəkətləri ilə Səmanın inkişafına kömək etmək istəmirdi. Bax bu əsl həqiqi insandır». Burada rast gəldiyimiz «Səmanın inkişafına kömək etmək» ifadəsi «lazım olmayan iş» mənasında işlənmişdir. Bu ifadə «Men-tszı» əsərində daha aydın izah olunmuşdur: bir adam öz torpaq sahəsini əkib-becərirmiş və səbirsizliklə səpdiyi taxılların uzanmasını gözləyirmiş. Ona elə gəlir ki, onlar çox ləng böyüyür. Onda o, qərara gəlir ki, cücərtiləri mümkün qədər yuxarı çəksin. Onun bu söhbətindən qorxuya düşən oğulları tez tarlaya qaçdılar, ancaq artıq gec idi: bütün cücərtilər məhv olmuşdu. Belə olan halda, Çjuan-tszı deyərdi ki, torpaq sahibi öz hərəkəti ilə şeylərin «təbii gedişini» pozmuşdur».

E.ə. III əsrdə Çinin ictimai-siyasi həyatı çox gərgin keçmişdir. Bu dövrdə Çinin bir sıra şəhər-dövlətləri arasında mübarizə daha da kəskinləşmişdi. Bu mübarizə əslində o dövrlük Çində baş verən iqtisadi, siyasi və mədəni inteqrasiya prosesinin ümumi vəziyyətini əks etdirirdi. E.ə. 221-ci ildə Çinin vahid hakimiyyət ətrafında birləşdikdən sonra, dövlət başçısı əvvəlki kimi van – hökmdar deyil, xuandi – imperator adlanır. Bu dövrün ümumi ictimai-siyasi həyatı ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır. O dövrün ən məşhur yazıçılarından – «Lisao» («Kədər poeması») əsərinin müəllifi Tsyuy Yuan 277-ci ildə, «Xan Fey-tszı» adlı böyük həcmli nəsr əsərinin müəllifi Xan Fey-tszı isə 233-cü ildə etiraz əlaməti olaraq intihar edərək dünyalarını dəyişmişlər.

Tsyuy Yuan (340-277). Qədim Çin poeziyasının ilk görkəmli şairlərindən biri olan Tsyuy-Yuan çox mürəkkəb həyat

yolu keçmiş, zəngin yaradıcılığa malik olmuşdur. O, Çin ərazisində o dövrdə ümumçin hakimiyyətinə iddia edən ən qüdrətli və böyük Çu dövlətinin hökmdar nəslinə mənsub olmuşdur. Həmin dövrdə Çu dövləti üçün ən böyük xəta Çinin şimal-qərbində yerləşən Tsin hökumətindən gələ bilirdi. Dövlətdə böyük nüfuz sahibi olan və yüksək vəzifə tutan Tsyuy Yuan bunu çox aydın şəkildə görürdü və bütün varlığı ilə buna qarşı mübarizə aparırdı. Bununla belə o, hətta daxilə olan Tsin hakimiyyəti tərəfdarları ilə də mübarizə aparırdı. Son nəticədə, Tsyuy Yuan Tsin tərəfdarları partiyasının nümayəndələrinin fəaliyyəti nəticəsində məğlub olur və hakimiyyətdən uzaqlaşdırılır. Bundan qəzəblənən və planlarının alt-üst olduğunu gören Tsyu Yuan intihar etmişdir. Bu hadisələr əsasən onun «Lisao» poemasında öz əksini tapmışdır. Bu poema daha çox şairin vəsiyyətidir. 374 misradan ibarət olan bu böyük poemada şair daha çox o dövrdə olan ədalətsizlikləri və haqsızlıqları yüksək poetik bir dillə qələmə almışdır. Cəmiyyətdə baş verən haqsızlıqlardan qəzəblənən şair yazır:

Məmurlar evş-ışrətdədir.

Zülmət içrə uçurumadır yolu onların.

Mən yannıram təkə öz halıma?

Qorxudur məni sonu Səltənətin...

...Qabiliyyətsizlər olur məkrə meylli daim.

Əmin-amanlıq üçün mən bəyəm can qoymadım?

Mən haqq yolunda olan ağaların yolu ilə getdim.

Sən isə, ey Hamıdan qüdrətli, duymadın hisslərimi

Şərə qulaq asdın, qəzəbdən alışıb-yandın.

Bu poemada şair ölümqabağı yaşadığı hissləri böyük həssaslıqla və poetik ifadə vasitələri ilə qələmə almışdır. Etiraz, həyatdan narazılıq, ədalətsizliyə qarşı barışmazlıq, qəzəb bu poemanın başlıca ideya istiqamətini təşkil edir. Həyatdan bezən, məcburiyyət qarşısında qalaraq dünyasını dəyişməyə hazırlaşan şair yazır:

Budur bax, mən Səma İşığına yaxınlaşıram.

Ayaqlarım altında vətənimni görürəm.

Karvan yola düşdü... at qəmə batıb

Donub yerində qalıb, o, daha getmir.

Zəmanədən şikayət edən, insanlardan küsən şair poemanı bu sözlərlə bitirir:

*Hər şey bitdi! – deyirəm mən təlaşla.
Anlamadılar məni öz vətənimdə.
Nə üçün mən onun üçün hədsiz qəm edirəm?
Mənim ülvi düşüncələrimi qəbul etmirlər
Pen Syanın dünyasında gizlənirəm.*

Pen Syan da vaxtilə Tsyuy Yuan kimi həyatdan bezmiş, hökmdarın qəzəbinə düşər olmuş və özünü çaya ataraq boğulub ölmüşdür. Ona görə də şair onun dünyasına getməsi ilə fəxr edir.

«Şitszin» əsərindən də gördüyümüz kimi, qədim Çində xalq poeziyası həddindən artıq inkişaf etsə də, bu ədəbi forma yazılı ədəbiyyatda özünə yer edə bilməmişdi. Doğrudur yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, klassik dövrdə Çində yaranan bir sıra fəlsəfi və digər əsərlər nəsr formasında olsalar da, onlarda yüksək poetiklik, çox vaxt isə güclü poeziya elementləri müşahidə olunurdu. Buna baxmayaraq Qədim Çində başqa qədim Şərq ölkələrindən və qədim Yunan ədəbiyyatından fərqli olaraq poeziya xeyli gec yaranmışdır. Bunun səbəbini bir də onda axtarmaq lazımdır ki, Qədim Çində daha çox elmi-fəlsəfi, ictimai-siyasi ədəbiyyat inkişaf etdiyindən, poetik ənənələr kölgədə qalmışdır və bu əsərlərin dili, üslubu bəzən o qədər poetik və bədii olurdu ki, bu insanların poeziyaya olan mənəvi ehtiyaclarını ödəyirdi.

Yazılı ədəbiyyatda poetik növ e.ə. III əsrdə Çu səltənətində yaranmışdır. Tsyuy Yuanın vətəni olan bu səltənət Çində xalq poeziyasının daha çox inkişaf etmiş Xuanxe çayının hövzəsində deyil, Yantsı çayının hövzəsində yerləşirdi.

«Şitszin»nin nəğmələrindən fərqli olaraq Tsyuy Yuanın şeirləri nəğmə kimi oxunmurdu, elə sadəcə şeir kimi oxunurdu ki, bu da artıq Çində musiqi ilə müşayiət olunan şeir formasından fərqli olan sırf poetik formanın yaranması demək idi. Tsyuy Yuanın poeziyasının ədəbi xarakteri başqa sahələrdə də özünü göstərirdi. Xüsusilə, bu ədəbi materialın seçilməsində və daha

çox həmin materialın ifadə tərzində və təqdim olunmasında öz əksini tapmışdır. Bu dövrdə poeziya şifahi xalq yaradıcılığı ilə sıx bağlı olmuşdur və Tsyuy Yuanın yaradıcılığı da bu sahədə parlaq bir nümunədir. Hətta onun bir sıra şeirləri folklor nümunələrinin yenidən işlənmiş variantlarını xatırladır. Belə əsərlərdən onun «Doqquz nəğmə» («Tszyu qe») şeirini göstərmək olar. Bu nəğmələr (qe) buludlar, çaylar, dağlar, dünyanın cəhətləri və həyat şəkillərində təsvir olunan ayrı-ayrı tanrılara həsr olunmuş himnlərdən ibarətdir. Məsələn, belə himnlərdən birində deyilir:

*Səmanın qapıları taybatay açıldı,
Sən qara, burulan
Burum-burum
Buludun üstündə gedirsən.
Sən dəli küləkləri
Qabağa göndərirsən.
Həm də yağış yağdırırsan ki,
Toz olmasın.
Burularaq və sürüşərək
Dağların yamacları ilə
Aşağı enirsən...
Göyün üzərində sən uçanda da
Sən yer üzərində süzürsən.
Sən çapırsan və Ayı və Günəşi idarə edirsən.*

Tsyuy Yuan yalnız sadə xalq ifadə vasitələrini və obrazlarını daha da poetikləşdirərək əsl söz sənəti nümunələri yaratmaqla kifayətlənməmiş, o, eyni zamanda epik poeziyanı lirikləşdirmiş və fərdiləşdirmişdir, şairin şəxsi «mən»ini yaratmışdır. «Həyatın böyük hakimi» himnində o, yazır:

*Mən sənənin arxanca qaçırım.
Qovalayıram səni,
Çinin dağları da
Qarşılıyır Hökmdarı.
Mən ruhsayağı bahalı,
Paltar geyinmişəm,*

*Yaşmadan olan
Bəzəklərim çox gözəldir,
Ayın işığında,
Günəşin parıltısında...*

Bundan sonra isə şeirdə tam subyektiv, fərdi hisslər ifadə olunur:

*Səssiz-səmirsiz
Qocalıq yaxınlaşır mənə,
Ancaq sən yanımdasansa
O, uzaqlaşacaq!
Əjdahanın arabası
Aparır səni.
Ucala-ucala
Daha yuxarılara
Sən lacivərdə çapırsan.
Yaşıl darçın budağını
Sən qopardaraq,
Mən təhlükə dərdi çəkən
İnsanlar haqqında düşünürəm.
Qəm çəkən insanlar,
Nə etsinlər onlar bu dünyada?
İstəyirəm heç vaxt
Qocalmadan yaşayım!
Ancaq bilirəm ki,
Taleyimiz qaçılmazdır,
Bəs kim bu dünyada
Razılıq əldə edəcək.*

Tsyuy Yuan Çin poeziyasına həm də yeni vəzn və forma gətirmişdir. «Şitszin»dən fərqli olaraq Tsyuy Yuanın nəğmələrində dördhecalı şeirlər əvəzinə altı hecalı şeirlərə üstünlük verilmişdir. Daha çox dördmisralı bəndlərdən, bəzən isə altı misralı bəndlərdən istifadə edilmişdir. Tsyuy Yuan həm də daha çox böyük həcmli şeirlər yazmışdır ki, bu da Çin xalq poeziyası üçün xarakterik olmamışdır.

Xan Fey-tszı (280-233). Çin poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri də Xan Fey-tszı olmuşdur. Xan Fey də Tsyuy Yuan kimi zadəgan sinfinə mənsub olmuşdur. O, Xan hökmrənliyində nüfuzlu vəzifə tutmuş və o da Tsyuy Yuan kimi dövlətdə bir sıra islahatlar aparmaq üçün hökmdara təsir etməyə çalışmışdır. Ancaq onun da ciddi-cəhdləri boşa çıxmışdır. Belə olan halda o, «yaşadığı vətəninə daha çox xeyir vermək üçün» və bu sahədə öz planlarını həyata keçirmək üçün Tsin hökmrənliyinə üz tutur və burada da uğursuzluğa düşər olur. Sıma Tsyun «Tarixi qeydlər» kitabında göstərir ki, Xan Fey öz əsərlərini Tszin hökmdarına çatdırıb bilmişdir, o isə bu əsərlərlə tanış olduqdan sonra demişdir: «Əgər mən bu insanı görə bilsəydim və onunla danışsaydım, ölməyə razı olardım». Hökmdarın məkrli naziri Li Sı öz mövcud təsir qüvvəsini və hörmətini itirməkdən qorxaraq, saraylar üçün xarakterik mübarizə üsullarından biri olan böhtana əl atır. Hökmdar öz nazirinə inanır və cəza vasitəsi kimi Xan Feyə zəhər göndərilir. Xan Fey çox çalışır ki, günahsız olduğunu sübuta yetirsin, ancaq buna nail ola bilmir və son nəticədə intihar etməyə məcbur olur.

Maraqlıdır ki, Li Sı bir vaxtlar Xan Feyin tələbə yoldaşı olmuşdu. Hətta, tələbəlik illərində onlar öz aralarında söz vermişdilər ki, hansı birisi daha yüksək vəzifə tutarsa o birsinə yardım etməlidir. Bu hadisə müəyyən qədər Orta əsr səlcuq vəziri Nizam-mülkün Ömər Xəyyam və Səbbahlı başına gələnlərə bənzəyir. Xan Fey Syun-tszının şagirdi olsa da, həmin dövrdə mövcud olan Çin ictimai fikrinin fərqli bir istiqamətinin nümayəndəsi olmuşdur. O, nə Konfusi, nə də Dao nəzəriyyəsinə qəbul etməmiş, əksinə «leqist» olaraq mərkəzləşdirilmiş güclü dövlətin və hökmdarın tərəfdarı olmuşdur. Məlum olduğu kimi, bu nəzəriyyənin banisi Tsi hökmrənliyində nazir işləyən Quan Çjun olmuşdur. O, deyirdi ki, «insanlar şərəf və vicdanın nə olduğunu o zaman bilir ki, onun təhnəsi dolu olsun» və o, belə bir qənaətə gəlmişdir: «varlı dövlət, güclü ordu».

Bu ideyalar sisteminin inkişafında Çjen sülaləsinin naziri **Şen Bu-xayın** (e.ə. 337-ci ildə vəfat edib) da böyük rolu olmuşdur. O, bizim dövrümüzdə qədər ancaq ayrı-ayrı parçaları gəlib çatıb hansısa bir əsərin müəllifi olmuşdur. Çox güman ki,

o vaxta qədər mövcud olan təbiət qanunları və əxlaqi-ictimai normalar indan (li) ibarət olan qanunlardan fərqli olaraq, ilk dəfə dövlət qanunu anlayışını ifadə edən anlayışı irəli sürmüşdür. Şen Bu-xaya görə dövlətin idarə edilməsi – yüksək rəhbərlikdən gələn sərəncam və dekretlər şəklində olan bu qanunlarla həyata keçirilməlidir. Beləliklə, məhz siyasi hakimiyyət dövlətin və ictimai həyatın hüquqi normalarının yeganə mənbəyi olmalıdır. Bununla yanaşı, Şen Bu-xay idarəetmənin ikinci prinsipini də müəyyən etmişdir. O bu prinsipini dövlət başçısının əxlaqi keyfiyyətlərini ifadə edən «incəsənət» (şu) ifadəsi kimi göstərmişdir. Bu prinsipə görə dövlət başçısının əxlaqi, davranışı məhz dövlət başçısının statusuna uyğun olmalıdır.

Bu ideyaların inkişafında **Şan Yanın** (e.ə. 338-ci ildə vəfat edib) də müəyyən rolunu qeyd etməmək olmaz. Şan Yan Tsinqin hökumətlərinin görkəmli dövlət xadimlərindən biri olmuşdur. Qədim Çində torpaq islahatları ilk növbədə onun adı ilə bağlıdır. O, ilk dəfə olaraq torpaq siyasətini və torpaqdan icma istifadə üsulunu ləğv etmiş və torpaqları sahibkarlara paylaşmışdır. Eyni zamanda, o, «beş həyət» sistemini təsis etmişdir ki, buraya beş qonşu torpaq sahələri daxil edilmişdir. O, eyni zamanda «əkinciilik – bütün əsasların əsasıdır» prinsipini özündə ehtiva edən «fiziokratlar» təliminin yaradıcısıdır.

Bu məktəbin başlıca ideyasının «qanun» olduğuna görə və dövlət qanunçuluğu anlayışının Çin dilində fa kimi ifadə olunduğu üçün bu ictimai fikir cərəyanının bütün nümayəndələri fatszya – «qanunçular», «leqistlər» adlanırdılar. Sonuncu «qanunçu» və eyni zamanda bu təlimi yekunlaşdıran da Xan Fey olmuşdur və «**Xan Fey-tszı**» adlı əsəri də elə onun adı ilə bağlı olmuşdur. Bu əsər yalnız «leqist» (leqo sözündən) təliminin şərhindən ibarət olmuş olsaydı, onda o, işgüzar kitab çərçivəsindən kənara çıxa bilməzdi. Əslində isə bu əsər dərin publisistik xarakter daşıyan, müəyyən bədii keyfiyyətlərə malik olan ədəbi əsər olduğundan, onun dəyəri və qiyməti daha da yüksəkdir. Həmin dövrün ədəbi prinsiplərinə uyğun olaraq və müəyyən qədər də Tsuyuy Yuanın poetik üslubuna yaxın məzmun və formaya malik olan bu əsərdə müəllif həyat və cəmiyyət haqqında mülahizələr yürütməklə kifayətlənmir, o, eyni

zamanda hirslənir, darıxır, şikayətlənir, ittiham və etiraz edir. Bu əsərdən bir parçaya nəzər salaq: «Çu hökmdarlığının Xe adlı bir sakini dağlardan bir nefrit daşı tapır və onu hökmdar Li-vana vermək istəyir. Hökmdar öz zərgərinə əmr edir ki, bunun necə bir daş olduğunu müəyyən etsin. Zərgər bildirir ki, bu – nefrit daşı deyil, adicə bir daşdır. Hökmdar, Xenı onu aldatmaq istəməsində ittiham edərək əmr edir ki, onun sol ayağını kəsinlər.

Li-vanın ölümündən sonra hakimiyyətə U-van gəlir. Xe bu daşı indi də ona vermək istəyir. O da zərgərə əmr edir ki, daşın tərkibini müəyyən etsin, bu zərgər də bir daha deyir ki, bu – ən adi bir daşdır. U-van da belə qərar gəlir ki, Xe yalançıdır və əmr edir ki, onun sağ ayağını kəsinlər.

U-vanın ölümündən sonra hakimiyyətə Ven-van gəlir. Xe öz nefritini sinəsinə sıxaraq acı-acı ağlayır. Göz yaşları quruyana gədər üç gün üç gecə ağladıqdan sonra, o, yenə ağlayır və artıq onun gözlərindən qanlı yaş axır. Bunu eşidən hökmdar adam göndərir ki, gedib öyrənsin ki, o, niyə belə ağlayır: «Axı ölkədə ayaqsız adam çoxdur, Xe sən özünü nə üçün belə həlak çöyürsən».

Bu suala Xe belə cavab verdi: «Mən ayaqlarımın olmaması üzündən ağlamıram, ona görə ağlayıram ki, qiymətli nefrit daşını adi daş hesab edirlər və ona görə də günahsız adamı yalançı adlandırırlar. Bax buna görə mən dərd çəkirəm. Onda hökmdar zərgərə əmr edir ki, Xenin tapdığı daşı təmizləsin, cilaləsin və bu zaman daşın həqiqi qiyməti məlum oldu. Bu daşı hökmdar onun şərəfinə «Xe cavahirəti» adlandırdı».

Hökmdarların cavahirətə və nefritə ehtiyacı var. Xe işlənməmiş nefrit təklif edirdi, ona görə də bu daş çirkin görünürdü, ancaq bundan dövlətə heç bir bəla gəlməzdi. Ancaq ona bu daşın qiymətli olmasını qəbul etdirmək iki ayağı bahasına başa gəldi. Bax, qiymətli şeyin qəbul edilməsi necə də çətindir».

Tarixin bu kəsiyində Çində həm bəşər mədəniyyətini öz qiymətli kəlamları, dərin fikirləri və humanist ideyaları ilə zənginləşdirən məşhur filosoflar, ictimai-siyasi xadimlər, şair və yazıçılar olsa da, eyni zamanda qanlı davalar, saray çəkişmələri, irtica və xurafat da böyük yer tutmuşdur. Məhz elə Tsyuy Yua-

nın və Xan Feyin həyatı bir daha əyani şəkildə Çində yüksək mədəniyyətin getdikcə süqut etdiyini, cəmiyyətdə ümumi bir ruh düşkünlüyü, inamsızlıq, bədbinlik, dekadent hisslərin hakim kəsildiyini müşahidə etmək olar. Əslində yaşadığı cəmiyyəti daha da inkişaf etdirməyə çalışan, mövcud ictimai-siyasi quruluşun axarının əksinə getməyən bu iki mütəfəkkir ətraf mühitin onları dərk etməməsi üzündən intihar etməyə məcbur oldular. Bu sanki Çində irticanın, xurafatın, nadanlığın başlanmasına bir işarə oldu. bir vaxtlar bütün cəmiyyətin tanrı kimi qəbul etdiyi Konfusi, davamçıları və onların elmi, fəlsəfi, ictimai-siyasi təlimləri birdən-birə inkar edilməyə başladı, bu təlimin daşıyıcıları düşmən adlandırıldı, onların əsərləri tonqallarda yandırıldı, özləri isə diri-diri torpağa gömüldü. Bu minvala Çində yeni era – İmperiya dövrü başladı.

Qədim Çin mədəniyyətinin son dövrü

E.ə. 221-ci il tarixdə bir vaxtlar dünyanı lərzəyə gətirən, möhtəşəm Çin imperiyasının yaranma ili kimi qeyd olunur. Bu dövrdə, xüsusilə inkişaf etmiş Tsin hökmranlığı öz yerini daha az inkişaf etmiş Tsi hökmranlığına verdi. Yeni hökmranlıq köhnə dövrün qanun-qaydalarını qəbul etmir, onun bütün qalıqlarını aradan qaldırmağa çalışırdı. Birləşmiş dövlətin başçısı özünü birinci şəxs adlandırır. Daha doğrusu o, həmin dövrə qədər hökmdar mənasını ifadə edən van sözündən imtina edərək «birinci» adını daşımağa başlayır. O, hətta özünün qanuni adından da imtina edir. Belə ki, o dövrdə hökmdar belə adlanırdı: Tsin Şi-xuandi, yəni «Birinci Tsin imperatoru». Onun varisi Erşi-xuandi – ikinci imperator adlanır və sonsuzluğa qədər bu beləcə davam edirdi. Bununla belə, əsasən «ikincidən» o tərəfə gedilmirdi.

Birləşmiş idarəçiliyə uyğun olaraq, vahid dəyərlər sistemi yaradır; vahid uzunluq ölçüsü, çəki, ərazi və s.; vahid pul nümunələri, yazı, heroqliflər müəyyən edilir. Tsin Şi-xuandinin hakimiyyəti cəmi 19 il davam etmişdir. O, dövlət çevrilişi nəticəsində hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmışdır. Bundan sonra, burada hakimiyyət uğrunda ardı-arası kəsilməyən mübarizələr,

çekişmələr başlamışdır. Hakimiyyət uğrunda iddiaçılar arasında, xüsusilə Çu hökmdarları nəslindən olan Syan Yuy və adi xalq içərisindən çıxmış Lyu Ban da var idi. Əvvəlcə Syan Yuy e.ə. 206-cı ildə hakimiyyətə gəlir, lakin e.ə. 202-ci ildə o, Lyu Banın güclü ordusunun qarşısında tab gətirə bilmir və hakimiyyəti ona təhvil verməli olur.

Həmin dövrdə daxildən olduğu kimi, Çin xarici qonşularının da güclü təzyiqləri ilə qarşılaşırdı. Xüsusilə, Çinin şimal və qərb sərhədlərində yaşayan bir sıra köçəri tayfalar və eləcə də o ərazilərin yerli sakinləri tərəfindən hücumlara məruz qalırdı. Yerli əhali bu yadelli basqınçıların hücumlarından qorunmaq məqsədilə sərhəddə divar çəkməyə başlamışdılar. İmperiya dövründə ayrı-ayrılıqda tikilmiş bütün bu divarlar birləşdirilərək vahid «Uzunluğu 10 000 li» (Van li çan çen), avropalıların isə **«Böyük Çin səddi»** adlandırılan bütöv bir divar tikilmişdir.

E.ə. 154-cü ildə Çində «yeddi hökmlənliyi» əhatə edən çox böyük bir üsyan baş verdi. Bu ərəfədə isə çinlilər qonşuluqda yaşayan qədim türklərin əcdadları olan və Mo-denin (Mətə) rəhbərlik etdiyi hunlarla uzun sürən müharibələr aparmışdır. Əksər türkolq və sinloq tarixçilər Oğuz-kağanın tarixinin möhz o dövrdən başladığını israr edirlər (**Q.Potanin, Biçurin (İakinf), L.Qumilyov** və s.). E.ə. 140-cı ildə U-di hakimiyyətə gəldi və bu tarixi yeni eranın başlanğıcı elan etdi. Bu dövrdən başlayaraq dörd əsr davam edən və qədim Çin mədəniyyətinin son mərhələsi olan Xan imperiyası dövrü olmuşdur.

U-di hakimiyyətə gələndən dörd il sonra – 136-cı ildə Çin tarixində ilk dəfə olaraq «doktorların» (boşi) idarə etdiyi beş kafedrası olan birinci Universitetin (Taysyüe) təsis edilməsi barədə sərəncam verildi. Bu doktorların hər. biri «beş klassik kitabın» (u tszin) ayrı-ayrı nümunəsi üzrə mütəxəssis idi. Bu klassik kitablar isə Konfusi kanonuna daxil olan «Şu-tszin», «Şi-tszin», «İ-tszin», «Li-tszin» və «Çun-çyu»dan ibarət idi ki, bu da öz növbəsində Xan imperatorluğunun Konfusi dini ideologiyasını rəsmi şəkildə qəbul etməsi demək idi.

Xan imperiyası dövründə Çin ədəbiyyatı böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu da, təbii ki, Konfusi təliminin birbaşa təsiri nəticəsində baş vermişdir. Çin ədəbiyyatının bu dövründə də,

əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, idarəçiliyə aid əsərlər, fəlsəfi, siyasi, elmi və bədii əsərlər yaranmışdır. Bu dövrdə, xüsusilə filoloji elmlər və tarixşünaslıq daha çox inkişaf etmişdir. Bununla belə xalq şeirlərinin toplanması, bu üslubda əsərlər yazılması diqqəti cəlb edir. Belə şairlərdən Tszya İni göstərmək olar. **Tszya İ** (e.ə. 201-169) çox gənc yaşlarından saray mühitinə düşmüşdür. İyirmi yaşı təzəcə tamam olan zaman o, imperatorun sarayına ilk dəfə qədəm qoyur, bu vaxt onu imperatora təqdim edirlər və o, tezliklə imperatorun rəğbətini qazanaraq, onun sevimlisi olur. Heç bir il keçmir ki, imperator onu çox yüksək bir vəzifəyə təyin edir. Ü-dinin sələflərindən olan Vendiyyə yaxın olan həmin bu məmur hökmdara «Tsi-nin səhvi haqqında» adlı əsərini təqdim edir. Eyni zamanda Tszya İnin dövlət və siyasət məsələlərinə həsr olunmuş «Sin şu» («Yeni haqqında kitab») əsəri də onun necə bir dövlət xadimi olması haqqında yaxşı təsəvvür yaradır. Lakin onun belə tez ucaltması, böyük nüfuz qazanması imperatorun ətrafında olan digər məmurların qısqançlığına səbəb olmuşdur. Rəqibləri onu saraydan uzaqlaşdırmağa nail ola bilirlər; o, paytaxtdan uzaqda yerləşən Çansa şəhərinə yerli vanın «müəllimi» vəzifəsi göndərilməsi adı ilə sürgün edilmişdir. Onun yolu o yerlərdən keçir ki, vaxtilə həmin yerdə böhtanların qurbanı olan Tsyuy Yuan öz həyatına qəsd etmişdir. Burada Tszya İ Şan dövrünün ilk bədii əsəri olan «**Tsyuy Yuan üçün ağlaşma**» poemasını yazmışdır. Poemanın birinci bəndində Tszya İ bu dünyada haqqın-ədalətin olmadığını görəndə və elə bunun da qurbanı olan Tsyuy Yuana müraciət edir. İkinci bənddə şair bildirir ki, onun yaşadığı dövrdə «cezar karı quş olan, xoşbəxtlik carçısı – simurq quşu, harada sa gizlənir, qırğılar və bayquşlar isə hər tərəfdə şığıyır». Növbəti bənd daha kəskin tənqidi və acı sözlərlə ifadə olunub: Tszya İ deyir ki, arabaya əldən düşmüş öküz qoşublar, hakimlər ona axsaq ulaq veriblər, yorğa at isə ağır yük altında əzilərək «qulaqlarını sallayaraq» duz daşıyır. O, Tsyuy Yuanın poemasının son misrasını təkrar edir: «öz vətənimdə mən başa düşülmədim» və soruşur ki, görəsən bunun günahı kimdədir? Şairin fikrincə, simurq quşu çox ucalarda uçduğuna görə aşağılarda olan «çirkli atəmlə» qarşılaşmır və elə ona görə də dərdi-sərdən

uzaq olur. Əjdaha yerin yeddi qatının altında gizləndiyinə görə o, hətta dəniz ilanlarından və qunduzlardan uzaqdır. Ona görə də o, xırda xərçəngləri və soxulcanları heç görə bilməz. Hətta təkbuynuzu bir yerə bağlasan o, tuladan və yaxud qoyundan fərqlənməz. Beləliklə, Tsyuy Yuan, günah sənin özündədir. Sən daim öz doğma diyarın Çu torpaqları haqqında düşündün, sən gərək «Doqquz diyarı» (yəni bütün ölkəni) gəzəydin və öz hökmdarına bu yolla xidmət edəydin.

Bu poema fu adlanan yeni şeirin ən bariz nümunəsidir. Tszya İnin maraqlı əsərlərindən biri də **«Tszinin səhvi haqqında»** adlanır. Bu əsər imperatora mürüzə kimi hazırlanmış və onun müəllifinin inkişafına sürətlə təkan vermişdir. Adından da görüldüyü kimi, müəllif qarşısına Tsin xanədanlığının süqutunun səbəblərini araşdırmaq məqsədini qoymuşdur. Onun fikrincə, e.ə. 361-ci ildən – Syao Qunun hakimiyyətə gəldiyi vaxtdan Tsin xanədanlığının yüksəliş dövrü başlamışdır. Bu yüksəlişdə dövlət naziri Şan Yanın böyük xidmətləri olmuşdur. Nəhayət, müəllif Şi-Xuandinin hakimiyyəti dövrünə gəlib çatır və onun daxili və xarici siyasətini təsvir edir, xüsusilə də onun, tez-tez Çinə böyük talanlar bahasına başa gələn şimal qonşuları – hunların hücumlarının qarşısını alması, sərhədləri möhkəmlətməsi və möhtəşəm müdafiə səddinin çəkməsini yüksək qiymətləndirmişdir. Tsya İn deyir ki, bundan sonra «barbarlar daha cəsarət edib ölkənin cənubuna girə bilmədi və ora-latda öz atlarını otara bilmədilər». Ancaq bununla belə, müəllifin fikrincə, Şi-Xuandi «keçmiş hökmdarların yolunu inkar etdi, alimlərin sözlərini yandırdı, xalqı kütləşdirdi, məşhur şəhərləri dağıtdı, bütün məşhur adamları qırdırdı, Səmaaltında olan bütün silahları, yığıdıraraq bütün nizələri, qılıncları və qalxanları əridərək on iki insan heykəli tökdürdü və bununla da xalqı müdafiəsiz qoydu». O, nəhayət belə bir nəticəyə gəlir ki, Tsin Şi-xuandi «insanpərvərlik və borc qaydalarına riayət etmədi, zəbt etməklə qoruyub saxlamağın fərqi anlamadı». O, həmin dəqiqə qəsb edilmiş saxlanmasının yolunu göstərir və deyir ki, bunun üçün əxlaq prinsipinə əsaslanan siyasət yeritmək lazımdır. Bu isə öz növbəsində geriyə qayıdış, köhnə və müəyyən qədər də ziddiyyətli Konfusi və Men-tszi ənənələrinə qayıdış demək idi.

Bildiyimiz kimi, Konfusi və Men-tszı monarxist üsul-idarəsinin tərəfdarları olmuşlar və hər ikisi cəmiyyətin idarəedənlər və idarə olunanlar təbəqələrinə bölünməsi tərəfdarları kimi çıxış etmişlər. «Lunyuy»da bu barədə deyilir: «Hökmdar hökmdar olmalıdır, məmur da – məmur, ata ata olmalıdır, oğul da – oğul». «Men-tszı»da isə deyilir: «Zehni əməklə məşğul olanlar insanları idarə edirlər».

«Bilik kultu»na istinad edən tsyuntszı (kamil insan) konsepsiyasına görə dövlət idarəçiliyində ancaq yüksək təbəqənin nümayəndələri təmsil oluna bilərdi və sadə xalq kütləsinin nümayəndələrinə isə burada yer verilə bilməzdi. Bildiyimiz kimi, Konfusi aşağı təbəqənin ağıl və qabiliyyətinə inanmırdı. Hakim dairələr arasında konfusianlıq təlimi e.ə. II əsrin 70-ci illərində, Ven-dinin hakimiyyəti dövründə formalaşmağa başlayır, 136-cı ildə bu sahədə verilmiş sərəncam isə bunu tamamilə qanuniləşdirmişdir. Konfusianlığın dövlət hakimiyyətinin qanuni əsasını təşkil etməsi və dövlət bürokrat aparatını yaratması, tezliklə onun canlı, inkişafda olan təlimdən quru bir qaydalar toplusuna çevrilməsinə səbəb oldu. Sonra da bu qaydalar toplusu sxolastikaya keçdi.

Bununla belə, konfusianlığın rəsmi şəkildə qəbul edilməsi və yenidən dirçəlməsi ədəbiyyatın inkişafında böyük rol oynamışdır. Belə ki, bunun nəticəsində birinci növbədə Çində filologiya elmi inkişaf edir, sonra isə ədəbiyyatda yeni janr yaranır. Məlum olduğu kimi, İmperiyanın yarandığı ilk illərdə konfusianlığa aid olan kitabların əhalidən yığılması və kütləvi şəkildə məhv edilməsi prosesi başlanmışdı. Yeni mərhələdə daxili siyasətin dəyişməsi, xalq arasında qorunub saxlanılan əlyazmaların və digər yazılı ədəbiyyat nümunələrinin axtarılmasına, toplanmasına və tədqiqinə şərait yaratmışdır. Qısa bir müddətdə U-dinin sarayında ən böyük və çox zəngin kitabxana yarandı. Ona baxıb başqa vanlar da belə kitabxanalar yaratmağa başladılar. Bu isə öz növbəsində Xan filologiyasının daha da inkişaf etməsinə şərait yaratdı.

Xan filologiyasının yaradıcısı **Dun Cjun-su (təx. 200-122-ci illər)** olmuşdur. Məhz onun məruzəsi əsasında Çində əlli tələbəsi olan ilk Ali məktəb – «**Universitet**» (**Tay-syue**) yaran-

mişdir. Eyni zamanda onun sayəsində Çində yenidən təhsil, təlim bərpa olunmuşdur. O, U-di dövrünə şöhrət gətirən Çin ədəbiyyatının «qızıl əsr»nin əsas nümayəndələrindən biri olmuşdur. Qədim abidələrə müraciət, öz növbəsində həmin abidələrin daha dərindən tədqiqi, təhlili və izahları ilə nəticələndi. Belə ki, bu dövrdə, yəni çox güman ki, e.ə II əsrdə **Mao Çan** adlı bir məşhur filoloq «Şi-tszin»ə «Böyük giriş» yazdı. Bu «giriş» həm də ona görə «böyük» adlanırdı ki, əvvəllər «Şi-tszin»in ayrı-ayrı şeirlərinə izah xarakterli «kiçik» girişlər çox yazılmışdı. Bu isə bütün kitabı əhatə edirdi.

Bu tədqiqatların əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də, onlarda qədim Çin ədəbi abidələrin məzmunu, ideya istiqamətləri və digər bədii xüsusiyyətlərini araşdırılmaqla yanaşı, eyni zamanda qədim Çin şeirinin poetikası da tədqiq edilirdi. Bir sıra ədəbiyyatşünaslıq terminləri də məhz elə bu dövrdə yaranmışdır. Bunlardan fin, ya, sun kimi terminlər şeirin ritm və melodiyasını ifadə edirdi. Xan dövrünün filoloqları isə bu terminlərin daha yeni mənalarını müəyyən edirlər. «Fın» kəlməsi «külək» deməkdir. Bəs nə üçün şeirin bir növünü belə adlandırmışlar? Ona görə ki, külək insanın bədənini əhatə etdiyi kimi, bu nəğmələr də onun qəlbini əhatə edir. Ancaq külək yuxarıdan – «alilərdən» və aşağıdan «adilərdən» əsə bilər. Birinci halda o, öyrədir, ikinci halda isə narahat edir. «Ya» kəlməsi «qayda» kimi izah oluna bilər. Qaydalar isə hökmdarın idarəçiliyi ilə müəyyən olunur. İdarəetmədə isə «böyük» və «kiçik» işlər olur. Ona görə də ya şeirləri «böyük ya» və «kiçik ya»ya bölünürlər. «Sun» sözü «tərif etmək», «vəsf etmək» deməkdir. Bu şeirlərdə o, şəxslər tərif və vəsf edilir ki, onlar həqiqətən də buna layiq olsunlar. Bunlar isə ilk növbədə tanrılar, sonra isə hökmdarlar ola bilərdilər.

Bununla yanaşı, fü, bi, sin terminlərinin izahları da verilmişdir. «Fu» «təsvir etmək» deməkdir ki, şeirdə bi isə təsvir edilir, özü də birbaşa, açıq-aydın şəkildə ifadə olunur. «Bi» «müqayisə» deməkdir. Belə ki, şeirdə təsvir olunan bir şey müqayisə yolu ilə verilir və təbii olaraq başqa bir şeylə müqayisə edilir. «Sin» «qaldırmaq», «başlamaq» deməkdir. Serin öz növbəsində başlanğıcı, əsası olmalıdır və ancaq ondan yaxa

qurtardıǵı zaman o özünün qarşısına qoyduǵu predmeti bilavasitə ifadə edir. Bundan başqa, bi və sinin başqa izahı da verilir; bi və sinin hər ikisi müqayisədən doğur, ancaq birincilər açıq, ikincilər isə gizli olur.

E.ə. II əsrdə Xan dövründə qədim abidələri toplayan və araşdıran daha iki görkəmli filoloq olmuşdur: **Ma Yun** (78-166) və **Çjen Syuan** (127-200). Ma Yun ancaq qədim yazılı abidələri – «Şi-tszin», «Şu-tszin», «İ-tszin» və «Li-tszı» nəşr etməklə kifayətlənməmiş, həm də sırf konfusianlığa aid olan – «Lun-yuy» və «Syao-tszin» («Oğul borcu haqqında kitab») əsərlərini də nəşr etdirmişdir. Bunlardan başqa o bu dairəyə daxil olan Lyu Syanın «Len-yuy çjuan» («Məşhur qadınların həyatlarının təsviri») və daos ədəbiyyatının ilk kitabı olan «Lao-tszı», Tsyuy Yuanın «Li-sao» poemasını və nəhayət, Xan dövründə yazılmış «Xuay Nan-tszı» əsərini də nəşr etdirmişdir. Çjen Suan isə bir sıra xalis konfusian məzmunlu əsərləri «İ-tszin», «Şu-tszin», «Şi-tszin», «İ-li», «Li-tszı», «Lun-yuy» və «Syao – tszin» əsərlərini yenidən çap etdirərək konfusian abidələrini nizama salmışdır.

Xan dövrünün məşhur filoloqlarından biri – **Lyu Syan** (77-6) qədim əlyazmaların toplayıcısı, j naşiri və tədqiqatçısı olmuşdur. I Məhz onun xidmətləri sayəsində «Le-tszı» əsərinin hissələri bizim dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Onun tərtib etdiyi Çu səltənəti müəlliflərinin əsərlərindən ibarət olan «Çu-tszı» («Çu bəndləri») toplusu da qədim Çin poeziyasının öyrənilməsində əvəzsiz rol oynamışdır. Bu kitab qədim Çində regional ədəbiyyatın mövcud olduğunu bir daha əyani şəkildə göstərmişdir. Bu toplu bir daha sübut etmişdir ki, Çu səltənəti dövründə tək bir məşhur şair – Tsyuy Yuan yox, həm də Sun Yuy adlı ikinci böyük şair də olmuşdur ki, onların əsərləri bir yerdə öz məzmununa və formasına görə özünəməxsus poetik «ovqat» yaratmışdır.

Tsyuy Yuanın kiçik müasiri olan **Sun Yuyun** «Düşüncələr» və «Qəlb çağırışları» əsərləri poetik cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Birinci poemada şair böyük müasirinin acınacaqlı taleyinə acıyır və kədərlənir. O həm də poeziyaya yeni – payız mövzusunı gətirmişdir. Sun Yuyun ikinci poeması da

Tsyuy Yuanla bağlıdır. Bu poema sırf folklor materialları əsasında yaranmışdır: burada şair dünyasını ovsunlar və müxtəlif dualarla dəyişmiş insanın bədənindən ayrılmış ruhunu geri qaytarmaq istəyir. Deyilənə görə, Tyuy Yuan qəzəbə düşər olduğunu eşidən zaman huşunu itirir. Bundan xəbər tutan Sun Yuy şaman duaları və ovsunları vasitəsilə dostuna yardım etmək istəyir və kədərini ifadə edir. Şaman qadının dili ilə o deyir:

*Ey ruh, qayıt, qayıt ey, ruh!
Ey ruh, nədən, ağanın bədənindən ayrılıb,
Sən gəzirsən dünyanın dörd tərəfində?
Sən nədən unutdun öz vətəni,
Özünü bütün bəlalara düşər etdin?*

Sun Yuyun yaradıcılığı açıq-aşkar şəkildə Çində regional ədəbiyyatın olduğunu göstərir. Hətta, bu ədəbi prosesin ümumçin ədəbiyyatının tərkib hissəsi olması fikrini də söyləyənlər olmuşdur.

Çin ədəbiyyatının «qızıl dövrünün» ən parlaq nümayəndələrində biri də **(Sım Syan-cu)** (e.ə. 179-117) olmuşdur. Bu şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında kifayət qədər məlumat var. Onun kiçik müasiri, məşhur tarixçi Sıma Tsyun özünün «Tarixi qeydlər» əsərinə şairin bioqrafiyasını daxil etmişdir. Buradan bizə məlum olur ki, Sım Syan-cu «Tszı-syuye haqqında poema»sını yazdıqdan sonra bu əsər imperator U-dinin əlinə keçir və poema onun xoşuna gəldiyindən, o, Çinin uzaq cənub-qərb əyalətlərindən birində uzun müddət məşəqqətlər içərisində yaşayan, sonralar qayınatasından qalan miras sayəsində əmin-amanlıq içərisində ömür sürən şairi paytaxta dəvət etmişdir.

Sım Syan-cunun poemaları öz formasına görə o dövrə qədər yazılmış bu tipli əsərlərdən fərqlənir. Burada şeir parçaları tez-tez nəslrlə yazılmış mətnlərlə müşayiət olunur. Bu bədii forma daha çox Azərbaycan dastanlarını xatırladır. «Tszı-syuye haqqında poema»sı nəslrlə başlanır və burada deyilir ki, Çu hökmdarı: Tszı-syuy Tsi dövlətinə səfir göndərir. Tsi vanı təzə səfirin şərəfinə təmtəraqlı bir ov təşkil edir. Sonra heyvanların

ovlanması şeir şəklində təsvir edilir. Burada Tsi əyalətinin təsvirinə geniş yer ayrılmışdır. «İmperator ovu» poemasında imperatorun ov etməsi və ovdan sonra ziyafət verməsi təsvir olunur. Şair imperatorun xoşuna gəlsin deyərək bu ov prosesini daha incə təsvirlərlə verməyə çalışmışdır. Burada da şeirlə nəsr bir-birini əvəzləyir. Poemanın bir yerində deyilir: «Səma Oğlu ziyafətin ortasında şirin musiqiyə qulaq asaraq, sanki nəyi isə itirmiş bir adam kimi, qaş-qabaqlı və fikirli şəkildə oturub. Bütün bunlar çox təmtəraqlıdır – birdən o, dedi. – Biz burada bütün günün işini ataraq boş-bekar vaxt keçiririk». O, ovu dayandırır və özünün iş icraçısını yanına çağırır deyir: «Bütün bu torpaqları əkib-becərmək olar. Onların hamısını tarla etmək olar. Sadə adamlara kömək etmək olar. Sədləri uçurmaq, dərələri doldurmaq olar! Qoy dağların və vadilərin adamları bura sərbəst gələ bilsinlər. Gölməçələrdə balıq artırıb tutsunlar. Bütün sarayları, palataları və məbədləri açmaq lazımdır. Taxıl anbarlarını açmaq lazımdır. Kim ki, ehtiyac içərisindədir, sonsuz bəlalara düşər olub, onların hamısına kömək etmək lazımdır». Bu əsərdən bəzi hökmdarlar kimi, U-dinin də tərifə meylli olduğunu görmək olar.

Sım Syan-çunun üçüncü poeması «Böyük insan» adlanır. Bu – bir sehrbazın həyatından bəhs edən yarı fantastik, yarı fəlsəfi bir əsərdir. Məlum olduğu kimi, U-di fantastik daosizmə meylli olduğu üçün, bu çevik saray şairi həmin bədii priyoma müraciət etmiş və hökmdarın daha çox hüsn-rəğbətini qazanmağa çalışmışdır.

Sım Syan-çunun yaradıcılığında Xan dövrünün poeziyasına məxsus musiqili poeziya nümunəsinə də rast gəlirik. Bu sahədə onunla yanaşı U-dinin «qızıl əsri»nin başqa bir nümayəndəsi – musiqiçi **Li Yan-nyan** da dayanır. E.ə. 120-ci ildə yaranmış «Yue-fü»nün («Musiqi palatası») fəaliyyəti onun adı ilə bağlıdır. «Musiqi palatası»nın rəsmi vəzifəsi ancaq xalq musiqi nümunələrini toplamaq olsa da, əslində o, müəyyən mənada özündə rəqsi, nəğmə ifadəliliğini və instrumental musiqini birləşdirən saray teatri rolunu oynamışdır. Buraya, bir qayda olaraq, mahir rəqqaslar, müğənnilər və musiqiçilər cəlb olunurdular. «Musiqi palatası» iki bölmədən ibarət idi – musiqi və ədəbiyyat

bölmələri. Musiqi bölməsinə Li Yan-nyan, ədəbiyyat bölməsinə isə Sım Syan-çu rəhbərlik edirdi.

Qədim Çin mədəniyyətinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri də yuxarıda adını tez-tez çəkdiyimiz məşhur tarixçi Sıma Tsyən (e.ə. 145-87) olmuşdur. Qədim yunan tarixçiləri – Herodot, Fukidid, Plutarx və Roma tarixçiləri Tit Livi və Tatsit kimi, Sıma Tsyən də dünya tarix elminin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Sıma Tsyən tayşi (yaxud tayşilin) olmuşdur. Tayşi kəlməsində iki söz birləşib – burada tay «böyük» «əsas», şi isə «katib», «mirzə» mənalarını bildirir. Çində tayşi – baş «katib» bir növ dövlət arxivində qədim sənədlərin və əlyazmaların, digər kağız və sənədlərin qoruyucusu vəzifəsini yerinə yetirirdi. Tayşinin öhdəsinə, bundan başqa, təqvimlər tərtib etmək, başqa sözlə uğurlu və uğursuz günləri və mərasimlərin yerinə yetirilməsinin vaxtını müəyyən etmək vəzifəsi də düşürdü. Tayşi müxtəlif qəbildən olan sənədləri toplayır və özü də baş vermiş hadisələr və işlər haqqında qeydlər aparırdı. Sıma Tsyanın atası Sıma Tan da bu vəzifədə çalışmışdı. Atasının başladığı bu çətin işi onun oğlu davam etdirmişdir. Bu əsər o zaman «Tay şi-tszı» («Tay şi qeydləri») adlansa da onun başqa adları da olmuşdur. Bu əsər bu ad altında yeni eranın III əsrinə qədər belə adlanmışdır. Bu əsərdən etibarən onu bir qədər qısaltılmış şəkildə – tay hissəciyini ataraq «**Şi-tszı**» adlandırmağa başlamışlar ki, bu da həmin əsərin daha çox «tarix» mənasını daşması ilə əlaqədar olmuşdur.

Sıma Tsyanın «Tarixi qeydlər» əsəri beş böyük hissəyə bölünür. Birinci hissə – Sıma Tsyanın özünün adlandırdığı kimi, (bentszi) – «əsas» hissə adlanırdı və burada ən qədim dövrlərdən başlayaraq Xan dövrünün Qao-tszuya qədərki dövrünün sxematik təsviri verilir. İkinci – «byao» adlanan hissədə Çjou dövründən başlayaraq İmperiyanın başlanğıcına qədər olan dövrə qədər hakimiyyətlərin xronikasının cədvəli verilmişdir. Üçüncü – «şu» adlanan hissədə müxtəlif qəbildən olan qaydalar sadalanır, eyni zamanda dini xarakter daşıyan adət-ənənələr verilir və bir sıra coğrafi və təsərrüfat məlumatları verilir. Dördüncü – «şi-tszıya» adlanan hissədə Konfusi də daxil olmaqla hakim dairəyə daxil olan şəxsiyyətlərin bioqrafiyası verilir. Be-

şinci – «le çjuan» adlanan hissədə ayrı-ayrı şəxslərin həyatlarının təsviri verilir və bu hissəyə Çinin sərhədlərində yaşamış xalqlara həsr olunmuş oçerklər daxil edilmişdir.

Sonralar «xronoloji-bioqrafik» janr adlandırılan Sıma Tsyanın bu «tərix» əsəri həmin janrın məğzini tam aydınlığı ilə ifadə edir. Sıma Tsyanın bu əsərinin başlıca məqsədi bioqrafiya və həyatların təsvirini verməkdən ibarətdir. Müəllif burada yetmiş şəxsin həyatlarının təsvirini vermişdir. Burada qanunlara riayət edənlər əzazil məmurlar, konfusiçilər, cəsur qəhrəmanlar və yaltaq ikiüzlülər, hazır cavab sofistlər, tısbağa çanağında fala baxanlar, qamış zoğu ilə fala baxanlar, sələmçi varlılar haqqında ayrı-ayrı bioqrafik təsvirlər verilmişdir. Əksər hallarda müəyyən adamların həyatları ümumi başlıqlar içərisinə daxil edilmişdir: «Sərgərdan cəngavərlər», «Qisasçı-qatillər», «Konfusunin şagirdləri» və s.; ümumi başlıq altında Lao-tszının, Çjuan-tszının, Şen Bu-xayın və Xan Feyin bioqrafiyası verilmişdir. Ümumi xarakterli belə oçerklərdə əsasən qoşa-müqayisəli bioqrafiyalar verilmişdir ki, bu da öz növbəsində Plutarxın «Müqayisəli həyatların təsviri» əsəri ilə uzlaşır.

Sıma Tsyanın «Həyatların təsviri» əsəri başdan-başa belletiristik əsərdir. Bu ayrı-ayrı şəxslərin həyatı haqqında quru arayış olmayıb, onların həyatları haqqında maraqlı hekayələrdir. O, mahir bir yazıçı, sənətkar kimi təsvir etdiyi şəxslərin daxili-mənəvi-psixoloji aləmini göstərməklə yanaşı, onların zahiri portretini də yaradır. Bundan başqa Sıma Tsyan müəyyən şəxslərin portretlərini yaratmaqla da kifayətlənmir, o, bir qayda olaraq təsvir etdiyi hadisə və şəxslər barədə öz şəxsi münasibətini də bildirir. Bütün bunlar bu əsərləri ayrı-ayrı novellalar toplusuna çevirir və bu novellalarda hər bir şəxsin təsviri fərdi xüsusiyyətlərə malikdir.

Əsərdə xronoloji sıra e.ə. 2205-ci ildə yaranmış Sya xanədanlığı ilə başlanır; sonra e.ə. 1766-cı ildən başlayan İn xanədanlığı, e.ə. 1122-ci ildən başlayan Çjou xanədanlığı, e.ə. 770-ci ildən başlayan müxtəlif hökumranlıqların tarixi gəlir. Mütəxəssislər Sya xanədanlıqlarının reallığına şübhə ilə yanaşırlar və hesab edirlər ki, Yao, Şurı və Yuya real şəxsiyyətlər olmamış, əfsanəvi obrazlardır. Çox güman ki, bu obrazlar xalq tə-

xəyyülünün məhsulu olmuş, sonralar konfusiçilər tərəfindən qəbul edilərək şenjen dərəcəsinə qaldırılmış, onları müdrik hökmdar, kamil, müdrik rəhbər kimi təqdim etmişlər. Ancaq Sıma Tsyən təsvir etdiyi tarixi dövrün sərhədlərini müəyyən etmək üçün onları tarixi şəxsiyyətlər kimi göstərmişdir.

Sıma Tsyən ancaq tarix yaratmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda dünyanı müxtəlif qəbildən olan insanlarla doldurmuşdur. Burada həm dövlət başçılarının, həm də adicə məmurların obrazları verilir və eyni zamanda onların da yaxşı və pis nümayəndələri göstərilir. Burada, eyni zamanda həm məşhur sərkərdələrin, həm də qaçaqların nümayəndələrinin təsviri verilmişdir. Bu əsərdə, qədim dövrlərdən başlayaraq dövlətin və xalqın həyatında əhəmiyyətli rol oynayan müdrik filosofların, alimlərin, şairlərin və sənətkarların da obrazları təsvir edilmişdir.

Ancaq bütün bunlarla yanaşı, Sıma Tsyən insan həyatını təbiətdən ayrı təsəvvür edə bilmir. Onun fikrincə, təbiətdə insan kimi canlı varlıqdır, inkişaf edir və özünün pozulmaz qanunları ilə idarə olunur. Həm də təbiət insanların yaşamaları üçün bütün nemətlər bəxş etməklə yanaşı, onlara yaşamağın yollarını da öyrədir. Məlum olduğu kimi, cəmiyyətdə mövcud olan qanunların əksəriyyəti təbiətdən götürülmüşdür.

Beləliklə, Sıma Tsyən «Şi-tsi» əsərini öz bədii formasına, ideya-məzmun xüsusiyyətlərinə, obrazlar sistemində, ifadə vasitələrinə görə tam mənasında bədii ədəbiyyat nümunəsi hesab etmək olar.

Bütün bunlardan başqa, Xan dövrünün sonlarında Çində bir sıra digər ədəbiyyat tarixi üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb edən əsərlər də olmuşdur. Bunlardan, xüsusilə «Şan xay tszin», «Muyən-tsi çjuan» və «Xan U ney-çjuan» əsərlərini göstərmək olar.

«Şan xay tszin» («Dağlar və dənizlər kitabı») öz məzmununa görə daha çox coğrafiyaya aid olmalıdır. Bu kitabda Çində olan bir sıra çaylar və dənizlər, buralarda yaşayan heyvanat aləmi haqqında ətraflı məlumatlar verilsə də, bədii vasitələrdən, əsatir və folklor materiallarından elə çox istifadə edilib ki, bu əsər daha çox bədii ədəbiyyat nümunəsinə çevrilmişdir. Bu-

rada təbii sərvətlərlə yanaşı, etnoqrafik məlumatlara da geniş yer ayrılmışdır. Bu ərazilərdə məskunlaşan insanların həyat tərzi, adət-ənənələri təsvir olunarkən, bir qayda olaraq, folklor və əsatir materiallarından geniş şəkildə istifadə edilir. Kunlun dağı bu əsərdə «sehrli səltənət» – Şandinin yer paytaxtı», başqa sözlə ali tanrı kimi təsvir edilir və deyilir ki, o, haradasa dünyanın axırında yerləşir. Sivanmu da əvvəllər yaranan abidələrdən fərqli təsvir olunur: əgər «Le-tszı»da bu obraz gözəl qadın kimi verilirdisə, burada o, pələng dişli insan şəklində göstərilir; onun quyruğu bəbir quyruğudur, o, danışmır, fit çalır. O, bir mağarada yaşayır və üç mavi quş ona yemək gətirir.

«Şan xay tszin» əsərində Qun haqqında da özünəməxsus əsatir süjeti var. Burada deyilir ki, müdrik hökmdar Yao Quna həvalə edir ki, dünya aləmi basan su axınının və daşan çayların qarşısını alsın. Qun on il çalışır, ancaq Yaonun bu tapşırığını yerinə yetirə bilmir və onun qəzəbinə düçar olur. Burada Qun insan cildində deyil, ağ at şəklində verilmişdir. Yao isə onun uğursuzluğuna görə qəzəblənmiş, ona görə qəzəblənir ki, o öz zəhməti ilə deyil, öz ağasından oğurladığı sehrli əşya vasitəsi ilə yerinə yetirmək istəyirdi. Yaonun əmri ilə Qun edam edilir və onun bətnindən Yuy çıxır və o, leysanın öhdəsindən gəlir.

Bu dövrdə yaranmış əsərlərdən biri də Xuaynan vanı **Lyu Anın** adı ilə bağlı olan «**Xuaynan-tszı**» əsəridir. Bu əsər də folklor materialları ilə zəngindir. Bu əsər daha çox daosizm təliminə uyğun əsərdir. Xan dövründə daosizm qədim dövrlərdə olduğu kimi, artıq fəlsəfi təlim çərçivəsindən çıxaraq dini dünyagörüş səviyyəsinə qalxmışdı. Bu əsər, çox-güman ki, Lyu Anın yaşadığı dövrdən xeyli sonra yaranmışdır, ancaq onun daosizmlə çox maraqlanması bu əsəri onun adı ilə bağlanmasına səbəb olmuşdur. Bu əsərdə daosizmin fəlsəfi kateqoriyalarından çox əsatir və folklor materialları ilə zənginləşdirilmiş dini tərəfləri ifadə olunmuşdur. Burada qardaşı öldükdən sonra hakimiyyəti ələ keçirən Nyuy-va haqqında fərqli bir əsatirə rast gəlirik. Bu qadının bədənini ilan bədənini, başı isə inək başı kimi təsvir edilmişdir. Onun qardaşı Tayxaonun hakimiyyəti dövründə vaxtilə birinci nazir vəzifəsində işləmiş Qun-qun üsyan edir. Döyüşlərin birində o, öldürülür və yerə yığılarkən

başı ilə vurub Buçjou dağıni dağıdır. Bunun nəticəsində də göy qübbəsini saxlayan dirəklər uçur və dünyanın bir tərəfi aşır. Nyuy-va bu dağıntını bərpa etmək qərarına gəlir: beşrəng daşları odda əridərək göy qübbəsində yaranmış yırtığı bağlayır, bədheybət tısbağanın ayaqlarını kəsir və onları dünyanın kənarlarına dayaq kimi qoyur, su axımının qarşısını almaq üçün yanmış qamışların külünü toplayır və ondan bərə düzəldir.

Bu qəbildən olan üçüncü əsər «**Mu tyan-tszi çjuan**» («Səma oğlu Mu haqqında rəvayət») adlanır. Bu əsərin qəhrəmanı Mu tyan-tszi obrazı ilə hələ «Le-tszi» əsrində rastlaşmışdıq. Bu əsərdə də həmin qəhrəmanın Mu-yanın Sivanmunun («Qərbin hakimi – Ana») idarə etdiyi uzaq sehrlili ölkəyə səfəri təsvir olunur. Burada göstərilir ki, onlar orada ziyafət təşkil edirlər, yeyib-içirlər, nəğmələr oxuyurlar, şənlenirlər. Bu əsərdə Sivanmu bədheybət bir varlıq kimi deyil gözəl bir qadın kimi təsvir edilmişdir.

Bu dövrdə yaranmış əsərlərdən biri də «**Xan U neyçjuan**» («Xan Unun gizli hekayətləri») adlanır. Bu əsər imperator U-diyə həsr olunub. Burada «gizli hekayət» ifadəsi U-dinin biqrafiyası, şəxsi həyatı mənasında işlənmişdir. Burada da sehbazlarla, falçılarla və hər cür sirlərlə rastlaşırıq.

Qədim Çin ədəbiyyatı göründüyü kimi böyük bir inkişaf yolu keçərək, dünya ədəbiyyatının inkişafında rol oynamış, dünya mədəniyyətini misilsiz fəlsəfi, ictimai-siyasi, diplomatik, iqtisadi və bədii əsərlərlə zənginləşdirmişdir. Ümumiyyətlə, Qədim Çin ədəbiyyatının dövrləşmə prinsipi tamamilə qeyri-müəyyən olaraq qalmaqdadır. Bu mədəniyyətin nəinki ən qədim köklərini, yaranma tarixini, heç onun başa çatma müddətini də tam dəqiqliyi ilə müəyyən etmək mümkün deyil. Belə ki, Qədim Çin mədəniyyətinin nə zaman bitdiyini və onun Orta əsrlərə keçdiyini söyləmək çox çətindir. Bu keçid dövründə bir sıra çox maraqlı əsərlər yaranmışdır və onların dəqiq Çin ədəbiyyatının hansı dövrünə aid olduğunu söyləmək mümkün deyil.

Qədim Çin mədəniyyətinin inkişafında xüsusi rolu olan mütəfəkkirlərdən biri də **Xuan Kuan** olmuşdur. Onun «Yan te lun» («Duz və dəmir haqqında mübahisə (yaxud mülahizə)»)

əsərində Qərbi Xan hakimiyyəti dövründə «duz və dəmirə» dövlət inhisarı qoyulması barədə bəhs olunsa da burada Han dövrünün tarixi, mədəni həyatı, iqtisadiyyatı və ideologiyası böyük sənətkarlıqla əks olunmuşdur ki, bu da öz növbəsində həmin əsərin ədəbi əhəmiyyətindən xəbər verir. «Yan te lun» əsəri, demək olar ki, başdan-başa konfusianlıq dünyagörüşünün transformasiyası və rekonstruksiyası əsasında yazılmışdır. Əsər o dövrün müxtəlif dünyagörüşlərinin ziddiyyətlərinə həsr edilmiş fəlsəfi mübahisə formasında yaranmışdır. Burada Qədim Çin fəlsəfi fikrində əhəmiyyətli yer tutan insan təbiəti haqqında mülahizələr verilmişdir.

60 fəsildən ibarət olan bu əsərdə dövlətin idarə olunması, maddi və mənəvi nemətlərin qorunub saxlanması, dövlət idarəçiliyində şəxsiyyətin rolu, idrakın və müdriqliyin yeri Və əhəmiyyəti, təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələri kimi çox aktual məsələlər araşdırılmışdır. Bu əsər dialoq şəklində olduğuna görə canlı və bədii formada yazılmışdır. Burada çoxsaylı xalq hikmətlərindən, keçmiş filosofların və mütəfəkkirlərin fikirlərindən istifadə edilmişdir. Əsərin ikinci bağlamasının 7-ci fəslinin bir yerində deyilir:

«Əyan dedi: «Nəyi isə demək çətin deyil, onu həyata keçirmək çətinidir. Ona görə də ləyaqətli adam «real yarlığa əsaslanır» və özünün şərəfli işlərini həyata keçirir, nəinki, boş (yazılarda) söylənilmişləri danışmaqla kifayətlənir – bu qədər». Başqa yerdə deyilir: «Əyan dedi: «Gözəl və cazibədar qadınlar onlardı ki, qozbel eybəcərler (eybəcərlik) onlara qısqanırlar. Ləyaqətli və ağıllı alimlər onlardı ki, adi (miyanə) və səviyyəsizlər onlara nifrət edir».

Bütün deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Qədim Çin mədəniyyəti müəyyən mənada təcrid olunmuş mədəniyyət təəssüratı yaratsa da, əsl həqiqətdə bu mədəniyyət ümumdünya mədəni prosesinin inkişafında, ümumbəşəri fəlsəfi, dini, estetik, ictimai-siyasi və iqtisadi kateqoriya və prinsiplərin yaranmasında, formalaşmasında və inkişafında böyük rol oynamışdır.

QƏDİM HİND ƏDƏBİYYATI

Giriş

Dünya ədəbiyyatının inkişafı tarixində qədim hind mədəniyyətinin də xüsusi rolu olmuşdur. Ulu Şərqlin möhtəşəm dövrlərindən biri olan Hindistanda mədəniyyət və ədəbiyyat çox qədim zamanlarda yaranmışdır. Qədim hind mədəniyyəti bəşəriyyətə çoxsaylı mədəniyyət abidəsi və bədii ədəbiyyat nümunələri bəxş etmiş və bu əsərlər bu gün də özünün bədii-estetik əhəmiyyətini itirməmişdir. Qədim hindlilərin tarixi və mədəniyyəti Yaxın və Orta Şərq xalqları ilə sıx bağlı olmuş, qədim Şərq mədəniyyətinin inkişafı tarixində mühüm mərhələ təşkil etmişdir. Şumer-akkadların müəyyən mənada davamçısı sayılan, ayrıca soy-kökə və qədim tarixə malik olan hind xalqının çox maraqlı mədəniyyəti və zəngin ədəbiyyatı olmuş, dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə çoxsaylı dastan (epos), lirik-epik, dram və nəsr əsərləri, təmsillər və müxtəlif folklor-əsatir nümunələri bəxş etmişdir.

Hindlilərin əcdadları olan ilk hind-Avropa qəbilə və tayfaları əvvəllər yerləşdikləri cənubi rus çöllərindən başlayaraq şimala -Xəzər dənizinin sahillərinə, oradan da cənuba doğru köçməyə başlamışlar. Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, ilkin çağlarda hind-Avropa qəbilə və tayfaları Ural dağlarından Balkan yarımadasına qədər uzanan bir ərazidə yaşamışlar. Bu qəbilə və tayfaların köç yolu Qafqazdan, Volqa çayı üzərindən, müasir Qazaxıstan ərazisindən və Orta Asiyadan (Qərbi Türkiстанdan) keçmişdir. Əvvəllər belə bir fikir var idi ki, qədim hind mədəniyyətinin yaradıcıları olan **KENTUM** (*hett*) və **SATEM** (*ari*) adlı iki dil qrupuna daxil olan hind-Avropa mənşəli qəbilələr vaxtilə Kiçik Asiya, İkiçayarası, Suriya və Fələstin ərazilərində yaşamış, e.ə. II minilliyin əvvəllərində Hindistan ərazisində məskunlaşmışlar. Son dövrdə aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, Qədim hind mədəniyyəti və ədəbiyyatı e.ə. II minillikdə tarixən Hind vadisində məskunlaşmış dravidlər (tamillər), arilər, mundalar və b. qəbilə və tayfaların birləşməsi nəticəsində yaranan xalqlar tərəfindən yaranmışdır. E.ə. I minilliyin əvvəllərində Hindistanda hind-Avropa dilləri ilə yanaşı inkişaf etmiş dravid (tamil) dilində yaranmış yüksək

səviyyəli ədəbiyyatın olması da bir daha bu fikri təsdiq edir.

Hind vadisində aparılan arxeoloji araşdırmalar nəticəsində bu ərazidə avtohton bir mədəniyyətin mövcudluğu məlum oldu. Sonralar bu mədəniyyət İnd (İnd çayının adından), yaxud Harappa (bu mədəniyyətin ən mühüm mərkəzlərindən birinin adından) mədəniyyəti adlandı. Bu mədəniyyət Hindistanın «arilərəqədərki mədəniyyəti» hesab olunur və onun haqqında günbəgün yeni mənbələr üzə çıxır. Xronoloji cəhətdən Qədim Misir və İkiçayarası (Mesopotamiya) mədəniyyətləri ilə eyni vaxtda yaranan Harappa mədəniyyəti, artıq e.ə. III minillikdə mövcud olmuş və bir neçə yüzillik müddətində çiçəklənmə mərhələsi keçirmişdir. Bu dövrün aşkar edilən mədəniyyət abidələrinin araşdırılması nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək olar ki, «hindlilərin arilərəqədərki mədəniyyəti» anlayışlarında mifoloji və dini təsəvvürlər geniş yer tutmuşdur. Bu abidələrdə nəinki müəyyən dini ünsürlər, hətta mifoloji süjetlər də üzə çıxmışdır.

Vişnu, Almora, 10-cu əsr

II minilliyin ortalarında Harappa mədəniyyətinin başlıca mərkəzləri süqut etməyə başlamışdır. Uzun müddət belə hesab edilirdi ki, Moxenco-Daro və Harappa ari qəbilələrinin Hindistan ərazilərinə hərbi yürüşləri və basqınları nəticəsində süqut etməyə başlamışdır. Tarixi mənbələrin tədqiqi bir daha bu fikrin əsassız olduğunu sübut etdi. Məlum oldu ki, hələ yadelli qəbilələrin Şimali Hindistana gəlişinə qədər hind mədəniyyəti daxili bir böhran keçirmişdir. Çox güman ki, arilərin buraya gəlişi bu böhranı daha da sürətləndirmişdi.

Qədim hind yazılı abidələrinin böyük əksəriyyəti bizim dövrümüzdə qədər başlıca olaraq sanskrit dilində gəlib çatmışdır.)

Sanskrit, demək olar ki, əsasən ədəbi dil nümunəsidir, o, xüsusi qrammatik qaydalarla tənzim olunur. {«**Sanskrit**» sözü «qaydaya salınmış», «kamillik səviyyəsinə çatdırılmış» deməkdir. Hətta sanskritin də bir neçə növü olmuşdur: klassik sanskrit, epik sanskrit, hibrid sanskrit. Bundan başqa, sanskritlə qohum olan, ancaq ondan xeyli fərqlənən dil nümunələri də olmuşdur. Qədim hind ədəbiyyatının çox qiymətli nümunələrindən biri, e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərində yaranmış «**Riqveda**» və bir sıra digər dini-fəlsəfi əsərlər belə dillərdən biri olan **ve-da dilində** yazılmışdır.

E.ə. I minilliyin ortalarında ədəbiyyatda orta hind dilləri, yaxud **prakrit** sanskritlə rəqabət aparmağa başlayır. «Prakrit» sözünün mənası «sadə», «qaydasız deməkdir». E.ə. I minilliyin ikinci yarısından etibarən isə sanskrit və orta hind dilləri ilə yanaşı, gələcəkdə yeni hind dilinin əsasını təşkil edəcək **pab-xranşa** geniş şəkildə işlənmişdir. Belə dil müxtəliflikləri qədim hind mədəniyyətinin və ədəbiyyatının vahid ədəbi ənənələr, ümumi estetik prinsiplər əsasında inkişaf edərək formalaşmasına mane ola bilməmişdir. Ona görə də bu ərazilərdə yaşayan və müəyyən fərqli soy-kökə malik olan hindlilərlə yanaşı pakistanlı və banqladəşlilərin də həmin mədəniyyətin varisləri olmaları fikrini söyləyə bilərik. Çünki bu ədəbiyyat etnik əsaslardan daha çox dini, sosial və ümumi estetik amillərlə bağlı olmuş və ayrı-ayrı fərdi ədəbiyyatlar şəklində deyil, vahid bir etnolinqvistik, etnopsixoloji kökə malik olan mədəniyyət şəklində formalaşmışdır».

Bir sıra nizamsız hətə yazılarını nəzərə almasaq, hind ədəbiyyatı hind-Avropa dillərində yazılmış ən qədim yazılı mənbələrdən biridir. «Hind-Avropa» dilləri istilahı Avropanın ən qədim ədəbiyyatları ilə tanışlıqdan sonra yaranmışdır. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində ilk öncə **U.Cons**, sonra isə **F.Bopp** sanskritin Avropada olan bir sıra ölü və diri dillərlə (qədim yunan, latın, roman-german və slavyan dilləri) qohumluğunu müəyyən etdilər. Bu dillərin qohumluğunun müəyyən edilməsi ilk növbədə müqayisəli dilçiliyin əsasını qoydu, sonra isə ədəbi əlaqələrin araşdırılması işinə təkən verdi. Belə ki, müəyyən edildi ki, ortaq dil dünyanın müxtəlif guşələrində ya-

şayan xalqların dünyagörüşləri, mədəniyyət və ədəbiyyatlarının yaranmasına şərait yaratmışdır.

Dünyanın başqa qədim ədəbiyyatlarında olduğu kimi, qədim hind ədəbiyyatında da dini və dünyəvi, elmi və bədii ədəbiyyat abidələri arasında fərq olmamışdır. bir sıra sırf dini əsərlər, bəzən tam bədii şəkildə yazılır, bəzi bədii ədəbiyyat nümunələri isə çox vaxt dini xarakter daşıyırdı. «**Mahabharata**» və «**Ramayana**» kimi məşhur qəhrəmanlıq dastanlarında mənəvi və fəlsəfi meyllər, hekayə və təmsillərdə isə əxlaqi və siyasi münasibətlər açıq-aşkar diqqəti cəlb edir. Qədim hind ədəbiyyatında poeziya ilə nəsr arasında da elə bir əsaslı fərq olmamışdır. İstənilən bir mövzu – dini, elmi, tarixi, epik və yaxud nağıl mövzusu eyni zamanda həm nəzmlə, həm də nəsrə yazıla bilərdi. Beləliklə, hind ədəbiyyatında nəsrə yazılmış çoxsaylı bədii əsərlərə və nəzmlə yazılmış astronomiya (nücum), fəlsəfə, qrammatika, təbabət və memarlığa aid elmi əsərlərə rast gəlmək olar.

*Apsara,
Bhubanesvar,
12-ci əsr*

Əsatir. Qədim dünyanın bütün başqa mədəniyyətlərində olduğu kimi hind əsatiri də eyni zamanda həm dini, həm fəlsəfi, həm elmi, həm də ədəbi-bədii səciyyəli olub, çox zəngin ənənələr əsasında qurulmuşdur. Hind əsatiri hüdudları görünməyən mövzu dairəsinə malikdir. Çoxşaxəli silsiləyə malik olan bu bədii yaradıcılıq növü ilk növbədə

müxtəlif əsrlərdə və dövrlərdə yaranmış qədim yazılı abidələrdə ifadə olunmuşdur. Dünya-ələm haqqında qədim insanların təsəvvür və anlayışları tarixin ayrı-ayrı dövrlərində və dünyanın müxtəlif yerlərində fərqli olmuşdur. Qədim hindlilərin də dünya-ələm haqqında mifoloji təsəvvürləri zaman-zaman dəyişmiş və getdikcə inkişaf edərək formalaşmışdır. Əsrlər keçdikcə ilkin kosmoqonik və dini anlayışlar köhnələrək aradan

çıxmış, onları daha yeni təsəvvürlər əvəz etmişdir.

Bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatan ən qədim hind ədəbiyyatının nümunəsi hesab olunan «**Riqveda**» («Himnlər kitabı») e.ə. II minilliyin ortalarında Hindistana gələn ari qəbilələrinin mifoloji və dini təsəvvür və dünyagörüşlərini ifadə edən çox qiymətli bir əsərdir. Bu əsər hind-Avropa xalqlarının ən qədim və ilkin mifoloji mətnlərini özündə cəmləşdirmişdir ki, burada hind-Avropa birliyini ifadə edən ünsürləri müşahidə etmək olar. Qədim arilərin panteonunda da digər dünya xalqlarının əsatirlərində olduğu kimi, başqa tanrının hakimi – bəşər nəslinin başçısı ata-tanrı obrazı çox erkən dövrlərdə yaranmışdır. Yunanlarda bu **Zevs**, arilərdə isə səma və səma işığı **Dyaus**dur. Bu adların hər ikisi eyni mənşəlidir. **Dyaus pitar** (Ata – Dyaus) və **Zeus pater** (Ata – Zevs) adları latın dilində olan **Diespiter**, **Yupiter** adları kimi bir hind-Avropa mənşəli kökdən alınmışdır. **Dyaus** yer ilahəsi **Pritxivi** ilə birgə «**Riqveda**»nın bir neçə nəğməsində təsvir olunmuşdur. **Dyaus** və **Pritxivi**, Göy və Yer – insanların ən qədim mifoloji təsəvvürlərinin ifadəsi olaraq bütün canlıların yaratıcısı, dünyanı xəlq edən tanrılar kimi verilmişdir. Yavaş-yavaş **Dyaus** «**Riqveda**»da arxa plana keçir və sonra tamam yox olur. Onun yerini qorxunc hakim və günah işlətməmiş insanlara cəza verən **Varuna** tutur. Bu obraz, bir qədər Tövratda olan Ata-allaha (Yaxve) bənzəyir. Nəhayət, bu tanrı da arxa plana keçərək öz yerini baş allah **İndraya** verir.

İndra dünya-aləmı udmaq istəyən əjdaha **Vritrani** məğlub edən Şimşək tanrısıdır. Od tanrısı **Aqni** və müqəddəs **Soma** (Saoma) içkisinin tanrısı **Soma** da «**Riqveda**»da əhəmiyyətli yer tuturlar. «**Riqveda**»da bunlardan başqa parlaq faytonla səmanı yarıb keçən günəş tanrısı **Surya**, digər günəş sisteminə daxil olan **Savi-tar**, şəfəq tanrısı **Uşas**, səhər və axşam qaranlığı tanrılarını əkiz qardaşlar – **Aşvinlər**, od kultu ilə bağlı olan və ilahi usta-tanrı **Tvaş-tar**, külək tanrısı **Vayu**, tufan tanrısı **Maruta** və s. təbiət qüvvələrini əks etdirən tanrılar təsvir olunmuşdur.

«**Riqveda**»da tanrıların rəqibləri kimi göydə yaşayan ilana-bənzər bədheybət asurlar çıxış edirlər. Ən qədim «**Riqveda**» mətnlərində «**asura**» ifadəsi bir qayda olaraq qeyri-insani qüv-

vəyə mälük olan canlı mēnasında işlənmişdir ki, bu həm tanrılara, həm də iblislərə aiddir. Sonralar ancaq tanrı mēnasında işlənən «**deva**»dan ayrılaraq şər qüvvələrin adı olmuşdur. «Riqveda»da ən qədim insanların animistik dünyagörüşünün ifadəsi kimi təbiət hadisələri və qüvvələri insan cildində təsvir olunaraq ilkin əsətir yaradıcılığı meydana gəlmişdir. Mifoloji və dini dünyagörüşlərin təkamülünün növbəti mərhələsi, veda ədəbiyyatında sonralar yaranan – «**Yacur-veda**» («Qurbanlıq duaları kitabı»), «**Atxarvaveda**» («Ovsun kitabı») və mərasim-mifoloji məzmunlu **Brəhmən** silsilə abidələrində ifadə olunmuşdur.

Bir qədər sonra iki yeni tanrı **Dyaus** və **Pracapanini** sıxışdıraraq onların yerini tutur. Bunlardan birincisi **Vişnadır** ki, bu **Brəhmənlərdə** günəş əsətiri (solyar) ilə bağlı olsa da daha çox qurbanlıq mərasimini əks etdirir, ikincisi isə **Rudradır** ki, bu da əsasən əkinçilik mərasimini ifadə edir. Beləliklə, **Varuna** səma, torpaq və su tanrısı, **Soma** – ay tanrısı kimi çıxış edir. Sonrakı ənənələrdə tanrılar mərasim sehri qarşısında aciz qalaraq geri çəkilməyə məcbur olurlar. Brəhmənlərdə göstərilir ki, kahinlər tanrılardan üstün mövqə tuturlar. **Brəhmən** silsiləsinə daxil olan ən böyük abidə – «**Şatapaxa-brəhmən**» əsərində deyilir ki, «Kahinlər – yer üzünün tanrılarıdır». Brəhmən dövründə bütün hind əsətiri üçün xarakterik olan kosmik qüvvə mövzusu başlıca yerlərdən birini tutur. Burada asketlik (tərki-dünyalıq, zahidlik) – bədənə işgəncə vermə ön plana keçir. Bu mərhələdə baş tanrı rolunu **Brəhmən** oynayır, **Vişna** və **Şivənin** rolu daha da artır. Ölüm tanrısı **Yama** digər tanrılardan seçilir. Epik mifologiyada **Yama** yeraltı cəhənnəm dünyasında məskən salmış qorxunc ölüm tanrısı kimi təsvir edilir.

Bu dövrdə mifoloji iyerarxiyada baş və ikinci dərəcəli tanrılar arasında yer tutan «dünyanın qoruyucuları» olan dörd (sonra isə səkkiz) «**lokapal**» haqqında təsəvvürlər formalaşır. Baş tanrı **Brəhmən** lokopalların hər birini dünyanın bir hissəsinə hakim təyin edir. Şimşək və yağış tanrısı İndra Şərqin; ölüm tanrısı və əcdadların sahibi (yəni mərhumların kölgəsi) **Yama** – Cənubun; okean tanrısı **Varuna** – Qərbin; var-dövlət hakimi və xəzinələrin gözetçisi, yaxşaların ağası **Kubera** isə Şimalın ha-

kimi olur. Daha sonralar isə aralıq ərazilərə **Soma, Surya, Aqni və Vayu** hakim təyin olunurlar.

(Hind epik mifologiyasının başlıca abidələrindən biri olan və rəngarəng ədəbi mövzulara malik olan böyük «Mahabharata» dastanı uzun əsrlər boyu yaranmışdır. Əsasən **Kurukşetredə** baş verən böyük döyüşdən bəhs edən, lakin daha qədim dövrlərin də epik rəvayətlərini özündə əks etdirən bu dastan e.ə. I minilliyin ortalarında yaranmışdır. Təbii ki, «Mahabharata» dastanı müxtəlif dövrlərə aid olan rəvayətlər daxil edildiyinə görə, burada olan əsətlərin məzmunu da bircinsli ola bilməzdi. Belə ki, illögiyası sonrakı dövrlərdə yaranmış hissələrin öz məzmunlarına görə kəskin şəkildə fərqlən

İblis Kalini məğlub edən Krişna (Cənubi Hindistan)

«Mahabharata» dastanının formalaşma prosesi zamanı daha sonralar yaranan hissələrdə iki ali tanrının rolu artır, **İndra** və

Rama, Mədrəs, Dövlət muzeyi

başqa daha qədim tanrılar isə sıxışdırılır və zəifləyir. Nəhayət, **Vişnu** və **Şivənin** kölgəsində qalan **Brəhmən** də arxa plana keçir; buna baxmayaraq o, yenə də triadada formal olaraq öz yerini qoruyub saxlayır. Nisbətən sonralar induizmdə üç sifətli tək ali tanrı **Trimurti** konsepsiyası formalaşır. **İnduizm** biri-birinə zidd olmayan və **Trimurti** konsepsiyası ilə birləşən iki əsas cərəyana ayrılır – **vişnuizm** və **şivəizm**; **vişnuizmdən** də öz növbəsində orta əsrlərdə daha nüfuzlu k dastanlarının ilahiləşdirilmiş qəhrəmanları **Vişnuya** sitayiş) cərəyanı ayrılmışdır.

Vişnuizmin dini və mifoloji sisteminə Yeri xilas etmək üçün müxtəlif şəkillərdə peyda olan «**avatarlar**» haqqında təlim əsas ünsürlərdən birini təşkil edir. Başlıca olaraq dravidlərin yaşadığı Cənub ərazilərində yayılan **şivəizm**, xüsusilə Hindistanın

brəhmənizm mifologiyasında itirilmiş çoxsaylı arxaik ünsürləri özündə qoruyub saxlayan, ari olmayan əhalisinin kult və inanc-larını assimilə etmişdir.

Hind dastanının sonrakı dövrlərdə yaranan hissələrində və parunlarda bir sıra mifoloji obrazlar yeni inkişaf mərhələsi yaşayır və panteonda yeni fiqurlar meydana gəlir. Bunlardan, antik **Erot** və **Amura** oxşayan məhəbbət tanrısı **Kamunu** göstərmək olar; xüsusilə klassik sanskrit poeziyasında onun obrazı daha populyar olmuşdur. Şeytanlarla səma döyüşlərinin **I öndəri**, müharibə tanrısı, **Şivənin** (yaxud **Aqninin**) oğlu **Skandanın** obrazı bu plana keçir və o, **İndranı** qətiyyətlə sıxışdırır. Xeyli sonra yaranmasına baxmayaraq bu tanrının mifologiya-sında çoxsaylı fəvqəladə arxaik cəhətlər öz əksini tapmışdır. Artıq ilkin orta əsrlərdə induizm panteonuna **Şivənin** başqa bir oğlu – çox güman ki, hansısa yerli xalq kultları əsasında yara-nan filbaşlı müdriklik tanrısı **Qaneş** daxil olur. Onun qadın qar-sılığı bəlağət və müdriklik tanrısı **Sarasvatidir**. Brəhmənlərdə Nitqin alleqorik təcəssümü kimi ifadə olunan bu obraz eyni adlı çayın veda tanrısıdır. Nəhayət, induizmin yeni tanrılarının ən başlıcalarından biri – hələ İnd vadisi mədəniyyətinin şəhərlə-rində məlum olan ən qədim **Ana-İlahə** kultuna gedib çıxan, Şi-vənin arvadı obrazı kimi verilən **Kali**, yaxud **Durqa** tanrısıdır.

↳ Hind mifologiyasının mənbələrini, başlıca olaraq, ilkin das-tanlar, **«Riqveda»**, **«Mahabharata»**, **«Ramayana»**, **«Şatapata-xa-brəhmən»**, **«Vişnu-purana»** və **«Matsya purana»** kimi abidələr təşkil edir. Bu abidələrdə ifadə olunan əsatir süjetinə nəzər yetirək.

«Yaranış haqqında» əsatir. Demək olar ki, bizə məlum olan bütün xalqların bu mövzuda əsatir süjetləri mövcuddur. Vedalardan başlayaraq qədim hind ədəbiyyatında dünyanın yara-nışı haqqında əsatir süjetlərinin çoxsaylı variantları olmuşdur. Hətta, bəzən «Mahabharata» və «Ramayana» kimi ayrıca götü-rülmüş dastanlarda belə bu əsatir süjetində vahid kosmoqonik konsepsiya yoxdur və onda dünya-ələmin yaranışı haqqında ən müxtəlif təsəvvürlər ifadə olunmuşdur. Dünyanın ilkin suların törəmiş **Qızıl Toxumdan – Yumurtadan (Xiranyaqarbx)** törəməsi Brəhmən ədəbiyyatından başlayaraq sonrakı dövr-

lərdə yaranan epik ənənələrə qədər başlıca mövzulardan biri olmuşdur.

«Yaranış» əsətirində deyilir ki, başlanğıcda heç bir şey – nə ay nə də ulduzlar yox imiş. Hər tərəf su imiş. Sanki yuxuya getmiş kimi hərəkətsiz dayanan bu sudan başqa varlıqlar yaranmışdır. Sular atəş yaratdı. Böyük istiliyin gücündən Qızıl Yumurta yarandı. Bu yumurta uzun illər suyun üzərində üz-dükdən sonra ondan Yaradan Brəhmən çıxır. O, yumurtanı iki yere bölür, alt hissəsi yer, üst hissəsi səma olur, onların arasında isə hava qatı yerləşdirilir. Beləliklə, Brəhmən

Rəqs edən Şivə, Cənubi Hindistan, 11-ci əsr

dünyanın cəhətlərini yaradır, zamanı müəyyən edir. Sonra o, nəsil artırmaq fikrinə düşür və altı oğul

yaradır. Atasının bətnindən yaranan böyük oğulun adı **Mariçi** idi, ikinci oğul **Atri** onun gözlərindən, üçüncü oğul **Anqiras** Brəhmənin ağzından, dördüncü oğul **Pulastya** sağ qulağından, beşinci oğul **Pulaxa** sol qulağından, altıncı oğul **Kratu** isə onun burun deşiklərindən doğulmuşdur.

«Riqveda»nın məşhur himnlərindən biri olan «**Puruşasukta**»da dünyanın yaranışı məsələsi bir qədər fərqli şəkildə verilmişdir. Burada kainat üzərində dayanan nəhəng kosmik **Puruşa** təsvir olunmuşdur:

X, 90. Yalnız onun böyüklüyü,

Puruşanın özündən də daha qüdrətlidir.

Onun dördə biri – külli varlıqdır.

Dördə üçü – səmalardakı ölməzlikdir. (Riqveda)

Kəşinlər onu qurban kəsirlər və onun bədəninin hissələrindən tanrılar doğulur – torpaq və səma, günəş və ay, bitkilər, heyvanlar, insanlar, ayin əşyaları və himnlərin özləri. Veda ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq «Puruşasukta»da cəmiyyət sosial qruplara ayrılmışdır. Himnlərin müəllifləri ayrı-ayrı hadisələrin və varlıqların Puruşanın bədənindən yaranma sırasını verərkən

Qədim Hindistanda dörd varnanın (təbəqənin) mövcudluğunu göstərmişlər: kahinlər (brəhmənlər), hərbi zadəganlar (kşatri-lər, racanyalar), tacirlər, sənətkarlar və kəndlilər (vayşlar), tabe adamlar, nökörlər və s. (şudralar).

Bundan başqa, «Allahların böyük qardaşları asurlar», «İndranın qəhrəmanlıqları», «İnəklərin oğurlanması», «Vi-savat və onun uşaqları», «Ölümün mənşəyi haqqında rəva-yət», «Leysan rəvayəti», «Atəş tanrısı Aqninin qaçması», «Ay tanrısı Soma», «Pururavase və Urvaşi haqqında rəvay-ət», «İndranın Vritraya qalib gəlməsi», «Naxuş hekayəti», «Dyausun süqutu», «Yayati hekayəti», «İlahi meymunların doğuluşu», «Xanumananın uşaqlığı», «Marutte hökmdarı haqqında rəvayət» və s. kimi çoxsaylı əsətir süjetlərini də gö-stərmək olar.

♪ «Riqveda»

♪ Hind ədəbiyyatının bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatan ilk yazılı nümunəsi «**Riqveda**» olmuşdur. «Riqveda» – tanrıların şərəfinə həsr olunmuş himnlərdən ibarət olub, başlıca məzmu-nunu onların tərifləri və onlara müraciətlər təşkil edir. Hind ədə-biyyatının mənşəyi də məhz elə bu əsərdən başlanır. Ancaq bununla belə, son illərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar qədim hind ədəbiyyatının daha dərin köklərinə nəzər salmağa imkan verir. 1921-ci ildə Harappada (Pəncab) başlanan, sonra isə müa-sir Sind, Pəncab və Belucistanda davam etdirilən qazıntı işləri nəticəsində müəyyən oldu ki, e.ə. III minillikdə və II minilliyin əvvəlində Hind hövzəsində və Hindistanın bir sıra digər şimali-qərb bölgələrində, böyük bir ərazidə çox inkişaf etmiş şəhər mədəniyyəti olmuşdur. Bu mədəniyyət aşkar edilmiş şəhərlərin adları isə Mohenco-Daro və Harappa və ya Hind vadisi mədə-niyyəti adlanır.

Bu qazıntılar zamanı arxeoloqlar müəyyən etdilər ki, Hind vadisinin əhalisi hələ dörd min il əvvəl bu ərazidə böyük bir mədəniyyət yaratmışlar. Qazıntılar zamanı aşkar edilmişdir ki, bu xalq iki yüzdən artıq şəhər salmış, bu şəhərlərdə planlı şə-kildə və yüksək nizam-intizamlı, kərpicdən ikimərtəbəli evlər

tikmiş, onları qala divarları ilə əhatə etmişlər.

«**Riqveda**»nın öyrənmə-tədqiq tarixi. «**Riqveda**»nın öyrənməsinə – tədqiqinə ilk dəfə Hindistanda başlanmış, sonra bu ənənə dünyanın başqa ərazilərində geniş yayılmışdır. Hindistanda «**Riqveda**»nın tədqiqi hələ bizim eradan əvvəl başlamışdır. Əvvəlcə bu himnlərin itməməsi və gələcək nəsillərə dəyişilməmiş şəkildə çatması məqsədilə onları qruplaşdırmışdılar. Bizim dövrümüze qədər gəlib çatan ilk tədqiqat əsəri «**Riqveda**»nın ekzeketikasına (təfsirinə) həsr olunmuş **Yaskanın** (**Yaska**) «**Nirukta**» əsəri olmuşdur.

Bu əsərdə müəllif aydın olmayan bəzi ifadələrin izahını verməyə çalışmışdır. **Yaska** məşhur hind dilçisi **Papinidən** əvvəl, yəni e.ə.

VI əsrdə yaşamışdır. «**Riqveda**»nın ilk məlum təfsiri Cənubi hindistanlı brəhmən **Sayana** məxsus olmuşdur. O, XV əsrdə yaşamışdır. Müəyyən qüsurları olsa da bu «**Riqveda**»nın ən yaxşı tədqiqlərindən biri hesab olunur. Avropada «**Riqveda**»nın tədqiqi XIX əsrin ortalarından etibarən başlamışdır. İlk dəfə **M.Müller Sayanın** təfsirini nəşr etmiş və ona geniş giriş yazmışdır. «**Riqveda**»nın öyrənilməsinin yeni mərhələsi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu günə qədər çoxsaylı Qərb və rus tədqiqatçıları bu nadir abidənin öyrənilməsində misilsiz işlər görmüşlər.

«**Riqveda**»nın yaranma tarixi dəqiq məlum deyil. Bu böyük sənət əsərinin xronologiyası bu günə qədər ən mürəkkəb, qaralıq qalan və qarışıq məsələlərdən biri hesab olunur. Yüzlərlə dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, sənətşünaslıq, etimoloji, mətnşünaslıq, folklorşünaslıq və müqayisəli mifoloji araşdırmalar bu məsələyə tam aydınlıq gətirə bilməmişdir. «**Riqveda**»nın xronologiyasında böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlər – buraya

Duryodxanın Bxima ilə döyüşü, İndra və Yama döyüşü müşahidə edirlər.

daxil olan himnlərin yaranma tarixi, müasir variantların yaranması və onların tarixi, xronoloji qatlarının müəyyənləşdirilməsi, başqa vedalarla onların qarşılıqlı münasibətləri və əlaqələri öz həllini gözləyən vacib məsələlərdir. Bu əsərin xronologiyasının müəyyən edilməsində çətinlik törədən məsələlərdən biri də burada tarixi və real hadisələrin sönük əsətləşməsi olmuşdur.

*Günəş tanrısı Surya.
Konarak, 13-cü əsr*

Qədim hind tarixində yeganə tarixi fakt bu xalqın arasında buddizmin yaranması tarixidir ki, bu da e.ə. VI-V əsrlərdə olmuşdur. Buddanın təlimi müəyyən məsələlərdə «Riqveda»nın son mərhələsi olan Upanişad ideyaları ilə uyğun gəlsə də bu təlimləri bir-birindən çox böyük zaman sərhədi ayırmışdır. Vedalarda buddizmin heç bir təsiri və yaxud əlaqəsi müəyyən olunmamışdır. Buradan da belə nəticə çıxarmaq olar ki, «Riqveda» buddizm yaranandan çox-çox əvvəllər tarix səhnəsindən çıxmışdır.

«Riqveda» arilərin Hindistana gəldiyi zaman, yaxud da bir qədər sonra yaranmağa başlamışdır. Bu əsər vahid bir abidə kimi Hindistan ərazisində yaranmışdır. Onun nüvəsini təşkil edən himnlər e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərində Pəncabda yaranmışdır. Ən qədim abidələrdən məlum olur ki, arilər Hindistan ərazilərinə gəldikləri vaxt qısaboylu, balaca burun, ari tanrılarına sitayiş etməyən, qərribə bir dildə danışan yerli qəbilələrlə qarşılaşmış və onlarla döyüşmüşlər. Qədim hind himnlərindən məlum olur ki, müharibə tanrısı Indra yerlilərin qalalarını tutmuş, onlara qalib gəlmişdir.

Hindlilərin İnd vadisinə gəlmələri tarixi təxminən e.ə. XVI-XV əsrlərə təsadüf edir. Bəzi tədqiqatçılar bu tarixi yaxına, bəziləri isə daha qədimlərə çəkməyə çalışırlar. «Riqveda»nın Hindistan və ona yaxın Əfqanıstan ərazilərində yaran-

ması bu əsərdə olan bir sıra toponimlər və hidronimlərlə sübut edilir. Bu abidənin xronologiyasını daha dəqiq müəyyən etmək üçün onu qədim İran abidəsi «Avesta» ilə müqayisə etmək olar. Çox güman ki, «Riqveda» «Avesta»dan əvvəl yaranmışdır. Riqvedanın dini konsepsiyası da «Avesta»dan fərqlidir. «Riqveda» brəhmənizmin müqəddəs kitabı olub, qədim hind vedalarının toplusundan ibarətdir. «Riqveda»nın himnlərini əzbərdən bilmək bu gün də hər bir ziyalı hindli üçün şərəf sayılır. Dini qaydalara rəğmən müasir induizm dini özünün bütün başlıca qaydalarını «Riqveda»dan götürmüşdür. «Avesta» isə atəşpərəstlərin dini kitabıdır və zərdüştilik mətnlərinin toplusundan ibarətdir. Buna baxmayaraq bu abidələr arasında bir sıra oxşar cəhətlər də var. Mütəxəssislərin fikrincə, bu abidələr arasında olan başlıca əlaqə onların dili ilə bağlıdır. bir sıra sözlər və anlayışlar o qədər yaxındır ki, hətta onların eyni kökdən olduğunu da deyirlər. R. Pişel və K. Geldner kimi mütəxəssislər dil oxşarlığının mədəni əlaqə üçün kifayət etmədiyini deyirlər. Q. Oldenberg və İ. Hetsel kimi mütəxəssislər isə əksinə dil yaxınlığını mədəni əlaqənin əsası hesab edirlər.

Nəhayət, «Riqveda» ilə Avestanın ümumi cəhətlərindən biri də hər ikisində Soma (ved. **soma**, Avest. **Saoma**) kulturu olmasındadır. **Soma** ilə «Avesta» əsətlərinin xüsusiyyətləri eynidir: bitkilərin hökmdarıdır, uca dağ başında bitir, onu qartal gətirib. Bütün bunlarla yanaşı, hind-İran ədəbi və mədəni birliyinin və qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsinə mütəxəssislər çox ehtiyatla yanaşmışlar. Hind-İran dillərinin və mədəniyyətlərinin dərin sosial tədqiqi Q. M. Bonqard-Levinin, E. A. Qrantovskinin və A. K. Qxoşun əsərlərində öz əksini tapmışdır. E. Benvenistin və C. Dyümezilin tədqiqatlarında isə xüsusilə hind-İran qəbilələrinin sosial diferensiasiyası məsələsi dərinlən işlənmişdir.

«Riqveda» veda ədəbiyyatında başlıca yerlərdən birini tu-

Həyat ağacının bir variantı. Buddanın anası Mayya. 18-ci əsr, Nepal

tur. İlk növbədə bu həmin abidənin daha qədim tarixə malik olması, digər sanskrit dilli abidələrdən əvvəl yaranması və onlara təsir göstərməsi ilə izah olunur. Bu veda ədəbiyyatının ilk nümunələridir. Veda («müqəddəs bilik») yerli şruti («əşitmələr») ənənələrinə əsaslanmışdır. Bu həm də tapıntılar mənasını verir. Belə hesab olunur ki, bu kəlmənin ifadə etdiyi mənaların hamısı tanrı tərəfindən göndərilib. Bu biliyi tanrı peyda olmalar şəklində, vergi vermələr şəklində xüsusi seçmə adamların – **rişlər** (ilahi hikmətli adamlar) və şairlərin (nurlandırma qabiliyyəti olanlar) vasitəsilə göndərmişdir. «Riqveda» (**rig** – «himn») tanrıları qurbanlıq mərasiminə çağıran kahinin – xotarın (**hotar**) funksiyasını ifadə edir. Xotarın fəaliyyəti himnlərlə əlaqədar icra olunur.

«Riqveda» ^{ilə yanaşı Vedalara} ~~da daxil~~ üç samxit daxildir: **«Samaveda»**, **«Yacurveda»** və **«Atxarvaveda»**. **«Samaveda»ya (saman – «nəg-mə»)** əsasən «Riqveda» mətnləri daxil edilsə də, onların tələffüz qaydaları göstərilmiş və izah edilmişdir. «Samaveda» himnləri ifadə edən udqatarın (**udgatar**) fəaliyyəti və melodiya ilə bağlıdır. **«Yacurveda»ya (yacur – «qurban»)** veda ayinlərinin təsviri daxil edilmişdir. Burada qurbanlıq mərasimi zamanı ayinləri icra edən kahin adxvaryunun (**adhvaryun**) funksiyasını yerinə yetirir. Bu ilk üç veda Hindistanda **«biliyin üç növü (trayi vidya)»** adlanır və dinin əsasını təşkil edir. «Atxarvaveda» onlara sonra qoşulmuşdur.

«Atxarvaveda» (atharvan – ilk mifik od kahinin adı) isə qədimliyinə görə heç də «Riqveda»dan geri qalmayan, ancaq əsas mətnlərə nisbətən daha sonralar tərtib edilən dua və ovsunlar toplusudur. Bu toplusunun veda ədəbiyyatında xüsusi yeri var. «Atxarvaveda»nın bütün qurbanlıq mərasiminə rəhbərlik edən brəhmən (**brahman**) – kahinlə bağlılığı, yaxud ov kahini purohita (**purohita**) ilə əlaqəsi az nəzərə çarpır. Buraya daxil olan ovsun və dualar əsasən şər qüvvələr və düşmən ruhlara ünvanlandığından hindlilərin özləri bu mətnlərə yad münasibət bəsləyir, hətta onu vedalara daxil etmək istəmirdilər. Buna görə də onda bəzən dörd deyil, üç veda toplusu olduğunu iddia edirdilər. Bu dörd veda bütün veda ədəbiyyatının əsasını təşkil edir və onların kompozisiyası ilə bağlı olaraq **samxitlər**, yəni toplu-

lar adlanır. Başlıca olaraq nəzmlə yazılan **samxidlərə** ayinlərin mənşəyini və əhəmiyyətini izah edən, dini məzmun kəsb edən nəslrlə yazılmış *brəhmənlər* əlavə edilirlər. Öz növbəsində, **brəhmənlərlə** təbiət, tanrı, insan haqqında düşüncələri əks etdirən aranyaklar və upanişadlar – nəzm və nəslrlə yazılmış fəlsəfi risalələr şəklində qələmə alınmışdır.

Samxit dövründən sonra *brəhmən* dövrü gəlir. Brəhmənlər ayrı-ayrı samxit mətnlərinin nəslrlə izahını verirlər. Bu mətnlər yalnız mürəkkəb şəkil almış mərasimi dərk etmək üçün təcrübi vəsait olmayıb, həm də mərasimin müqəddəs mənasını izah edən, onun simvolikasını (rəmzi xarakterini), mərasimlə əsətir arasındakı əlaqəsini (hətta qrammatik səviyyəsinə qədər) göstərməyə xidmət edir.

Ənənəvi olaraq veda ədəbiyyatının xüsusi janrı olan aranyaka (**aranyaka** – «meşə təlimi», «meşə mətnləri») ədəbi növü göstərilir. Bu janr fərdi, mənəvi kamilləşmək məqsədilə meşəyə çəkilən zahidlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. «Vedaların sonu» (**vedauta**) – müəllimdən şagirdə verilmiş upanişad (**upanişad**) adlanan sirlə təlimdir. Bunlar genetik cəhətdən vedalarla bağlı olan, lakin qədim hind ədəbiyyatının ayrıca bir mərhələsini təşkil edən və fəlsəfi səciyyə daşıyan əsərlərdir.

(«Riqveda»nın quruluşu və kompozisiyası çox mürəkkəbdir. O, çoxsaylı himnlər toplusundan ibarətdir.) Buraya müxtəlif həcmli (bir misradan əlli səkkiz misraya qədər) himnlər daxil edilmişdir. «Riqveda»nın ilkin toplanması dövründə **samxidlər** (**samhita** – himnlərin toplanması) yaranmışdır və bu da 1028 himndən ibarət olan on kitaba (yaxud dairə – **mandal**) bölünmüşdür. Burada cəmi 10462 misra var. Əvvəllər qanunauyğun hesab olunan bu bölgü sonralar veda tədqiqatçıları tərəfindən süni hesab edildi. «Riqveda»nın nə vaxt bölünməsi məlum deyil. Yəqin ki, uzun illər ərzində həmin himnlər qrupu kahinlər tərəfindən onları yaradan adamlarla birgə qorunub saxlanmışdır. Müqəddəs sayılan qədim irsi qorumaq, onun dəyişdirilməsi və ona əlavələr edilməsinin qarşısını almaq məqsədilə pərkəndə vəziyyətdə olan himnləri möhkəmlətmək və onları müəyyər formaya salmağa məcbur olmuşlar.

II və VII mandalların himnləri yarıməfsənəvi brəhmənlər

nəslinə mənsub olmaları prinsipi əsasında tərtib olunmuşdur. Belə hesab edirlər ki, II mandalı **Qrsta-mada** nəslindən olan bir rishi, III mandalı **Visvamitra**, IV mandalı **Vamadeva**, V mandalı **Atri**, VI mandalı **Bharadvaya**, VII mandalı **Vasistha** adlı rishilər yazmışlar. Elə buna görə də bu mandallar «müəllifli», «sahibli» hesab olunurlar. Doğrudur, başqa bir sıra mandalların da «müəllifləri» – yaradıcıları var və elə ona görə də «sahibli»lik məsələsi şərti xarakter daşıyır.

IX mandala «sahibli» mandallardan fərqli olaraq başqa prinsip əsasında himnlər toplanmışdır. Buraya yalnız tanrı *Soma pavamanaya* (**Soma pavamana** – «təmizlənən Soma») aid olan himnlər daxil edilmişdir. Qədim hind ədəbiyyatı tədqiqatçılarının qeyd etdikləri kimi, «sahibli» mandallar da müəyyən sistem əsasında tərtib olunmuşdur. Burada əsas kimi tanrıların sırası götürülmüşdür. Bu sırada birinci **Agni**, ikinci **İndra** tanrısı gəlir. Sonra isə sıralanması o qədər də ciddi gözlənilməyən digər tanrılar gəlir (**Uşas**, **Aşvinam**). Mifoloji personajlar haqqındakı sıralanma sərbəst xarakter daşıyır və himndəki misraların sayları ilə müəyyən edilir.

X mandal kompozisiyasına və mövzusunə görə başqalarından fərqlənir. Burada üç hissəyə bölünən himnlər nəğməkarın adı ilə və himnlərin sayı ilə əlaqədar toplanmışdır. «Riqveda»nın ənənəvi mandallara bölünməsindən başqa, daha qədim olan mexaniki bölgü sistemi də mövcuddur. Bu bölgüyə görə «Riqveda» səkkiz hissəyə (*astaka*), onlar da öz növbəsində fəsillərə (*adhuyaya*), bunlar isə daha kiçik hissəciklərə (*varga*), bölünürlər. Belə bölgünün məqsədi mətnin öyrənilməsinin asanlaşdırılmasına xidmət edir. «Riqveda» bizim dövrümüzdə iki redaksiyada gəlib çatmışdır: daha qədim samxit (*samhita*) – (bu mətnədə sözlər bir-birindən ayrılmayıb) və xeyli sonralar yaranmış padapadxa (*padapadha*) – (burada isə ayrı-ayrı sözlər arasında xüsusi fonetik işarələr qoyulub (*samdhi*) və nəhayət, mətn ayrı-ayrı sözlərə bölünüb – (bu alim brəhmənlər məktəbinin fəaliyyətinin məhsulu olmuşdur). Hind ənənələri «Riqveda» sarxitinin (həm də başqa vedaların) əfsanəvi mütəfəkkir Vyasanın (*Vyasa*) adı ilə bağlayırlar. Padapaxta əlyazmaları isə adətən Şakolya (yəni «Şakela» // *Sakela*) məktəbinə daxil olan-

lar) adlanır. *Samxit* mətni bizim dövrümüzə oxunuş fərqi olmayan *bircə* variantda gəlib çatmışdır.

«Riqveda» çox sonralar qələmə alınmışdır. Onun Kəşmirde ilkin yazıya köçürülməsi barədə XI əsrdə əl-Biruninin qeydlərinə rast gəliblər. Hətta yazıya alınsa da «Riqveda» şifahi şəkildə yaşamaqda davam etmişdir. Bu isə Hindistanda elm və ədəbiyyatın brəhmənlərin şifahi nitqində mövcud olması və uzun müddət yazıya köçürülməməsi ilə izah olunur. O dövrdə əlyazmalara elə də əhəmiyyət verilmirdi. Hətta, müasir dövrdə də alimlər ən qədim dövrlərdə olduğu kimi öz şagirdlərini belə hazırlayırlar: (bu tədris uşaq yaşlarından başlayıb uzun illər davam edirdi) Onlar «Riqveda»ni və digər müqəddəs mətnləri uşaqlara heç bir yazıya və izahlara müraciət etmədən, şifahi formada öyrədirdilər. Maraqlıdır ki, kahinlərin bir çoxu «Riqveda» şeirlərinin məzmununu bilmədən olduğu kimi düzgün ifadə edirlər.

«Riqveda» formaca bugünkü heca vəzninə yaxındır. Bu abidənin heca sistemi onun çox-çox qədim dövrlərə aid olduğunu göstərir. bir tərəfdən «Riqveda»nin heca quruluşu Avestanın heca quruluşuna çox yaxındır. Bəzən ayrı-ayrı heca ölçüləri çox vaxt vahid heca sisteminə malik olduğunu nümayiş etdirir. Digər tərəfdən, «Riqveda»nin vəzni başqa veda poeziyasının vəznləri ilə qətiyyənlə uyğun gəlmir. «Riqveda»nin vəznində sanskrit poeziyası vəznlərinin təsirləri yoxdur. Veda şeir quruluşu sillabik (heca) formasındadır. Misrada hecaların sayı əsas meyar hesab olunur. Veda vəzninin bölgü forması misra, hind ibarəsilə desək, **pada** (*pada*) hesab olunur. «Riqveda»da padalar 8, 11, 12 bəzən isə 5 hecadan ibarət olur. Əgər pada 5 yaxud 8 hecadan ibarətdirsə, onda sözlərin arasında fasilə (sezura) olmur. Yox əgər padalar 11, yaxud 12 hecalıdırsa, onda 4-cü, yaxud 5-ci hecadan sonra fasilə (sezura) olur.

Veda vəznilə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, Hindistanda şeirlərin musiqili ifadəsi çox erkən formalaşmışdır. «Samaveda»nin oxunuşu buna misal ola bilər. Veda himnlərinin Hindistanda ifa olunması ilk növbədə ifadəli şeir oxumaqdan daha çox nəgməyə, nəqarətə yaxındır. Hər bir hecanın öz melodiyası var. Maraqlıdır ki, şeirlərin «Riqveda»dan başlayaraq belə ifadə

olunması uzun əsrlərdən keçərək bu günə kimi gəlib çatmış müasir poeziyada da mövcuddur; müasir müsəlman və indus şairləri kütləvi şeir yarışlarında öz əsərlərini məhz bu şəkildə ifadə edirlər.

«Riqveda»nın ayrı-ayrı nəğmələrində, əsas etibarilə, **tanrılara müraciətlər, dualar, xahişlər, arzular** ifadə olunmuşdur. Bu nəğmələrdə çox vaxt bu və ya digər tanrı təriflənir, vəsf olunur. Bu nəğmələrin əsas mövzularından biri də qurbanlıq mərasiminin təsviri ilə bağlıdır. Burada qurban verilən yer, qurbanlığın formaları və növləri, mərasimin gedişatı ətraflı şəkildə təsvir olunur. Qurban verilən yer (*vedi*) boş və hündür bir yer kimi təsvir olunur (heç bir yerdə məbədə işarə yoxdur). Həmin yerə tanrıların oturması üçün qurban samanı səridilər, qurban alovu – atəşi (*agni*) yandırıldılar və bu oda qurbanlar verilir (*havis*). Soma qurbanı verən zaman uca bir yerə soma ağacının budağını qoyurdular, adxvayular onları əzib şirəsinə çıxardır və xüsusi qablarda ona su qatırdılar. Tanrılara ən əsas qurbanlıq sayılan somadan başqa süd, ərimiş yağ, buğda, kökə, bal, arpa suyu içkisi (*pivə*) də qurban verilir. Məlum olduğu kimi, bunlardan başqa keçi, qoyun, inək, öküz və atdan da qurbanlar verilir.

Qurbanlar bir qayda olaraq müəyyən bir şəxsin (sifarişçi) mənafeyi üçün verilir və kahinlər xahiş edirdilər ki, tanrılar bu şəxsə var-dövlət, döyüşdə qələbə, oğul-uşaq və uzun ömür versinlər. «Sifarişçi» hökmdar və yaxud istənilən varlı adam ola bilərdi. Qurbanlıq mərasimi başa çatdıqdan sonra kahinlər «sifarişçi»lərdən ənəm (*daksina*) alırdı. Qurbanlıq mərasimində şairlərin – kahinlərin pul (qazanc) əldə etmək məqsədilə ifa etdikləri himnlərlə yanaşı, məzmun və xarakterinə görə bunlardan fərqlənən fəlsəfi və kosmoqonik himnlər də «Riqveda»da geniş yer tutur. Bu himnlər öz düşüncə tərzini və tərəddüdləri ilə, cavabı çətin olan sualların üslubu ilə başqa himnlərdən seçilir. Bu sualların və şübhələrin məqsədi vahid səbəbi və həqiqəti tapmaq, çoxcəhətli və mürəkkəb aləmi dərk etməkdən ibarətdir.

«Riqveda» himnlərinin kult xarakteri bir sıra əsərləri əfsun-himnlərin məzmununu ilə izah edilir. Dini poeziyadan sehr po-

eziyasına, tanrıların iradəsindən təbiət qüvvələrinə keçid, müəyyən bir məqsədə çatmaq üçün sözün sehrindən yararlanmaq və bu məqsədlərlə də qurbanlar vermək bu mandaların başlıca fərqləndirici cəhətlərindəndir. Bu himnlər itmiş inəyin tapılması, yağış yağdırılması üçün, xəstəliklər əleyhinə, düşməne qarşı, bəla gətirən quşlarla mübarizə etmək üçün ov-sunlardan ibarət olub, həm ağ, həm də qara sehr haqqında tam təsəvvür yaradır. «Riqveda»nın himnləri əsasən monoloq formasındadır. Ara-sıra dialoq formasına da rast gəlmək olar. Bütün bu himnlərdə, əsas etibarilə, qədim hind əsətir mövzuları ifadə olunmuşdur. «Riqveda» mətnində bütün digər işarə sistemləri (mövzu dairələri) içərisində dini-mifoloji sistem xüsusi yer tutur. Bu sistemə, qalan digər ifadə formaları – təsviri sənət, dil və s. tabe edilmişdir. «Riqveda»da sistemlərin iyerarxiyası açıq-aydın hiss olunur. Bunu bir-birini əvəz edən səhnələrin, başqa sözlə, gözəgörmələrin mifopoetik təsvir metodu bir daha sübut edir.

Bütün işarə sistemlərinin mifoloji sistemə tabe olunması, görünür ki, qədim hindlilərin dünya modelinin başlıca cəhətlərindən biridir. Bəzi adamlar tanrılardan müəyyən xeyir umurdu-lar və bu məqsədlə sözün köməyinə söykənirdilər. Bu da **«Riqveda»**nın əsas funksiyalarından birinə çevrilmişdi. Hind ariləri tanrılardan döyüşdə qələbə, güc-qüvvə, var-dövlət, müqəddəs söz diləyirdilər. Bu baxımdan **«Riqveda»**nın mifoloji sistemində müəyyən sosioloji sistemlərin funksiyasına da rast gəlmək olar. **«Riqveda»**nın görkəmli tədqiqatçılarından biri **C.Dyümezil** tanrıların üç funksiya nəzəriyyəsini belə təsəvvür edir: tanrılar daha qədim təbəqəyə mənsub olduqlarından hind-Avropa mifoloji sistemində üç fərqli funksiya ifadə edirlər: 1) sehr – hüquqi, eyni zamanda mistik (xurafat); 2) fiziki qüvvə, əsasən hərbi qüvvə funksiyası; 3) kollektivin maddi yüksəlişi və hətta kollektivin uzunömürlülüüyü kimi geniş anlayışları ifadə edən məhsuldarlıq funksiyası.

Ənənəvi hind təsvirlərinə əsasən veda tanrılarını üç qrupa bölmək olar: səma, hava məkanı və yer. Bu və ya digər tanrının hansı təbiət hadisəsini təmsil etməsindən asılı olaraq onu həmin sahəyə aid edirlər. Beləliklə, **Mitra, Varuna** (ümumiyyət-

lə, Adityələr), Surya, Savitar, Puşan, Vişna, Uşas və Aşvinləri səma tanrıları; İndra, Marutlar, Rudra, Vayyu-Vata, Parcanyanı hava tanrıları; Aqni, Soma Brixaspatini isə yer tanrısı hesab edirlər. Bunlardan başqa, həmin qruplara daxil olmayan tanrılar da var. Bu tanrılardan bir qismi ilahiləşdirilmiş tarixi şəxsiyyətlərdir (Tvaşdar və Vişvakarman), başqaları isə ilahiləşdirilmiş mücərrəd anlayışlarla bağlıdır – Manya – qəzəb, İradxa – inam, Vaç – nitq, Niritti – ölüm, həlak olmaq tanrılarıdır.

«Riqveda»da hind-Avropa xarakterli mifoloji personajların da bir neçə təbəqəsi var. Birinci təbəqədə Ata – səma tanrısıdır (hind.: – pitar, yun.: Yen Poter, lat.: Yupiter). «Riqveda»da dəfələrlə qeyd olunub ki, bütün digər tanrıların yaratıcısı məhz odur. Bu tanrının qədim yunan və latın tanrıları ilə oxşarlığı elə bu qədərdir. Duays hind əsətirində əsas süjetdən uzaqlaşdırılıb və ona ayrıca himn həsr olunmayıb. Birləşmiş Səma – Yer (Dvavaprthivi) tanrısına həsr olunmuş himnlərə rast gəlmək olar. İkinci dövr hind-İran təbəqəsinə adları Ön Asiya sənədlərində çəkilən Mitranı, Varunu, İndranı (Aşvinlər) daxil etmək olar. Bu tanrıların adları yerli tayfalarla bağlı olub, ancaq and içməklə əlaqədar çəkilir və onların başqa funksiyaları yoxdur. Sonrakı dövr hind-İran təbəqəsinə «Riqveda» və «Avesta» da adları çəkilən çoxsaylı mifoloji personajlar daxildir.

«Riqveda»da baş tanrı kimi verilən İndranın Vritraxan (Vritrahan – «iblis Vritranı qətlə yetirən») bənzətməsi (epiteti) var. İndranın Vritranı öldürməsi hadisəsi «Riqveda»da ən azı min yerdə müxtəlif formalarda təsvir olunmuşdur. «Avesta»da İndra və Vritraxan müxtəlif personajlardır; İndra o qədər də böyük olmayan bir iblisin, Vritraxan isə qələbə tanrısının adıdır. Əksər tədqiqatçıların göstərdikləri kimi, Veda tanrısı Varuna öz funksiyasına görə «Avesta»dakı Ahura-Mazdaya (Ahuro Mazda) yaxındır. Bütün bunlarla yanaşı, bir sıra başqa tanrılar da var ki, «Riqveda»-»Avesta» süjetlərində müştərək xarakterlidirlər.

«Riqveda»nın dili də başqa dastan formasında yazılmış əsərlərin dilindən fərqlidir. Bu abidə uzun əsrlər boyu çoxsaylı brəhmən nəsiləri tərəfindən yazıldığından onun dil xüsusiyyət-

ləri də müxtəlif xarakterli və çoxtəbəqəlidir. Xüsusilə də «Riqveda»nın dialekti müəyyən maraq kəsb edir. Bu dialektə başlıca olaraq fonetik xüsusiyyətlər diqqəti cəlb edir. «Riqveda»nın dil və dialekti ilə yanaşı xüsusi üslub xüsusiyyətlərini də qeyd etmək lazımdır. Bu abidənin üslubu janrı ilə eynilik təşkil edir. Nəgməkar-rişilərin məqsədi elə himnlər yaratmaqdan ibarət olmuşdur ki, onlar tanrıların xoşuna gəlsin və onların xahişlərini eşitsinlər. Tanrıların xoşuna gəlmək üçün sə himnləri böyük ustalıqla, məharətlə yaratmaq lazım idi. Himnlər başlıca olaraq rişi və kahinlərin dar dairəsində yaranırdı, ona görə də onların üslubu müəyyən qədər məhdud xarakter daşıyırdı, geniş kütlə üçün nəzərdə tutulmurdu.

«Riqveda»nın əsas üslub xüsusiyyəti yüksək rəmzi xarakter daşmasıdır, başqa sözlə desək, tanrılara müraciətlər yüksək bədii obrazlar, metaforalar və hiperbolalardan (şişirtmə) ibarət olurdu. «Riqveda»nın dilinin obrazlılığı buraya daxil olan vedaların rəmzi (simvolik) xarakterli olması ilə əlaqədar idi. Adətən bu himnlərdə müəyyən hadisələr və əşyalar öz adları ilə deyil, əlamətləri ilə təsvir olunurdu. Obrazlılıq isə öz növbəsində zəngin müqayisələr aparmağa imkan verirdi. Formal xarakter daşıyan müqayisələr bədii mətnin tərkib hissəsini təşkil edirdi. «Riqveda»nın dilində epitetlər də geniş yer tutur. Tanrılarının adlarına qoşulan epitetlər ya onların keyfiyyətlərinin bir tərəfini, ya da başqa tərəfini müəyyən edirdi. Əgər **Madhavan** «əliaçıq», **sakra** «qüdrətli», **vayrin** «ildirimin» əsasını daşıyan, yaxud **vrtra him** «iblis Vritranın qatili» epitetləri işləndikdə bilmək lazımdır ki, söhbət İndiradan gedir. Eləcə də Aqinin və Vişnunun özlərinə məxsus epitetləri var idi. «Riqveda»nın himnləri və şeirləri əsasən paralelizm prinsipi üzərində qurulmuşdur. Xüsusilə sintaktik paralelizmlər burada daha geniş yer tutur. Bundan başqa, təkrirlər də «Riqveda» poeziyasında tez-tez nəzərə çarpır. Ancaq «Riqveda»da anafora təkrirdən daha çox işlənmişdir.)

«Riqveda» himnlərinin əsas hissələrinin məzmunu müəyyən «orta himn» modelində ifadə olunmuşdur ki, bu da öz növbəsində iki hissəyə ayrıla bilər. Bu halda, birinci hissədə müəyyən mifoloji personajın özünəməxsus cəhətlərini göstər-

məklə, onun səciyyəsi – tərifi, ikinci hissədə isə tanrılara müraciət – çağırış və xahişlər ifadə olunardı. Bu modelin tanrının təsviri kimi verilən birinci hissəsinin çoxsaylı variantları mövcuddur. İkinci hissəsi isə tək variantlıdır.

«Riqveda» himnləri başlıca olaraq qurbanlıq bayramı ilə bağlı olduğundan burada bu mərasimlə əlaqədar müəyyən ayinlər və texniki terminlər öz ifadəsini tapmışdır. Bununla belə, bu dastanda fəlsəfi və kosmoqonik himnlər də böyük yer tutur ki, bunlar həmin mərasimlə bağlı deyil. Bu himnlərin başlıca özünəməxsus cəhəti ondan ibarətdir ki, burada ətraf mühitdə baş verən bütün təbiət və cəmiyyət hadisələri şübhə altına alınır. Hətta tanrıların çoxsifətli olması belə şübhə ilə qarşılanır. Kosmoqonik təsəvvürlərə görə, burada zaman silsiləvi proses kimi ifadə olunmuşdur. Bu təsəvvürlərə görə hesab edilir ki, hər ilin əvvəlində kosmos özünün ilkin başlanğıc xaos vəziyyətinə qayıdır və köhnə kosmoqonik proses yenidən təkrar olunur. Kosmik nəzəriyyəyə görə «Riqveda»nın ən qədim rüşeymləri yeni il mərasimlərinə həsr olunmuş himnlər toplusundan ibarət olmuşdur. «Riqveda»nın məzmununda olan monotonluq da elə bununla izah edilir. Burada fasiləsiz olaraq İndranın şeytan Vritra ilə döyüşləri ön plana çəkilir, çoxsaylı Aqni və Uşas himnlərində isə qış alatoranından sonra Günəş işığının gəlməsi bayram edilir.

«Riqveda»nın dini səciyyəli X mandalında daha çox sehr, əfsun motivləri ilə əvəz olunur. Dini poeziyadan sehrə keçmək, tanrılara dua etmək əvəzinə sözün sehri ilə hadisələrin gedişatına təsir etmək meyli güclənir. «Riqveda»nın himnləri əsas etibarilə monoloq formasındadır. Ancaq kiçik bir qismi dialoq formasında yazılmışdır. Dialoq şəklində çox vaxt şəxsiyyəti bilinməyən qəhrəmanlar tərəfindən ayrı-ayrı balladalar, əfsanələr və rəvayətlər söylənilir. Mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, bu dialoqlar Hindistanda ilk epik poeziyanın rüşeymlərini təşkil etmişdir. Bu himnlərdə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də onların yarı nəzm yarı nəslrlə yazılmasıdır. Sonralar qədim hind dramları da bu formada yaranmışdır (**Kalidasanın** dramları buna parlaq misal ola bilər).

«**Aqni himnləri**». İndra və Soma ilə yanaşı, əsas tanrılar-

dan biri olan od (atəş), ev şəraiti, qurbanlıq ocağı tanrısı Aqniyə «Riqveda»da 200-ə yaxın himn həsr olunmuşdur. Burada təqdim olunduğu şəkildə ilahiləşdirilmiş oda sitayiş hind-İran dövrünə aid olub «Avesta»da da öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, oda sitayişin hind-Avropa mənşəli olmasını göstərən dəlillər də var. Hər halda, (qəd. hind agni, slav. ogn, litva ugnis, latış ignis) anlayışlarını nəzərə almaqla yanaşı, bu inancın əsasən hind-iran mənşəli olduğunu qəbul etmək lazımdır.

«Riqveda»da Aqni ilk növbədə qurbanlıq odu rolunu oynayır. Bu ayının qaydalarına görə qurban oda atılır, od da öz növbəsində dilləri vasitəsilə bu qurbanı tanrılara çatdırır. Beləliklə, Aqninin başlıca funksiyası tanrılarla insanlar, müqəddəs kahin arasında əlaqə yaratmaqdır. Aqni daha çox yer tanrısı olsa da, öz səciyyəsinə görə onu səma-günəş sisteminə daxil olan tanrılar sırasına daxil etmək olar. Bütün bu himnlərdə Aqni qurbanlıq odu kimi təsvir edilmişdir. Birinci himndə o, qurbanlığın rəhbəri, tanrı-kahin, öz alov dilləri ilə qurbanı tanrılara çatdıran və lazım gəldikdə tanrıları yerə endirən bir qüvvə kimi təsvir edilir. Sonrakı himndə Aqni ayrı-ayrı tanrılara oxşadılaraq çoxtərəfli sifətlərlə göstərilir. Üçüncü himndə Aqninin mənşəyi və doğulması göstərilmişdir. Burada müxtəlif və fərqli fikirlər söylənilir: Aqni suda doğulub, onun ata-anası – səma və torpaqdır; o, səmada peyda olub, öz-özündən doğulub; iki ağacın bir-birinə sürtünməsi nəticəsində yaranıb.

Başqa bir himndə Aqninin iki cəhəti təsvir olunub: birinci – qurbanlıq odu Aqni dan yeri söküləndə səhər erkən yandırılır və öz işığı ilə zülməti və şər ruhları qovur, ikincisi isə qurbanlıq rəhbəri Aqni ona inanan, ona sitayiş edənlərə etibarlı dayaqlı olur və onlara var-dövlət bəxş edir. Nəhayət, Aqniyə həsr edilmiş himnlərdən birində bu tanrının üç təbiəti təsvir edilmişdir. Burada deyilir ki, Aqni üç yerdə doğulub: səmada, adamlar arasında və suda. Elə ona görə də Aqni ilə əlaqədar müxtəlif şəraitlərdə üç rəqəmi işlədilir. Onun üç yaşayış yeri var, o, üçüncü fəzada yerləşir, onun üç rəngi, üç başı, üç qüvvəsi və üç dili var.

«Riqveda»nın ən populyar mifoloji personajlarından biri də hərbi qüvvəni təcəssüm edən şimşək və ildırım tanrısı İndradır.

«Riqveda»da təkcə bu tanrıya 250-yə yaxın himn həsr edilmişdir. Şimşək-dəyənək Vacra ilə silahlanan kişilik mücəssəməsi **İndra** insanların düşmənləri olan qüvvələrə – quraqlıq və başqa bu tipli təbiət qüvvələrinə, eləcə də arilərə düşmən olan qəbilələrə və tayfalara qalib gəlir. Tufan və şimşək buludları tanrıları Marutlar kütləsinin müşayiəti ilə və soma içkisinin təsiri altında İndra saysız-hesabsız qəhrəmanlıqlar göstərir. «Riqveda» himnlərində İndranın yorulmadan təkrar edilən əsas qəhrəmanlığı çayların axarına mane olan şeytan **Vritranın** öldürülməsidir. İndranın igidliyi kosmoqonik mənə kəsb edir: belə ki, Vritranı öldürməklə İndra kainatı nizama salır, orada qanun-qayda yaradır. İndranın mərdliyi, səxavəti, gücü və böyüklüyü vəsf edilir. Döyüşən hər iki tərəf onu köməyə çağırır, ondan qələbə, şan-şöhrət və uğur diləyirlər. «Riqveda»da İndranın «tanrılar tanrısı» adlandırılan **Varunanı** məğlub etdikdən sonra bu adı qazanması nisbətən sonrakı dövrlərdə olmuşdur. Əsərin süjetində də bu, öz əksini tapmışdır: İndranın bir sıra tanrılarla və o cümlədən də Marutlarla qarşılaşması, onun doğuluş tarixinin qaranlıq qalması, ata qatili motivi və s. Hətta bəzi yerlərdə İndranın böyüklüyü şübhə altına alınır. Bütün bu faktlar tarixilik baxımından da izah edilir: belə ki, «Avesta» mifologiyasında İndranın adı kiçik şeytanlardan birinin adıdır, İndranın adında olan **Vritraxan** – «Vritranın qatili» epiteti isə «Avesta»da müharibə tanrısı Veretraqxna kimi verilmişdir. Lap qədimlərdə isə bu tanrının adı İndara (İndara) şəklində Kiçik Asiyada Mitanni arilərinə məlum olmuşdur.

«**İndraya həsr olunmuş himn**» [Əsas himnlərdən biri olan bu birinci himndə İndranın **Vritra** üzərində qələbəsi epik şəkildə təsvir edilmişdir. Çayların qabağını kəsən (veda anlayışlarına görə, çaylar ancaq yerdə deyil göydə də ola bilər) Vritra qarmaqarışlılığı (xaos), bəd əməlləri, dağıdıcı başlanğıcı təcəssüm etdirir. Vritranı məğlub edən İndra isə dünyanın yaradıcısı, nizamlayıcısı kimi təsvir edilmişdir. Bu himndə göstərilir ki, İndra böyük qəhrəmanlıqlar göstərir: o, səslə dəyənəyi ilə dağlarda məskən salmış bu əjdaham öldürür, çayın qabağını açır.

*O, dağda məskən salmış əjdahanı öldürdü.
Tvaştar ona səslə dəyənək itilədi.
(– buzovu üçün) böyürən inəklər kimi, tələsərək,
Sular birbaşa dənizə qaçır.*

İndraya həsr edilmiş himnlərdən birində isə onu böyük aludəsi olduğu Soma içkisinin qurbanlığına çağırırlar və burada onun qəhrəmanlığını vəsf edirlər. İndranın qəhrəmanlığından bəhs edən çoxsaylı əsəti sūjeti var. Onların qalıqları bu himndə ifadə olunmuşdur: oğurlanmış səma öküzləri ilə bağlı sərgüzəşt, əjdaha ilə döyüş, Vritranın qabağını kəsdiyi çayın azad edilməsi, şeytanlar üzərində qələbə, günəş diski uğrunda döyüş. Yaddəlli tayfaları ram edən İndra arilərin səxavətli himayədarı kimi çıxış edir. İndraya həsr olunmuş başqa bir himn daha çox alleqorik xarakter daşıyır və elə ona görə də onun məzmunu tam aydın deyil. Onun əsasını **Vala** (Vala – «gizlədən». İblislərin başçılarından olan Paninin oğurladığı inəkləri mağarada gizlədən iblisin və mağaranın öz adı) **əsatiri** təşkil edir. Burada deyilir ki, İndra öz müttəfiqləri – dua tanrısı **Brixaspati** (və ya Brəhmənspati), müqəddəs müğənnilər **Anqiraslar** və od tanrısı **Aqni** ilə birgə gizlədilmiş inəkləri axtarmağa gedir, Vala mağarasının içində tapır və döyüşərək onları azad edir. «Riqveda»da Vala mağarasının məhz İndra tərəfindən parçalanması döndönə təkrar edilir, lakin bəzən bu işin onun müttəfiqləri tərəfindən edildiyi də söylənilir. Beləliklə, bir yerdə deyilir ki, **Brixaspati** öz güclü nərəsi ilə Vala mağarasını parçalayır və inəkləri bayıra qovur, başqa bir yerdə isə Anqirasların nəğmələri ilə inəkləri tapmaları və onları azad etmələri söylənilir.

Bu əsatiri kosmoqonik baxımdan da izah etmək olar. Belə ki, İndra və onun müttəfiqləri inəkləri axtarıqları zaman qayanı parçalayır işıq, səhər şəfəqi tapır, zülməti qovur, suyu azadlığa buraxırlar. Vala əsatinin girişində çox güman ki, alleqoriya formasında və dumanlı şəkildə qurbanlıq odunun yandırılması təsvir edilmişdir. Bu alleqoriyanı belə izah etmək olar: burada təsvir olunan ata – odu yandıran və qurbanlıq gətirən kahin; qız – qurbanlıq qaşığı; onun qızı isə (atanın nəvəsi) qurbanlıq suyunun axıdılmasıdır. Qurbanlıq odu qurbanlıq suyunun

axıdılmasına iddia edir. Bu zaman kahin (ata) ona yardım edir. Beləliklə, kahinin yaratdığı qurbanlıq odu kahinin qızının (qurbanlıq qaşığının) qardaşdır. Bu qızın bətni isə qurbanlıq suyunun axıdılmasıdır.

Tufan, ildırım və şimşək tanrıları Marutlara 33 himn həsr olunub. Marutlar qrup halında olan tanrılardır və onların adları həmişə cəm şəklində ifadə edilir. Bu tanrıların içərisində böyük-küçük yoxdur – onlar əkizdirlər. Onların atası Rudra (çox vaxt onları Rudralar da adlandırırlar), anaları isə şimşək buludunu ifadə edən Prişni (ala-bula – inəyin işarəsidir), yaxud inəkdir. Marutlar, bir qayda olaraq, parıltılı bərbəzək taxmış, əllərində parıldayan şimşək – nizə və yaxud qızıl balta olan gənclər kimi təsvir olunurlar. Onlar bərbəzəkli bərk qaçan heyvanlar (ceyran) qoşulmuş faytonlarda sürətlə hərəkət edir, yerə yağış yağdırır (bəzən bu piy, bal, süd də ola bilər), ucadan oxuyur, səs-küy salır, dağları titrədirlər. Şimşək və ildırım tanrıları kimi onlar qorxu yayır və onlardan xahiş edilir ki, heç kimi öldürməsinlər, əfv etsinlər. Onların müalicə vasitələri – yağışı var. Adətən Marutlar kütləsi İndranı müşayiət edirlər. Marutları əsgərlər adlandırsalar da, şeytanların öldürülməsində onlar birbaşa iştirak etmirlər (onlar İndranın köməkçiləri kimi çıxış edərək onun gücünü artırırırlar).

Soma haqqında himnlər. Kökü hind-İran dövrünün kultlarına gedib çıxan və «Riqveda»da əhəmiyyətli yer tutan Soma-Pavamana (Soma pavamana – «Təmizlənən Soma») haqqında himnlər IX mandalın əsas məzmununu təşkil edir. Bu kult soma (soma) bitkisi (efedra – ephedra ailəsinə mənsub olan yarpaqsız, şirəli zoğları olan kiçik kol bitkisidir) ilə əlaqədardır. Bu bitkiyə əsasən İranda, Əfqanıstanda və Himalayın şimal-qərb hissəsində rast gəlinir. İnsanlarda ekstaz vəziyyəti yaradan bu bitkinin şirəsini tanrılara qurban verirdilər və hesab edirdilər ki, bu şirə igidliklər göstərmək üçün onlara güc verir və ölməzlik gətirir. Bu şirəyə daha çox ildırım yayan İndra aludə olmuşdur.

Somanın hazırlanması «Riqveda»da xüsusi mərasim şəklində təsvir edilmişdir. Himnlərdən çıxış edərək bu şirənin hazırlanmasının ümumi cəhətlərini müəyyən etmək olar. Onun hazırlanması müxtəlif mərhələlərdən keçir: somanın zoğlarını

(budaqlarını) şişənə qədər suda isladırırlar; xüsusi daşlarla sıxırırlar; müxtəlif çöküntülərdən təmizləmək üçün qoyun dərisindən hazırlanmış süzgəcdən keçirirlər; su qatırırlar (su qatılmasa dadı çox kəskin olur); süd, qatıq, buğda ilə qarışdırır və taxta qablara tökürlər. Bütün bu mərasimlərlə yanaşı qurbanlığın başqa bir tərəfi də var – böyük məna kəsb edən vəsf himnləri ifa olunurdu. Onlar somanı təmizləyir, qurbanlığı uğurlu edirdilər. Soma da öz növbəsinə ifaçılara təb verirdi. Maraqlıdır ki, hind-iranlılar adamı meyxosq edən iki növ içki – soma və sura olduğunu qeyd edirlər.

Somanın başqa bir keyfiyyəti də var. Himnlərdə bitki-soma ilə yanaşı səma-somadan da bəhs edilir. Səma somanın funksiyası o qədər də aydın deyil və hətta bəzi hallarda müəmmalıdır. O, göyün ən uca təbəqəsində yaşayır, Günəş tanrısı **Surya** kimi aləmlərin fəvqündə dayanır, **Savitranın** qızı Suryanın (Surya) nişanlısı kimi verilir. Son dövrlərdə Surya tanrısı ilə Ay kultu əlaqələndirilmişdir. Soma haqqında olan ilkin mifoloji konsepsiyaları araşdırmaqdan ötrü ilk öncə onun Parcanyinin uşağı olması cəhətinə diqqət yetirmək lazımdır. Bu ad hind-avropalıların şimşək yayan tanrının adı ilə eynidir. **Parcanyinin** arvadı (və çox güman ki, Somanın anası) – Yerdir. Beləliklə, Soma göründüyü kimi Yerlə Səmanın izdivacından dünyaya gəlmişdir.

Bunlardan başqa, «Riqveda»da əsasən əsatir səciyyəsi daşıyan və daha çox dini məzmun kəsb edən «**Aditlərə himnlər**», «**Varunaya himnlər**», «**Uşasa himnlər**», «**Aşvinlərə himnlər**», «**Səma və Yer himni**», «**Vate himni**», «**Parcanye himni**», «**Brixaspati himni**», «**Rudre himni**», «**Surye himni**», «**Savitrə himni**», dəfn himnləri və toy himnləri də xüsusi yer tutur.

«Riqveda»dan fərqli olaraq «**Samaveda**» və «**Yacurveda**» samxitləri daha çox tətbiqi mərasim əhəmiyyəti kəsb edir. «Sama-veda» bizim dövrümüzə üç redaksiyada gəlib çatmışdır. Bu samxit başlıca olaraq melodiylar toplusundan ibarət olub, müqəddəs himnləri ifa edərək qurbanlıq mərasimini icra edən kahin-udqatarlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Beləliklə, «Sama-veda» o qədər də böyük ədəbi-bədii əhəmiyyət kəsb etmir.

«Yacurveda» isə faktiki olaraq bütün qurbanlıq mərasimini ifa edən kahin-adxvayular üçün nəzərdə tutulduğundan bir qədər çox əhəmiyyət kəsb edir. «Yacurveda»nın özünəməxsus cəhətlərindən biri də odur ki, o, şeir parçaları ilə yanaşı «yacus» adlanan nəsr nümunələrinin birləşməsi formasında yaranmışdır. «Yacurveda» adı da elə bu ifadədən götürülmüşdür. «Yacurveda»nın iki mətni var ki, bunların da bir neçə variantı mövcuddur. Bu mətnlərin dörd nüsxəsi «Qara Yacurveda», ikisi isə «Ağ Yacurveda» adlanır. «Ağ Yacurveda»ya yalnız himnlər və qurbanlıq qaydaları, «Qara Yacurveda»ya isə himnlərlə yanaşı brəhmənlərin tərtib etdikləri nəslrlə yazılmış teoloji və mərasim mətnləri daxil edilmişdir. «Yacurveda»nın hər iki mətninin məzmunu eynidir. Buraya daxil olan dualar, himnlər və qurbanlıq ayinləri ayrı-ayrı qurban bayramlarına və Aqninin, Somanın və hökmdarın şərəfinə verilən gündəlik qurbanlara həsr olunmuşdur. Eyni zamanda «Yacurveda»da ilk dəfə olaraq dörd təbəqə, yaxud varn (brəhmənlər – kahinlər, kşatrilər – döyüşçülər, vayşlar – tacirlər, sənətkarlar və şudralar – tabeçilikdə olan əkinçilər, ola bilsin ki, qullar) müəyyən edilmişdir.

↑ «Atxarvaveda». Veda samxitləri içərisində «Atxarvaveda»nın xüsusi özünəməxsus yeri var. Buraya daxil olan himnlərin «Samaveda»ya, «Yacurveda»ya və hətta «Riqveda»ya daxil olan himnlərlə, demək olar ki, heç bir əlaqəsi yoxdur. «Atxarvaveda» (atharvan – kahinin adıdır) – sehr dualarından ibarət vedalar toplusudur. Bu himnlər başlıca olaraq, bəsit mədəniyyətin məhsulu olub, qədim insanların nəğmələrini və adət-ənənələrini xatırladır. Çox güman ki, veda dininin inkişafının müəyyən bir mərhələsində Qədim Hindistanın sadə əhalisinin inancları və kultlarının nümunələrinin bu və ya digər formada buraya daxil etməsinə ehtiyac duyulmuşdur. O zaman artıq formalaşmış üç veda sisteminə dördüncü veda – «Atxarvaveda» əlavə edilmişdir.

Bununla belə, «Atxarvaveda» heç şübhəsiz ki, yalnız xalq sehrbazlıq poeziyasının sadəcə, parçalar toplusu deyil. «Atxarvaveda»nın tərtibçiləri isə bu mətnlərin bir yerə cəmləşdiriciləri olmayıb, onları qiymətli poetik materiallarla zənginləşdirən redaktor rolunu oynamışlar. Tərtibçilərin xidməti ilk növbədə

«Atxarvaveda»nın kompozisiyasında öz ifadəsini tapmışdır. Bizim dövrümüzə qədər gəlib çatan «Atxarvaveda»nın iki variantından ən yaxşısı Şaunaki variantı hesab olunur ki, bu 20 kitabı əhatə edən 731 himndən ibarətdir. «Atxarvaveda»nın məzmunu o biri müqəddəs kitablardan kəskin şəkildə fərqlənir. Əgər əvvəlki kitablardakı himnlərdə tanrılara sitayiş, məhəbbət və sayğı mövzuları əsas yer tuturdusa, burada himnlər bir qayda olaraq, ön plana çəkilir və onlar sehr aləti və xurafat xarakteri daşıyırlar. Orada qəhrəmanlar təbiətin ali qüvvələrini və dünya qanun-qaydalarını təcəssüm etdirən tanrılar idisə, burada insanların qorxuqları və elə ona görə də onlardan xilas olmağa çalışdıqları bədxah şeytanlardan – rakşaslar, pişaçlardan və qandaxarlardan: bəhs olunur.

«Atxarvaveda»nın böyük bir hissəsi müxtəlif qəbildən olan xəstəliklərə qarşı bəddualardan ibarətdir. Xəstəliklər, adətən xəstə adamların bədənində məskən salmış qorxunc şeytanlar şəklində təsvir olunur. Bu şeytanları ya saf su ilə, ya xüsusi sözlərlə, ya da müəyyən müalicə otlarının vasitəsilə qovmaq olar. Bu himnlərdə bəzən xəstəliklərin dəqiq təsviri verilir və onların müalicə üsulları təsvir olunur ki, bu da qədim təbabət tarixi baxımından diqqəti cəlb edir. Bəddualar, bir qayda olaraq müəyyən söz və ibarələrin düşünülmüş təkrarı şəklində ifadə olunur ki, bu da, öz növbəsində əsl lirik poeziya səciyyəsi daşıyır. İsitmə, qızdırma xəstəliyinin mücəssəməsi kimi təsvir olunan şeytan Takmandan yaxa qurtarmaq üçün, rəvayətlərdə deyildiyi kimi, tanrılar tərəfindən «qızıl səmadan qızıl yelkənli qızıl gəmi ilə gətirilmiş kuştxa» otu köməyə çağırılır:

*Ey kuştxa, otların ən yaxşısı,
Bitirsən sən uca dağlarda.
Takman əsir sənin qarşında,
Düş aşağı, onu rədd elə...*

*Başda ağrını və gözlərdə zülməti,
Bədəndə hərarəti, sümüklərdə sızılıtnı –
Kuştxa sağaldır bütün bunları
Hər şeyə qadir, tanrıların müdrək neməti.*

«Atxarvaveda»da xəstəliklərə, düşmən qüvvələrə və şeytanlara qarşı söylənmiş bəddualarla yanaşı ailə həyatına həsr edilmiş dualar da var:

*Qoy sadıq olsun oğul ataya,
Hər məsələdə anasını anlasın.
Qoy arvad öz ərinə bal kimi,
Məhəbbət sözləri söyləsin.*

*Dalaşmasın qardaşla qardaş,
Dalaşmasın bacı ilə bacı,
Qoy qorusun sakitliyi,
Daim evdə şirin sözlər...*

Bu himnlər arasında mürəkkəb ritmik quruluşda ifadə olunmuş səmimi məhəbbət hissləri də böyük yer tutur:

*Sarmaşığı gülü ağacı qucaqladığı kimi,
Sən də məni qucaqla ki,
Daim sevəsən və atmayasan məni.
Qartal uçarkən qanadlarının döydüyü tək,
Mən sənin ağlının qapısını döyürəm ki,
Daim sevəsən və atmayasan məni.*

Məhəbbət bədduaları içərisində elələri də var ki, onlar dini kitabların ruhuna uyğun gəlmir. Bu himnlərdə müxtəlif məhəbbət çəkişmələrindən və vəfasızlıqlardan da bəhs olunur və bədduaların yardımı ilə hər hansı bir adamın iradəsindən asılı olmayaraq qəlbində məhəbbət hissi yaranması təsvir edilir. Belə himnlərdən biri məşuqəsinin yanına getmək istəyən əşiqin dilindən söylənmişdir: burada deyilir ki, əşiq oxuduğu bu bədduanın köməyi ilə anasını, atasını, iti, qızın bütün qohum-əqrəbasını, eləcə də o ərəzidə olan adamların hamısını yuxuya vermək istəyir. Başqa bir bədduada isə göstərilir ki, cavan oğlan gildən öz sevgilisinin heykəlini düzəldir və «arzu qanadlarında» və «məhəbbət havasında» onun ürəyini oxla vurur ki, onu öz iradəsinə tabe etsin və təkəbbürdən canını qurtarsın.

Bu motivlər «Atxarvaveda»ya şifahi xalq yaradıcılığından

gəlmişdir. Doğrudur, əksər hallarda brəhmənlər bu motivləri dəyişir, dini ədəbiyyatın qaydalarına uyğunlaşdırırdılar. Məsələn, Varunaya həsr edilmiş himnin əvvəlində hər yanda mövcud olan bu əzəmətli tanrının təsviri «Riqveda»ni xatırladır, sonu isə «Atxarvaveda»dakı adi bəddualardan fərqlənir və yalançı, fırladaçılara qarşı ehtirashı dua şəklindədir. «Atxarvaveda»da bu tipli bəddualarla yanaşı, sonrakı dövrlərdə sözün tam mənasında qədim hind ədəbiyyatının şah əsərləri sırasına daxil ola biləcək ilkin fəlsəfi və kosmoqonik xarakterli «Yer haqqında himn» kimi əsər də daxil edilmişdir. Altmış üç misralıq bu məşhur himndə Yer şər və günahlardan insanları qoruyan və onlara əmin-amanlıq bəxş edən bir varlıq kimi təsvir olunmuşdur.

*Həqiqət, əzəmət, müqəddəs qanun və qüvvə
adət, tövbə, tanrı ruhu qurban qoruyur bu Yeri.
Dünyanın dörd cəhəti Yerə məxsusdur;
ordən həm yemək çıxır, həm insan tayfaları,
nəfəs alan, hərəkət edən bütün varlıqları o saxlayır.
Qoy o bizə mal-qara və başqa var-dövlət bəxş etsin...
Hər bir kənddə, hər bir meşədə,
Yerdə olan bütün hər bir iclas otağında,
İstənilən toplantıda, istənilən yığıncaqda
Qoy bizim səsimiz sənə şərəfinə səslənsin.*

Brəhmən ədəbiyyatı. Qədim hind ədəbiyyatının qiymətli nümunələrindən biri də **brəhmən ədəbiyyatıdır** (Brahmana – brəhmən – «dua» sözündən olub ali məğzin təfsiri mənasını daşıyır). Brəhmənlər dini kitablara daxil edilmiş ayrı-ayrı ayinlərin və müqəddəs mərasimlərin məğzini və əsl mənasını ifadə edən iri həcmli nəsrə yazılmış əsərlərdir. Brəhmənlərin məzmunu rəngarəngdir. Burada elmi təfəkkürün ilk nümunəsi olan, ancaq tamamilə fantastik xarakter daşıyan etimologiyaya, astronomik məlumatlara, dünya daşqını və dünyanın yaranışı haqqında əsatir süjetlərinə, Pururavasanın pəri Urvaşiyə məhəbbəti süjetinə və rəmzi xarakterli fəlsəfənin rüseymlərinə rast gəlmək olar. Bu dövrdə Hindistanın mənəvi həyatı brəhmənləri

maraqlandıran elm və qurbanlıq sahələrində xüsusi texniki araşdırmalarla yanaşı, eyni zamanda əhalinin gündəlik işi-gücü var idi, onlar daim insanları düşündürən suallara cavablar axtarırdı və hətta brəhmənizmlə daban-dabana zidd olan dünyagörüşləri yaradırdılar. Brəhmənizmdə həyatın dörd mərhələsi (aorama) – şagird, ailə başçısı, zahid və sərgərdan (dərviş) haqqında təlim ön plana çəkilmişdir. Üçüncü mərhələyə çatan adam evini tərk edərək meşədə yaşaya bilər və qurban vermək əvəzinə, bu barədə düşünə bilər. Zahidin meşədə öyrəndiyi mətn **Aranyaki** (*aranyaka* – «meşə kitabları») adlanır. Onların məzmunu – qurbanlığın rəmzləri və xurafatı haqqında düşüncələrdən ibarətdir. Aranyaklar bir qayda olaraq Aytareya-Aranyaka, Kauşitaki-Aranyaka və s. kimi adlanan brəhmənlərin son – yekun mərhələsini təşkil edir.

Upanişadlar. Sırf dini-fəlsəfi məzmun daşıyan **upanişadlar** (*upa-ni-sad*) Aranyakalara yaxındır; hər halda, bu əsərlər dərin hissiyatına və mənasına, ifadə gücünə və gözəlliyinə görə hind ədəbiyyatının ən nadir incilərindən biri sayıla bilər. Yaranmasında daha çox kşatxiyaların (*dövüscülər*) böyük xidmətləri olan Upanişadlarda insan ruhu ilə tanrı arasında bərabərlik işarəsi qoyularaq brəhmənizmlə əksbrəhmənizm arasında özünəməxsus şəkildə bərabərlik yaradılmışdır. Upanişadların sayı 200-ə yaxındır. Bunlardan altısı daha qədimdir – «Aytareya-upanişada», «Kauşitaki-upanişada», «Tayttiriya-upanişada», «Çxandoqya-upanişada» və «Kena-

Budda. Daş. 4-cü əsr, Sarnaxt

upanişada». Bunlardan bir qədər sonra nəzmlə daha altı upanişad yazılmışdır – «Katxa-

upanişada», «**Şvetaşvatara-upani-şada**», «**Maxanaryana-upanişada**», «**İşa-upanişada**», «**Mundaka-upanişada**» və «**Praşna-upanişada**». Bu on iki qədim upanişad veda ədəbiyyatının yeni mərhələsini təşkil edir. Müəyyən dövrdən sonra Brəhmən ədəbiyyatı o qədər inkişaf etdi ki, ən yaxşı nümunəsinin seçilməsi və qısa şəkildə **sutra** (*sutra*) formasında şərh edilməsinə ehtiyac yarandı. Sonralar isə izahatsız anlaşılmayan daha qısa Vedanqalar yarandı.

Upanişad dünyagörüşünün tələbləri – ümumi vahid haqqında, dünya-aləmin əsasında əbədi varlıq, mütləq başlanğıc – brəhmən prinsiplərinə söykənir. Bu isə fərdi «**mən**»in **atmanın** mənəvi sabitliyinin bütün mövcud varlıq formalarında ifadə olunur. Bu prinsip, xüsusilə «**tat tvam asi**» («**Bu sən sən**»), başqa sözlə, brəhmən «**sən**», fərd və atman deməkdir. Upanişadda belə bir sevimli müqayisə var – bir dibçək təsəvvür edək; bu dibçəyin içi təcrid olunmuş I sahənin bir parçasıdır, əgər bu dibçək sınırsa, daxili aləmlə zahiri aləm arasında yeganə fasiləsiz sahə yaranar. «**Çxandoqya-upanişada**»da brəhmən və atmanın eyniliyi haqqında deyilir: «Mənim bu atmanım ürəyimin dərinliyində düyü dənindən və arpa dənindən və xardal toxumundan və vələmir dənindən kiçikdir. Mənim bu atmanım ürəyimin dərinliyində yer kürəsindən, göy qübbəsindən, bütün bu dünyalardan böyükdür. Hər bir əməlin, hər bir arzunun, hər bir rayihənin, hər bir dadın mənşəyi, özündə bütün bunları ifadə edən səssiz-səmirsiz, təmkinlidir, ürəyimin dərinliyində o, mənim atmanım – brəhməndir».

Brəhmən və atmanla yanaşı upanişadlarda metempsixoz, yəni ruhun yerdəyişməsi qanunauyğunluğu məsələsi də əks olunmuşdur. Belə ki, bu təlimə görə canlı varlığın yeni təzahürünü onun əməlinə görə müəyyən edən həmin qüvvə – **karma** (iş, əməl), doğuşun dövriliyindən ancaq ali bilik sayəsində çıxmağın mümkünlüyü isə – **sansaradır** (dövretmə).

Upanişad müəllifləri öz təlim və fikirlərini oxucularına daha yaxşı və daha təsirli çatdırmaq məqsədilə bir sıra vasitələrə əl atırdılar; bunun üçün onlar yeri gəldikcə poetik formaya müraciət edir, tez-tez rəvayət, alleqoriya və hikmətli hekayətlərdən istifadə edirdilər. Hətta Platonşayağı ustad və şagird dia-

loqu formasından istifadə edirdilər. «**Katxa-upanişada**»da verilən dialoqlardan birində deyilir: bir brəhmən öz var-dövlətini kahinlərə bağışlayır. Onun kiçik oğlu Naçiketas atasından soruşur ki, o, oğlunu kimə bağışlayacaq. İlk öncə atası bu sualı ciddi qəbul eləmir, sonra isə hirs-lənərək deyir ki, ölüm tanrısı Yamaya verəcək. Naçiketas Yamanın yanına gedir, ancaq onu mənzilində tapa bilmədiyindən üç gün onu gözləməli olur. Evinə gələn Yama Naçiketası gözlətdiyinə və qonaqpərvərlik qanununu pozduğuna görə məyus olur və oğlana üç hədiyyə təklif edir. Üçüncü hədiyyə əvəzinə Naçiketas Yamadan soruşur ki, ölümdən sonra insan yaşayır mı. Yama xahiş edir ki, o bu sualdan imtina etsin, əvəzində isə ona dünyanın var-dövlətini və hakimiyyəti vəd edir. Ancaq Naçiketas bundan imtina etdikdə Yama ona atmanın ölməzliyi haqqında təlimi açıqlayır.

«**Çxandoqya-upanişada**»nın *dördüncü* fəslində müdrik Uddalakinin öz oğlu ilə çox maraqlı dialoqu verilmişdir. Bu dialoqda ata dünya ilə brəhmənin, sonra isə brəhmənlə *atmanın* birliyindən bəhs edilir. Bu dialoqda deyilir: «O xurma ağacının barından birini gətir». – «Budur gətirdim, hörmətli ata». – «Sındır onu». – «Sındırdım, hörmətli ata». – «Onun içində nə görürsən?». – «Burada çoxlu balaca toxumlar var, hörmətli ata». – «Onlardan birini sındır». – «Sındırdım, hörmətli ata». – «Onun içində nə görürsən?». – «Heç nə, hörmətli ata». Onda atası oğluna dedi: «Sənin görə bilmədiyən bu ən xırda məğzdir, mənim əzizim, böyük xurma ağacı məhz bu ən xırda məğzdən yararlanmışdır. İnan mənə, mənim əzizim, bütün böyük məğzlərin əsasında dayanan bu ən xırda məğzdir, – bu həqiqətdir, bu atmandır, bu sənə, Şvetaketu». – «Mənə yenə dərs ver, hörmətli ata». – «Yaxşı, mənim əzizim» deyərək ata cavab verdi.

– «Al bu duzu tök suya və səhər yanıma gəl». Oğul atasının dediyi kimi etdi. Atası ona dedi: – «Dünən suya tökdüyün duzu indi mənə gətir». Oğul duzu axtardı, ancaq tapmadı, çünki o, artıq əriyib suya qarışmışdı. – «Bir bu tərəfdən suyun dadına bax. Nə hiss eləyirsən?» – «O, duzludur». – «Orta hissəsinin dadına bax. Nə hiss eləyirsən?» – «O, duzludur». – «O biri bu tərəfdən suyun dadına bax. Nə hiss eləyirsən?» – «O, duzludur». – «Onu iç və yanımda otur». O, elə də edir və deyir: –

«Duzun dadı hələ də qalır». Atası ona dedi: – «Mənim əzizim, sən beləcə həqiqətən də dünyada olan məğzi görmürsən. O isə mövcuddur. Bütün məğzləri yaradan bu ən xırda məğz, – bu həqiqətdir, bu atmandır, bu sənsən, Şvetaketu». – «Mənə yenə dərs ver, hörmətli ata». – «Yaxşı, mənim əzizim deyə ata cavab verdi».

– «Eləcə də, əgər bir adam xəstələnirsə, qohum-əqrəba onun başına toplaşır və «Sən məni tanıyırsanmı?» deyə onu sorğu-suala tuturlar. Və hələ nə qədər ki, onu şüur nitqi, nəfs şüuru, atəş nəfəsi, ilahi başlanğıc atəşi udmayıb o, onları tanıyır. Ancaq elə ki, şüur nitqini, nəfs şüuru, atəş nəfəsi, ilahi başlanğıc atəşi udur, o, onları tanımır. Bütün məğzləri yaradan bu ən xırda məğz, – bu həqiqətdir, bu atmandır, bu sənsən, Şvetaketu». – «Mənə yenə dərs ver, hörmətli ata». – «Yaxşı, mənim əzizim deyə ata cavab verdi».

«**Brixadaranyaka-upanişad**»da da atmanın hər yerdə olması təsvir olunur: «Bu atman bax, nədən ibarətdir: nitqdən ibarətdir, şüurdan ibarətdir, nəfəsdən ibarətdir. Üç dünya var: nitq – bu dünyadır (yer), şüur – fəzadır, nəfəs – o dünyadır (səma). Üç veda var: nitq – «Riqveda»dır, şüur – «Yacurveda»dır, nəfəs – «Samaveda»dır. Tanrılar, insanların əcdadları var: nitq – tanrılardır, şüur – əcdadlardır, nəfəs – insanlardır. Ata, ana və uşaq var: şüur – atadır, nitq – anadır, nəfəs uşaqdır...

Upanişadın sonrakı dövr hind ədəbiyyatına, fəlsəfəsinə və dini sistemlərinə təsiri sonralar da davam etmişdir. Bu təsir ancaq Hindistanla kifayətlənmir, Orta əsrlərdə sufilərdə, neoplatoniklərdə, İsgəndəriyyə xaçpərəstlərində, xristian xurafatçılarındadır, XIX əsr alman filosoflarında və xüsusilə A.Şopenhauerin fəlsəfəsində müşahidə olunur.

Budda ədəbiyyatı

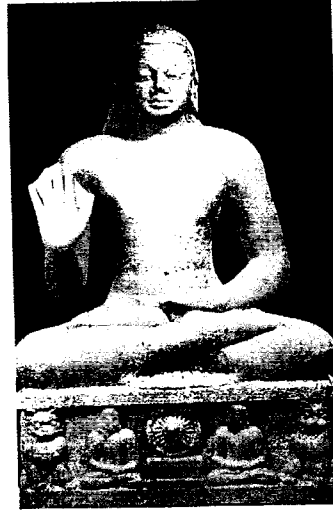
Dövrün ictimai-siyasi həyatı və buddizm. E.ə. I minilliyin ikinci yarısında hind mədəniyyəti daha çox inkişaf etmişdir. Bu dövrdə hind mədəniyyətinin inkişafı əsasən iki cəhətlə izah oluna bilər. Birinci, həmin dövrdə iki yüz ili əhatə edən və Hindistanın şimalı və mərkəzində yerləşən dövlətləri birləşdirən əzəmətli imperiya yaranmışdır. İkinci isə bir tərəfdən Hindistanın beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsi və digər tərəfdən də qonşu ölkələri istila etməsi ilə bağlı olmuşdur.

E.ə. VII əsrə aid buddist mənbələrində deyildi kimi, Şimali Hindistanda hegemonluq uğrunda mübarizə aparan monarxiyalar və tayfa respublikalarından ibarət olan 16 dövlət var idi. Bunlardan biri, Qanq çayının aşağı axarında – Benqaliyada yerləşən Maqadxa, Mauriyaların hakimiyyəti dövründə (317-180) Himalaydan Vindxya dağlarına, Qanqın mənsəbindən Pəncaba qədər uzanan ərazini əhatə edən ən qüdrətli bir dövlətə çevrilmişdir. Mauryev imperiyası dövrü, xüsusilə **Çandraq** (317-293), **Bindusara** (293-268) və **Aşoka** (268-231) kimi hökmdarların hakimiyyəti dövrü Hindistanın «qızıl əsr»i hesab edilir. Bu dövrdə ilk dəfə olaraq Hindistan siyasi və mədəni cəhətdən birləşmişdi. Əkinçilik, sənətkarlıq və ticarət bu dövrdə yüksək səviyyəyə qalxmışdır. Mauriyalar dövründə şəhərsalma inkişaf etmiş, qalalar və qəsrlər tikilmiş, körpülər salınmış, mühüm memarlıq və mədəniyyət abidələri yaranmışdır. Maqadxa dövlətinin inkişaf etməsi və qüdrəti sayəsində Hindistanın siyasi və mədəni mərkəzi Hind hövzəsindən Qanq çayının aşağı axarında yerləşən torpaqlara keçdi.

Hələ e.ə. VI əsrin sonlarında İnd vadisinin bir hissəsi haxamanışlەر (İran) tərəfindən zəbt edilmişdi. Hindistan ilk dəfə Qərb dünyası ilə qarşılaşmış və nəticədə Mauriya dövrünün incəsənətində İran mədəniyyətinin təsirləri müşahidə edilmişdir. İran ərazilərini ələ keçirən Makedoniyalı İsgəndər Hindistana hücum etmişdi (e.ə. 327-ci il). O, Pəncabda elə də böyük olmayan dövləti darmadağın etmiş, ancaq Hindistanın dərinliklərinə doğru yürüş etmək fikrindən əl çəkməyə məcbur olmuşdu. B.e. III əsrin ortalarında Hindistanın şimal-qərbində Qərbi

Türküstanın da bir hissəsini əhatə edən, əvvəlcə yunan-Baktriya (Bəlx), bir qədər sonra isə yunan-hind hökmranlığı yaranmışdır. Yunan-hind hökmranlığı əvvəlcə skiflər, sonralar isə öz hökmranlığını Hindistanın bütün şimal-qərb ərazilərində bərqərar edən kuşanlar tərəfindən məğlub edilmişdi. Beləliklə, e.ə. I minilliyin ikinci yarısında bir sıra tayfa və xalqlarla birbaşa təmasda olan Hindistanda müəyyən orta q mədəni dəyərlər formalaşmışdır.

Nəticədə, hind mədəniyyətinin ətraf ərazilərdə, Mərkəzi Asiya və yunan mədəniyyətinin Hindistanda yayılması müşahidə olunmuşdur. Xüsusilə bu dövrdə Hindistanın mənəvi mədəniyyətində əsaslı dəyişikliklər baş verir və burada iki böyük dini cərəyan – caynizm və buddizm yaranır. Təxminən eyni zaman kəsiyində Yunanıstanda **Sokrat**, **Platon** (Əflatun) və **Aristotel** (Ərəstun) kimi filosoflar, İranda atəşpərəstlik dininin banisi Zərdüşt, Çində konfusianlıq dininin yaradıcısı **Konfusi** (Kun-tszi), Hindistanda isə caynizmin əsasını qoyan **Vardhamana Mahavira** və buddizmin yaradıcısı **Qautama Budda** öz dini və fəlsəfi təlimlərini yaymağa başlamışlar.

Budda

Vardhamana Mahavira e.ə. VI əsrin ikinci yarısı V əsrin əvvəlində yaşamış, hökmdar ailəsinin nümayəndəsi olmuşdur. **Caynizm** mənbələrində deyildiyi kimi, o, 42 yaşında kamil bilik (**bodhi**) səviyyəsinə çatmış və bütün qalan ömrünü asket (zahid) olaraq səyahətlərdə keçirmiş, olduğu hər yerdə təlimini yayaraq öz ətrafına çoxsaylı şagird cəlb etmişdir. Caynlar tanrının varlığını brəhmən və vedaların üstünlüyünü inkar edir, şəxsiyyətin əhəmiyyətini, onun ehtiras və arzularından imtina edərək dünya əlaqələrindən uzaqlaşmasını və nəticədə mənəvi azadlıq

qazanmasını ön plana çəkirdilər. **Onlar həm adi bəndədən, həm də rahibdən canlı varlığa ziyan vurmamaq, doğru danışmaq, başqasının malına göz dikməmək, əxlaqsızlıq etməmək kimi etik tələblərə riayət olunmasını tələb edirdilər.**

Mahavira xüsusi cəyn təşkilatını yaratmış və təxminən onun ölümündən iki yüz il sonra bu təşkilatın üzvləri Pataliputrada özlərinin ilk toplantılarını keçirmişlər. Cəynlər bu dövrdə, xüsusilə şəhər əhalisi arasında böyük nüfuz qazanmış, onlar həm Çandrahupta Mauriyanın və Maqadhanın bir sıra digər hökmdarlarının himayəsi altında olmuşlar. Bu təsir uzun müddət zəifləməmiş və bu gün də cəynizm Hindistanın varlı təbəqəsi arasında yaşamaqdadır. Belə bir fikir var ki, yaşamağa məhkum olan hər bir insan həyatı boyu bir sıra həyatı tələbatlardan xilas ola bilər, ali biliyi qazanaraq kamillik səviyyəsinə çata bilər və həqiqi təlimi mənimsəyərək dünyanın xilaskarı ola bilər. Bu xilaskar **budda (buddha** – nurlanmış, «oyanmış cina», cina – «qalib») adlanır. **Buddizm** dini məhz bu təlimlər və inamlar əsasında yaranmışdır. Bu dinin yaradıcısı **Qautama Buddanın** (e.ə. 563-483-cü illər) adı, çox güman ki, bu istilahdan götürülmüşdür.

Buddanın həyatı. Budda təliminin yaranması. Buddanın əsl adı **Siddxardxadır (Siddhardha)**. **Şakya (Şakya)** tayfasının başçılarından biri olan **Şuddxodananın (Şuddhodhana)** oğlu Budda bu tayfanın yaşadığı ərazinin paytaxtı Kapilavastada anadan olmuşdur. Siddxartxa doğulandan bir həftə sonra anası **Mayya (Maya)** dünyasını dəyişmişdir. Onun tərbiyəsi ilə, sonralar Şuddxodananın arvadı olan xalası **Maxapracapati (Mahapracapati)** məşğul olmuşdur. Kşatrilər nəslə (tayfası) nədənsə brəhmənlərin bir qolu ilə adlandırıldıqlarına görə Şakylar eyni zamanda **Qautama (Gautama, Gotama)** adını daşıyırdılar və çox güman ki, Buddanın adının qarşısında olan bu ad da elə bununla bağlıdır. Uşaq əmin-amanlıq içərisində böyümüşdür. Yəqin ki, onun atası çox zəngin adam olmuşdur. Oğlunu ərköyün böyüdən ata ona öz sinfi üçün vacib hesab edilən hərbi təlim keçməmişdir. Siddxartxa çox erkən yaşlarında, **özü seçdiyi qızla evlənmişdir.** Onun arvadının adı qədim mətnlərdə göstərilməsə də, sonrakı dövrlərdə yaranan pali yazılarında

da **Bxaddaqaçça**, şimal mənbələrində isə **Yaşoda** və **Qopa** (*Yaşoda, Gopa*) kimi verilmişdir. Bu izdivacdan Siddxartxanın çox sevdiyi **Raxula** (*Rahula*) adlı oğlu olmuşdur. Ancaq nə var-dövlət, nə də xoşbəxt ailə həyatı gənc kşatrinə təmin etməmişdir: o, həyatın mənasını dərk etməyə çalışmışdır. İnsanın xəstələnməsi, qocalması və ölümə məhkum olması fikri onu narahat edir, o, bu bələlərdən xilas yolu axtarmaq qərarına gəlir; bunun üçün gərək dünya nemətlərindən imtina edəsən və zahid həyatı keçirəsən. Atasının və yaxınlarının istəyinə zidd olaraq o, 30 yaşında bu yolu seçir.

Şimal əfsanələrində deyildiyinə görə Şuddxodanaya əyan olur ki, onun oğlu ata evini tərk edəcək və xəstə adamla, ixtiyar qoca ilə, ölü bədənlə və rahiblə qarşılaşacaq. Atası çalışır ki, oğlunu bu yoldan çəkindsin. Tanrılar bodxisatvanın (gələcək Buddanın) hər addımını izləyir və beləliklə, Siddxardxaya insan həyatının bu səhnələri ilə qarşılaşmağa (dörd görüş) şərait yaradırlar. Tanrıların himayəsi ilə bodxisatvanın gizli yolla getməsi təmin olunur. Əfsanələrdə şeytan **Maranın** (*Mara*) Buddanı yolundan azdırmaq istəməsi də söylənilir. O, Siddxardxaya bu yoldan çəkinməyi təklif edir və deyir ki, əvəzində 7 gündən sonra o, dünya üzərində hakim olacaqdır.

Siddxardxa əvvəlcə zahid **Alar-Kalamın** (*Alara və ya, Alada-Kalama*), sonra isə **Udraka Ramaputranın** (*Udraka Ramaputra*) yanına gedir. Bu müəllimlər **Yoga** (*Yoga*) sisteminin davamçıları idilər. Bu, asketik hərəkətlərə üstünlük verən dini Sankxya sistemi idi. Buddizmin nəzəri əsasında bu sistem əhəmiyyətli yer tutmasına baxmayaraq, Siddxardxa bu müəllimlərin yanında çox qala bilmir və **Nairancana** (*Nairancana*) çayı üzərində yerləşən **Urubilva** (*Urubilva*) adlı bir yerdə özünə məskən salır və burada çox ciddi şəkildə öz bədənə işgəncələr verir. Onun belə ciddi həyat tərzi beş zahidi özünə cəlb edir. Onlar hər gün onun «ilahiləşəcəyini» gözləyirlər. Ancaq aclıq və digər hərəkətlər Qautamanın gücünün tükənməsinə gətirib çıxara bilərdi; günlərin bir günü o, huşunu itirir və zahidlər elə bilirlər ki, o, ölüb. Ancaq o, ayılır. Bundan sonra o, belə bir qənaətə gəlir ki, asketizm arzu olunan yola aparmır və aclıq etməklə bədənə işgəncə verməkdən imtina

edir. Zahidlər bunu zəiflik hesab edərək ondan uzaqlaşır. Qautama yalnız qalır və axtarışını davam edir. Evini tərkdən 6 il sonra Qautama gecə vaxtı, xurma ağacının altında oturduğu zaman «ali biliyə» (bodhi) çatıb Budda olur.

Bu müqəddəs insan bir həftə yerindən tərpənmədən həqiqətin idrakından ləzzət alır. Maranın Buddanı yoldan çıxarmaq istəməsi də məhz elə bu vaxta təsadüf edir. Pali mətnlərinin qədim versiyalarının birində deyilir ki, Mara ona məqsədinə çatdığına, artıq «kamil bilik» qazandığına görə Nirvana daxil olmağı təklif edir. Budda bu riyakar təklifi rədd edir və ətrafına şagirdlər toplayaraq öz təlimini yaymaq istəyir. Bu zaman Buddanın ürəyinə şübhə toxumları düşür. Mara Buddaya özünə işgəncə verdiyi vaxt müraciət edir və deyir ki, öz-özünə əzab və işgəncə verməkdənsə Qautama xeyirxah işlər görse daha yaxşı olar. Qautama yenə bu təklifi rədd edərək onun 9 əlaltısının adını sadalayır. Bunlar ehtirası təcəssüm etdirən – şəhvət, narazılıq, şübhə və s. kimi qüvvələrdir. Cəhdlərinin puçluğunu dərk edən Mara Qautamanı yoldan çıxarmaq üçün üç qızını onun yanına göndərir. Lakin Budda onlara da məhəl qoymadan dünyanı dərk etməkdə davam edir.

Budda ilk müəllimlərinin yanına yollanır, onların artıq öldüyünü eşidəndən sonra o, Benaresə beş zahidin yanına gəlir. Bu zahidlər əvvəlcə Buddanı soyuq qarşılansalar da sonra onun təlimini dinləyərək qəbul edirlər. Bu andan etibarən Buddanın fəaliyyət dövrü başlanır. Tezliklə, varlı gənc **Yaşas (Yaşas)**, sonra isə onun qohumları Buddaya və onun qanununa inam gətirdilər. Bundan sonra Budda Urubtlvaya gedərək orada 1000 brəhməni öz tərəfinə çəkir və onlara başçılıq edən **Kaşyapa (Kaşyapa)** qardaşları isə onun əsas şagirdləri olur. Bimbisara (Maqatha hökmdarı) əksər təbəələri ilə birgə Budda təlimini qəbul edir və «Bambuk talası» adlanan yeri ona bağışlayır. Sonra Budda öz vətəni Kapilavastaya gedir. Orada onu çox soyuq qarşılayırlar. Ancaq tezliklə qohumlarının ona münasibəti dəyişir. Atası əvvəlcə oğlunu rahibliyi qəbul etdiyinə görə qınasa da, sonra o da bu dini qəbul edir. Arvadı Siddxardxi 7 yaşlı oğlu Raxulunu Buddanın yanına göndərir ki, ondan mirasını tələb etsin. Yavaş-yavaş Şakyilərin hamısı Budda qanununu qəbul

edir. Budda öz təliminə başlayandan beş il sonra atası Şuddxodana ölür. Analığı ondan xahiş edir ki, qadınlara da rahibəliyə qəbul olunmasına icazə versin. İlk öncə o, buna razılıq verməyə də sevimli şagirdi və əmisi oğlu **Anandanın (Ananda)** müraciətindən sonra ürəksiz də olsa razılıq verir. Bundan sonra Buddanın həyatı macərəsiz və nisbətən sakit keçmişdir.

Qədim mətnlərdə Buddanın günü belə təsvir edilir: o, səhər saat 5-də yaxın köməkçisi Anandanı narahat etmədən yuxudan durur, yuyunur, paltarını geyinir və həyətdə ibadət etməyə gedir. Müəyyən edilmiş saatda o, üst paltarını geyinərək gah tək, gah da şagirdlərinin müşayiəti ilə qonşu şəhərlərə sədəqə yağmağa gedir. Sonra müvəqqəti iqamətgahına qayıdaraq rahiblərə təlim keçir və haqqın dərkində onlara yardım edə biləcək əşyalar göstərir. Əgər kimsə onu nahara dəvət edirsə o, imtina etmədən gedib yemək yeyir. Hər yerdə o, başına toplaşmış adamlara onların səviyyəsi və qabiliyyətinə görə təlim keçir. Sonra Budda bir müddət dincəlir, çimir və bir qədər keçmiş yenidən ətraf ərazilərdən rahiblər onun başına toplaşır və müxtəlif suallar verirlər. Gecənin bir hissəsini o dincəlir, bir hissəsini isə ibadət edirdi. Budda şərq Hindistanda çoxlu səfərlər edirdi. O öz səfərlərinə, ancaq yağışlar yağdığı zaman, yolların keçilməz olduğu vaxt fasilə verirdi. Budda ömrünün sonuna qədər sərgərdan rahib həyatının ağır yükünü daşımışdır; bütün ölkə tərəfindən sayılan, qarşısında ən əzəmətli hökmdarların təzim etdiyi bu görkəmli nurani qoca, son dərəcə miskin bir dilənçi saydığı başını aşağı salaaraq və kəsasını qabağa uzadaraq sədəqə diləyir. O, cazibədarlığı ilə öz ətrafına həm hökmdarları, adlı-sanlı zadəganları, həm də

Sərxoş olmuş apsara (soma), 1-ci əsr

və qabiliyyətinə görə təlim keçir. Sonra Budda bir müddət dincəlir, çimir və bir qədər keçmiş yenidən ətraf ərazilərdən rahiblər onun başına toplaşır və müxtəlif suallar verirlər. Gecənin bir hissəsini o dincəlir, bir hissəsini isə ibadət edirdi. Budda şərq Hindistanda çoxlu səfərlər edirdi. O öz səfərlərinə, ancaq yağışlar yağdığı zaman, yolların keçilməz olduğu vaxt fasilə verirdi. Budda ömrünün sonuna qədər sərgərdan rahib həyatının ağır yükünü daşımışdır; bütün ölkə tərəfindən sayılan, qarşısında ən əzəmətli hökmdarların təzim etdiyi bu görkəmli nurani qoca, son dərəcə miskin bir dilənçi saydığı başını aşağı salaaraq və kəsasını qabağa uzadaraq sədəqə diləyir. O, cazibədarlığı ilə öz ətrafına həm hökmdarları, adlı-sanlı zadəganları, həm də

sadə adamları və hətta qatı cinayətkarları cəlb edirdi.

Budda 70 yaşında olarkən onun tərəfdarları arasında parçalanma baş verdi. Bu parçalanma onun əmisi oğlu Devadatta tərəfindən həyata keçirildi. O, Buddanın qarşısına belə bir tələb qoyur ki, o, öldükdən sonra hakimiyyəti ona versin. Budda bununla razılaşmır. Bundan sonra o, tələb edir ki, rahiblər adi insanların dəvətlərini qəbul etməsinlər, meşədə yaşasınlar, ancaq sədəqə ilə dolansınlar və cır-cındır geyinsinlər. Budda bu təklifi də rədd etdikdə Devadatta 500 rahiblə ondan ayrılır. Devadattanın bundan sonrakı dövr həyatı ilə bağlı çoxlu rəvayətlər mövcuddur. Belə rəvayətlərdən birində deyilir ki, Şariputra və Maudqalyayan Devadattanın yatmasından istifadə edərək yolunu azmışları geri qaytarırlar, bundan xəbər tutan Devadattanın boğazından qan açılır və ölür. Başqa bir rəvayətdə deyildiyinə görə, uzun müddət xəstəlik keçirən Devadatta səhvlərini başa düşərək şagirdləri ilə birgə Buddanın yanına gəlib onların günahlarının bağışlanmasını xahiş edirlər və elə bu vaxt yerin tərəkindən çıxan atəş onu yandırır kül eləyir.

Deyilənə görə ölümünə bir az qalmış Budda Acataşatru (Maqadha hökmdarı, Bimbisaranın oğlu) ilə Vrica (Şimali Hindistanda dövlət) arasında gedən müharibəni dayandırmış və Pataliqrama səyahət etmişdir. Səyahətlərini davam etdirən Budda yağışların kəsməsini gözləmək üçün Beluva kəndinə gəlmiş və burada bərk xəstələnmişdir. Buna baxmayaraq o, səyahətini davam etdirmişdir. O, Malla tayfasının paytaxtı Kuşinaqara gərkən yolda Pava şəhərciyində dayanır və burada dəmirçi Çunda onu donuz ətinə qonaq edir. Bu yemək 80 yaşlı qoca üçün ağırlıq edir. Kuşinaqara yaxınlığında o, bir ağacın altında uzanaraq ölümünü gözləməyə başlayır. Əzab çəksə də Budda öz icması barədə düşünür və ağlayan Anandanı sakitləşdirərək deyir: «Qəm etmə, Ananda, məgər mən deməmişdim ki, bütün əzizlərimdən ayrılmaq lazımdır. Məgər doğulan həlak olmaya bilərmi?». Ananda şəhərə gedib mallalara böyük müəllimi gözləyən ölüm xəbərini verir. Mallalar bütün şəhər əhalisi ilə müəllimlə vidalaşmağa gəlir. Üzünü Anandaya tutaraq Budda icmaya son sözlərini deyir. «Sizin ağılınıza belə bir fikir gələ bilər ki, guya təlim müəllimdən məhrum olur, artıq müəllim

yoxdur. Bu doğru deyil. Mənim elan etdiyim Qanun və Nizamnamə var. Mən öləndən sonra bax budur sizin müəlliminiz». O, üç dəfə rahiblərdən ona sual olub-olmadığını soruşur, heç bir cavab almadıqda deyir: «Rahiblər, mən sizə deyirəm: yaranan hər bir şey keçəridir. Öz xilasınızın qayğısına qalın». Bu sözləri deyib o, vəfat eləyir. Mallalar 6 gün müəllimin xatirəsini nəğmələr oxumaqla, musiqi və ətirli tüstü ilə yad edirlər. 7-ci gün onun cəsədi yandırıldı və dünyanın hakiminə layiq adətə küll edildi. Onun sümükləri və küllü Buddaya məqbərələr ucaldan hökmdarlar və tayfalar arasında paylaşıldı.

Buddanın təlimi. Buddha və onun həyatı başdan başa əfsanələrlə əhatə olunmuşdur. İlk növbədə Buddaya Günəş tanrısının əlamətləri aid edilmişdir. Belə ki, Buddanın özü – Günəş tanrısı, onun əhatəsi isə göy cisimləridir. Buddizmin banisinin məqsədi onun aşağıdakı sözləri ilə ifadə oluna bilər: «Dünya okeanı bir dada malik olduğu, duzlu olduğu kimi, bu təlimin də bir tami, xilasolma tami var». Burada Buddha bir təcəlla (*sansar*) edilməyi nəzərdə tutur. O inanırdı ki, belə təcəllaların əsaslarını, onların mənşəyini və yəqin ki, şərin əlacını tapıb. Bunun səbəbi isə məlum əxlaqın həyata keçirilməsidir. Bədbinlik dünyagörüşü, əlbəttə ki, ilk növbədə həyatdan təcrid olmaq əxlaqı nəzərdə tutulur. Beləliklə, Buddanın təlimi bir rəngə – əxlaq rənginə, həm də rahib əxlaqı rənginə boyanıb. Burada etikaya (mərifətə) üstünlük verilir: bütün nəzəri qaydalar etika prizmasından öyrənilir.

Adətən, Buddanı din islahatçısı hesab edirlər. Əslində o, təcəlla və qisasa inam kimi ümumhind qanunundan çıxış etmişdir. Özünü etik ideali baxımından qurbanlığı və ümumiyyətlə, brəhmənlər kultunu inkar edərək o, tanrının varlığı kimi xalq inancına müdaxilə etməmişdir; Buddaya görə, onlar ali varlıqlardır, ancaq mütləq deyillər, yalnız nisbidirlər. İnsan günahsız həyatı ilə növbəti mövcudluğunda tanrı səviyyəsi ilə mükafatlandırılır, ancaq həmin tanrılar nəinki Buddadan, hətta rahiblərdən də aşağı səviyyədə dayanır.

Budüstlərdə xüsusi imtiyazlara məxsus olan bir neçə qısa formula var. Bu ilk növbədə «dörd müqəddəs həqiqət» (catvari aryasatyani) formuludur ki, Buddha onu Benaresdə ilk təlimləri-

nin birində açıqlamışdır: 1) bütün yaranmışlar əzaba qatlaşmalıdır, 2) bu əzabın səbəbi – yaşamaq həvəsidir, 3) bu həvəsdən xilas olmaq – əzabdan xilas edir, 4) xilas olmanın yolu «müqəddəs 8 üzvlük yoldur» (arya ashtangika – marga). Birinci qaydaya görə, doğuluş, qocalıq, xəstəlik, ölüm, sevmədiyinlə birləşmə, sevdiiyindən ayrılmaq və s. kimi əzablar Budda təlimini bədbinlik dini kimi müəyyən edir. Əzabın «həvəsdən» (trishna, palicə tanha) yaranması haqqında ikinci həqiqət, başqa sözlə desək, «yaşamaq həvəsi» və insanın bu həvəsin qulu olması, yenidən yaranmaqdan yaxa qurtara bilməməsi fikri bu qanunda tez-tez təkrar olunur. Bununla yanaşı, Budda 2-ci **həqiqətin «səbəb asılılığı»** (*pratityasamutrada*, palicə *paticcasamuppada*) formulu şəklində nəzəri izahını vermişdir. Bu formul aşağıdakı kimidir: **anlaşılmazlıqdan gizli təəssürat (sanskara)** yaranır, gizli təəssüratlardan **fikrin materiyası (vic-nana)** yaranır, fikrin materiyasından **ad və forma (namarupa)** yaranır, ad və formadan – öz obyektləri ilə birgə **6 hissiyyat üzvü (shadayatona)**, 6 hissiyyat üzvündən – **təmas (sparōa)**, təmasdan – **duyğu (vedana)**, duyğudan – **yanğı**, yanğıdan – **mövcudluğa bağlılıq (upadana)**, mövcudluğa bağlılıqdan – **törəmə (bhava)**, törəmədən – **doğulma**, doğulmadan – **qocalıq və ölüm**, xəstəlik və kədər və s. yaranır. Bu formul əksinə də qurula bilərlər. Belə ki, səbəb asılılığının əksinə ifadə olunması formulu əzabdan xilas olmaq həqiqətinin 3-cü formasından başqa bir şey deyil. Bu zəncirin bütün həlqələri bu və ya digər şəkildə oxşar və ya yaxın mənalarla ifadə olunan Sankhya sistemi ilə bağlıdır.

Bədbinlik (tərkidünyalıq) dünyagörüşü buddizm əxlaqında dərin kök salmışdır; birinci, bu bədən və ehtirası üstələyən zahidlik əxlaqıdır, ikinci isə bu ilk növbədə rahibə, sonra isə adi insanlara aid olmalıdır. Xilas olmanın əldə edilməsinin üsulları düzgün **nam**, həll, söz, əməl, həyat, çalışma, düşüncə və idrakdan ibarət olan «**səkkiz üzvlü yol**» (*ashtangika – marga*) vasitəsilə həyata keçirilir. Bundan başqa, Budda daha bir formal normaya əməl olunmasını tələb edir; belə ki, dini qaydaları pozmanaq hələ kifayət deyil, məsələn, öldürmə tələbi – bu tələbin başqaları tərəfindən də pozulmasına yol vermək olmaz, əgər bu pozularsa, onda məsuliyyət buddistin üzərinə düşür. Bu

normaların məzmunu olan «10 qayda» aşağıdakı inkar formasında ifadə olunur: 1) öldürmə, 2) oğurluq etmə, 3) pozğunluq etmə, 4) yalan danışma, 5) məstedici içkilər içmə, 6) uyğun olmayan vaxt yemək yemə, 7) rəqslərdə və başqa şənliklərdə iştirak etmə, 8) çəllənglərlə, bərbəzəklərlə və ətirlərlə bəzənmə, 9) uca və enli yataqda yatma, 10) qızıl və gümüş alma.

Bütün bu qaydalara əməl edən bəndə müqəddəsliyin ali təbəqəsinə yaxınlaşır, bodxisatva adını qazanır və o, gələcəkdə budda olmağa iddia edə bilər. Hər bir budda bodxisatva olmaq arzusu ilə yaşayır. Hamıdan ucada, əlçatmaz səviyyədə isə budda dayanır; onun kamilliyini araşdırmaq və təsvir etmək mümkün deyil. Sonralar yaranan xurafat buddizmi Buddanın özünəməxsus xüsusiyyətlərini açıqlayır: 10 qüvvə, böyük ərənin 32 başlıca xüsusiyyəti və 80 (bəzən 84) ikinci dərəcəli xüsusiyyəti, bu Buddanın ayaqları altında icra olunan 108 (Hindistanda müqəddəs rəqəmdir) cəhət və ya fiqur həcminə qədər yüksəlir.

Budda mətnlərində tarixi Buddha Qautamaya qədər 27 Buddanın olduğu göstərilir. Cənubi buddizmin nümayəndələri Qautamadan 3000 il sonra Buddha Maytreinin gələcəyini söyləyirlər. Buddha Qautamanın bütün sələfləri – əsatiri varlıqlardır, bununla belə, onlara etiqad hələ çox qədim zamanlardan etibarən başlamışdır. Bütün bu dini dünyagörüşləri, əsatir sistemləri, xalq yaradıcılığı və fəlsəfi təsəvvürlər hind dastanlarının və yazılı ədəbiyyatının yaranmasına şərait yaratmışdır.

f Qədim Hind dastanları

Hind ədəbiyyatının epik dövründə dünya ədəbiyyatının nadir inciləri olan dastanlar yaranmışdır. Bu dövrdə yaranan bədii ədəbiyyat veda ədəbiyyatından kəskin şəkildə fərqlənir. Eposlar xalq yaradıcılığı nümunələridir və əsasən ksatrilər tərəfindən yaradılırdı. Eposların ilkin mənbələrini Brəhmənlərdə adları çəkilən qəhrəmanları (*gatha naraşansi*) vəsf edən, hökmdarların və zadəgan döyüşçülərin yanında xidmət edən ozanlar (bardlar – *suta*) tərəfindən yaradılan xalq nəğmələrində axartmaq lazımdır. Xalq arasında yaranmış eposların redaktə olunmasında sonralar brəhmənlər də iştirak etmişlər.

Hind dastanları anlaşılıq sanskritdə yazılmışdır. Onların forması isə nəzmlə olub, yalnız şloka (*şloka*) ölçüsündə tərtib edilmişdir. Şloka hər birində səkkiz heca olan dörd bənddən ibarət şeir formasıdır. Poetik təhkiyə bir qayda olaraq nəslə yazılmış ifadə ilə başlanır. Eposların məzmunu rəngarəngdir: burada qəhrəmanlar haqqında başlıca əfsanələrə Vedalarda təsvir olunan tanrılar və müqəddəs şəxsiyyətlər haqqında əfsanələr, hüquqi və fəlsəfi xarakterli hikmətli kəlamlar və düşüncələr əlavə edilmişdir. Həmin əlamətlər əsasən Ay sülaləsinin iki qolu arasında gedən böyük müharibə haqqında hekayətdən ibarət olan «Mahabharata» dastanında özünü parlaq şəkildə göstərmişdir. «Mahabharata» (o cümlədən «Ramayana») dini baxımdan Kuru ərazisində (*Kurukshetra* – müasir Ambala və Pəncab arasında) yaşayan xalqın sitayiş etdiyi Vişnu kultunun ən qədim ədəbi abidəsidir.

Mahabharata

«Mahabharata» öz tərkibinə görə «Ramayana»dan daha qədimdir. «Mahabharata» çox güman ki, e.ə. 400-cü illə b.e. 400-cü illəri arasında yaranmışdır. «Ramayana» yaranma tarixinə görə daha konkret vaxtı əhəmət edən bir əsərdir. Bu əsərin qədim şair **Valmiki** tərəfindən yazılması güman edilir və doğrudan da bu əsərə diqqətlə nəzər salınsa burada ozan nəğmələrinin materiallarından geniş istifadə edilərək bir müəllif tərəfindən yazılması qənaətinə gəlmək mümkündür. «Ramayana» son dəfə e.ə. II əsrdə redaktə olunmuşdur. Epos yaradıcılığının son mərhələsini tanrılar tərəfindən dünyanın yaranışı və əsas sülalələr haqqında əfsanələrdən ibarət olan nəzmlə yazılmış iri həcmli «Parunalar» (*paruna* – «qədim») təşkil edir.

«Mahabharata» yüz min beytdən – şlokdan ibarətdir ki, bu **Homerin** «İliada» və «Odisseyə» dastanlarından həcmcə səkkiz dəfə böyükdür. Bu dastan 18 kitaba və yaxud parva ayrılıb. Sonralar bu kitablara, çox güman ki, bir vaxtlar müstəqil əsər olan 19-cu kitab – «Xarivaşa» («Xarinin» (Vişnunun) şəcərəsi) əlavə edilmişdir. Yəqin ki, bu həcmdə əsər qısa bir zaman kəsiyində yarana bilməzdi və heç şübhəsiz ki, uzun müddətli şifahi

xalq yaradıcılığının məhsulu kimi meydana gəlmişdir. Dastanın girişində deyilir ki, bu əsəri müdrik **Vyasa** yazmış və sonralar onu öz şagirdi **Vaşampayana** söyləmiş, o da öz növbəsində bu əsəri ifa edərək yaymışdır.

«Mahabharata», qeyd edildiyi kimi, təxminən yeddi-səkkiz əsr – e.ə. IV əsrdən b.e. IV əsri ərzində yaranmışdır. Bu dastanın mövzusu Bharata nəsli haqqında geniş yayılan rəvayətdən götürülmüşdür.

Deyilənlərə görə, günlərin bir günü müdrik zahidlər Naimiş meşəsinə toplaşmış. Qədim rəvayətlər söyləyən **Uqraşravas** da ora gəlir və müdrik zahidlər ondan Kuru meydanında baş vermiş Bharata övladlarının böyük döyüşləri barədə rəvayətləri danışmasını xahiş edirlər. Uqraşravas Hindistan tarixində əhəmiyyətli yeri olan bu rəvayətləri və bu rəvayətlərdə adları çəkilən qəhrəmanlar haqqında danışır. Onun dediyinə görə, öz mənşəyini ay tanrısından alan, qədim hökmdarlar nəslinin davamçısı **Duşyanta**, meşədə gəzərkən səma apsarası və böyük müdrik **Vişvamitranın** qızı **Şakuntalanı** görür, ürəyinin arzusu ilə onunla evlənir. Onların **Bharata** adlı bir oğlu olur. Sonralar onun törəmələri Bharatlar nəsli adlanmışdır. Bharatanın nəvəsi **Xastin** bir şəhər salır və Xastinapur adlanan bu şəhər Bharatlar nəslinin paytaxtı olur.

Kuru tayfasının yeddinci nəslinə mənsub olan **Şantanu** bir dəfə Qanq çayının sahilində gəzərkən çox gözəl bir qıza rast gəlir, adını soruşur və ona evlənmək təklif edir. Qız öz adını deyir və məlum olur ki, bu qız cildinə girmiş Qanqın özüdür. O, Şantanuya ərə getməyə bir şərtlə razı olur ki, istədiyi vaxt çıxıb getsin. Onların bir oğlu olan kimi **Qanq** çıxıb gedir. Bu oğlanın adı **Bxişma** idi. bir müddətdən sonra Bxişma varis elan olunur. Yenə bir gün Şantanu Yamun çayının sahilində olan meşəyə ova gedir və orada bir balıqçı qızı, gözəl **Satyavatini** görür və ona aşiq olur. Balıqçı bir şərtlə qızını ona ərə verməyə razı olur ki, onların oğlu hökmdar olmalıdır. Şantanu bu şərtlə razılaşmasa da, oğlu Bxişma bu şərti qəbul edərək bu qızı atasına alır. Onların **Çitranqada** və **Viçitravirya** adında iki oğlu olur və bir müddətdən sonra Şantanu vəfat edir. Şantanu öləndən sonra Bxişma hakimiyyəti əlinə alır, gənc Çitranqadanı isə taxta əy-

ləşdirir, o, həddi-buluğa çatdıqdan sonra isə hakimiyyəti ona təhvil verir. Təkəbbürlülük göstərən və öz gücünə arxayın olan Çitrənqada səma dahiləri – qadınlarının hökmdarını, adaşını döyüşə çağırır və məğlub olur. Hakimiyyətə onun kiçik qardaşı Viçitravirya gəlir.

Bxişma Kaşi ölkəsinin hökmdarının üç qızını ələ keçirib ölkəsinə gətirir və onları hökmdar nəslə kəsilməsin deyərək ögey qardaşı Viçitravirya ərə vermək istəyir. Böyük qız, **Amba Şalva** adlı cəsur sərkərdə və hökmdarı sevdiyini bildirir. Onun bacıları **Ambika** və **Ambalika** Viçitravirya ərə verilir. Yeddi ildən sonra Viçitravirya xəstələnərək ölür. Bu arvadlarından onun uşağı olmadığından və özündən sonra hakimiyyətə sahib olacaq bir varisi qalmadığından, Satvayati Bxişmaya bu dul gəlinlərlə evlənməyi təklif edir. Bxişma evlənməməyə söz verdiyini deyir və tövbəsini pozmayacağını bildirir.

Şantanuya ərə getməzdən əvvəl Satvayatinin **Paraşara** adlı sərgərdan rahibdən **Dvaypayana** (adada yaşayan) adlı bir oğlu olmuşdu. Onun üzünün rəngi qara və bədheybət sifəti var idi. Bu səbəbdən ona **Krişna** (qara) da deyirdilər. O, böyükdən sonra görkəmli müdrik olur və müqəddəs biliyi – dörd Vedanı tərtib etdiyinə görə **Vyasa** (tərtibçi) adını qazanır. Satvayati bu oğlu barədə Bxişmaya danışır. Bxişma Vyasanın öz qardaşlarının dul arvadları ilə evlənməsini qanunauyğun sayır. Vyasa anasının bu təklifini qəbul edir və hökmdar nəslini davam etdirmək üçün bu şahzadə xanımlarla evlənməyə razı olur.

Satvayati böyük gəlini Ambikanı xəbərdar edir və gecə Vyasa onun yataq otağına daxil olur. Vyasanın bədheybət sifətini, par-par parıldayan gözlərini, sarı saçını və saqqalını görəndə Ambika qorxusundan gözlərini yumur. Səhər Vyasa anasına deyir ki, Ambika çox əzəmətli və müdrik bir oğul doğacaq, ancaq vaxtından əvvəl Ambika gözlərini yumduğundan onun oğlu kor olacaq və bu oğulun da sonra yüz oğlu olacaq. Satvayati kor oğulun hökmdar ola bilməyəcəyini dedikdə, Vyasa ikinci gün Ambalikanın yanına gedir. Vyasanı gördükdə Ambalikanın qorxusundan rəngi qaçır. Vyasa anasına deyir ki, Ambalika onu görəndə qorxusundan rəngi ağardığına görə onun oğlu ağbəniz olacaq.

Beləliklə, Vyasa-Krisnanın Ambikadan olan kor oğlu **Dixritaraştra**, Ambalikadan olan ağbəniz oğlu isə **Pandu** adlanır. Bxişma Dixritaraştranı **Qandxari** hökmdarının qızı **Qandxari** ilə evləndirir. Dixritaraştranın Vyasanın dediyi kimi, yüz oğlu və bir qızı olur. Pandu isə əvvəlcə **Kunti** ilə, sonra isə **Madri** ilə evlənilir. Pandunun Kuntidən – **Yudxiştxira**, **Bximasena** və **Arcuna** adında üç oğlu, Madridən isə – **Nakula** və **Saxadeva** adında iki əkiz oğlu olur. Dixritaraştranın oğlanları **kauravlar**, Pandunun oğlanları isə **pandavlar** nəsli adlanırlar. bir müddətdən sonra Pandu vəfat edir.

«Mahabharata» dastanında kauravlar və pandavlar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizədən bəhs olunur. Əsərdə göstəriləndiyi kimi, az qala bütün şimali Hindistan dövlətlərinin və tayfalarının iştirak etdiyi bu qanlı döyüş gələcək nəsillərin yaddaşında dərin iz buraxmış və onun qəhrəmanlıq təsviri böyük milli eposun yaranması üçün zəmin yaratmışdır. Bu dastanda təsvir olunan hadisələrin real əsası olduğu barədə bir sıra məlumatlar var. Tarixçilərin fikrincə, Kauravlar və pandavlar arasında olan döyüş xeyli şişirdilsə də, tarixi bir hadisə kimi təxminən e.ə. XII-X əsrlərdə baş vermişdir. «Mahabharata»da bu davanın başlanmasının səbəbləri və gedişatı haqqında belə deyilir: **Kuru** nəslinin davamçısı kor hökmdar **Dxritaraştra**, böyük qardaşı **Pandunun** ölümündən sonra Bharatlar ölkəsinin paytaxtı Xastinapur şəhərində hökmdarlıq edirdi. Pandavlar və kauravlar bir yerdə Dxritaraştranın sarayında tərbiyə alırdılar və tezliklə elmi biliklərə yiyələnəkdə, incəsənət və hərbi iş sahəsində şöhrət qazanırlar. Bu gənclər həddi-buluğa çatdığı zaman, onların müəllimi brəhmən **Drona** çoxsaylı zadəganların və sadə xalqın iştirakı ilə öz yetirmələri üçün hərbi yarış keçirir. Həm kauravlar, həm də pandavlar ox atmaqda, qılınc oynatmaqda, nizə döyüşündə və döyüş arabalarının idarə olunmasında yüksək məharət nümayiş etdirirlər. Dxritaraştra bunlardan ən çox birinci oğlu **Duryodxanani** istəyirdi. Ancaq Dronanın sevimli şagirdi **Arcuna** öz gücü və zirekliyi ilə hamıdan üstün olur. Pandavlar Arcunanın qələbəsindən sevinir və onunla fəxr edirlər. Kauravlar isə öz əmisi oğlanlarının bu uğurundan qəzəblənir və gizli şəkildə onlara qarşı planlar cızmağa başlayırlar.

Qanımla və həm də adətə görə Xastinapurda pandavların böyük qardaşı **Yudxiştira** hökmdar olmalı idi. Ancaq Duryodxana atası Dxritarashtra'nın yardımı ilə kələk gələrək müəyyən bir müddət ərzində pandavları şəhərdən uzaqlaşdırmağa nail olur. O təklif eləyir ki, pandavlar bayram mərasimində iştirak etmək üçün Varanavata şəhərinə getsinlər. Duryodxana əvvəlcədən öz adamlarına pandavlar üçün orada qatrandan bir ev tikilməsini tapşırır. Duryodxananın nökrəri gecə yarısı bu evi yandırmağa idi ki, pandu qardaşları orada məhv olsunlar. Krişna onları xəbərdar edir və pandular bu sui-qəsdədən xəbər tutaraq, gizlicə evdən çıxıb, onlar üçün qurulmuş bu tələdən canlarını qurtarırlar. Evdə isə təsadüfən bayramda iştirak etməyə gələn və bu evin boş olduğunu görərək orada gecələyən bir səfil qadın öz beş oğlu ilə yanıb külə dönür. Dxritarashtra və oğulları elə bilirlər ki, bu yanan adamlar pandavlardır və yalandan yas saxlayırlar.

Pandavlar isə qardaşlarının yeni hiylələrindən yaxa qurtarmaq üçün gizlicə bir meşəyə çəkilir və orada zahid-brəhmənlər kimi gizləniirlər. Bu dövrdə onlar bir çox sınaqlardan keçir, qəhrəmanlıqlar göstəriirlər. Cəsur **Bximasena** təkbətək döyüşdə öz gözəl bacısını və onu məhv etmək istəyən asur Xidimbaya qalib gəlir və insanlardan qurban tələb edən rakşas Bakani öldürür. Bundan sonra pandavların yaşadığı **Ekaçakruya** xəbər yayılır ki, pañçalların hökmdarı Drupada qızı Draupadini ərə vermək üçün gənclər arasında yarış təşkil edir. O, qızını o adama ərə verəcək ki, həmin adam nəhəng yaydan beş oxla hədəfi vura bilsin. Qızla evlənmək iddiasında olan gənclərdən heç kim yayı çəkə bilmir, buna yalnız cəsur Arcuna nail olur və Draupadi pandavlara qismət olur və o, bütün pandavların hamısının qadını kimi yaşayır.

Arcuna və qardaşları nəhayət ki, özlərinin əsl adlarını açıb deyirlər və tezliklə kauravlara da xəbər çatır ki, pandavlar sağ-salamatdırlar və şad-xürrəm yaşayırlar. Dxritarashtra Duryodxananın etirazlarına baxmayaraq öz səltənətini bölmək qərarına gəlir: ölkənin şərqini, Xistanapur da daxil olmaqla özünə və oğlanlarına saxlayır, qərbini isə pandavlara verir. Pandavlar burada gözəl İndraprastxu (indiki Dehlinin yerində) şəhərini salır-

lar. Yudxiştixiranın rəhbərliyi altında pandavlar öz vətənlərini əmin-amanlıqla idarə edirlər. Onların qüvvəsi artır və şimala və cənuba, şərqə və qərbə hərbi yürüşlər edərək, qardaşlar bütün Hindistan hökmdarlarını özlərinə tabe edirlər. Onların gücü artıqca kauravların onlara qarşı nifrəti və qısqançlığı da artır. Duryodxana Yudxiştixiram aşıq oynamağa çağırır. Bu dövətdən yayınmaq şərəfsizlik sayıldığına görə Yudxiştixira aşıq oynamağa razı olur, lakin onun rəqibi bu oyunun mahir ustası kauravların dayısı Şakuni olduğundan o, hər şeyi – pulunu və əmlakını, qullarını və davasını. öz ölkəsini və hətta doğma qardaşlarını qumarda uduzur. Sonra o özünü və ən nəhayət, gözəl Draupadini də uduzur. Kauravlar onların qulu olan qardaşlarını ələ salırlar. Bütün bunlara görə başlarına gələ biləcək bələlərdən qorxuya düşən Dxritaraştra Draupadini azad edir və ona üç töhfə seçməyə icazə verir. Draupadi qardaşların azad olunmasını diləyir və sonra Dxritaraştra onların hökmranlığını da qaytarır. Ancaq bir müddət sonra Duryodxana yenə Yudxiştixiranı oyuna cəlb edir və yenə hər şeyi udaraq pandav qardaşlarının 12 il və üstəgəl də 1 il müddətində vətəndən sürgün olunmasına nail olur.

Qardaşlar bütün bu şərtlərə şərəflə tabe olur və 13 il matsiyilərin hökmdarı Virata xidmət edir və kauravların qarətçi basqınlarının qarşısını alaraq onlara qalib gəlirlər. Kauravlar bu döyüş zamanı Arcunanın onlara qalib gəldiyini başa düşürlər və pandavlar artıq adlarını gizlətməyə ehtiyac duymur və öz varidatlarını tələb edirlər. Dxritaraştra əvvəlcə bu tələbi yerinə yetirməyə razı olsa da, məkrli və mənsəbpərəst Duryodxana buna imkan vermir. Qardaşlar arasında dava qaçılmaz olur.

Böyük döyüşün keçiriləcəyi Kurukşetre çölünə saysız-hesabsız ordu yığılır. Kauravlar öz tabeçiliyində olan qonşu hökmdarları köməyə çağıraraq milyonlarla adam toplayır, pandavlar da bir o qədər qüvvə yığır. Kauravların ordusunda Duryodxanadan başqa kauravların babası – müdrək və ədalətli Bxişma, şahzadələrin hərbi sənət üzrə müəllimi Drona, qardaşlarının onun mənşeyinə rişxəndlə yanaşmasını bağışlaya bilməyən pandavların anası Kuntinin ögey oğlu Kama, madraların hökmdarı Şalya, sindxlərin hökmdarı Cayadraxta və digər çox-

sayılı görkəmli döyüşçülər iştirak edir, şücaət və gücləri ilə seçildilər. Pandavların ordusunda beş qardaşın hamısı, Arcunanın oğlu Abximanyu, pañçalların hökmdarı Drupada, matsyilərin hökmdarı Virata ölməz qəhrəmanlıqları ilə özlərinə böyük şöhrət qazandılar. Onlardan başqa, bu davada birbaşa döyüşlərdə iştirak etməməsinə söz versə də, pandavlara tədbirli məsləhətlər verərək, faktiki olaraq onlara başçılıq edən tanrı Vişnanın yerdəki təmsilçisi, yadavların başçısı Krişnanın da böyük rolu olmuşdur.

Bu döyüş on səkkiz gün davam edir. Uğur gah bir, gah da o biri tərəfə keçir. Aldıqları yaralardan həm adi piyadalar, həm atlılar, həm də məşhur sərkərdələr həlak olurlar. Kauravlar ordusunun başçıları: **Bxişma** və **Drona**, **Karna** və **Şalya** bir birinin ardınca həlak olurlar. Döyüşün sonuncu günü Bxişma Duryodxanani öldürür. Kauravlar ordusundan üç adam salamat qalır. Onlar gecə qaranlığından istifadə edərək, pandav qardaşlarının düşərgəsinə girirlər, beş qardaşdan – Krişnadan və bir döyüşçüdən başqa bütün düşmənləri öldürürlər. Beləliklə, dava bitir. Pandavlar bu davada qalib gəlsələr də, onlara baha başa gələn bu uğura sevinmirlər. İnsan meyitləri ilə örtülmüş dava meydanında öz oğlanları üçün ağlayan Dxritaraştra və Qandxari ilə pandavlar barışıq elan edirlər. Yudxiştxiranın əmri ilə yüzləri dəfn tonqalı yandırılır. Qəm-qüssləyə batmış Yudxiştxira ömrünün yerdə qalan hissəsini meşədə zahid kimi keçirmək qərarına gəlir. Ancaq qardaşlar onu inandırirlər ki, o öz öhdəsinə düşən kşatri vəzifəsini yerinə yetirsin və dövlətə başçılıq etsin. bir müddətdən sonra Yudxiştxira atdan böyük hökmdar qurbanı verir və onun ordusu Arcunanın rəhbərliyi altında bütün torpaqları tutur, hər yanda sülh və əmin-amanlığı bərpa edir.

Bu vaxt özlərinə zahid həyatı seçən hökmdar Dxritaraştra, Qandxari və pandavların anası **Kunti** meşə yangını zamanı həlak olurlar. Bir ovçu maral zənn edərək Krişnanı yeganə zəif nöqtəsi olan dabanından yaralayır və o, bu yaradan ölür. Bu faciəli xəbərləri eşidən Yudxiştxira əvvəlcədən qərara aldığı kimi, Arcunanı öz yerinə təyin edir, özü isə qardaşları və Draupadi ilə ölkəni tərk edir. Himalay dağının keçidinin çətinlikləri-

nə tab gətirməyən Draupadi, Saxadeva, Nakula, Arcuna və Bxişma bir-birinin ardınca vəfat edirlər. O zaman ki, yalnız Yudxiştixira sağ qalır, İndra onu müqəddəs Meru dağında qarşılayır və səmaya yola salır. Yudxiştixi-ra səmada öz qardaşlarını tapmır və öyrənir ki, onlar cəhənnəmdə əzab çəkirlər. Onda o, səma həyatının ləzzətindən imtina edir və qardaşlarının acı taleyini bölüşdürmək qərarına gəlir. Cəhənnəm qapılarının astanasında pandavların sınaqları başa çatır, axirət dünyasının zülməti dağılır və bundan sonra Yudxiştixiranın və qardaşlarının, eləcə də böyük sərkərdələrin ruhları cənnətdə tanrıların, qandaxrqların və asparların əhatəsində özlərinə yer tapır. Bu hadisə dastanın əsas süjet xəttini təşkil edir.

Hind ədəbiyyatının bu qiymətli nümunəsinin başlıca özünəməxsusluğu və dünyanın başqa dastanlarından fərqi ondan ibarətdir ki, bu dastanın əsas süjet xətti təxminən əsərin ümumi həcmnin dördüdə birini təşkil edir. Yerdə qalan dördüdə üç hissəsinin məzmununu isə mətnin əsas hissəsi ilə üzvi şəkildə bağlı olan, eyni zamanda müstəqil süjetə malik olan epizodlar təşkil edir. Məhz bu epizodlar «Mahabharata»nı adi dastan çərçivəsindən çıxararaq, onu bir növ əxlaqi, siyasi və sosial həyatın ensiklopediyasına çevirmişdir.

Bu əlavə edilmiş bəzən kiçik, bəzən də bir neçə min şlokdən ibarət olan epizodlarda əsatir və əfsanələrə, hekayə və təmsillərə, əxlaqi nəsihətlərə və rəvayətlərə, fəlsəfi, etik və siyasi risalələrə rast gəlmək olar. Onların bəziləri, o qədər də böyük oimayan, ancaq ayrıca süjet xəttinə malik olan poemalardan ibarətdir ki, bunlar da dünya ədəbiyyatının nadir inciləri sırasına daxil olmuşdur.

Belə parçalardan ilk növbədə müdrik **Brixadaşvanın** sürgündə olan Yudxiştixiranı əyləndirmək məqsədilə söylədiyi **Nal** haqqında rəvayəti göstərmək olar. Poemada şahbanu **Damayantin** şahzadə Nala olan təsirli və həqiqi məhəbbətindən bəhs edilir. Burada Nalin başına gələn bəlalardan, aşıq oyununda hakimyyəti və var-dövlətini öz qardaşına uduzmasından, Damayanti ilə birgə rəzalət içərisində meşədə sərgərdan həyat keçirməsindən, onların ayrılığından, səadətlə nəticələnən görüşündən və gələcək xoşbəxt həyatından bəhs edilir. Poema-

nın yaradıcılarını hadisələrin zahiri təsviri yox, hətta süjetin özü belə deyil, qəhrəmanların hiss-həyəcanları, qadın məhəbbəti və sədaqəti, bədbəxtlik və fərəh hissələri daha çox maraqlandırmışdır. Xüsusilə poemanın ilk fəsillərində qızıl qanadlı durnanın Nal və Damayantini məhəbbəti barədə xəbər gətirməsindən, qəlbini çulğalayan ümitsizliyi dəf edən Nalın qeyri-ixtiyari evlənməmək haqqında tövbə etməsindən, tanrıların təkidilə ondan imtina etmək məcburiyyəti qarşısında qalmasından bəhs edilir. Damayanti isə təzə-tər çələnglərlə bəzənmiş İndranın, Aqninin, Varunanın və Yamanın onunla evlənmək təkliflərini rədd edir, toza və tərə bulaşmış, solmuş çələnglə onun qarşısına çıxan Nala ərə getməyə razı olur.

Savitri haqqında poema da qədim hind ədəbiyyatının nadir incilərindən biri sayılır. Burada da fədakar qadın məhəbbəti ön plana çəkilmişdir. Məhəbbət və ölüm arasında mübarizə mövzusu bu poemada əsatiri süjet əsasında yüksək əxlaqi kontekstdə ifadə olunmuşdur. Savitri, ölkədən sürgün edilmiş kor hökmdarın oğlu, cəmisi birçə il ömrü qalan Satyavanaya ərə getməyə razı olur. Heç nədən şikayət etmədən əri ilə meşədə yaşayır, ölüm məqamı yetişdikdə isə o, ərinin başını dizinin üstə qoyur və qorxmadan əlində kəmənd, bərbəzəkli paltarda, atəş gözlü, günəş kimi işıq saçan ölüm tanrısı Yamanı qarşılayır. Savitrinin məhəbbətlə, müdrikliklə, öz borcu və real həqiqətin dərki ilə dolu çox cəsarətli müraciətindən sonra Yama növbə ilə Savitrini mükafatlandırır: əvvəlcə onun qayınatasının gözlərinə işıq verir, sonra onun hakimiyyətini qaytarır, Savitraya və onun atasına yüz oğul vəd edir və ən nəhayət, Satyavananın canını almaqdan imtina edir.

«Mahabharata»ya daxil edilmiş yardımçı süjetlər, demək olar ki, hind əsatinin əsas məğzini ifadə etmişdir. Burada qədim vəda tanrıları Aqni, İndra, Varuna, Vayu, hind əsatinin yeni tanrıları Vişnu, Şivə, Brəhmə, artıq bizə digər əsatirlərdən məlum olan dünya daşqını, müqəddəs müdriklər – rışalardan **Bxriqu** və **Aqasye** haqqında əsatir süjetləri verilmişdir. Bu dastanda qəhrəmanlıq səhnələrinə həsr olunmuş süjetlərlə yanaşı, çox güman ki, şifahi xalq yaradıcılığından alınmış çoxsaylı təmsil və hikmətli hekayətlər də var.

«Mahabharata»da diqqəti cəlb edən belə hikmətli hekayətlərdən biri okeanla çayın söhbətinə həsr olunmuş hekayətdir. Burada deyildiyinə görə, okean çaydan soruşur ki, o, nə üçün nəhəng ağacları kökündən çıxarır, nazik qamışlara isə dəyib-toxunmur. Çay ona cavab verir ki, iri ağaclar güclü axına müqavimət göstərə-göstərə öz qüvvəsini itirir, qamış isə axının qarşısında əyilir, axın keçdikdən sonra isə əvvəlki vəziyyətinə qaydır. Bu dastanda dünya ədəbiyyatında geniş yayılmış təmsillərdən – başqa vəhşi heyvanların yardımını ilə şikarı ələ keçirən, sonra isə tək özü yeyən çaqqal və özünü mömin bəndə kimi göstərərək siçanların inamını qazanan, sonra isə ona səcdəyə gələn siçanları yeyən pişik (müqayisə et: **A.Şaiqin** «Tülkü Həccə gedir» təmsili), güclərini birləşdirib ovçunun toru ilə birlikdə uçaraq canlarını qurtaran quşlar haqqında süjetlər daxil edilmişdir.

Fəlsəfi, dini, etik və siyasi xarakter daşıyan mətnlərdən ibarət olan böyük həcmli süjetlər də «Mahabharata»da əhəmiyyətli yer tutur. Bu mətnlər sayəsində «Mahabharata» ilk növbədə Hindistanda insanların arzu və amallarını ifadə edən məqsədlərin: **dxarma** – «məənəviyyat qanunu», **artxa** – «təcrübi əxlaq», **kama** – «məhəbbət» və **mokşa** – «xilas olma» kimi prinsipləri özündə ehtiva edən həyat qanunnaməsi səviyyəsinə ucaldı.

Bununla yanaşı, bu dastanda didaktik, nəsihət xarakterli mətnlər də geniş yer tutur. Demək olar ki, «Mahabharata»nın XII-XIII kitabları başdan-başa bu mövzuya həsr edilmişdir. Kauravların və pandavların ögey babası Bxişma, ölüm ayağında onu əhatə edən pandavlarla hökmdarın vəzifələri, dörd varının hüquqları və borcları, dövlətin və ailə həyatının qanunları barədə nəsihətlər verir. Siyasət və hüquq barədə məsləhətlər Bxişmanın nəsihətlərində kosmoqoniyanın, əxlaqın və dinin əsaslarının açıqlanması ilə müşayiət olunur və bütün bunlar öz növbəsində tərbiyəvi əfsanələr, hikmətli rəvayətlər, aforizmlər və dialoqlarla bəzədilir.

Beləliklə, «Mahabharata»nın məzmunu, müəyyən mənada, qəribə qarışıq ədəbiyyat təsiri bağışlayır. Sanki «Mahabharata»nın yaradıcıları uzun əsrlər boyu bu əsərin qədim epik nüvə-

sinin ətrafına əllərində olan bütün nə varsa, hər şeyi – qəhrəmanlıq nəğmələrini və asket poeziyasının parçalarını, brəhmən əfsanələri və folklor hekayətlərini, fəlsəfi risalələri və didaktik nəsihətləri toplamışlar. «Mahabharata»nın bu fərqli ünsürlər və çoxsaylı laylara malik olmasının böyük əhəmiyyətini etiraf etməklə yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi mütəxəssislərin də qeyd etdiyi kimi, onlar çox vaxt bir-birinə söykənsə də, bəzən biri digərini inkar edir və dastanın bütövlüyünə xələl gətirir. Əgər «Mahabharata»nın uzun əsrlər boyu yarandığı nəzərə alınarsa, onda bu əsərdəki ziddiyyətli fikirlərin mövcudluğunu təbii qəbul etmək olar.

Bu dastanda xeyirxahlıq və bədxahlıq, qəhrəmanlıq və riyakarlıq, xəyanət və məhəbbət, inam və asilik kimi insanlara məxsus olan çoxsaylı hisslər, xasiyyətlər və dünyagörüşlər qarşı-qarşıya qoyularaq əsasən insanpərvərlik, cömərdlik keyfiyyətlərinə üstünlük verilmişdir. Əsərdə pandavlar xeyirxah, mərd insanlar kimi təsvir edilir, haqq-ədalət müdafiəçiləri kimi göstərilirlər ki, bu da öz növbəsində bədxah, riyakar, mənəb-pərəst kauravların bütün daxili mənəvi eybəcərliklərinin açılmasına yardım edir. Elə məhz buna görə də, kauravların döyüş meydanında pandavlara məğlub olmaları bu əsəri yaradan xalqın bədii təxəyyülündə xeyrin şərə qalib gəlməsini ifadə edir.

«Mahabharata» qəhrəmanlıq dastanıdır. Burada təsvir olunan bütün süjetlər və hadisələr qəhrəmanlıq dünyagörüşünün fəal ifadəsinə həsr edilmişdir. Dastanın yaradıcıları yalnız qəhrəmanlıq hisslərini təsvir etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda bu hisslərdən doğan insani duyğuların, əqlin və zəkanın təntənəsini də on plana çəkmişlər. Zahidlik, dünya nemətlərindən imtina etmək əsərdə insanların cəmiyyətdə qeyri-fəallığına dəlalət etmir, əksinə, onların mənəvi paklığını, insanpərvərliyini və daxili təmizliyini təmin edir.

Ramayana

Qədim hind ədəbiyyatının ikinci məşhur qəhrəmanlıq dastanı «**Ramayana**» olmuşdur. Bu dastan da «Mahabharata» kimi dünya ədəbiyyatı tarixində çox böyük yer tutur. «Ramayana» dastanı «Mahabharata»dan fərqli olaraq nisbətən kiçik həcmli-
dir. Bu dastan cəmi 24 000 şlokdən – beytdən ibarət olub yeddi kitaba (kand) ayrılır. «Mahabharata»dan fərqli olaraq «Ramayana»da daha çox nağıl ünsürləri və folklor motivləri üstünlük təşkil edir; burada çoxbaşı iblislər və yaradıcı meymunlar, hava ilə möcüzəli uçuşlar və sehrli çevrilmələrdən bəhs edilir. Bu əsərin başlıca ideyası mənəvi təmizliyə və alicənablığa can atmağa, ali borcun – məhəbbət və sədaqətin yerinə yetirilməsi mövzularına əsaslanır.

«Ramayana» dastanında təsvir olunan hadisələr tarixilik baxımından «Mahabharata»ya nisbətən daha qədim dövrləri əhatə edir, daha doğrusu bu dastanda «Mahabharata»da baş verən hadisələrin başlanğıcıdır. «Ramayana»nın da əsas süjet xətti böyük döyüş üzərində qurulmuşdur. Dastanın qısa məzmunu belədir: Ayodxya hökmdarı **Daşaratxanın** dörd oğlu var idi: **Kauşali** alı şahzadə xanımdan olan **Rama**, **Keykeyidən** olan **Bharata** və üçüncü arvadı **Sumitradan** olan **Lakşmana** və **Şatruqşna**. Hökmdarın böyük oğlu Rama başqa qardaşlarından gözəlliyi, müdrikliyi və şücaəti ilə seçilirdi. Videxanın şahzadə xanımı gözəl və ismətli **Sita** onun arvadı olmuşdur. Rama başqa hökmdar və şahzadələrlə yarışda qalib gələrək onunla evlənmək imkanı qazanmışdır: Sitanın atası hökmdar **Canakanın** sehrli yayından ox atmaq ancaq ona müyəssər olmuşdur.

*Rama, Lakşmana və Sita
sürgündə, 6-cı əsr, Dasavatara
məbədi*

Rama və Sita uzun illər şad-xürrəm və xoşbəxt həyat sürürlər. Nəhayət, hökmdar Daşaratxa taxt-tacı böyük oğlu Ramaya verərək, təntənəli şəkildə onu özünün varisi elan etmək qərarına gəlir. Bundan xəbər tutan Daşaratxanın ikinci arvadı Keykeyi ərinin bir vaxtlar onun iki arzusunu yerinə yetirəcəyinə söz verdiyini xatırladır, Ramanın on dörd il müddətinə ölkədən qovulmasını və öz oğlu Bharatanın hökmdar təyin olunmasını tələb edir. Daşaratxa nə qədər əzab çəksə də Rama təkid edir ki, atası verdiyi sözə əməl etsin və meşəyə çəkilərək ölkəni tərk edir. Sita və Ramaya sadıq olan qardaşı Lakşmana da onun ardınca ölkədən çıxırlar. Oğlu ilə ayrılığa tab gətirməyən Daşaratxa tezliklə vəfat edir. Taxta Bharata çıxmalıdır. Ancaq ədalətli şahzadə bilir ki, qanunla hakimiyyət ona yox, Ramaya çatmalıdır. Ona görə də o, meşəyə gedir ki, qardaşını dilə tutub paytaxta qaytarmağa nail olsun. Dostları və qohum-əqrəbaları ona məsləhət görürlər ki, Bharatanın təklifini qəbul etsin və qayıdıb ona məxsus olan taxt-taca sahib çıxsın. Lakin Rama atasının ruhuna sadıq qalacağını və onun iradəsini axıra qədər yerinə yetirəcəyini bildirir. Bharata meşədən Ayodxaya tək qayıdır və özünü tam hüquqlu hökmdar hesab etmədiyinə görə Ramaya hörmət əlaməti olaraq onun çəkmələrini taxta qoyur.

Beləliklə, Rama və Lakşmana meşədə yaşamaqda davam edir və meşədə olan qorxunc canlıları məhv edərək meşə zahidlərinin əmin-amanlığını qoruyurlar. Günlərin bir günü Lakşmana Sitanı öldürməklə hədələyən qadın-rakşas **Şurpanaxinin** burun və qulaqlarını kəsir. Şurpanakxa Lanka (Seylon – Şri Lanka) adasının qüdrətli hökmdarı, rakşasların başçısı on başlı iblis olan qardaşı **Ravanaya** şikayət edir. Eyni zamanda o, qardaşına Sitanın misilsiz gözəlliyini təsvir edir. Ravana Sitanı Ramanın əlindən almaq qərarına gəlir. İblis **Mariçanın** köməyi ilə Sitanı oğurlayır və öz faytonunda səma ilə Lanka adasına qaçır. Ravana öz var-dövləti, hakimiyyəti və cah-calalı ilə Sitanı yətidən çıxartmağa çalışır. Ancaq Sita onun sözlərinə məhəl qoymur və ərinə xəyanət etmir. Ravana Sitanı zindana saldırır və ona bu təklif haqqında düşünmək üçün on iki ay vaxt verir. Bu təkliflə razılaşmayacağı təqdirdə onu öldürəcəyini bildirir.

Rama və Lakşmana Sitanı axtarmaq üçün səfərə çıxırlar. Onlar Ravananın qabağını kəsmək istəyən və ölüm ayağında olan qartal **Catayadan** Sitanın kim tərəfindən qaçırıldığını öyrənirlər. Arvadını axtardığı dövrdə Rama meymunlar hökmdarı **Suqrivaya** öz hakimiyyətini geri qaytarmağa kömək edir; Suqriva da öz növbəsində Ravana ilə mübarizədə ona yardımçı olacağına söz verir. Suqriva özünün ən müdrik vəziri **Xanuma-na** tapşırır ki, Ravananın Sitanı hara apardığını öyrənsin. Xanuman böyük bir sıçrayışla okeanın üstündən atlanaraq Lankaya düşür. Çox axtarışlardan sonra o, Sitanın zindanda olduğu yeri müəyyən edir. Hətta gizlicə Sita ilə görüşərək, ona ürək-dirək verir, bir sıra qorxulu macəralardan sonra Ramanın və öz hökmdarının yanına qaydır. Dünyanın ilk yaratıcısı **Vişvakarma-nın** oğlu, meymun **Nal** okean üzərində körpü salır və Rama öz ordusu ilə bu körpünün üstündən keçərək Lankaya düşür. Günlərlə davam edən gərgin döyüş başlanır. Ramanın tərəfində Lakşmana, Xanuman, Suqrivanın qardaşı oğlu **Anqada**, meymunlar və ayılar qəhrəmanlıqla döyüşürlər; Ravananın tərəfində isə – saysız-hesabsız rakşaslar və iblislər vuruşur ki, bunların da arasında Ravananın oğlu, böyük sehrbaz **İndracit** öz şücaəti və gücü ilə daha çox seçilir. Hətta İndracit bir neçə dəfə Rama və onun ordusu ilə mübarizədə qələbəyə yaxın olsa da, axırda Lakşmana onu öldürür.

Bu zaman döyüş meydanına Ravananın özü gəlir və Rama ilə ölüm-dirim davasına başlayır. Elə təsəvvür yaranır ki, Ravana məğlubedilməzdir: hər dəfə Rama onun başlarından birini kəsdikdə onun yerindən təzəsi bitir. Ancaq Rama tanrı Brəhmənin bağışladığı silahla Ravananın düz ürəyindən zərbə endirir və o, ölür. Ravananın ölümü döyüşün bitdiyini və onun ordusunun məğlub olduğunu bildirir. Nəhayət ki, Rama Sita ilə görüşür. Bununla belə, saysız-hesabsız ordunun qarşısında Rama Sitanın əhd-peymanı pozmasından şübhələndiyini bildirir və onu rədd edir. Sita özünü oda atır, ancaq od ona toxunmur, alovdan qalxan tanrı **Aqni** onun günahsız olduğunu təsdiq edir. Rama izah edir ki, o, Sitanın günahsız olduğuna şübhə etmirdi, ancaq istəyirdi ki, buna bütün ordu inansın. Sita ilə barışıqdan sonra Rama Ayodxyaya qaydır və Bharata böyük məmnun-

niyyətlə taxt-tacı ona təhvil verir.

Günlərin bir günü **Valmiki** meşədə bir cüt xoşbəxt kraunça (qumru) quşu görür. Birdən hansısa bir ovçunun oxu erkək quşa dəyərək onu öldürür. Dişi quş əri üçün ağlayanda Valmiki qatili lənətləyir. Gözlənilmədən bu lənət onun dilində şeirlə səslərin və onda tanrı Brəhmən ona Ramanın macərələrini yeni bir vəznə nəzmə çəkməsini tapşırır. Beləliklə, hind ədəbiyyatının nadir incilərindən biri olan bu dastan Hindistanın birinci şairi əfsanəvi Valmiki tərəfindən yaranır.

Valmikinin şəxsiyyəti haqqında biz heç nə bilmirik – onun barəsində ancaq əfsanələr qalmışdır ki, bunların da əsasında şairin real bioqrafiyasını müəyyən etmək mümkün deyil. Bununla belə, tam qətiyyətlə demək olar ki, Ramanın qəhrəmanlıqları haqqında olan bu dastan xalq nəğmələri əsasında görkəmli bir şair tərəfindən qələmə alınmış və bizim dövrümüzdə qədər öz qiymətini itirməmişdir. «Mahabharata» kimi bu poemaya da uzun əsrlər boyu əsas süjetə daxil olmayan yeni motivlər, obrazlar, surətlər və hadisələr əlavə edilmiş, ancaq bu proses çox da uzun çəkməmişdir.

«Ramayana» dastanının əsasında bir yerli tayfa rəvayətinin dayandığı güman edilir. Bu rəvayətdən böyük bir dastan yaranmış və onun qəhrəmanı sonralar ümumxalq qəhrəmanı olmuşdur. Dastanın məzmununda əsatiri və tarixi mənşəli ünsürlər bir-birinə qaynayıb-qarışmışdır. Meşədə yaşayan bədheybət canlıları məhv edən və öz mənşəyini arilərəqədərki dövrlərdən alan səyyah qəhrəman obrazı, sonrakı mərhələlərdə də oğurlanmış, qaçırılmış sevgilisini xilas etməyə gedən qəhrəman motivi şəklində dünya folkloruna daxil olmuşdur. Bu süjetə arilərin Cənubi Hindistana gəlmələri, onların bu yerlərdə yaşayan rəqsaslar, iblislər, meymunlar və ayılarla mübarizələri və ittifaqları haqqında rəvayətlər də qarışmışdır. «Mahabharata»da Homerin «İliada»sında olduğu kimi əsasən tarixi hadisələr təsvir edildiyi halda, «Ramayana»da «Odissey»dakı kimi daha çox fantastik səciyyə daşıyan əfsanəvi motiv və süjetlərə geniş yer verilmişdir. Belə ki, burada nağıllarda olduğu kimi, meymunlar və rəqsaslar vuruşur, rəqsaslar öz rəqiblərinə qalib gəlməkdən ötrü sehrə əl atır, hətta onların başçısı İndracit gözəgörünməz canlı

ilə vuruşur. Beləliklə, «Ramayana» öz bədii üslubuna görə sanki qəhrəmanlıq dastanı ilə nağıl arasında bir körpü rolunu oynayır.

«Ramayana» dastanının qəhrəmanı hərbi zadəganların nümayəndəsidir. Bu qəhrəmanın obrazında dastanın yarandığı dövrün idealları və əxlaq normaları ifadə edilmişdir; Rama – o dövrün qəbul etdiyi xeyirxahlığın təcəssümüdür. Eyni zamanda o, ideal döyüşçü və hökmdar kimi təqdim edilir. Bununla belə, o, quru, sxematik qəhrəman çərçivəsindən çıxaraq əsl canlı bir insan kimi təsvir edilmişdir. Rama igid qəhrəman olmaqla yanaşı, eyni zamanda Sitanı dərin məhəbbətlə sevən, zərif hisslərə malik olan bir obraz kimi göstərilmişdir.

Poemanın qadın qəhrəmanı –, bədii cəhətdən daha bitkindir. Qədim əkinçilik tanrısı məfhumu ilə bağlı olan Sita adı daha çox əsətiri xarakter daşısa da bu obrazda «ilahi» heç bir şey yoxdur və o, adi qızlar kimi, sevir, ailəsinə, məhəbbətinə, əhd-peymanına sadıq olan bir qəhrəmandır. «Ramayana»da Sita ideal hind qadını-həyat yoldaşdır. Sita atasının sözündən çıxmır, sədaqətli həyat yoldaşı olmaqla yanaşı, eyni zamanda o, bütün çətinliklərə sinə gərən, ərinə böyük məhəbbətlə sevən qadındır.

«Ramayana» həqiqətən də hind ədəbiyyatı tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcı olmuş və klassik dövr ədəbiyyatının bütün görkəmli nümayəndələri öz əsərlərini bu poemanın təsiri altında yaratmışlar.)

Dramaturgiya

Qədim Hindistanda dramaturgiya Qədim Yunanıstandan bir qədər sonra – e.ə. IV-III əsrlərdə yaranmışdır. Bu dünya mədəniyyətində antik dünyadan sonra ikinci mədəniyyət idi ki, burada özünəməxsus dramatik teatr yaranmışdır. Qədim Yunanıstanda və Romada olduğu kimi, Qədim Hindistanda da mədəniyyətin və ədəbiyyatın əsasını qədim əsəti sühjetləri və məşhur «Mahabharata» və «Ramayana» dastanlarının motivləri təşkil etmişdir.

Hindistanda klassik mədəniyyətin inkişaf dövründə yaranmış «Natyaşatra» («Teatr haqqında elm») adlı məşhur risalə-

də teatr «beşinci veda» adlandırılır. Çox güman ki, Kalidasanın yaşadığı dövrdən xeyli sonra (b.e. III-IV əsrləri) yaranmış bu risalədə dram yaradıcılığının kifayət qədər mürəkkəb olan nəzəriyyəsi işlənmişdir: burada dramın quruluşu, iştirakçıların tipləri, dramatik əsərlərin növləri, aktyor oyununun üsulları, deklamasiya, pantomima və teatr musiqisi haqqında ətraflı məlumatlar verilmişdir. «Natyashastra» eyni zamanda qədim Hindistanın estetik fikrinin ilk əhəmiyyətli abidələrindən biridir. Bu əsərdə «rasa konsepsiyasının (bu termini təxmini olaraq «ovqat» kimi tərcümə etmək olar) izahına rast gəlmək olar.

Sanskrit klassik dramının forması antik dramaturgiyadan daha çox müasir Qərb dramına yaxındır. Sanskrit dramının özünəməxsus cəhətlərindən biri ənənəvi proloqun olmasıdır. Burada teatrın «sahibi» (direktor) səhnəyə daxil olur. O, həm də baş qəhrəman və yaxud adicə olaraq nüfuzlu bir aktyor (aktrisa) da ola bilər. Onlar əsər və onun müəllifi haqqında tamaşaçılara məlumat verirlər. Bu pyes «son söz»lə («bharata vakyas» – «aktyor sözü») bitir.

«Natyashastra»da müasir anlayışlara görə dramatiklik elementlər məfhumunu ifadə edən tələblərlə rastlaşırıq. Burada deyilir ki, səhnədə mübarizə, üsyan, hökmdarın taxtdan salınması və ölüm kimi hallar təsvir oluna bilməz. Fəciəli sonluq birmənalı şəkildə inkar olunurdu və tələb olunurdu ki, əsərlərin sonu ancaq xoşbəxtliklə bitsin. Doğrudan da, əgər Kalidasanın dramlarına nəzər salsaq, burada biz xarakterlərin gərgin konfliktinə, qaynar hisslərə və hadisələrin dramatik inkişafına rast gəlmərik. Kalidasa əsas diqqəti öz qəhrəmanlarının daxili aləminə, zahiri hadisələrin inkişafından daha çox hiss-həyəcanlarına yetirir. Dünya ədəbiyyatının nəhəng lirik şairlərindən biri olduğuna görə, o, əsas etibarilə zahiri hadisələrin inkişafından çox, obrazların daxili aləminin dərinliklərinə, mənəvi aləmin zənginliklərinə üstünlük vermişdir.

Qədim Hindistanın klassik mədəniyyətinin «qızıl əsrində» dram daha çox ictimai xarakter daşıyan başlıca ədəbi janr səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu dövrdə daha dörd görkəmli dramaturq olmuşdur ki, onların da yaradıcılığı dünya ədəbiyyatının inkişafında müəyyən rol oynamışdır. Bu əsərlər sanskrit və

Yauqandxaryananın andı.

prakrit dillərində yazılmışdır. Kalidasanın sələfləri haqqında lazımi mənbələr kifayət qədər olmasa da son dövrlərdə bir sıra anonim dram əsərləri aşkar edilmişdir ki, bunların da Bhasaya aid olduğu güman edilir. **Bhasanın** adına ara-sıra Kalidasanın əsərlərində rast gəlindiyindən, onun daha qədim dövrlərdə yaşadığını söyləmək olar. Doğrudur, bu əsərlərin müəllifi məsələsi hələ bu günə qədər tam həll olunmasa da, onlardan ikisinin – «Yauqandxaryananın andı» və «Xəyalə dalmış Vasavadatta» pyeslərinin məhz Bhasaya məxsus olduğunu söyləmək olar.

«Yauqandxaryananın andı» pyesi çox güman ki, təxminən III-IV əsrlərdə yazılmışdır. Bu əsərin süjetini müəllif o zaman Hindistanda çox populyar olan hökmdar Udayana haqqında rəvayətlər silsiləsindən götürmüşdür. Hökmdar Udayana çox güman ki, tarixi şəxsiyyət olmuşdur və e.ə. VI əsrdə yaşamışdır. O, rəvayət ənənələrində daha çox özündə musiqiçi istedadı ilə hərbi sənətinin mahir ifaçılığını birləşdirən, xüsusilə də filləri rəmz edib minən və qadınların ürəyini fəth edən (bir növ hind Don Juanı) bir cəngavər kimi məşhur olmuşdur.

Rəvayətlərdə olduğu kimi, Bhasanın pyeslərində də deyilir ki, Udayana kiçik bir ölkənin hökmdarı olmasına baxmayaraq özünün hərbi şücaətləri ilə daha güclü olan qonşularını qorxu altında saxlayırdı. Bu pyesdə göstərilir ki, Avanti hökmdarı Pradyota Maxasena kələk yolu ilə Udayananı öz ölkəsinin sərhədləri içərisinə cəlb edərək onu tələyə salır və paytaxt şəhəri olan Udcayiniyə aparır. Hökmdar Udayananın kələkbaz və ağıllı müşaviri Yauqandxaryana (çox güman ki, o da tarixi şəxsiyyət olmuşdur), onun dostları və əlaltıları paltarlarını dəyişərək, Udcayiniyə girirlər və Udayanı qaçırdırlar. Udayana tək yox, əsirlikdə olduğu müddətdə sevimiyə başladığı yerli hökmdarın qızı şahbanu Vasavadatta ilə birlikdə qaçır. Məsələ burasındadır ki, bütün əsər boyu qəhrəmanların heç biri səhnəyə çıxmır və onların xarakteri başqa qəhrəmanların dili ilə müəyyən edilir.

«Yauqandxaryananın andı» pyesinin birbaşa təsiri altında sanskrit klassik dramaturgiyasının ən gözəl nümunələrindən biri olan **Vişakhadattanın «Rakşasın üzüyü»** əsəri yaranmışdır. Vişakhadatta çox güman ki, VI əsrin sonları VII əsrin əvvəllə-

rində yaşamışdır. Bəzi tədqiqatçılar onun daha qədim dövrdə – V əsrdə yaşadığını və Kalidasanın kiçik müasiri olduğunu da söyləyirlər. Bütün digər klassik hind yazıçıları kimi Vişakhadattanın da həyatı haqqında məlumat yox dərəcəsinədir. Onun pyesinin proloqunda deyilir ki, o, bir maharacanın oğlu olmuşdur, başqa sözlə desək, zadəgan ailəsinə mənsub olmuşdur. O, çox güman ki, saray həyatına yaxşı bələd olmuşdur ki, bu da onun əsərlərində öz əksini tapıb. Onun əsərlərindən ancaq «Rakşasın üzüyü» dramı tam şəkildə bizim dövrümüzdə gəlib çatmışdır. Yeddi pərdəli bu pyes daha çox siyasi məzmun kəsb edir və hətta onu qədim hind ədəbiyyatında ilk tarixi dram adlandırmaq olar.

Bu əsərdə təsvir olunan hadisələr e.ə. IV əsrdə baş vermişdir. Bu əsr qədim Hindistanın tarixində dövlətçiliyin daha da güclənməsi, mədəniyyətin çiçəklənməsi və klassik ədəbiyyatın formalaşması dövrü kimi yadda qalmışdır. Məlum olduğu kimi, bu dövrdə bədii ədəbiyyatın yeni janrları və incəsənətin yeni növləri yaranmışdır.

Kalidasa

 Klassik hind ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri **Kalidasa (Kalidasa)** olmuşdur. Bizə bu böyük yazıçının bir sıra şeirləri, poemaları, nəsr əsərləri və dramları gəlib çatmışdır. Kalidasa hind ədəbiyyatı tarixində professional bədii yaradıcılığın əsasını qoyanlardan biri olmuşdur. O, hind ədəbiyyatının «qızıl əsri»ndə yaşamış və yaratmışdır. Kalidasanın şəxsiyyəti bu dövrdə yaşayıb-yaradan digər yazıçılardan fərqlənir və onlardan yüksəkdə durur. Ümumi rəyə görə Kalidasanın yaradıcılığı klassik sanskrit poeziyasının zirvəsini təşkil edir. Təsədüfi deyil ki, Şərq yazıçılarından ilk dəfə olaraq Kalidasa Qərb mədəni ictimaiyyətinin diqqətini özünə cəlb etmiş və onun ən kamil əsəri olan «Üzüklə tanınan Şakuntala» dramı XVIII əsrdə tərcümə edilərək Avropa xalqlarını hind mədəniyyəti ilə tanış etmişdir.

Başqa hind yazıçıları kimi Kalidasanın da həyatı daha çox əfsanələrlə əhatə olunmuşdur. Elə məhz ona görə də Kalidasa-

nın adı, həyatı, bioqrafiyası və yaradıcılığı ilə əlaqədar çoxsaylı uydurma, yanlış təsəvvürlər, fikirlər və ədəbi ənənələr mövcud olmuşdur. Ümumiyyətlə, hindlilər, demək olar ki, mövcud olan hər şeyə, xüsusilə qədim əşyalara, işarələrə, abidələrə müəyyən mənalar verməyi sevirlər. Bu səbəbdən Kalidasanın da adı və həyatı ilə bağlı çoxsaylı xalq etimologiyası və rəvayətlər yaranmışdır. Kalidasanın həyatı haqqında yaranan uydurma fikirlər, rəvayətlər əsasən onun adının iki yerə ayrılması nəticəsində yaranan semantik mənalarla da izah edilir.

«**Kali**» – axirət dünyasının hakimi, qorxunc qarasifət ilahənin adıdır. «**Dasa**» isə müti qul deməkdir (Dasa – qul; ilkin mənası: düşmən, barbar; Riqvedada: tayfa, müharibədə ələ keçirilmiş əsir). Beləliklə, hindlilər Kalidasa adını axirət dünyası ilahəsinin müti qulu kimi izah etmiş və bununla əlaqədar bu yazıçının həyatı haqqında bu addan irəli gələn çoxlu rəvayətlər və əfsanələr uydurmuşlar. Bu şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində şairin həyatı necə olmuşdur kimi deyil, necə ola bilər kimi təsvir edilmişdir. Kalidasanın həyatı haqqında uydurulmuş belə rəvayətlərdən biri belədir:

Çoban təbəqəsinə mənsub olan yoxsul bir ailədə bir oğlan uşağı böyüyür (bu rəvayətin başqa bir variantında isə deyilir ki, Kalidasa brəhmən əsillidir və tərbiyə almaq üçün çoban ailəsinə verilmişdir). O, deyilənlərə görə, insana yovuşmayan, pəltək, insan səmindən daha çox mal-qara mələşməsinə vərmiş etmiş, cantıraq və qaraşın bir uşaq olmuşdur. Şimali Hindistanın gözəllik haqqında təsəvvürlərinə görə Kalidasa çox çirkin və hələ üstəlik də kənd kahininin yanında təhsil alan uşaqlar içərisində ən qabiliyyətsiz idi. Belə ki, bu uşaq o qədər korafəhm imiş ki, müəllimin bütün ciddi-cəhdlərinə baxmayaraq o, şeirlə yazılmış hər hansı bir fikri, yaxud hikmətli sözü nəinki yadında saxlaya bilir, hətta pəltək və kəmağıl olduğuna görə bu şeir parçalarını heç təkrar da edə bilmirmiş. Hirsələnmiş kahin tərəfindən məktəbdən qovulan və uşaqlar tərəfindən isə cıradılan və təqib olunan bu uşaq kənddən uzaqlaşmağa məcbur olur və ilahə Kalinin məbədinə gedir. Kalinin özü kimi məbədi də vahiməli idi: buraya gətirilərək kəsilmiş qoyun və keçi qurbanları çürüməkdə davam edir, kəsilmiş xoruzların qara qanı torpağa

axırdı. Onu təqib edənlər bu səhnələrdən qorxuya düşərək qaçıb gedirlər, həyatından bezmiş uşaq isə gecəni burada keçirmək qərarına gəlir. İlahənin heykəli qarşısında sərilərək yalvarır ki, ya onun canını alsın, ya da başqa uşaqlar kimi ona da ağıl və yaddaş versin. Tez-tez müxtəlif cildlərə düşən Kalinin bu yalvarışlardan ürəyi yumşalır və o, bir qadın cildində uşağın gözüne görünür. Bəşər anası Kali söz verir ki, əgər o, ömrünün axırına kimi ona sədaqətlə səcdə edərsə, onda ona həmişə yardım edəcək. İlahə tərəfindən gözləri açılan balaca çoban evə tələsir, haradansa evlərində peyda olmuş dinə, fəlsəfəyə, hüquqa, poetikaya, tarixə və ədəbiyyata aid olan kitabları acgözlüklə oxumağa başlayır və birdən-birə möcüzə baş verir; oxuduqlarının hamısı onun yadında qalır. Səhər valideynlərinə şikayətə gələn kahin və uşaqları evdə axıcı sanskritdə özünün yazdığı şeirlə gözəl bir oğlan qarşılayır və gecə başına gələnləri onlara danışır. Bundan sonra, oraya gələnlər təzim edərək onun adını Kalidasa – Kalinin qulu qoyurlar.

Dünyanın ən görkəmli şairlərindən biri olan, müasir oxucuları poetik hisslərin dərinliyi və səmimiliyi ilə valeh edən və ovsunlayan Kalidasanın adından başqa, onun gerçək bioqrafiyasından bizə heç nə məlum deyil. Kalidasanın yaşadığı dövrdə, görünür ki, sanskrit ənənələrinə görə bioqrafiya yazmaq dəb deyilmiş. Həddindən artıq sadə və təvazökar adam olan Kalidasa isə əsərlərində özü haqqında heç bir məlumat verməyib. Ona görə də bu gün biz bu görkəmli dramaturq və şairin tam dəqiqliyi ilə nə hansı dövrdə yaşadığını, nə təvəllüdü (doğulduğu və öldüyü illəri), nə doğulduğu yerin adını bilmirik. Hətta Kalidasanın konkret yaşadığı əsr belə məlum deyil. Onu da bilmirik ki, o, kim olub, cəmiyyətdə hansı mövqeyi tutub, gənclik və yetkinlik illəri harada keçib, kimdən və nədən ruhlanaraq dünyanı heyran edən bu əsərləri yazıb, həyatda hansısa uğur əldə edibmi, yoxsul, yoxsa varlımı olub və ən nəhayət, onu əhatə edən dairəyə kimlər daxil olub. Çox güman ki, bu və bunun kimi çoxsaylı suallara heç vaxt cavab tapılmayacaq.

Bəzi tədqiqatçılar Kalidasanın e.ə. VIII əsrdə (əfsanəvi Aqnivarna dövründə), digərləri isə b.e. XI əsrdə yaşadığını deyirlər. Hal-hazırda bütün mütəxəssislər Kalidasanın yaşadığı

dövrü e.ə. II əsrdən əvvələ çəkmir, onun əsərlərinin birinin qəhrəmanı olan **Aqnimitranın** hakimiyyəti illərinə aid edirlər. Son tarix kimi isə onun b.e. 634-cü ilə qədər yaşadığını göstərir.

Bütün bunlarla yanaşı, Kalidasanın əsərlərindən çıxış edərək, onun həyatı haqqında müəyyən fikir söyləmək olar. Belə bir qənaətə gəlmək olar ki, o, mömin bir induist-ruhani olmamışdır. O, əsərlərində tez-tez əsatiri obrazlara, folklor motivlərinə və süjetlərinə müraciət etmişdir. Eyni zamanda, xalq rəvayətlərində deyilir ki, Kalidasa məsenat-hökmdarın sarayında yaşamış, hökmdarın yanında böyük nüfuza malik olmuş, hökmdarla şair arasında nifaq yaratmaq istəyən paxıl əyanların məkrli planlarını pozmuş və hazırcavablığı ilə adi kütlənin hüquqlarını müdafiə etmişdir. Bu rəvayətlərə görə Kalidasa bir müddət **Vikramadityinin** hakimiyyəti dövründə Cənubi Hindistan monarxının yanında səfir vəzifəsində işləmişdir.

Hind mənbələrində deyildiyinə görə, Kalidasa Vikramadityi adını qazanmış **II Çandraquptanın** (IV-V əsrlər) sarayına daxil olan doqquz «incidən» – əfsanəvi hökmdar **Udcayininin** himayədarlıq etdiyi doqquz məşhur şair və alimlərdən biridir. Kalidasa hind mədəniyyətinin «qızıl əsri» hesab olunan Quptlar sülaləsi dövrünün ən görkəmli nümayəndələrindən biri olmuşdur. Kalidasanın «**Qasid-bulud**» poemasında və «**Malyavika və Aqnimitra**» dramında Avanti knyazlığı böyük rəğbət və məhəbbətlə təsvir edilir. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, şair ömrünün böyük bir hissəsini və ya ən yaxşı günlərini məhz Hindistanın bu mərkəzi hissəsində keçirtmişdir. Kalidasa çox səyahət edib və vətəni yaxşı tanıyıb. Yol və səyahət motivi onun yaradıcılığında əsas yerlərdən birini tutur.

Uzun əsrlər boyu ruhlara hakim kəsilən müxtəlif dini dünyagörüşlər getdikcə zəifləməyə başlayır və nəhayət, «qızıl əsrdə» klassik mədəniyyət məlum bir azadfikirliliyi ilə seçilir, cəmiyyətin mənəvi həyatında yeni keyfiyyətlər yaranmağa başlayır. Bu dövrdə fəlsəfi fikir, riyaziyyat elmi, xüsusilə inkişaf edir. Bəzi sahələrdə hind riyaziyyatçıları yunanları da arxada qoyurlar. Fəlsəfənin inkişafı isə ilk növbədə təbiət və dəqiq elmlərin inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur. Bu dövrlərdə Hindi-

standa mədəniyyət və incəsənət də, xüsusilə inkişaf edir və ilk dəfə olaraq dramatik janr yaranır.

Otuza yaxın dram və poemanın Kalidasanın adı ilə bağlanmasına baxmayaraq, tədqiqatçılar bu əsərlərdən ancaq altısının ona məxsus olduğunu söyləyirlər. Bunlardan iki epik poema – «**Radqhu nəslİ**» (**Raghuvança**) və «**Kumarın (Müharibə tanrısının) doğuluşu**» (**Kumarasambhavata**) bir lirik poema – «**Qasid-bulud**» (**Mekhabuta**) və üç dram – «**Malyavika və Aqnitra**», «**Mərdliklə əldə edilən Urvaşi**» və «**Üzüklə tanınan Şakuntala**» kimi əsərləri göstərmək olar. Bunlara yeddinci «**İlin fəsilləri**» (**Rtusa-hara**) poeması da əlavə edilir.

Kalidasanın poemaları

Əgər «**İlin fəsilləri**» (**Rtusahara**) poemasını həqiqətən də Kalidasa yazmışdırsa, onda bu əsər onun yaradıcılığının ilk dövrünün məhsuludur. Bədii cəhətdən o qədər də kamil olmayan bu əsər öz səviyyəsinə görə Kalidasanın başqa əsərlərindən aşağı olduğundan, onu şairin poetik yaradıcılığının girişi adlandımaq olar. Bu əsərdə ilk dəfə olaraq gözəl, günəş şüalarına bürünmüş, çiçəklənən ölkə ilə tanış oluruq. Kalidasanın əsərlərində təsvir olunan hadisələrin cərəyan etdiyi meşələr, çöllər, təpə və dağlar gözlerimiz qarşısında canlanır.

Poema hind mövsümünə uyğun olaraq ilin altı fəslinin təsvir olunduğu altı hissədən ibarətdir. Birinci nəğmə ilin ən isti fəsli olan yay fəslinə həsr edilmişdir. Burada günəşin yaratdığı cansıxıcı bürkü təsvir olunur. Gündüzün istisi, hətta ürəklərdə məhəbbət hisslərini də öldürür. Axşam isə, ayın çıxması ürəklərdə məhəbbət hisslərini oyadır, gənclər sərin sulara çimərək al-əlvan çiçəklərdən hördükləri çələngləri boyunlarından asırlar.

İsti hava heyvanları da əldən salır. Onlar, hətta əbədi düşmənciliyi də unudurlar: quyruğunun kölgəsində qıvrılıb yatan ilanə tovuz quşu məhəl qoymur; sərin gölməçədə özünə sığınacaq axtaran filləri şir qovmur; «günəşdən, atəşdən və zəhərdən əzab çəkən» ilan qurbağalara toxunmur.

Poemanın ikinci nəğməsi yaydan sonra gələn yağışlar fəs-

linə həsr edilmişdir. O, bir hökmdar kimi gəlir: qara buludlar – onun qızğın filləri, ıldırım – onun bayrağı, şimşək çaxması – onun barabanlarının səsidir. Səmada İndranın yayı – göy qurşağı – parlayanda və yağış oxları göydən yerə səpələnəndə yorgun yolçunun ruhu təzələnir, canı dincəlir. Yer yaşıl paltara bürünür, tovuz quşu buludu görüb bayram rəqsinə başlayır.

Üçüncü nəgmə hindlilərin ən əziz fəslə olan payıza həsr olunmuşdur. Bu nəgmədə payızın gözəllikləri təsvir olunur. Çaylar aşıq olmuş qızlara bənzəyir; parlaq şapxari balıqları – onun brilyant toqqası, gözqamaşdırıcı ağappaq su quşları – onun mirvari boyun-bağı, sudan çıxan qum təpəciklər – onun gözəl budlarıdır. Bu nəgmədə, Kalidasa yaradıcılığı və eləcə də bütün hind poeziyası üçün xarakterik olan təbiət gözəlliyinin qadın gözəlliyi ilə müqayisəsi üstünlük təşkil edir.

Dördüncü nəgmədə qışın təsviri verilmişdir. Bu fəsilə lodbax ağacı çiçək açır, tarlalarda taxıl yetişir, lotoslar (şanagüllər) solmağa başlayır. Qadınlar bərbəzlərini çıxarırlar, solmuş çələnglərini atırlar, yaxşı paltarlar geyinirlər.

Beşinci nəgmədə soyuqların düşməsi təsvir edilir. Burada deyilir ki, artıq məhsul yığılıb və adamlar soyuqdan qorunmaq üçün evlərinə çəkiliblər. Qış və soyuq fəsillər nisbətən səthi təsvir olunmuşdur.

Nəhayət, altıncı nəgmədə yazın – «ilin hökmdar vaxtı»nın gəlişi təsvir olunur. Bahar şairlərin sevimli fəslidir. Baharda hər şey gözəlləşir. Qadınların ürəyi məhəbbətdən aşırıb-daşır, ağaclar çiçəyə, sular – lotosa bürünür, külək xoş ətir yayır, gecələr xoş, gündüzlər fərəhlidir. Qızlar al-əlvan paltar geyinir, qırmızı və ağ çiçəklər onların qara tellərini bəzəyir. Bütün canlıların qəlbinə məhəbbət hakim kəsilir. İlin bu fəslində məhəbbət tapır yeri üzərində hökmranlıq edir.

(Kalidasanın ən əhəmiyyətli əsərlərindən **biri «Raqu nəsli» (Raghuvançə) epik poemasıdır.** Ənənəvi hind ədəbiyyatşünaslığında **bu əsər** klassik sanskrit ədəbiyyatının başlıca poetik janrı olan **mahakavya (süni epos)** janrında yazıldığı **söylənir.** Mahakavya – tanrıların macəraları və qədim qəhrəmanların şücaətlərindən bəhs edən böyük epik poemadır. **Bəzi** alimlər belə hesab edir ki, «Raqu nəsli» Kalidasanın son poemaların-

dan biridir. Bu poemada rişələrini günəş tanrısı Vivasvatudan alan Günəş sülaləsinin tarixi təsvir edilmişdir. Valmikin «Ramayana» dastanında təsvir etdiyi məşhur Rama da bu yarı-məsətiri nəslin nümayəndəsidir. Raqhu Ramanın ən məşhur əcdadlarından biridir. Kalidasa bu əsərində puran ədəbiyyatından və «Ramayana»da verilmiş qədim rəvayətlərdən və əfsanələrdən istifadə etmişdir. Poema on doqquz nəğmədən ibarətdir və burada bu şanlı nəslin görkəmli nümayəndələrinin qəhrəmanlıqlarının bir sıra epizodları təsvir olunmuşdur.

«Raqhu nəsl» poemasının birinci nəğməsi hökmdar **Dilipaya** həsr edilmişdir. Burada onun atası, Nuh peyğəmbər sayaq dünya leysanından (Nuh tufanı) sonra insan nəslini yenidən həyata qaytaran, sülalənin banisi, dünyanın birinci hökmdarı, hind əsətinə görə, Günəş tanrısının oğlu Manu haqqında qı-saca məlumat verilir. Onun oğlu, «Meru dağı timsallı nəhəng Dilipa» ölkəni haqq-ədələtlə idarə edirdi. Bu ideal hökmdarın uzun müddət oğlu olmur və buna görə o, xiffət edir. Nəhayət, günlərin bir günü o, dövlət işlərini öz nazirlərinin öhdəsinə buraxaraq arvadı **Sudakşina** ilə birlikdə meşədə yaşayan nəsil kahini, müdrik, müqəddəs **Vasiştanın** yanına məsləhət almağa gedir. Şər qarışanda o, böyük müdrik Vasiştanın iqamətgahına yetişir. Hökmdar Vasiştadan öyrənir ki, bir dəfə onun başı şahbanu haqqında düşüncələrə o qədər qarışıb ki, müqəddəs inək Surabhanın yanından saymazyana keçərək ona hörmətsizlik edib. Vasiştanın məsləhəti ilə o, öz günahlarını yumaq üçün şahbanu ilə birlikdə adi bir çoban kimi meşədə yaşayaraq Surabhanın qızı **Nandinaya** xidmət edir. Hökmdar hər yerdə «sanki bir kölgə kimi bu inəyi təqib edir, ona dadlı ot topası verir, milçəyini qovur, şahbanu isə onu bəsləyir, nazı ilə oynayır».

«Raqhu nəsl» poemasının ikinci nəğməsində inəyə xidmətin iyirmi ikinci günündə Dilipa onun arxasınca meşəyə gedərək nəhəng bir şirə rast gəlir. Bu şir inəyi parçalamaq istəyir. Şah oxla şiri vurmaq istəyir, ancaq görünməz bir qüvvə onun əlini qurudur. Şir onunla insan dilində danışmağa başlayır və deyir: ona qarşı silah gücsüzdür, çünki o, – qədim hindlilərin baş tanrılarında biri Şivanın quludur, onun iradəsini yerinə ye-

tirir və inək ölümə məhkumdur. Dilipa inəyin əvəzinə öz həyatını təklif edir. Əbəs yerə Dilipanı pul və ya başqa inəklər verib müdrikdən azad olmaq üçün dilə tutan şir, nəhayət, gözdən itir. «Kşatrinin borcu kəmeksizləri ölümdən qurtarmaqdır» deyən şah buna razı olmur. Sən demə, bu, inəyin özü tərəfindən yarılmış bir teyf imiş. Tanrıların mərhəməti (iltifatı) kimi, hökmdarın başına göydən çiçək yağışı yağır. O, əfv olunur və vətəninə qayıdır.

Çox keçmir ki, hökmdarın bir oğlu olur və onun adını **Raḡhu** (**raḡh** – «**getmək**») qoyurlar. Çünki o, bütün elmlərin və hər b sənətinin sonuna qədər getməli, düşmənlərlə döyüşdə böyük qəhrəmanlıqlar göstərməlidir. Hökmdar və şahbanu uşağın dünyaya gəlməsindən çox sevinirlər. Bundan sonra Raḡhunun uşaqlıq illəri təsvir olunur.

Üçüncü nəğmədə Raḡhunun doğuluşu, gənclik və yeniyetməlik çağlarının təsviri verilmişdir. Hökmdar Dilipa doxsan doqquz at qurbanı («aşvamedxa») kəsir. Bu sayda qurbanı ancaq hakim iddiasında olan, böyük bir ərazidə, hətta bütün ölkədə hökmranlıq edə biləcək ən qüdrətli hökmdar kəsə bilərdi. Qurbanlıq məqsədilə seçilmiş atı otlamaq üçün sərbəst buraxırdılar, bu atın arxasınca hökmdara məxsus ordu gedirdi və atın ayaqları dəyən torpaq dövlətin ərazisi elan edilirdi. Həmin ərazilərin hökmdarları ya öz torpaqlarını döyüşərək müdafiə etməli, ya da həmin hökmdara tabe olmalı idilər. İl ərzində doxsan doqquz at qurban verilirdi. Bu sayda at qurbanı vermək olardı, ancaq qədim hind inancına görə yüzüncü at qurbanı verən hökmdar artıq İndranın qəhrəmanlığını təkrar etmiş olar və onunla bərabərləşə bilərdi. Bu iddiaya düşən hökmdara qarşı İndra qısqanc mövqə tutur və yüzüncü qurbanın kəsilməsinə mane olmağa çalışırdı.

Göründüyü kimi, poemanın bu nəğməsində tanrı ilə mübarizə (allahla mübarizə) motivi işlənmişdir. Məlum olduğu kimi, bu motiv bir sıra dünya xalqlarının əsatirlərində, dini abidələrində və ədəbiyyatlarında geniş yer tutur. Belə ki, «Bilqamış dastanı»nda Bilqamışla Enkidunun Xumbabaya qarşı mübarizəsi, «Avesta»da Anhra Manyunun Ahura Mazda ilə, «Bibliya»da İakovun Yahve ilə, «Kitabi-Dədə Qorqud»da Dəli Dömrulun Əzrailə mübarizəsi bu motivlə səsleşir. Bu motiv hələ Kalida-

saya qədər «Mahabharata»da müşahidə edilir. Bu dastanda Arcuna Şiva ilə döyüşür, Krişna haqqında hekayətdə isə bu qəhrəman İndranı döyüşə çağırır.

Dilipa yüzüncü qurbanı kəsməyə hazırlaşdığı vaxt bir anın içində at yoxa çıxır. Onun gənc oğlu Raqhu müqəddəs inək Nandininin köməyi ilə atın kim tərəfindən oğurlandığının üstünü açır. Bu İndradır. Raqhu onun atı öz arabasına bağlayaraq şərqə, səma hökmlərinə doğru çapdığını görür. Raqhu ucadan nərə çəkərək İndradan oğurlanmış atı geri qaytarmağı tələb edir. İndra Raqhunu bu yoldan qayıtmağa çağırır. İndranın bu çağırışına məhəl qoymayan Raqhu onunla döyüşə girir. Raqhu bu döyüşdə böyük iradə və şücaət nümayiş etdirir. Bu, İndranın xoşuna gəlir və o, atı qaytarmaqdan başqa ondan bütün mərhəmətini əsirgəməyəcəyinə söz verir. Bu hadisədən sonra qoca Dilipa hakimiyyəti oğluna verərək, meşəyə çəkilir. Bundan sonra Raqhunun ardı-arası kəsilməyən hərbi yürüşləri təsvir olunur, onun qüdrətinin və şöhrətinin günü-gündən artdığı göstərilir. Raqhu hunları məğlub edir, Kambocaya daxil olur, buranın hökmdarından böyük miqdarda bac-xərac alır. Bəzi tədqiqatçılara görə, burada Raqhunun simasında Qupt hökmdarı II Çandraqupta vəsf edilib. Kalidasanın yaradıcılıq fəaliyyətinin onun sarayında və himayəsi altında keçdiyi güman edilir. Sonra Raqhunun oğlu **Acanın** şücaətindən və onun **İndumanti** ilə evlənməsindən bəhs olunur. Onların **Daşaratha** adlı oğlu olur. Məlum olduğu kimi o, **Valmikin**in təsvir etdiyi **Ramanın** atasıdır. Sonra poemada Daşarathanın üç arvadın dörd oğlunun dünyaya gəlməsi təsvir edilir. Əsərdə Rama ilə Sitanın evlənməsi, onların başına gələn macəralar göstərilir. Valmikidən fərqli olaraq, Kalidasa bu poemada süjetə bir sıra yeniliklər gətirir, yeni obraz və motivlər əlavə edir. Kalidasa bu poemada güclü, iradəli qəhrəman obrazları ilə yanaşı, daha çox təbiət təsvirlərinə geniş yer ayırmışdır.

«Kumarın (Müharibə tanrısının) doğuluşu» (Kumara-sambhavata) poemasının süjeti **Aqamlar və Puranlar** haqqında Şiva əsətirindən götürülmüşdür. Ehtimal olunur ki, bu poema bitməmişdir və bizim dövrümüzdə Kalidasa tərəfindən yazılmış səkkiz nəğmə gəlib çatıb. Poemanın ikinci hissəsi, əsəri bitir-

mək istəyən başqa bir şair tərəfindən yazılmışdır. Poemanın hansı səbəbdən yarımçıq qalmasını söyləmək çətinidir. Lakin yarımçıq olmasına baxmayaraq bu əsəri Kalidasa yaradıcılığının yetkin nümunələrindən biri hesab etmək olar.

Bu əsərdə təsvir olunan süjet məlum bir əsatir əsasında yaranmışdır. Bu vəda ədəbiyyatında olan **Dakşa** qurbanlığı haqqında əsatirdir. Yaradıcı **Brəhmənin** oğlu Dakşa günlərin bir günü qurban kəsmə mərasimi təşkil edir və bütün tanrıları bura dəvət edir. Ancaq yaddan çıxarıb **Şivanı** bu mərasimə çağırır. Dakşanın qızı və Şivanın arvadı **Uma** (bəzən **Sati** də adlanır) ərinə qarşı belə saymazyanalıqdan özünü təhqir olunmuş hesab edir və hirsindən özünü oda atıb yandırır (o vaxtdan etibarən, Hindistanda ərinə sədaqət nümayiş etdirərək özünü tonqalda yandıran arvadlar «sati» adlanırlar). Qəzəblənmiş Şivə qurbanı məhv edir, mərasimə toplaşan tanrıları qovur və Dakşanın başını bədənindən ayırır (rəvayətə görə Dakşa kəsilmiş başının yerinə keçi başı qoyduğuna görə, bu obraz adətən keçi başlı şəkildə təsvir olunur). Beləliklə, həlak olmuş Uma, həyata yəni-dən Himalayya dağının hökmdarının qızı **Parvati** kimi qayıdır. Bu doğruluşda da ona tanrı Şivanın arvadı olmaq taleyi qismət olur.

Poemada deyilir ki, Himalayya dağı və **Menanın** Parvati adında gözəl bir qızı olur. Dağlar şahının qızında qədim ilahə təcəssüm olunub (şəxsləşib), lakin Parvati hələ bunu bilmir. Poemada onun obrazı ikili səciyyə daşıyır və mürəkkəb əsatiri təsəvvürlər kompleksini əks etdirir. Müqəddəs çayın (Qanq çayı) sahilində gəzərkən Parvati özünün başqa varlığını dumanlı şəkildə dərk etməyə başlayır. Brahmanın oğlu, ilahi müdrik **Narada** Parvatinin atasının sarayında onu gördüyü zaman, gələcəkdə bu qızın Şivanın arvadı olacağını söyləyəndə əsl həqiqət ona əyan olur. Bundan sonra hökmdar Himalayya Şivadan başqa bir kimsənin onun qızının adaxlısı olmasını istəmir.

Bu poemada deyilir ki, İndra başda olmaqla tanrılar baş tanrı Brahmayə müraciət edirlər ki, onları məğlubedilməz və məkrli **Tarakidən** qorusun və onun özbaşınalığının qarşısını alsın. Brahma onların xahişini rədd edir və bildirir ki, o, kiməsə rəhmdillik edərək ülfət göstərirsə, artıq bundan imtina edə

bilməz. O, deyir: «Bir əl əgər, hətta zəhərli ağac da əkmışdirsə, onu kəsə bilməz». Sonra o, deyir: «Dünyanı Tarakinin əlindən, ancaq Şivanın hələ dünyaya gəlməyən oğlu xilas edə bilər. Ey tanrılar, çalışın ki, Parvatinin gözəlliyi ilə ağır tövbələr etmiş Şivanın ürəyini ələ alın».

Onda İndra məhəbbət tanrısı **Kamaya** müraciət edir. İndra Kamanı tanrı Şivanın məskəninə göndərir. Kamanı bu səfərdə sevgilisi **Rati (Zövq)** və köməkçisi **Vasanta (Bahar)** müşayiət edirlər. Kama hamını özünə əsir etsə də, Şivaya təsir edə bilmir. Məhəbbət tanrısı bu uğursuzluğundan kədərlənir. Ancaq bu vaxt gül-çiçəyə bürünmüş Parvati görünür. Parvati Şivanın ayaqları altına gül-çiçək səpir və Şiva sakit ruhunun pozulduğunu hiss edir. Onun ürəyinə məhəbbət oxu vurmaq istəyən Kamanı baxışları ilə yandırır kül edir və yoxa çıxır. Məhəbbəti rədd edilən Parvati yalqız qalır. Himalayya qızını öz yurduna aparır. Məhəbbəti rədd edildikdən sonra evlərinə qayıdan Parvati qəm-qüssə çəkir və meşənin dərinliyində tək-tənha zahid həyatı keçirir. Nəhayət ki, Şiva yeddi müdrikdən ibarət öz elçilərini Himalayyanın hüzuruna göndərir. Himalayya Menanın razılığı ilə və böyük məmnuniyyətlə qızını Dünyanın hakiminə ərə verir.

Bu poemada digər motivlərin olmasına baxmayaraq, Kalidasa ilk növbədə insani məhəbbətin təsvirini ön plana çəkmişdir. Onun gəldiyi qənaətə görə, əsl məhəbbət dünyanın bütün nemətlərindən, o cümlədən də, zahid həyatından güclüdür.

Kalidasanın dramları

Kalidasanın yaşadığı dövrdə klassik sanskrit dramı özünün çiçəklənmə mərhələsini yaşamışdır. Bu dövrdə dram ədəbiyyatının əsas janrı olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Kalidasa məhz ədəbiyyatın bu növündə zirvələr fəth etmişdir. Kalidasa yaradıcılığı daha çox lirik xarakter daşıdığından, onun dramları da bu səpgidə yazılmışdır. O, kəskin dramatik konfliktlər, gərgin səhnələr və xarakterlərin toqquşması əvəzinə obrazların daxili aləmini açan, onların hisslərinin dərinliklərini təsvir edən «**Malyavika və Aqnitra**», «**Mərdliklə əldə edilən Urvaşi**»

və «**Üzöklə tanınan Şakuntala**» kimi lirik dramlar yazmışdır.

Kalidasa ilk dramı «**Malyavika və Aqñimitra**»ın çox güman ki, **Bhasanın «Xəyala dalmış Vasavadatta**» dramının təsiri altında yazmışdır. Bu dramaturqun sınaq əsəri də sayıla bilər. Bu dramın süjetinin bir hissəsi tarixi xronikalardan götürülmüş, bir hissəsi isə uydurmadır.

Kalidasanın bu ilk əsərinin qəhrəmanı tarixi şəxsiyyət olan hökmdar Aqñimitradır. Xidmətçi qızların dediyinə görə, hökmdar rəqqasə Malyavikaya baxdığına görə şahbanu **Dharini** onu qışqanır. Doğrudan da sarayda Malyavika ilə hökmdar arasında olan məhəbbətdən danışılar. bir dəfə rəqsdən sonra Aqñimitra və təlxək **Qautama** Malyavikaya yaxınlaşıb onu təriflədikləri vaxt, hökmdarın bunu gören ikinci arvadı İravati qəzəblə onu danlayır. Hökmdar onu sakitləşdirir. O, Qautamadan öyrənir ki, İravati Aqñimitranın Malyavikanı sevdiyini şahbanu Dhariniyə xəbər verib və Dharini Malyavikanı rəfiqəsi Bakulavalika ilə birlikdə zindana saldırıb. Hökmdar Qautamadan xahiş edir ki, onun sevgilisini xilas etməyin yolunu tapsın. Qautama kələyə əl atır. Yalandan onu ilan vurduğunu deyir və zindan nəzarətçilərini inandırır ki, əgər bu qızlar azad edilərsə o, sağalır. Onun kələyi baş tutur və qızları azad edirlər.

Bundan sonra hadisələr sürətlə inkişaf edir. Saray xidmətçilərinin söhbətindən məlum olur ki, Aqñimitranın ordusu Vidarbhi hökmdarını məğlub edərək şahzadə **Madhavasenanı** azad etmişdir və sabah Vidişə qayıtmalıdır. Hökmdar bu qələbəyə sevinir, ancaq Malyavikadan ayrı düşdüyünə görə kədərli-dir. Təlxək onu sakitləşdirir və deyir ki, şahbanımın ürəyi rəhmə gəlib və rahibə Kauşikaya tapşırıb ki, onu geyindirib-keçindirib bura gətirsin. Bu vaxt kañçukin (nəzarətçi) daxil olur və Vidarbhidən bac-xərac gətirildiyini xəbər verir. Bımların arasında iki mahir rəqqasə də var. Həmin rəqqasələr Malyavikanı gören kimi onun qarşısında diz çökürlər. Məlum olur ki, Malyavika Aqñimitra ordusunun azad etdiyi şahzadə Madhavasenanın bacısıdır və bu qızların sahibəsi olub. Şahzadə əsir düşərkən onun məsləhətçisi **Sumati** Malyavikanı xilas edə bilər. **Kauşiki** söhbətə qarışaraq bildirir ki, o, Sumatinin bacısıdır. Sumati Malyavika və onunla birlikdə Vidişə getdikləri vaxt me-

şə quldurları onlara basqın etmiş, Sumati həlak olmuş, o, isə huşunu itirmişdir. O özünə gələndə Malyavikanın yoxa çıxdığını görmüşdür. Kauşiki rahibə qiyafəsinə girərək Aqnimitranın sarayına girdikdə Malyavikanı orada görmüşdür. Hökmdarın sərkərdəsi Malyavikanı xilas edərək şahbanu Dhariniyə hədiyyə etmişdir. Malyavikanın gələcək təleyində bir il əsir qalacağı və sonra özünə bərabər adama ərə gedəcəyi deyildiyinə görə, o, xanımının kim olduğunu bildirməmişdir. Beləliklə, hər şey xoşbəxtliklə sona çatır. Şahbanu Dharininin özü Malyavikanın onun əri ilə evlənməsini təklif edir. Aqnimitra əsirləri xilas edir və ölkədə əmin-amanlıq yaradır.

«Malyavika və Aqnimitra» əsəri forma və üslubuna görə daha çox müasir dram janrına uyğun gəlir. Yüngül komediya formasında yazılmış bu əsərdə müəllif sarayda olan məhəbbət çəkişmələrini böyük məharətlə göstərə bilmişdir. Əsərdə incə yumor hissi əsas yerlərdən birini tutur. Bu əsər müəllifin ilk yaradıcılıq nümunələrindən biri olmasına baxmayaraq, burada dram sənətinin bir sıra spesifik xüsusiyyətləri qabarıq şəkildə ifadə olunub, psixoloji cəhətdən bir-birindən fərqlənən obrazlar yaradılıb. Həm əsərin baş qəhrəmanları, həm də ikinci dərəcəli qəhrəmanlar fərdi cizgilərlə təsvir olunub. Dramatik səhnələr böyük məharətlə işlənib.

Kalidasanın məşhur dramlarından biri də «**Mərdliklə əldə edilən Urvaşi**» əsəridir. Bu dramın da mövzusu qədim rəvayətlərdən götürülmüşdür. Bu əsatir süjetinə dumanlı şəkildə «Riqveda»da rast gəlinə də, o, «Şatapatha-brəhmən»də daha ətraflı şəkildə təsvir olunmuşdur.

Bu dramda hökmdar **Pururavasın** gözəl **Urvaşini** şeytanların əlindən qurtarmasından bəhs edilir. Pururavasın atası ay tanrısı **Somanın** oğlu **Budxa**, anası isə insanın ilk əcdadı, hind əsatirinə görə, dünya leysanının qəhrəmanı **Manunun** qızı **İladır**. Pururavas şeytanlarla döyüşdə qalib gələrək zəfərlə geri qayıdır, onların qaçırdıqları **Urvaşini** və onun rəfiqəsi **Çitralkhanı** azad edir. Urvaşi qorxudan huşunu itiribmiş. O özünə gəldikdə Çitralkha Pururavasın göstərdiyi qəhrəmanlıqlar barədə ona danışır. Pururavas və Urvaşi bir-birlərinə aşıq olurlar. Günlərin bir günü Urvaşi nahaq yerə sevgilisini bir gənc

vidyadhara qısqanaraq hirsli halda ehtiyatsızlıq edir və qadınlara ayaq basması qadağan olunan **Kumarın** ovsunlanmış meşəsinə girir və elə o an da lianaya çevrilir. Qəmdən aqlını itirmiş Pururavas gecə-gündüz meşəni gəzərək sevgilisini axtarır. O, meşədə sevgilisinin izini axtarır və soruşur ki, «bu meşədə kim ona sevgilisindən xəbər verəcəkdir?»

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının «Qazan xanın evinin yağmalanması» boyunda olduğu kimi, Pururavas sevgilisinin harada olması barədə qaya üstündə oturmuş tovuz quşundan, durnadan soruşur, arıya, filə, marala müraciət edir – heç birindən bir xəbər ala bilmir. O, dağdan sevgilisinin yerini soruşur, çaya müraciət edir, onların da heç biri cavab vermir. O, yoluna davam edir, qayanın yarığında bir dənə qiymətli qırmızı daş görür. O bu daşı əlinə alır və fikirləşir ki, bu daş Urvaşinin saçlarına çox yaraşardı. Qəmə batmış hökmdar bu daşı atmaq istədikdə, səmadan bir səs gəlir və ona deyir ki, bu daş bir tilsimdir və sevgilisini tapmaqda ona kömək edəcəkdir. Pururavas meşədə çiçəksiz lianaya rast gəlir və bu bitki onu tərk edən anda qəzəbdən əhvalı pozulmuş Urvaşi kimi görünür. Pururavas lianayı qucaqlayır və o, yenidən Urvaşiyə çevrilir. Əlvan daş qadını sehdən azad edən yeganə tilsim olur. Birdən yenə səhnə arxasından səs gəlir ki, çalağan şahın bu qiymətli tilsimini oğurlayıb. Pururavas oxunu götürüb quşu axtarmağa getmək istəyir, elə bu vaxt xidmətçi sehrli daşı və həmin quşu öldürən oxu hökmdara verir. O, oxun üstündə Pururavas və Urvaşinin oğlu **Ayusun** adını oxuyur.

Pururavas Urvaşidən oğlu olmasının ondan gizlətməsinin səbəbini soruşur. Yeniyyətə Ayusla birlikdə saraya gələn ağ saçlı zahid qadın deyir ki, Urvaşi uşağı gizli doğub və dərhal onun himayəsinə verib. O, müdrik Çayananın iqamətgahında böyüyüb. Ata oğlunu tapdığına görə çox sevinir, Urvaşi isə ağlayır. O, deyir ki, İndra onu yerə buraxarkən qarşısına şərt qoyub ki, hökmdar onun doğduğu uşağın üzünü görəndə kimi o, səma səltənətinə qayıtmalıdır. Bu səbəbdən də o, Ayusu uzun müddət atasından gizlədibmiş. Pururavas yenidən sevimli arvadından ayrılacağından kədərlənir. O, oğlunun xeyrinə hökmdarlıqdan imtina etmək və meşəyə çəkilərək zahid həyatı keçir-

mək istəyir. Bu zaman səmada şimşək çaxır. Bu Brəhmənin oğlu müdrik **Naradadır**. O, İndradan xəbər gətirir və deyir ki, Pururavas bu fikirdən el çəksin və şeytanlarla döyüşə hazırlaşsın. Urvaşi də artıq daim onun yanında qalacaqdır. Beləliklə, tanrıların müdaxiləsi ilə hadisələr xoşbəxt sonluqla bitir.

«**Üzüklə tanınan Şakuntala**» (**Şakuntala və yaxud Ab-hijna-naçakuntala**) dramı klassik hind ədəbiyyatının və Kalidasa yaradıcılığının zirvəsini təşkil edir. Bu dramın süjeti qədim rəvayətlərdən götürülmüşdür. Bu süjet «Mahabharata»nın birinci hissəsində və «Padma-puran»da da təsvir olunmuşdur. Kalidasanın bu süjeti həmin əsərlərdən, yoxsa bizə məlum olmayan başqa bir mənbədən götürdüyünü söyləmək çətindir.

Əsər hökmdar **Duşyantın** maral ovuna çıxması ilə başlanır. Hökmdar maralı oxla vurmaq istəyərkən səhnə arxasından gələn səs onu əl saxlamağa məcbur edir. Məlum olur ki, bu meşə monastırına mənsub olan əl maralıdır. Hökmdar ov edə-edə Malinu çayının sahillərində yerləşən məşhur müdrik **Kanvanın** meşə iqamətgahına gəlib çıxmışdır. Zahidlər Duşyantaya deyirlər ki, Kanvanın özü hal-hazırda monastırda deyil, o, ögey qızı **Şakuntalanın** başına gələcək bəladan xilas etmək üçün müqəddəs yerlərə ziyarətə getmişdir. Buna baxmayaraq, Duşyanta monastırı gəzmək qərarına gəlir. Gəzinti zamanı o, sağ əlinin titrədiyini görür; hind inamına görə, bu, tezliklə onun sevgili tapacağına işarə idi.

Bu zaman monastırın bağçasına üç rahibə daxil olur. Onlar çiyinlərindəki səhənglərlə ağacları sulamaq üçün su gətirirlər. Onlardan biri Kanvanın qızı Şakuntala, o biriləri isə onun rəfiqələri **Anasuya** və **Priyamvadadır**. Hökmdar Şakuntalanı görəndə kimi bir könüldən min könlə ona aşıq olur. Özünü hökmdar məmuru kimi təqdim edən Duşyanta dolay yolla Şakuntalanın mənşəyini müəyyən edir. Anasuya deyir ki, zahid olmaq istəyən müdrik Vişvamitraya tanrılar mane olmaq üçün onun yanına xüsusi gözəlliyi ilə seçilən **Menaka** adlı səma apsarını (pəri) göndərmiş və o, naz-qəməzi ilə Vişvamitranı yoldan çıxarmışdır. İki sevgili gizlicə evlənmiş və nəticədə, Şakuntala dünyaya gəlmişdir. Bu izdivacdən sonra Duşyanta oranı tərk edib öz ölkəsinə getmişdir. Anası tərəfindən atıldığından

müqəddəs Kanva onu qızlığa götürmüşdür.

İşlətdiyi günaha görə, Şakuntala müdrik **Durvasasın** qəzəbinə gəlir. Onun qarğışına görə, Duşyanta Şakuntalanı unutmalıdır. Rəfiqələrinin xahişlərini nəzərə alaraq Durvasasın ürəyi yumşalır və bildirir ki, hökmdar sevgilisini ona verdiyi üzük vasitəsilə tanıyacaqdır.

Geriyə qayıdıb məsələdən xəbər tutan Kanva Şakuntalanı ərinin yanına göndərir. Durvasasın qarğıışı nəticəsində Duşyanta Şakuntala ilə evlənməsini tamam unutmuşdur. Şakuntala korpeşman meşəyə qayıdır və orada onun **Bharata** adlı oğlu olur. Bu, məşhur Bharata nəslinin əcdadıdır. Şakuntalanın itirdiyi möcüzəli üzüyü bir balıqçı tapır və onu hökmdara təhvil verir. Üzüyü görən kimi, atıb getdiyi arvadı Duşyantanın yadına düşür və onu tapmaq üçün meşəyə gedir. Burada onun oğlu ilə rastlaşır və ilahi bir səs onu inandırır ki, bu onun öz oğludur. Taleyin hökmü ilə ayrı düşən sevgililər yenidən görüşür və bundan sonra bir daha heç vaxt ayrılmırlar.

Kalidasanın bu dramı hind ədəbi dühasının şah əsəridir. Bu əsər əsrlərin sınağından uğurla keçərək, bu gün də öz bədii dəyərini itirməmişdir. Dünyanın bir çox dahi yazıçıları bu əsəri sevə-sevə oxumuş, ondan zövq almış və bəhrələnmişlər.

Qədim hind ədəbiyyatının bir sıra çox görkəmli nümayəndəsi olsa da, klassik dövrün şairləri içərisində heç kəs dünya mədəniyyəti tarixində Kalidasa səviyyəsinə qalxa bilməmişdir. Kalidasanın yaradıcılığında, onun ölməz poema və dramlarında Hindistan öz obrazını tarixə həkk etmişdir.

qarşı xəyanəti göstərilmişdir (Bax: Maykl Qrant, səh. 65-66). İsrail hökmdarı İoaşın timsalında nəcib ağaclar yaxşı hökmdarları əks etdirir, Qaratikan kolu isə Livan kedrinin qızına elçi göndərən və vəhşi heyvanların ayaqları altında qalan qudurğan İuda hökmdarının rəmzi obrazıdır. Bu təmsildən belə bir ibrətamiz nəticə çıxarmaq olar ki, hakimiyyətə can atanlar heç də həmişə ləyaqətli adamlar olmur.

Qədim yəhudi folklorunda heyvanlar haqqında da çoxsaylı təmsilin olduğu söylənilir. «Talmud» müəlliflərindən Yohanan ben Zakkaya ilk qanunları yaradarkən bir sıra təmsildən istifadə etmişdir. Meranın tülkü haqqında 300-ə yaxın təmsil söylədiyini deyirlər. Bir qayda olaraq bu təmsillərdə müxtəlif heyvanların həyatından bəhs edilirdi. Hətta, bəzi təmsillərin tarixi hadisələrlə bağlı olduğu məlumdur. Belə təmsillərdən birində deyilir ki, Roma imperatorunun ehramı bərpa etməyə icazə verməməsindən həyəcanlanan yəhudiləri sakitləşdirən İoşia Hanani onlara Ezopun şir və durna haqqında təmsilini danışır. Başqa bir təmsildə isə deyilir ki, Pappos Akibunu¹ «Tora» («Beş kitab»)² ilə məşğul olmaqdan çəkəndirməyə çalışır və bunu romalıların qadağası ilə izah edir. Akibu buna bir tülkü haqqında təmsillə cavab verir. Bu təmsildə deyilir ki, bir tülkü baliqçıların çoxalmasından narahat olan baliqlara məsləhət görür ki, onlar sahilə çıxıb onun yanında yaşasınlar. Baliqlar ona belə cavab verirlər: necə? Səni heyvanların ən ağıllısı sayırlar, sən isə belə bir ağılsız məsləhət verirsen? Biz suda özümüzü təhlükəsiz hiss etdiyimiz halda, nə üçün quruya çıxıb orada məhv olmalıyıq. Bu təmsildən belə bir məna çıxır ki, romalıların qadağalarına uyğun olaraq yəhudilər əgər «Tora»-ni öyrənərək məhv olacaqlarsa, onu öyrənmədən daha tez məhv olurlar.

¶ Qədim yəhudi tapmacaları da bəzən tarixi xarakter daşıyır,

---

¹ Akibu -- Yəhudi alimi, ravvin, Bizim eramın II əsrində yaşayıb. Yəhudilərin Roma ağalığından xilas edilməsi üçün qızgın təbliğat aparıb

² Tora – («Beş kitab») Bibliyanın tərkibində yəhudilərin Qanun və ya Tora, yəni təlim adlanan Əhdi-ətiqin birinci beş kitabı. Yəhudi və xristian ənənələri bu kitabların müəllifliyini Həzrət Musanın (Moiseyin) adı ilə bağlayırlar. «Beş kitab»a Kövn (Varlıq), Xüruc, Levit, Ərşam (Saylar) və İkinci Qanunçuluq kitabları daxildir

müəyyən tarixi-əfsanəvi şəxsiyyətlər və hadisələrlə bağlı tərtib olunur. Belə tapmacalardan biri əfsanəvi yəhudi qəhrəmanı Samsonla əlaqədardır. Əfsanəyə görə Samson bir şiri öldürür və onun ağzından arılar tərəfindən toplanmış bal tapır. Tapmaca da bu rəvayətlə əlaqədar yaranıb və ritmik formada ifadə olunub:

*Yeyəndən yemək yarandı,
Güclüdən şirin yarandı.*

Bu tapmacanın cavabı da ritmik formada verilir:

*Baldan şirin nə ola bilər?
Şirdən güclü nə ola bilər?*

Qədim yəhudi təmsilləri də diqqəti cəlb edir. Hətta belə deyirlər ki, dünya ədəbiyyatında təmsil janrı ilk dəfə yəhudilər tərəfindən yaranmışdır.

Qədim yəhudi folklorundan da görmək olar ki, burada da poeziya nəsrədən əvvəl yaranmışdır. İctimai məqsədlə deyilən hər bir söz poetik ifadə vasitəsinə malikdir. Buraya daxil olan söz sənətinin hamısı ilk növbədə dini səciyyə daşıyır. Belə ki, qədim dövrlərdə bütün dünyəvi yaradıcılıq nümunələri müəyyən dini məzmun kəsb etdiyinə görə qədim İsraildə də poeziya çox erkən dövrdə yaranmış və inkişaf etmişdir. Müqəddəs kitab olan «Bibliya»ya daxil edilmiş «Nəğmələr nəğməsi» toplusunu heç şübhəsiz ki, ən ilkin dövrlərdə yaranmış xalq poeziyası nümunəsi hesab etmək olar. Bu topluda ilk növbədə ailə-məişət mövzusunda həsr edilmiş nəğmələr cəmləşmişdir. Bundan başqa, məhəbbət mövzusunda yaranmış bu toplunu qədim dövrün çox qiymətli nümunəsi hesab etmək olar.

Müxtəlif tarixi hadisələrlə əlaqədar yas mərasimlərində oxunan ağılar nisbətən sonrakı dövrlərdə yaranmışdır. Elə bu dövrlərdə də toy nəğmələri yaranmışdır ki, bu nəğmələr gənc oğlan və qızlar tərəfindən ifa olunurdu.

Bundan başqa, qədim İsraildə **məişət nəğmələri** də geniş yayılmışdır. «Bibliya»da İsrail əkinçilərinin və çobanlarının

zəhmətinin nəğmə ilə müşayiət olunmasını sübut edən çoxlu misallar var. Yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz Kəhriz haqqında nəğmə buna misal ola bilər. Eyni zamanda İsayya üzüm yığımına həsr olunmuş nəğmədən bir neçə sözü qoruyub saxlamışdır. O, həm də, xalq şənliyinə və qoyun qırımına həsr olunmuş bayramla əlaqədar nəğmələrin olması haqqında da məlumat vermişdir. Ziyafətlər musiqisiz və nəğməsiz keçmirdi. Masa nəğmələri haqqında isə Amos və II Samuil xəbər verirlər. Psalm ifaçısının oxuduğu unudulmuş cariyyə haqqında nəğmə də bu kateqoriyaya daxildir. Ziyafətlərdə fəaliyyət göstərən xüsusi nəğməkarlar təbəqəsi də var idi. Hökmdar sarayında bu «nəğməkar kişilər» və «nəğməkar qadınlar» adı əyanlar sırasına daxil edilirdilər. Bununla əlaqədar olaraq, Samsonun tapmaca-nəğməsini və Samsonun açmasını və verdiyi cavabı misal göstərmək olar. Bu tipli sataşma və zarafatlar xalq oyunlarında və toplantılarında çox geniş yayılmışdı.

Yəhudi xalqının bunlardan başqa öz atalar sözləri və zərb-məsəlləri də var idi. Bu nümunələr «Hikmətlər kitabı»na sonralar daxil edilsə də onların yaranma tarixi çox qədimdir.

Bizim dövrümüzdə qədər ibtidai kultlara həsr edilmiş çox qədim tarixə malik olan nəğmələr də gəlib çatmışdır. Bu nəğmələr **dini nəğmələr** adlanır. Bunlara Əhd gəmisinin qurulması və açılmasına həsr edilmiş «Aaronun xeyir-duası» nəğməsini və Solomonun (Süleymanın) məbədi müqəddəs sayması haqqında kəlamlarını misal göstərmək olar. Qədim dövrlərə aid olan qurbanlıq mərasimləri və ibadətlər zamanı ifa edilən nəğmələr bizə məlum deyil; bu tipli nəğmələr məbədin dağıldığı dövrdə yaranmışdır. Ancaq bununla yanaşı hər bir dini mərasim təntənəsi şənlik və şadyanalıq bayramı olmuşdur. Ona görə də tam əminliklə, demək olar ki, ən qədim zamanlarda bütün dini mərasimlərdə musiqi və poeziyanın öz yeri olmuşdur.

Milli-vətənpərvərlik nəğmələri. Bu nəğmələrdə yəhudi xalqı, özünün başqa xalqlardan üstün olduğunu göstərməyə çalışmışdır. Bu qəbildən olan ilk nəğmələrdən biri «Bibliya»da olan Noyun (Nuh) kəlamlarıdır. Burada İsrail övladlarının yarıdıcısı Şemin varlı finikiyalılardan və qul hanaanlardan üstün

olması qeyd olunur. Bileamin peyğəmbərliyi Maobdan və digər xalqlardan fərqli olaraq İsrailə parlaq gələcək vəd edir. Yakovun (Yaquub) xeyir-duasında və Moiseyin (Musa) xeyir-duasında milli özünüdərk daha parlaq ifadə olunmuşdur: Yakov yəhudi xalqının cismani atası, Moisey isə mənəvi atasıdır. Devoranın nəğməsi tarixi xalq nəğməsidir. Burada ilk növbədə xalqı döyüşə çağıran Devora vəsf olunur; sonra isə döyüş meydanında fərqlənən tayfaların adları çəkilir, burada olmayanlar isə ittiham olunur; Zebulun və Naftali tayfaları xüsusi qeyd olunur, Meroz şəhərinə lənətlər yağdırılır; döyüşdə göstərdiyi qəhrəmanlıqlara görə kenityalı Yael təriflənir.

Digər qəhrəmanlıq nəğmələrinin ayrı-ayrı parçaları qalmışdır: buraya Qara dənizi üzüb keçənlər haqqında nəğməni, yaxud Saul və Davidin filistimlilər üzərində qələbəsinə həsr olunmuş nəğməni daxil etmək olar. Xüsusilə onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu nəğmələrdə təsvir olunan döyüşlərdən qayıdan qəhrəmanları qadınlar qarşılayırlar. Çox güman ki, qədim dövrlərin tarixi hadisələrinə həsr olunmuş və günümüzə qədər gəlib çatmamış nəsil kitabı olmuşdur. Bundan başqa, Davidin Saul və İonafanın cəsədləri üzərində ağısı olan kitab da bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır.

Peyğəmbərlik nəğmələri. Demək olar ki, peyğəmbərlik ədəbiyyatının böyük əksəriyyəti poetik formada yaranmışdır. Peyğəmbərlik əsərləri nəğmə kimi oxunmasa da, ritorik formada ifadə olunmuş və onlar dərin hissiyyatla söylənmişdir. Bütün bu ifadələr poetik formada verilmişdir. Ona görə də bütün ilk peyğəmbər mətnləri poetik formadadır. Din bütün incəsənət növlərinin anası olmuşdur və qədim şairlərin, onların həqiqi ilham mənbəyi olan Allaha müraciəti yalnız obrazlı ifadə vasitəsi olmamışdır. Peyğəmbərliyin adı kəlamlar söyləmək istedadı deyil, canlı poeziya faktı olması, bu kəlamların lakonikliyindən və ayrı-ayrı bəndlərə bölünməsindən də görünür. Əksər hallarda bəndlər dörd misradan ibarət olur, hərçənd ki, başqa poetik formalara da rast gəlmək mümkündür. Sonrakı peyğəmbərlər daha çox öz kəlamlarını müxtəlif nəğmələrlə kəsirdilər və bu nəğmələrin ya başqa peyğəmbərlərin dilindən, ya da həqiqi müəlliflərin öz dillərindən verilirdi. Onu da nəzərə almaq

lazımdır ki, poetik formalar peyğəmbərlərin şəxsi keyfiyyətlərindən də asılı olurdu.

Bədii formada işlənmiş əsərlər. Bu əsərlərdə qədim folklorun izləri görünməkdədir. Mütəxəssislərin fikrincə isə bu əsərlər ikinci məbədin dağıdılmasından sonra¹ yaranmışdır. Bu əsərlər içərisində birinci yerdə lirik, ikinci yerdə isə qnomik və fəlsəfi əsərlər dayanır. Lirik poeziya daha parlaq şəkildə «Nəğmələr nəğməsi» kitabında verilmişdir. Bu kitab başdan-başə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsidir. Müəllifi Solomon hesab olunan bu kitaba əsas etibarilə toy nəğmələri daxil edilmişdir. Bu baxımdan, bizim dövrümüə qədər gəlib çatan kitablar xeyli dəyişikliklərə məruz qalmış və yenidən işlənmişdir. «İeremiyanın ağısı» kitabında poetik forma üstünlük təşkil edir. Buna baxmayaraq, burada da peyğəmbərlər peşəkar ağı deyənlərin poetik nəğmələrini təqlid edirdilər. «Psalmlar» məbədlərdə səslənən liturgiya (moizə) himnləridir. «Psalmlar» eyni zamanda bədii cəhətdən işlənmiş dini lirika nümunələridir. Bu topluda yalnız bircə dünyəvi nəğmə (45-ci Psalm) var. «Psalmlar»da xalq poeziyasının izləri açıq-aydın şəkildə sezilir. Xalq poeziyası xalis şəkildə «Şehir ha-Maalot» («Nərdivan (Yüksəliş) nəğməsi») adlanan əsərdə (120-134-cü «Psalmlar») ifadə olunmuşdur. Formasına görə bu nəğmə, adından da göründüyü kimi, nərdivan şəkillidir, nəğməni oxuduqca sanki nərdivana çıxırsan.

Qnomik (əxlaqi) və fəlsəfi poeziya. Buraya daxil olan ən məşhur əsərlərdən biri «Hikmətlər kitabı»dır. Bu kitaba qnomik poeziyanın müxtəlif növlərini və müxtəlif səviyyələrini əhatə edən əsərlər toplanmışdır. Kitabın əsas hissəsi qoşa bölgülü məşallar şəklində verilmişdir. Bu, poetik forma və məzmununa görə ən qədim sırf xalq mənşəli şeir quruluşudur. «İovanın (Eyyubun) kitabı»nın əsasını xalq rəvayəti təşkil edir. Burada «Hikmətlər kitabı»nda istifadə olunan poetik forma işlənsə də, müəllif daha çox lirizmə meyl etmişdir. Hətta formasına görə bəzi mütəxəssislər bu əsəri dramatik janra da daxil

---

¹ Birinci Qüds məbədi 586-cı ildə, ikinci məbəd isə bizim eranın 70-ci illərində romalılar tərəfindən dağıdılmışdır

edirlər. Hər halda «Bibliya»ya daxil edilmiş bu əsərin sırf bədii əsər olmasına heç bir şübhə ola bilməz.

«**Mişna**» (**Şifahi təlim**). Mişna sözünün ilkin mənası «təkrar etmək» olmuşdur, ancaq «Bibliya» ədəbiyyatında bu söz yazılı formada deyil, məhz şifahi şəkildə deyilənləri «öyrənək», «öyrətmək» mənalarını kəsb edir. Bu sözün belə yeni mənası müəyyən məlumatların tez-tez təkrar olunması nəticəsində meydana gəlmişdir. Sonralar bu sözün məna çalarları daha da genişlənməmişdir və hətta «öyrənməklə» yanaşı «tədris», «təlim-tərbiyə» mənalarını da ifadə etmişdir. Bundan başqa bu söz e.ə. 3-cü əsrə qədər yaranmış ənənələrin məcmusunun məzmununu əks etdirir. Beləliklə, «Miş-na» yazılı yasalardan fərqli olaraq şifahi yasa – qanun-qayda hesab olunur. Nəhayət, mişna anlamı daha çox «Talmud»un əsaslarının tərtibçisi hesab olunan I İuda Hanasinin (o, həm də «Rabbi»dir) redaktoru olduğu qalaxalar toplusu deməkdir. Fələstində bu toplu «Qalaxot»¹ adlanırdı. Hətta bəzən onu «Talmud» da adlandırırdılar. «Mişna»-nı sadəcə 3-cü əsrin abidəsi də adlandırmaq düzgün deyil. Bu abidə ən qədim qalaxi ekzeqezası² dövründən başlayaraq inkişaf edən və formalaşan və nəhayət, 3-cü əsrdə kristallaşan bütün şifahi qanunların toplusudur.

«Mişna» haqqında tam təsəvvür əldə etmək və onun əhəmiyyəti və qiymətini müəyyənləşdirmək üçün, əsərin daha əvvəllər yaranan və soferimlərin³ ən qədim midraşarından» başlayaraq qalaxaların son şəkil aldığı dövrə qədər bu tipli topluların, xüsusilə də şifahi qanunlara münasibətinin ümumi inkişafını izləmək lazımdır. **Şerir Qoanın** yazılarında qorunub saxlanmış və digər mənbələrdə də təsdiq edilən etibarlı ənənələrdə deyilir ki, qalaxa normalarının ən qədim diskussiya forması

---

¹ «Qalaxa» – qədim yəhudi dilində «norma», «qanun» deməkdir. «Talmud»da ayrı-ayrılıqda hər bir qanun, həmçinin onların məcmusu belə adlanır

² Ekzeqeza (yun. exegeze) – izah, şərh, təfsir

³ Soferimlər – kitabçılar, kitab həvəskarları. Dini qanunların tədqiqçiləri. Ravvinlərin sələfləri. Məbəd kahinlərinə müxalifətdə olmalarına baxmayaraq müqəddəs kitabların redaktə olunmasında iştirak edirdilər. Fəaliyyətləri ikinci məbəd dövrünə (e. ə. I əsrə) aiddir

midraş olmuşdur. Bu qalaxaların izləri bu günə qədər «Mişna»da qalmaqdadır. Ancaq, qalaxa təfsirlərinin «Bibliya» mətni ilə yanaşı verilən midraşın bu formasından başqa, daha qədim dövrlərdən başlayaraq, tamamilə müstəqil istifadədə olan yekun qalaxalar da mövcud olmuşdur. Hətta, belə qalaxaların topluları da olmuşdur. Qoana görə, Qalaxaların bu ikinci yekun forması, ona artıq daha tez-tez müraciət edilən ikinci məbəd dövründə mövcud olmuşdur. Hərçənd ki, hazırda mövcud olan və «Mişna»nın altı hissəsini təşkil edən qalaxalar toplusunun Gillelinin özü tərəfindən redaktə olunduğunu israr etmək mümkün olmasa da, çox güman ki, onun materialları Gilgel və Şammai məktəbinin ən qədim nümayəndələri – «Zikne Bet Gilgel» və «Zikne Bet Şammai» tərəfindən toplanmışdır.

Mövcud «Mişna»nın başlanğıcını tam şəkildə «Mişna Rişona» adlanan birinci mişna toplusunda görmək olar. Bu «birinci Mişnanın» əsas hissəsi, tannayların¹ onun üzərində apardıqları çoxsaylı dəyişiklikləri nəzərə almasaq, ilkin formasını qoruyub saxlamışdır. Qalan hissələrə gəldikdə isə, onlar ikinci məbəd dövründə, yəni Gilgel və Şammai məktəbi mövcud olan zaman özünün əsl redaktə olunmuş şəklini almışdır. «Mişna»nın bu birinci toplusunun tərtib edilməsi və onun midraşdan fərqləndirilməsi, ənənəvi qalaxalara daha çox yığcam forma vermək və mübahisəli qalaxaları müəyyən etmək məqsədini güdmüşdür. Qalaxaların midraşdan belə ayrılması həqiqətən də onu müəyyən formaya saldı və o zaman mövcud olan çoxsaylı fərqli variantları məhv etdi. Çox vaxt «Mişna» midraşdan yalnız formaca fərqlənirdi, belə ki, qalaxalar müxtəlif şəriət müəllimləri tərəfindən həyata keçirilirdi və müxtəlif sübutlardan istifadə edilirdi. Beləliklə, ən qədim «Mişna» tədrisin eyniliyini qoruyub saxlamaq üçün şəriət müəllimlərinin məktəblərdə müsahibələr təşkil etmək və onları təlimat xarakterli normalarla təmin etmək məqsədini güdmüşdür. Ancaq bu toplular həmişə öz vəzifəsini lazımınca yerinə yetirə bilmirdi. Siyasi qarışıqlıq və

---

¹ *Tannaylar (qanun öyrədənlər) – Toranın şifahi şərhlərini öyrədən məktəb. Yabne şərhçiliyində (müasir Təl-Əvivin yaxınlığında) Yoban ben Zakay tərəfindən yaradılıb*

dövlətin məhv olması insanları bu qanunu dərindən öyrənmək fikrindən yayındırdı; qanunların bir çoxu unuduldu, digərlərinin mətni isə müxtəlif alimlərin mübahisə obyektinə oldu. Hələ bundan başqa hər bir tanna (müəllim) ilkin «Mişna»-ni öz bildiyi kimi tədris etdiyindən, artıq bir yox, bir neçə qayda yaranırdı.

«Mişna» tərtibçiləri (r. Meira, r. Akiba və r. Hanasi) bu abidəyə daxil olan materialların qruplaşması və bölünməsi məsələsinə də xüsusi əhəmiyyət vermişlər. «Mişna»nın vəzifəsini onlar praktik məsələlərə cavab tapmaqda, dinin və qanunun müəyyən məsələlərinin həllində nüfuzlu mənbə olmasında görürdülər.

«Mişna»nın kim tərəfindən və nə vaxt yazıya köçürülməsi məsələsi hələ bu günə qədər mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Şerir Goanın dediyinə görə bu işi tam şəkildə İuda Hanasi yerinə yetirmişdir. Bu fikri rəbban **Nissim ben Yakov** da təsdiqləmişdir. Ancaq orta əsrlərdə yaşamış bir sıra alim bu abidənin nəinki İyeqova tərəfindən yazıldığını təsdiq edir, hətta o dövrdə bu mətnin heç bir yazılı variantının olmamasını söyləyirlər. Bu nəzər nöqtəsi onunla əsaslandırılırdı ki, ümumiyyətlə, qalaxaların yazıya köçürülməsi qadağan idi. Ancaq o da var ki, bu qədər müxtəlif səciyyəli problemlərin belə sistemli tərtibi şifahi şəkildə yarana bilməzdi. Çox güman ki, **Ravvin İyeqova** ixtiyar yaşlarında bu qalaxaların itib-batmasından, təhrif oluna bilməsindən ehtiyat edərək, onların yazıya köçürülməsi haqqında göstəriş vermişdir.

Bizim dövrümüze qədər «Mişna»nın dörd versiyası qalmışdır: 1) Mişnaiotun əlyazmaları və nəşrləri; 2) Babil «Talmudu». Burada «Mişna» ayrı-ayrı paragraflara ayrılıb və onlardan sonra gemara gəlir. Ancaq gemara olmayan risalələrdə onlar tam şəkildə verilmişdir; 3) Yerusəlim «Talmudu». Burada gemara («Mişna» şərhlərinin məcmusu) «Mişna»nın hər bir fəslindən sonra verilmiş və izahata ehtiyacı olan «Mişna» nəsihətlərinin baş sözləri təkrar edilmişdir; 4) Yerusəlim «Mişna»sının 1883-cü ildə çap olunmuş versiyası. Bu versiya ilk üç versiyadan fərqlidir və hələ tam araşdırılmayıb.

«Mişna»nın tam qanunlar külliyyatı altı sedarimə (hissəyə) bölünmüşdür. Hər bir bölmə məlum sayda risalələrə («masse-

xot») ayrılmışdır. Hər bir risalə də öz növbəsində fəsillərə («perakim») bölünür. Fəsillər babil variantında «mişnaiot», Yerusəlim Talmudu variantında isə «qalaxi» adlanan paraqraflara bölünmüşdür. Bu 6 hissə belə adlanır: Zeraim, Moed, Naşim, Nezikin, Kodaşim və Toqorot.

Talmud

«Talmud» – yəhudi sözüdür. Bu sözün kökü «öyrətmək» felindən götürülmüşdür. İlk dövrlərdə bu söz təlim, öyrənmək və yaxud öyrənilməsi mümkün olan bilik anlamında işlənmişdir. Bu ifadə qədim yəhudilər tərəfindən «Tora»nın, başqa sözlə desək, sözün geniş mənasında yəhudi təliminin öyrənilməsinin mümkünlüyü mənasında istifadə olunmuşdur. Bu ifadə bir qayda olaraq, təcrübə, təlim və dini-əxlaqi xarakter daşıyan əməllərin əksini təşkil edən nəzəriyyə mənasında işlənirdi. Sonrakı dövrlərdə «Talmud»u *təlim metodu* adlandırır və onu Fələstin metoduna qarşı qoyaraq babil ali məktəblərində qəbul olunmuş təlim kimi təqdim edirdilər. Artıq o vaxt ki, «Talmud» müəyyən bir ədəbi forma alır, onda onu «Mişna»ya və daha lakonik formaya malik olan qalaxalarla qarşı-qarşıya qoyurlar; belə ki, sonuncu əsaslanmayan və diskussiyadan məhrum olan təlimatların yalnız qısa məzmununu ifadə edirdi. Bu sözün geniş anlamı e.ə. birinci minillikdə yəhudi xalqının mənəvi fəaliyyətinin nəticəsi olan bədii yaradıcılığın əhatəli silsiləsi deməkdir. Dar mənada isə bu söz – bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən və bizim dövrümüzə qədər iki variantda (Fələstin və Babil) gəlib çatmış «Mişna»nın, başqa sözlə desək Gemaranın özünəməxsus və əsaslı təfsiri deməkdir.

«Talmud» daha geniş anlamda yalnız qədim ədəbi abidə deyil, o, eyni zamanda xalq tərəfindən yaradılmış və xalqın yaratdığı kimi qorunub saxlanılan əsl xalq konstitusiyasıdır. Uzun müddət kalınların əlində olan, ancaq hər kəs tərəfindən elə də yerinə yetirilməyən Moisey (Musa peyğəmbər) Qanunu, Ezra və Nehemiyanın xidmətləri sayəsində bütün xalqın malına çevrilir və xalq tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edilən vaxt «Talmud» yaranır. Bu həmin o dövr idi ki, bu dövrdə xalq

nümayəndələri, başqa sözlə desək, Böyük Kilsənin Ərləri başqa bir dövrdə, başqa bir şəraitdə yaranmış bu qədim qanunun yeni yaşayış şəraitində istifadə oluna biləcəyinə, ona əlavələr edilməsinə və təfsir olunmasına ehtiyac duyulduğuna inanmalı idilər. Onlar peyğəmbərlərin qurbanlıq kultuna qarşı apardıqları uzunmüddətli və səmərəsiz mübarizəsindən imtina edərək, xalq üçün vacib olan dini ideyaların rəmzlərinin, ümumi mərasimlərinin tanınması, qurbanlıq kultlarının əvəzinə dua etmək üçün məbədlər yaradılması və bu məbədlərlə yanaşı sinaqoqların¹ da tikilməsi ilə kifayətləndirdilər. Bunlar üçün ənənə «qanun ətrafında sipər» kimi bir sıra təlimatlar müəyyən edirdi ki, bunlar da «Talmud»-dun tərkibinə daxil edilirdi. Onların devizi belə idi: «Ədalət məhkəməsinə göndərəndə səbri olun, daha çox şagird toplayın və qanun ətrafında sipər qurun». Bu deviz «Talmud» yaradıcılarının rəhbər prinsipi olmuşdur.

Düzgünlük tərəfdarı olan idealist-peyğəmbərlər insanlardan çox şey tələb edirdilər və çox az şeyə nail olurdular; Böyük Kilsənin Ərləri insan psixikası ilə daha çox hesablaşırdılar və öz xalqının əsl tərbiyəçisi olurdular. İudeylərdə olan bu dini və etik pozuntu vəziyyətini yəhudilərin Antiox təqibləri zamanı qanuna belə fədakar sədaqəti ilə müqayisə etsək görərik ki, bu dövrdə xalq tanınmaz olmuşdur. Əgər yəhudilik ellin dövründə əriyib itmədisə, bu ancaq həmin o «ərlərin» sayəsində olmuşdur. Bəzi adamlar isə kənar adətlərə daha çox əhəmiyyət verdiklərinə və bununla da yəhudiləri xarici aləmdən təcrid etdiklərinə görə onları ittiham edirdilər. Onların fikrincə, əks təqdirdə yəhudilik ellinizm içərisində əriyib itərdi və bu gün nə xristianlıq, nə də müsəlmanlıq olardı və hər yanda ancaq bütpərəstlik hökmranlıq edərdi. Böyük Kilsə ərləri və soferimləri (kاتبlər) onların davamçıları – fariseylər (riyakarlar) əvəz edir. Fariseylərin rəqibləri – saddukeylər isə soferimlərin irsindən

---

¹ *Sinaqoqa* (yun. hərf. mənası – məclis) – Sinaqoqların meydana gəlməsi 70-ci ildə Qüds məbədinin, 133-cü ildə isə Qüdsün özünün romalılar tərəfindən dağıdılması ilə əlaqədardır. Bundan sonra, Qüdsdəki ibadətqahda dini mərasimlərin keçirilməsi qeyri-mümkün olmuşdu. Qurbankəsmə mərasimi ibadət və Tövrətin oxunub, şərh verilməsi ilə əvəz olundu və bununla da müxtəlif ölkələrə səpələnmiş yəhudilər sinaqoqları yaratdılar

imtina edərək uzun əsrlər boyu formalaşmış şifahi qanunları inkar edir və Yazılı Qanunun nöqtə-vergülünə riayət etməyə çağırırdılar.

Qədim qanunun rəsmi müdafiəçiləri olan fariseylər öz şəxsi həyatlarında daim bu qanunları pozmalı idilər. Ancaq daha çox inkişaf etmiş dini vicdanı olan fariseylər qədim qanunu bilərəkdən pozmağa görə ölüm hökmü müəyyən edilməsi elementi ilə heç bir vəchlə bərişə bilmirdilər. Beləliklə, bu qanunu real həyat və mənəvi hissiyyatla uyğunlaşdırmağa çalışan görkəmli farisey Gillel (eradan 30 il əvvəl) tam bir interpretasiya (təfsir) aparatı yaratmışdır ki, bu da öz növbəsində «Şifahi Təlim»in əsaslarını «Yazılı Təlim»lə əsaslandırmağa xidmət edirdi. Fariseylər kimi heç kim tarix tərəfindən bu qədər ədalətsiz böhtana məruz qalmamışdır. Belə ki, farisey sözü çoxları tərəfindən ikiüzlülük və riyakarlığın sinonimi kimi başa düşülür. Məhz farisey **Gillel** ilk dəfə belə bir ifadə işlətməmişdir: «O şey ki, sənin üçün xoş deyil, onu öz yaxınına rəva bilmə – bütün yəhudi «Tora»sı bax budur; başqa yerdə qalanlar isə bu prinsipin ancaq izahıdır».

Yerusəlimin süqutu ilə, başlıca olaraq kahinlər və məmurzadəgən təbəqəsinə aid olan saddukeylər tarix səhnəsindən çıxdılar. Fariseylərin yerini onların varisləri olan tannaylar (qanun təlimçiləri) tutdular. Yamnin akademiyasının banisi, sonuncu farisey rəbban **Yohanan b. Zakkay** göstərdi ki, iudaizm məbədsiz də mövcud ola bilər və bu məktəbin nüfuzu siyasi müəssisənin hakimiyyətini əvəz edə bilər. Siyasi hakimiyyət xalqın parçalanmasının qarşısını almaqda aciz qaldı, bu məktəb isə inam birliyi, adət-ənənə birliyi və hüquqi normalar birliyi əsasında İsrailin qalıqlarının birləşməsində gözə görünməz bağlar yaratmağa cəhd etdi. İnəm birliyini xalq arasında *aqada*¹, onun sentensiyalarını (hikmət, nəsihət, aforizm), böyük keçmiş

---

¹ *Aqada* – qəd. yah. hekayə. Talmudda Qalaxanın ayrı-ayrı qanunlarına təmsil, ibrətamiz hekayə, lətifə, zərbi-məsəl şəklində şərhələr (izahlar). E.ə. V əsrdən etibarən şifahi formada mövcud olan *aqada* bizim eramın III-V ərslərində yazıya alınaraq Talmuda daxil edilib. Onun məqsədi dini ideya və ehkamların populyarlaşdırılmasından ibarət olub. *Aqadanın bir çox süjetləri və üsulları yəhudi folkloru və ədəbiyyatında istifadə edilib*

haqqında poetik əfsanələri və işıqlı gələcəyə inam yaradan ümidləri yaymalı idi; adət-ənənə və hüquqi normalar vəhdətini yaymaq isə ciddi və dərin məzmunlu *qalaxaların* işi idi. Bunların hər ikisi yamnin məktəbində və onun çoxsaylı bölmələrində geninə-boluna tətbiq edilirdi, ancaq bütün bunlar «Şifahi Təlim» şəklində həyata keçirilirdi. Bütün əldə edilmiş materiallar tam dəqiqliyi ilə əzbərlənir və nəsil-dən-nəslə ötürülürdü; onların yazıya köçürülməsinə isə qanun təlimçiləri (ruhanilər) yol vermirdilər. Onların fikrincə, canlı şifahi söz, bir canlı orqanizm kimi, daşlaşmış, ölü sözdən fərqli olaraq böyüməyə və inkişaf etməyə qadirdir; o, asanlıqla zamanın və məkanın tələblərinə uyğunlaşa və dəyişə bilir. Şərqdə yazılı mətnlərə xüsusi hörmətlə yanaşıldığından, qanun təlimçiləri *sadukeylər*¹ dövründə Musanın Qanununun taleyinin bu mətnlərin də başına gələcəyindən narahat olurdular. Əlbəttə, ayrı-ayrı şagirdlər, məktəbdə eşitdiklərini gəlib evdə yazıya köçürürdülər, ancaq bu kənar adamlardan gizlin şəkildə edilirdi. Bu qeydlər «Gizli yazılar» adlanırdı.

Roma imperatora Tit Yerusəlimi (Qüdsü) dağıtdıqdan sonra, Roma İudeyi ancaq bir siyasi təşkilat kimi məhv etməyə çalışdı, **Adrian** isə iudaizmə bir təlim kimi əl qaldırdı. O, anlayırdı ki, yəhudilərin gücü onların «Tora»sındadır, bu səbəbdən də onun tədrisini qadağan etdi və bu qadağanı pozanları ölüm cəzası ilə cəzalandırdı. Qanun təlimçilərinin bir çoxu əzablı işgəncələrlə məhv edildi, bəziləri isə xilas ola bildi. Tonqalda yandırılmış **r. Akibanın** şagirdləri əsrlər boyu qorunub saxlanan *qalaxa* və *aqada* mətnlərinin bir hissəsini xilas edə bildilər. Nəhayət, ikinci əsrin əvvəllərində qərara alındı ki, şifahi təlimin yazıya köçürülməsi üzərinə qoyulmuş qadağa ləğv edilsin. Hətta bu barədə Psalmda belə deyilər: «Allah naminə bir iş görmək lazım olan zaman, qanunu da pozmaq olar».

---

¹ *Sadukeylər* – E.ə. II əsrin ortalarından b. e. 70-ci illərinə qədər mövcud olan qədim yəhudi dini-siyasi təriqəti. Adını Qüdsdəki ibadətqahın birinci keşilər sülaləsinin banisi Sadokadan götürüb. *Sadukeylər* yalnız beş kitabın (Tora) mətnini müqəddəs hesab edir, ruhun ölməzliyini və ölümdən sonrakı cəzaları, ölümdən sonra dirilməni və Məsihanın (İsusun) gələcək çarlığını inkar və rədd edirdilər

Beləliklə, «Beş kitab»ın qalaxa midraşimini **Mexilta, Sifra və Sifreni** tərtib etməyə başladılar. Ənənəvi qalaxalar onun qer-menevtikasının (təfsir elmi) əsasları ilə birlikdə «Bibliya» mət-ninin izahını təşkil edir. Nəhayət, 3-cü əsrin əvvəllərində patri-**arx r. I İudanın** çoxillik zəhmətinin bəhrəsi olaraq «Mişna»nın sistemləşdirilmiş qalaxa kodeksi yaranmışdır ki, bu isə həqiqətən, talmudizim tarixində bir epoxadır. Məktəblərdə toplanmış bütün materiallar «Mişna» redaktoru tərəfindən bu qalaxa mid-raşimlərində istifadə edilməyib. Tannait aqadasının yalnız kiçik bir hissəsi bu topluların tərkibinə salınıb. «Mişna»nın redaktoru əldə olan qalaxa materiallarının o hissəsini götürmüşdür ki, on-ların gələcək nəsillərə saxlanması vacib sayılırdı. Hətta «Ba-rayta» («zahiri təlim», «Mişna»dan kənar) adlanan yerdə qalan və istifadə olunmayan hissələr də qanunların şərhini vermək və onların mənşəyini müəyyən etmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu materialları çap etdirməklə, redaktor çox güman ki, hər hansı yeni fəlakət olacağı təqdirdə Şifahi Təlimin ən vacibli materiallarının unudula biləcəyinin qarşısını almağa çalışmışdır.

Yerusəlimin (Qüdsün) tar-mar edilməsindən 150 il sonra yəhudilərin ürəyində hələ də müqəddəs məbədin və onun kul-tunun tezliklə qaytarılacağı barədə ümid işığı yana bilərdi. «Mişna»nın tərtibinin başa çatması və onun nüfuzunun hamı tərəfindən qəbul edilməsi ilə *tannalar* (müəllimlər) dövrü başa çatır və *amoralar* (şərhlilər) dövrü başlanır. Qəmli tarixi şərai-tin təsiri altında yəhudiliyin dini mərkəzi əvvəlcə parçalanır, sonra isə Fələstin və Babilistan arasında bölüşdürülür və nə-hayət, o, yavaş-yavaş Şərqrə doğru hərəkət edir və orada birdə-fəlik möhkəmlənir. «Mişna»nın hamı tərəfindən qəbul edilməsi sayəsində dini mərkəzin parçalanması ilə birgə yəhudiliyin iza-hının özü ikiləşmir. Ancaq bu nüfuz amoraların ağılı məhdud-laşdırır və onları təşəbbüskarlıq cəsarətindən məhrum edirdi. Yalnız mülki hüquq sahəsində onlar özlərinə müəyyən sərbəst-lik verirdilər. «Mişna»nın redaktorunun yaxın şagirdləri olan ilk amoralar istisna olmaqla, onlar şəxsi fikir söyləmək hüququna malik deyildilər. Bununla belə, amoralar çox ağıllı və incə tən-qidi təfəkkürə malik idilər. Ancaq onlar bu ağılı canlı həyata deyil, ölü kitaba həsr edirdilər. Ona görə də ağıl onlar üçün da-

ha çox mənəvi əyləncə xarakteri daşıyan idman rolunu oynayırdı. Bu ciddi və əxlaqlı insanlar qəti şəkildə inanırdılar ki, qanun abidəsinin dərinliklərinə nüfuz etdikcə onlar daha çox savab qazanırlar, belə ki, «Tora»nın tədqiqi bütün başqa savablardan üstündür.

Bu inam və «Tora»nın tədqiqinə belə məhəbbət bütün aqada ədəbiyyatının ana xəttini təşkil edir. «O adam ki, səma cisimlərinin hərəkətini öyrənmək qabiliyyətinə malikdir və onu etmirsə, peyğəmbərlərin bu sözləri ona aiddir: «Allahın əməllərini onlar müşahidə etmirlər və onun əli ilə yarananları onlar görmürlər». «Tora»nın yaradıcıları əmin idilər ki, *başqa şeylərdən daha çox, elmlə məşğul olmaq yəhudi xalqını məhv olmaqdan xilas edəcəkdir*. Roma imperatoru Adrianın təqibləri zamanı, o vaxt ki, yəhudilərə ölüm hədələri ilə bütün məktəb məşğuliyyətləri qadağan olunmuşdu, Pappos b. İuda r. Akibanın öz şagirdlərinə mühazirə oxuduğunu görür. – «Doğrudanmı, Akiba, sən bu millətdən (romahlardan) qorxmursan. Onun bu sözlərinə r. Akiba belə cavab verdi: Bir düşünsənə Pappos, əgər barəsində: «O, – sənin həyatındır, o, – sənin uzunömürlülüüyündür» deyilən «Tora» ilə məşğul olmaq nəticəsində biz təhlükə qarşısında qalırıqsa, onda «Tora»sız biz tamamilə məhv olarıq».

Dünyada heç bir kitab haqqında «Talmud» haqqında olduğu kimi çox danışılmamış və şiddətli mübahisə getməmişdir. «Talmud» haqqında onu oxumayan və heç oxuya bilməyənlər də danışırdı. Bu abidə ilə məşğul olan və yəhudi olmayan kəslər isə onu müdafiə edirdilər. Yəhudilərin içərisində də «Talmud»un düşmənləri çox olmuşdur: *saddukeylər, isavatlar, karamilər* və ən yeni islahatçılar. Onlar «Talmud»u «Bibliya» mətninin qeyri-düzgün təfsir edilməsində, yəhudi qrammatikasına biganə münasibətdə ittiham edirdilər. Ancaq nəzərə alsaq ki, «Talmud» qrammatikanı insan həyatının xilas olunması naminə, cismani cəzanın və ölüm cəzasının ləğvi üçün və yaxud da dəyişən həyatın şərtlərinə uyğunlaşmaqdan ötrü qurban verirdi, onda bunu o qədər də böyük günah hesab etmək olmaz.

«Talmud»u həm də poeziyanın əksinə olmasında, şovinizm-də, dünyanın başqa xalqlarına nifrət etməsində günahlan-

dırırdılar. Bu isə böhtandır. Doğrudur, «Talmud»da romalılar haqqında bir neçə təhqiramiz sözə rast gəlmək olar. Bu sözlər çox güman ki, Adrianın yəhudiləri təqib etdiyi zaman ayrı-ayrı adamların dilindən söylənmişdir və heç şübhəsiz ki, bütün yəhudi xalqının mövqeyini əks etdirmir. Əslində isə «Talmud»da insanların ümumi qardaşlığı və ümumiyyətlə, insana dərin məhəbbət hissləri geniş yer tutur. R. Akiba deyirdi: «İsrailli əziz və lütfkardır, çünki onlar Kitabda allahın övladları adlandırılır; eyni zamanda, ümumiyyətlə insan əziz və lütfkardır, çünki o, Allahın şəklində və obrazında yaradılmışdır». «Talmud» esxatologiyasına (dünyanın sonu – məhşər günü barədə dini təlimlər məcmusu) görə cənnətin qapıları dünyanın bütün mömin bəndələrinin üzünə açıqdır. Hələ, bununla belə, cənnətin qapıları bu bəndələrin üzünə daha tez açılır, nəinki yəhudilərin. Cənnətə düşmək istəyən hər bir yəhudi çalışmalıdır ki, Moiseyin (Musanın) 613 qadağasının heç birini pozmasın. Bütpərəst isə mömin olmaq istəyirsə *noaxidlərin 7* qadağasına riayət etsə kifayətdir.

«Talmud» min ildən artıq bir müddətdə yəhudilər tərəfindən tədqiq edilmişdir. 18-ci əsrin ortalarına qədər bu kitab yəhudilərin böyüyündən başlamış kiçiyinə qədər hamının zəka və mənəviyyat aləminin əsasını təşkil etmişdir. «Talmud»u ancaq dini və hüquqi həyatın əsası kimi və sadəcə olaraq bilmək üçün öyrənmirdilər, onu biliyə məhəbbət və çox vaxt da əqli qabiliyyətlərin cilalanması üçün öyrənmirdilər. Bu kitabın öyrənilməsinin başlıca səbəblərindən biri də hazırcavab mübahisələrə məhəbbət idi. Çox yerlərdə «Talmud»u tədqiq edən və öyrənən məşhur məktəblər (ieşibotlar) mövcud idi. Aydın zəka, incə diferensiasiya etmək (ayırmaq) qabiliyyəti, dərin müşahidə qabiliyyəti, dərinliklərə baş vurmaq, əqli canlılıq, sürətlə qavramaq qabiliyyəti, tənqidi münasibət və polemik güc – bütün bu xüsusiyyətlər min illərlə yəhudilərdə inkişaf etdirilmişdir. Bu istiqamətdə «Talmud» xüsusilə alman yəhudiləri tərəfindən mənimsənilmiş və öyrənilmişdir. Bu isə öz növbəsində bu yəhudilərin elmi qabiliyyətinin daha da inkişaf etməsinə təkan vermişdir. Təsadüfi deyil ki, alman yəhudiləri dünya mədəniyyətinə, elminə və ədəbiyyatına həddindən artıq çox nəhəng

şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Bunda «Talmud»un da rolu az olmamışdır. Təsadüfi deyil ki, Avropanın bir sıra ölkələrinin universitetlərində hal-hazırda «Talmud» bir fənn kimi tədris edilir.

«Talmud» formaca ayrı-ayrı diskussiyalar şəklində ifadə olunan «Mişna»nın izahları kimi yaransa da, etik normalar və dini həyatdan başqa eyni zamanda yəhudi hüquq elminin (kütləvi və mülki hüquq), eləcə də «Talmud» dövrünün inkişaf səviyyəsində olan digər – təbabət, nücum (astronomiya) coğrafiya, həndəsə kimi elmləri də, ehtiva edirdi. Bundan başqa burada yəhudi, Roma, yunan və fars tarixlərinə və mədəniyyətinə, din, folklor və etnologiya tarixinə də aid bir sıra qeydlərə rast gəlmək olar. Beləliklə, «Talmud» öz əhatəliliyi, çoxtərəfliyi və quruluşuna görə bütün dövrlərin və bütün xalqların ən qiymətli ədəbi abidələri sırasına daxildir.

Adətən, başqa mənbələrlə müqayisədə «Talmud»a üstünlük verilirdi. Hərçənd ki, burada dialektika haqqında ifadə olunan bütün mübahisələri də olduğu kimi qəbul etmək olmaz. Bununla belə, talmudizmi ravvinizmlə eyniləşdirmək də olmaz. Belə ki, iudaizmin «Talmud» ənənələri əsasında inkişaf etməsini nəzərə alsaq görürük ki, o, ravvinizmlə müqayisədə daha qədim tarixə malikdir.

Daha dar çərçivə ilə müəyyən edilən «Talmud»da biz daha geniş şəkildə və diskussiya formasında ifadə olunmuş «Mişna»nın təfsirini görə bilərik. Belə ki, bu diskussiyalar ayrı-ayrı fəsillərə (perakim), bunlar da öz növbəsində qısa paraqraflara (mischnacot) bölünmüşdür.

Babil «Talmud»unda ayrı-ayrı paraqraflar verilir və onun ətrafında diskussiya aparılır. Fələstin «Talmud»unda isə hər bir fəslin başlanğıcında «Mişna»nın müvafiq fəslə eynilə verilir. Babil «Talmud»unda paraqrafların bölgüsü «Mişna» paraqrafları ilə həmişə üst-üstə düşür. Bəzən «Talmud» iki böyük paraqrafa ayrılır, bəzən isə qısa paraqraflar birləşdirilir. Əvvəlcə, paraqrafın birinci cümləsi müzakirə və izah olunur, sonra isə başqa cümləyə keçirilir. Həm də diskussiya obyektini olan bu ifadə təkrarən növbəti paraqrafın başlığı kimi verilir.

«Mişna»nın izahatı və təfsiri onun redaktəsindən dərhal sonra (b.e. 189-cu və 219-cu illəri arası) başlanmışdır. Bu, bir

daha sübut edir ki, «Talmud» öz dövrünün vacib məhsulu olmuş və heç də ayrı-ayrı dialektiklərin və sofistlərin müzakirə ehtiraslarının nəticəsi kimi yaranmamışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, «Mişna»nın redaktəsi o qədər də uğurlu olmamışdır. Görünür, redaktorun arzusu «Bibliya» qalaxalarında intişar tapan və buraya daxil olan bütün dini və hüquqi normaları kodlaşdırmaq və daha qısa və hamının anlayacağı formada ifadə etmək olmuşdur. Bununla belə, hələ «Mişna»nın redaktorunun yaşadığı dövrdə məlum oldu ki, o, qarşısına qoyduğu məqsədə çata bilməyib və bu işin təcrübə məqsədilə istifadəsi üçün yeni izah və əlavələrə ehtiyac var. Hələ r. İudanin yaşadığı dövrdə bu istiqamətdə işləməyə başlamışdılar. Əvvəlcə, ikinci əsrin axırlarında **Ravunun** (Abba-Arik) və mar **Samuilin** sayəsində Babilistanda «Mişna»nın araşdırılması özünün yüksək səviyyəsinə qalxmışdı. **R. Abba-Arik** «Mişna»nın son redaksiyasını özü ilə götürərək, onu Babilistana aparır və orada bu abidəni öyrənən məktəb yaradır. Başqa bu tipli bir məktəbi isə Samuil yaratmışdı. Fələstində isə «Mişna»nın diskussiya və təfsir formasında öyrənilməsi sonralar inkişaf etməyə başlamışdır.

Bu abidənin öyrənilməsinin çiçəklənmə dövrü, xüsusilə r. **İohanan bar Nappahın** və onun kiçik qayını r. **Simon ben-Lakişin** dövründə olmuşdur. Bütün ali məktəblərdə metod eyni olmuşdur: «Mişna»nın parçaları oxunur və sonra məktəbin rektorunun rəhbərliyi altında şagirdlər diskussiyaya başlayırdılar. Böyük hazırcavablıqla, tam aydınlığı ilə mətnin hərfi mənası müəyyən edilirdi və bu qaydalar ciddi ardıcılıqla üzə çıxarılırdı. Bu gənc alimlər bütün «Mişna» ilə yaxından tanış olduqlarından «Mişna»nın təhlil olunan hissəsi ilə başqa hissələrdə olan mətnlər arasında mövcud olan ziddiyyətləri aşkar edirdilər. «Mişna»nın ayrı-ayrı qaydaları arasında olan ziddiyyətləri müəyyən etmək üçün ilk öncə onların məntiqi prinsiplərini açmağa çalışırdılar. Nigah hüququ məsələsini həll etmək üçün onun xüsusi hüquq məsələləri ilə əlaqələrini müəyyən edir, sonra isə bu qaydanın başlıca məntiqi prinsiplərini göstərirdilər.

«Talmud» dialektikası həm də «Mişna»nın əsaslandırılması ilə də məşğul olmuşdur. Burada, «Bibliya» mətnindən çıxış edərək bu və ya digər qalaxaya əsaslanaraq onun normalarının

müəyyən edilməsi açıqlanır. «Talmud»un digər əsas məqsədlərindən biri də hər hansı şübhəli görünən məsələnin birdəfəlik olaraq təsdiq edilməsindən ibarət olmuşdur. «Mişna»da adətən bir məsələyə aid iki və bəzən üç müxtəlif fikir verilir. «Mişna»nın elə birinci paraqrafında deyilir ki, «Şema» gündə iki dəfə oxunmalıdır. Ancaq burada onun oxunma vaxtı barədə iki fikir söylənilir. Yəhudilər bir qayda olaraq ən qədim zamanlardan başlayaraq fikir müxtəlifliyi zamanı çoxluğun rəyini qəbul edirdilər. Əgər bir məsələ barəsində iki fikir mövcud olurdusa, onda onlar Şammay məktəbinə deyil Gillel məktəbinin mövqeyinə üstünlük verirdilər.

«Talmud» dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunmuş və çap edilmişdir. Bu abidəni ilk dəfə kordovalı İosif (Yusif) ibn-Abitur Kordova xəlifəsi Əl-Hakim üçün ərəb dilinə tərcümə etmişdir. Bu barədə Avraam ibn-Daudun xronikasında məlumat verilmişdir. Bizim dövrümüzdə gəlib çatan ilk tərcümə 17-ci əsrə aiddir. 1624-cü ildə Amsterdamda Senqedrin və Makkotun risalələrinin qısaldılmış variantı latın dilinə çevrilmiş və çap etdirilmişdir. 30 ildən sonra Abbot di rabbi Natanın kiçik risaləsini latın dilinə tərcümə etmiş və o, Londonda işıq üzü görmüşdür. 1674-cü ildə isə Vaqen-zeyl abil «Talmud»unun «Sota» risaləsinin qısaldılmış variantını latın dilinə tərcümə edərək Altdorfdə çap etdirir. Məşhur xristian ruhanisi Blazio Uqolino Yerusəlim «Talmud»unun 22 risaləsini latın dilinə çevirmişdir. Bunlardan başqa H.F.Edzard Beraxotun risaləsini tərcümə edir. 13 il sonra isə Sukkun risaləsi tərcümə olunur. 1831-ci ildə Abbat Kiarini «Talmud»u fransız dilinə tərcümə etmişdir. Sonrakı dövrlərdə bu abidə görkəmli mütəxəssislər tərəfindən bir çox Avropa dillərinə tərcümə olunmuşdur.

Bibliya

Yunan sözü ilə adlanan «Bibliya» («Kitab») əsas etibarilə çox-çox qədim zamanlarda Ön Asiya ərazilərində İuda-israillilər arasında yaranmış ədəbi əsərlərin toplu kompleksidir. Bu abidədə İudaizm və xristianlığın (xaçpərəstlik) dini ehkamları ifadə olunmuşdur. «Bibliya» bizim dövrümüzdə müxtəlif va-

riantlarda gəlib çatmışdır) B.e. I-II əsrlərində İudaist dini hakimiyyətlərin qanun halına saldıqı «Bibliya»nın tərkibi bu abidənin e.ə. III əsrdə yunan dilinə tərcümə olunmuş mətni ilə – Septuaqinta¹ ilə üst-üstə düşür.

«Tövrət»in tərkibinə daxil olan ən qədim abidə – peyğəmbər xanım Devoranın zəfər nəğməsi – e.ə. XIII əsrə aid olduğu halda, onun ən son kitabları e.ə. III-II əsrlərə aiddir. Bu kitab ən qədim dövrlərdə yəhudilər tərəfindən yaradılmışdır. «Bibliya»nın özündən bizə məlum olur ki, yəhudilərin ilkin vətəni İkiçayarası olmuşdur. Avraamın (İbrahimin) ailəsi şumerlərin qədim paytaxtı Ur şəhərində yaşamış, sonralar Hanaana (İsrailə) köçmüşdür. Beləliklə, Dəclə və Fərat çayları hövzəsində yaşayan çoxsaylı xalqlardan biri də yəhudilər olmuş və ən qədim bəşər mədəniyyətinin yaranmasında onların da xüsusi yeri olmuşdur.

«Bibliya» özündə iki dini kitabı cəmləşdirir: «Tövrət» («Əhdi əqiq»)² və «İncil» («Əhdi cədid»)³. «Tövrət» iudaizm dininin, «İncil» isə xristianlığın müqəddəs kitabı olsa da «Bibliya» tam şəkildə hər iki dinin nümayəndələri tərəfindən eyni dərəcədə müqəddəs kitab kimi qəbul olunur. Bununla belə, «Bibliya»ya daxil olan hər iki kitab həm də müəyyən mənada bədii ədəbiyyat nümunəsidir) Belə ki, «Tövrət»də qədim iuda-İsrail ədəbiyyatı nümunələri – əsətir, folklor və digər bədii yaradıcılıq

*Allahın insanı yaratma səhnəsi.
U. Bleyk varlı kitabının
illustriyasından*

¹ *Septuaqinta* – lat. yetmiş sözündəndir. Rəvayətə görə Misir şahı II Ptolemey Filadelfin dövəti ilə Qüdsdən İsgəndəriyyəyə gələn tərcüməçilər «Əhdi-əqiq»ı 72 günə yunan dilinə tərcümə ediblər

² *Başqa sözlə, köhnə əhd. Allahın İbrahim və Musa peyğəmbər vasitəsilə insanlara bağışladığı əhd*

³ *Yeni əhd*

növləri, «İncil»də isə xristianlığın bu tipli bədii yaradıcılıq abidələri əks olunmuşdur.)

«Əhdi-əqiq» («Tövrat», «Zəbur», «Peyğəmbərlər»). Yəhudilər «Əhdi-əqiq»i əsas etibarilə – «Tora» («Qanun»), «Ketubim» («Aqioqraflar»)¹ və «Nebiim» («Peyğəmbərlər») kimi və yaxud da bu adların qısaldılmış forması olan «Tanax» adlandırırlar. Xristianlar isə daha çox bu adın yunan variantı olan «Bibliya» (fransız dilində – Bible, alman dilində – Bibel, ingilis dilində – Bible və s.) formasına üstünlük verirlər. Bundan başqa xristianlar bu kitabı «Müqəddəs yazı» da adlandırırlar. Müsəlmanlar isə bu abidəni «Kitab», «Kitabi Müqəddəs» adlandırırlar.

Bütün yəhudilər tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul olunan «Beş kitab», bir çox iudey və xristian mənbələrində deyildiyi kimi, əfsanəvi peyğəmbər Moiseyin (Moşe, Musa) həyatı və fəaliyyəti ilə bağlıdır. Deyənlərə görə, bu kitab israililərin Misirdən – «qul evindən» Moiseyin rəhbərliyi altında qaçdığı vaxt yaranmış və artıq e.ə. V əsrdə (təx. e.ə. 444-cü il) tam şəkildə qanun halına salınmışdır. Bu İuda cəmiyyətinin tarixində dönüş anı olmuşdur. Məlum olduğu kimi, e.ə. 587-ci ildə İuda hökmrənliyi babilililər tərəfindən tar-mar edilmiş və on minlərlə yəhudi bu zaman İkiçayarasına köçürülmüşdür. E.ə. 538-ci ildə Naxamaniş hökmdarı Kir onlara öz vətənlərinə qayıtmağa və burada imtiyazlı vətəndaş-ehram icması yaratmağa icazə vermişdir. Naxamanişlər (farslar?) bununla Fələstində özlərinə güclü dayaq yaradır, yəhudilər isə özlərinin dünyəvi hökmdarın hökmrənliq etdiyi tarixi dövlətçilik ənənələrini itirir və hakimiyyətə kahinlik idarəetmə üsulu gəlir.

Bizim dövrümüzə qədər gəlib çatan məlumatlara əsaslanaraq, demək olar ki, «Beş kitab»ın qanuniləşməsi ustad **Ezdranın** (Ezra) sayəsində olmuşdur. İlk ruhanilərdən sayılan Aarounun nəslinə mənsub olan Ezdra Moiseyin şagirdi adını qazanmışdı və «İsrail tanrısı Yaxvenin göndərdiyi Moisey təliminə» bələd idi. O, Yaxvenin İsrailə göndərdiyi «Moisey təlimi» kitabını xalqa oxuyurdu.

¹ Yun. haqios – müqəddəs, qrafo – yazıram

Ezdranın fəaliyyəti haqqında rəvayətlərin birində isə deyilir ki, o bu təlimi yazıya köçürmüşdür. Deyilənə görə Təlim (tora) başlanğıcda İsrailə qədim finikiyalılardan alınmış «yəhudi yazısı ilə və müqəddəs yəhudi dilində», sonralar isə «Ezdra zamanında» assur (kvadrat arami) yazısı ilə arami dilində «verilmişdir». Arami dili o dövrdə Naxamaniş hökmranlığının rəsrari dili idi və çox güman ki, iudalılar da rəsmi yazışmalarında və gündəlik həyatlarında bu dildən istifadə edirdilər.

«Beş kitab»ın qanuniləşməsi və onun xalq toplantısında elan edilməsi Yerusəlim vətəndaş-məbəd icmasına daxil olan iudalıları Fələstinin digər əhalisindən ayırmağa idi. İlk növbədə, ruhani iudalıları Fələstində yaşayan və Yaxve dininə inanan samaritlərdən¹ ayırmağa çalışırdılar. Samaritlər çox güman ki, *kutilərin* və *ərəblərin törəmələri* idi və onlar köçürülmüş yəhudilərin yerlərində məskunlaşdırılmışdı. Bu məqsədə nail olunsa da, «Beş kitab» müqəddəs kitab kimi samaritlərdə də qalmışdır.

«Beş kitab»ın təbliği və yayılması sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir. Mənbələrdə deyildiyinə görə, Ezdra icmasının üzvləri bu qanun kitabına daxil olan bir sıra abidənin müəllifi olmuşdur. E.ə. III-II əsrlərdə belə əsərlər bir yerə toplanmış və yunan dilinə tərcümə edilmişdir. Bu tərcümə Septuaginta adlanır və 50 kitabdan ibarətdir.

Qabil və Habil (Kain və Avel). Linkoln kilsəsinin fasadında yonma, 1145-ci il

¹ Samariya – Fələstində qədim şəhər. İndiki Sebasta. Qədim İsrailin paytaxtı. Aşşur şahı II Sarqon Samariyanın 30 minə yaxın əhalisini öz ölkəsinin ucqar nöqtələrinə köçürmüşdür. Onların yerinə aşşurlular, babillilər, habellər kutilərin köçürüldüyü göstərilir. Samarilər şəhərin əski əhalisinin qalıqları ilə gəlmə əhalinin qarışmasından törəyiblər. Babil əsirliyindən qayıdan yəhudiləri birləşdirən Qüds icmasından fərqli olaraq samaritlər əlahiddə dini təşkilat yaratmışdılar

«Tora» («Təlim») beş kitabdan ibarət olduğuna görə «Beş kitab» adlanır və buraya aşağıdakı kitablar daxildir: «Yaranış kitabı», «Çıxış kitabı», «Levililər», «Saylar kitabı», «İkinci qanun kitabı». Bu kitabların müəllifi Salamon hesab olunur.

«Yaranış kitabı». **Moiseyin birinci kitabı.** Bu «Bibliya»nın birinci kitabıdır və həcmcə digər kitablardan böyükdür. Bu kitab dünya-aləmin yaranmasından bəhs edən əsərlə başlanır:

¹ «Başlanğıcda Allah göyü və yeri yaratdı.

² Yer isə gözə görünməz və boş idi və ənginlik üzərində zülmət var idi; və Allahın ruhu suların üzərində hərəkət edirdi.

³ Və Allah dedi: qoy işıq olsun və işıq oldu.

⁴ Allah işığı qaranlıqdan ayırdı.

⁵ Və Allah işığa Gündüz, və qaranlığa Gecə dedi. Və axşam oldu və gecə oldu, bir gün keçdi» (1-ci fəsil).

Bundan sonra Allahın dünya-aləmi, yeri, canlıları, bitkiləri, və insanları yaratmasından, onların «Edem bağı»nda (Cənnətdə) yerləşdirilməsindən bəhs olunur. Burada deyilir ki, Allah özü və insanlar bu bağda dərd-qəmin, şərin nə olduğunu bilmir, torpağı becərir və qayğısız ideal həyat sürürlər.

Ancaq ilk insanlar Adam (Adəm) və Yevanın (Həvva) günah etməsi nəticəsində onlar Cənnətdən qovulurlar:

¹ «Və Rəb Allahın yaratdığı bütün çöl heyvanlarının ən hiyləgəri ilan idi. Və ilan qadına dedi: Həqiqətənmi Allah deyib: Cənnət bağının hansısa ağacının meyvəsindən yeməyin?

² Və qadın ilana dedi: Ağacların meyvəsindən biz yeyə bilərik;

³ Ancaq bağçanın ortasında olan ağacın meyvəsi haqqında Allah: Ondan yeməyin və ona toxunmayın ki, ölməyəsiz, dedi.

Və ilan qadına dedi: Qətiyyən ölməzsiz;

⁴ Çünki Allah bilir ki, ondan yediyiniz gün, gözləriniz açılacaq və Allah kimi pisi yaxşıdan seçəcəksiniz.

⁵ Və qadın gördü ki, bu ağacın meyvəsi yemək üçün yaxşı-

dır, göz oxşayır, dərk etmək üçün arzu olunan bir ağacdır və onun meyvəsindən qopartdı və yedi və özü ilə birlikdə kişisinə də verdi, o da yedi.

⁶ İkisinin də gözləri açıldı, çılpaq olduqlarını anladılar və əncir yarpaqlarından qoparıb özlərinə önlük düzəltdilər.

⁷ Və günün sərin vaxtında bağçada gəzən Rəb Allahın səsinə eşitdilər və Adamlə, onun qadını Rəb Allahın gözüne görünməsinlər deyə bağçanın ağacları arasında gizləndilər».

⁸ Və Rəb Allah adamı çağırır ona dedi: Haradasan?

⁹ Və o, dedi: Sənin səsinə bağçada eşitdim və qorxdum, çünki mən çılpagam və gizləndim.

¹⁰ Və Rəb Allah dedi: Çılpaq olduğunu sənə kim bildirdi? Ondan yemə, deyə sənə əmr etdiyim ağacın meyvəsindən yedinmi?

¹¹ Və Adam dedi: Yanıma göndərdiyin qadın verdi, o ağacın meyvəsindən mənə verdi, mən də yedim.

¹² Və Rəb Allah Qadına dedi: Sən nə üçün bu işi gördün? Və qadın dedi: İlan məni aldatdı və yedim.

¹³ Və Rəb Allah ilana dedi: Bunu etdiyən üçün bütün heyvanat və bütün çöl heyvanları içərisində daha lənətlisən; Sən qaram üzərində sürünəcəksən və bütün ömrün boyu toz-torpaq yeyəcəksən;

¹⁴ Və səninlə qadın arasında, sən zürriyyətinlə onun zürriyyəti arasında daim düşmənçilik olacaq; o, sən başını əzəcək, sən isə onun topuğunu sancacaqsan» (3-cü fəsil).

Sonra Allah qadına deyir ki, bu günahın səbəbkarı olduğuna görə «hamilə olacaqsan, işgəncələr çəkərək övlad doğacaqsan, ərinə arzulayacaqsan və o, sənənin hakimin olacaq». Adama isə deyir: «Arvadının sözünə qulaq asdığın» üçün «torpaq sənə ucbatından lənətləndi» və «bütün ömrün boyu zəhmətə qatlaşaraq ondan qidalanacaqsan».

Bütün bunların nəticəsi olaraq Allah insanları cənnətdən qovur:

²² «Və Rəb Allah dedi: Artıq, Adam yaxşını və pisi bilməklə Bizdən biri kimi oldu; və daha əlini uzatmasın və həyat

ağacından meyvə qoparmasın və yeməsin və əbədi yaşamasın deyə –

²³ Rəb Allah onu özünün də götürüldüyü torpağı becərmək üçün Edem bağından, çıxartdı.

²⁴ Və Adamı qovdu; və həyat ağacının yolunu qorumaq üçün, Edem bağının şərqində xeruvim (baş mələikə) və hər tərəfə fırlanan odlu (yanar) qılncın atəşini qoydu» (3-cü fəsil).

Bundan sonra ilk insanların övladları – Kain (Qabil) və Avel (Habil) doğulur:

¹ «Və Adam öz qadını Yeva ilə oldu; və o, hamilə olub Kaini doğdu; və: Rəbbin yardımını ilə bir adam qazandım dedi.

² Və sonra onun qardaşı Aveli doğdu. Və Avel çoban, Kain isə əkinçi oldu» (4-cü fəsil).

Burada deyilir ki, Kain torpağın bəhərindən, Avel isə sürülərinin ilk quzularından Allaha qurban verirlər. Ancaq Allah Avelin qurbanını qəbul edir, Kainin qurbanını isə qəbul etmir. Bundan qəzəblənən Kain qardaşını öldürür və beləliklə, bəşər tarixində ilk cinayət baş verir – qardaş qardaşı öldürür.

Sonrakı fəsillərdə deyilir ki, Kain Nod torpağında yaşamağa başlayır, burada evlənir və onun ilk oğlu – Enox dünyaya gəlir. Enoxun İrad adlı oğlu olur, İradın Mexiael, Mexiaelin Mafusal, Mafusalın Lamex adlı oğlu olur. Lamexin Noy (Noax-Nuh) adlı oğlu olur. Noyun isə Sim, Ham və İafet (Yafəs) adında üç oğlu olur. Məlum olduğu kimi Yafəs türklərin ulu babsı sayılır (Bax: **Əbülqazi**. Şəcərəyi-tərakimə).

Sonrakı fəsillərdə göstərilir ki, insanlar çoxaldıqca pisliklər yer üzünü bürüməyə başlayır və bu Allahın qəzəbinə səbəb olur. Allah dünyanı sular vasitəsilə məhv etmək, ancaq ona sadıq olduğundan, Noyu və onun nəslini, eləcə də yer üzündə olan bütün heyvanatın bir cütünü (erkək və dişi) xilas etmək qərarına gəlir. Dünya selindən sonra onlar yerdə məskunlaşırlar və yenə də yer üzərində şərin kökü kəsilmir, oğul atam saymır. Atasını kefli vəziyyətdə lüt görənlər Ham onun üstünü örtməkdənsə gəlib qardaşları Sim və İafətə xəbər verir. Qardaşları

onun üstünü örtür. Buna görə də cəza olaraq Hamın nəslı (finikiyalılar və İsrail dövrünə qədər olan Fələstin əhalisi) Allah tərəfindən Sim nəslinin (israillilərin) qulu edilir.

Bəşəriyyət tarixinin əlamətdar anlarından biri də Babil qülləsinin tikilməsi olmuşdur. Belə ki, insanlar bu uca qüllənin yardımını ilə səmalara çatmaq istəyirdilər. Yaxve qülləni tikən insanları müxtəlif dillərdə danışmağa məcbur edir və beləliklə, bu insanlar bir-birlərinin dilini anlamadıqlarına görə qülləni tikib başa çatdırı bilmirlər. Beləliklə, yəhudi əsətinə görə dünyada mövcud olan dillərin müxtəlifliyi belə yaranmışdır və bu dünya xalqlarının vahid bir qüvvə olmasının qarşısında bir əngəl olmaq üçün yaranmışdır:

¹ «Bütün dünyada bir dil və bir ləhcə var idi.

² Şərqdən hərəkət edərək onlar Sennaar torpağında bir düzəngah tapdılar və oranı özlərinə məskən seçdilər.

³ Və bir-birlərinə dedilər: gəlin kərpic kəsək və onu odda bişirək. Və onların kərpicləri daşı, yerin qın isə əhəngi əvəz etdi.

⁴ Və onlar dedilər: gəlin özümüə şəhər və başı səmaya qədər ucalan bir qüllə (qala) tikək; və nə qədər ki, yer üzünə səpələnməmişik özümüə ad çıxardağ.

⁵ Və Allah insan oğullarının tikdiyi şəhərə və qülləyə (qalaya) baxmaq üçün yerə endi.

⁶ Və Allah dedi: bax budur, bir xalq var və onun da bir dili var; və bax, gör onlar nə etmək istəyirlər və bu işi görüb qurtarmayınca onlar dayanmayacaqlar.

⁷ Aşağı enim, onların dilini elə qarışdırım ki, onlar bir-birinin dilini anlamasın.

⁸ Və Allah onları oradan yer üzünə səpələdi və onlar bu şəhəri tikə bilmədilər (11-ci psalm, 1-8).

Bundan sonra ilk insanların taleyi, onların başlarına gələn macərələr, köçəri həyat tərzi, nigahları və qonşuları ilə münasibətlərdən bəhs edilir. Belə insanlardan biri də Avraam (Avraam – İbrahim) olmuşdur. Atasını müşayiət edərək o, Haldeylərin (akkadların) Ur şəhərini tərk etmiş və Xarranda məskunlaş-

mişdir. Sonra o, Yaxveyə inam gətirmiş, öz nəslini və qardaşı oğlu Lotla birlikdə bütün digər yaxınlarını tərk etmiş və Xanaana (Kənan-Fələstin) yollanmış, burada yaşayaraq, köçəri həyat tərzini keçirmişdir. Onun arvadı Sarranın (Sara) uşağı olmurdu.

¹ «Və Avram doxsan doqquz yaşında olarkən, Rəbb Avramın gözüne göründü; və ona dedi: Mən qadir Allaham; mənim önümdə get və kamil ol.

² Və əhdimi sənənlə mənim aramda kəsəcəyəm və sənənin nəslini həddindən artıq artıracağam.

³ Və Avram üzü üstə düşdü, və Allah onunla danışaraq dedi: Mənim isə, artıq, əhdim sənənlədir və bir çox millətlərin atası olacaqsan.

⁴ Və artıq adın Avram çağırılmayacaq, adın Avraam (ataların atası, ölkələrin atası) olacaq, çünki səni bir çox millətlərin atası etdim...» (17-ci fəsil).

¹⁵ Və Allah Avraama dedi: Sən arvadını Sara deyə çağırmayacaqsan, çünki onun adı Sarra olacaqdır (17-ci fəsil).

Allah Avraamın (İbrahim) bir oğlu olacağı, onun nəslinin böyüyəcəyi barədə xəbər verir və onun nəslindən olan oğlan uşaqlarının sünnət olunmasını tələb edir:

⁹ «Və Allah Avraama dedi: Sən isə mənim əhdimi (tapşırığımı) yerinə yetir, sən və sənənin nəslin və onların zürriyyəti bu əhdi yerinə yetirsinlər.

¹⁰ Sizinlə və səndən sonra gələn zürriyyətinlə mənim aramda tutacağımız əhdim bundan ibarətdir, içərinizdə hər bir erkək sünnət olunmalıdır» (17-ci fəsil).

Lot Sodomda (Sedom) məskunlaşır. Qomorranın əhalisi kimi, bu yerin də əhalisi çirkin günahlarla özlərini ləkələmişdilər. Bu günahlara görə bu şəhərlər cəzalandırılır və yer üzündən silinir, Lota isə heç bir günahı olmadığına görə xilas olmağa imkan verilir.

Bu vaxt artıq ixtiyar yaşına çatmış Avraamın Sarradan İsaak (Yitsxak) Aqardan (Həcər) isə – İsmayıl adında oğlu olur. Allah İbrahimi sınamaq üçün ona əmr edir ki, yeganə oğlunu qurban versin. İbrahim bu əmrə tabe olur, lakin son anda tanrı qurban

kəsməyi ləğv edir.

¹ «Və bütün bu hadisələrdən sonra belə oldu ki, allah İbrahimi sınamaq üçün ona dedi: Ey Avraam; və o: Bəli, bu da mən.

² Allah dedi: İndi oğlunu, sevdiyin bircə oğlunu İsaakı, götür və Moria diyarına get və orada sənə deyəcəyim dağların biri üzərində onu yandırılan qurban kimi, qurban ver...

...Və Allahın ona dediyi yerə getdilər;

⁹ Və odunları düzdü və oğlu İsaakı bağlayıb, onu ocağın üzərinə, odunların üstünə qoydu.

¹⁰ Və Avraam əlini uzatdı və oğlunu kəsmək üçün bıçağı götürdü.

¹¹ Və Rəbbin mələyi göylərdən onu çağıraraq dedi: İbrahim, İbrahim; və o; Bəli, bu mənəm, dedi.

¹² Mələk dedi: əlini uşağa uzatma və ona bir şey etmə; çünki indi bildim ki, sən Allahdan qorxursan və öz bircə oğlunu Məndən əsirgəmədin.

¹³ Və Avraam gözlərini qaldıraraq gördü; və budur arxasında bir qoç cəngəllikdə buynuzlarından ilişib qalıb; və Avraam gedib qoçu tutdu və oğlunun yerinə onu yandırılan qurban kimi yandırdı» (22-ci fəsil).

Avraamın arvadı Sarra öləndən sonra o, Xevronda mağarası olan bir torpaq sahəsi alır ki, arvadını orada dəfn etsin. İsaak Harranda öz qövmündən olan Revekka (Rivka) adlı bir qızla evlənir və onların iki oğlu olur. Birinci oğlu İsav (Esav) ovçu, ikinci oğlu İakov (Yaakov – Yaqub) isə köçəri – qoyun otaran çoban olmuşdur. İakov sonralar İzrail (İsrael) adı ilə adlandırılmışdır. Mərcimək horrası müqabilində o, qardaşından birinciliyi (varisliyi) ələ keçirir və bir qədərdən sonra yalan yolu ilə (anasının məsləhəti və köməyi ilə) qardaşına məxsus olan xeyir-duanı atasından da qoparda bilir. İsavın qəzəbindən qurtarmaq üçün o, şimala qaçır və orada ana tərəfdən qohumu Lavanın yanında çobanlıq edir.

İakov Lavanın kiçik qızı Raxilə (Raxel) aşıq olur, ancaq cəhiz vermək üçün maddi imkanı olmadığına görə o, yeddi il onun üçün işləməli olur. Ancaq Lavan onu aldadır və onu yeddi il işlətdikdən sonra gözləri yaxşı görməyən böyük qızı Liyanı (Lea) ona ərə verir. Rahil üçün isə onu daha yeddi il işləməyə

məcbur edir. Bu iki arvadın və onların kənzlərindən onun on iki oğlu və bir qızı (Dina) olur. İakov arvadlarını, uşaqlarını və işləyib qazandığı mal-qaranı da götürüb vətəninə qayıdır və burada qardaşı İsavla barışır.

İakovun oğulları içərisində, xüsusilə Raxilin oğlu İosif (Yosef, Yusif) ön plana çəkilir. İosif İsrailin (İakov) qoca yaşlarında dünyaya gəldiyindən atası onu başqa oğullarından çox istəyirdi, ona bəzəkli paltarlar alırdı. Bu isə o biri qardaşların xoşuna gəlmirdi. Hələ bundan başqa yuxuda ona əyan olur ki, o, qardaşları arasında birinci olacaq və yuxusunu qardaşlarına danışır. Bundan daha da qəzəblənən qardaşlar əvvəlcə onu öldürmək istəsələr də sonra Misirə gedən ərəb tacirlərinə satmaq qərarına gəlirlər. Qardaşları İosifi əl-qolunu bağlayıb, bir quyuya atır, madianlı¹ tacirlər isə onu oradan oğurlayaraq aparıb qul kimi Potifar adlı misirli saray nəzarətçisinə satırlar.

İakov və onun oğulları inanırlar ki, İosif həlak olmuşdur. Ancaq o, ağılı və zəkası sayəsində fironun sarayında böyük mənəb sahibi olur və yaşadığı evin ağası olur. İosif çox gözəl idi və Potifarın arvadı ona vurulur:

⁷ «Və bunlardan sonra, belə oldu ki, ağasının arvadının ona gözü düşdü: mənəmlə yat dedi.

⁸⁻⁹ Ancaq o, rədd cavabı verdi və ağasının arvadına dedi: Budur, ağam səndən başqa evdə nə varsa mənə etibar edib, çünki sən onun arvadısan; mən necə belə böyük bir qəbahət işlədim və Allah qarşısında günah edim?» (39-cu fəsil).

Buna baxmayaraq bu qadın fikrindən dönmək istəmir:

¹¹ «Və elə oldu ki, günlərin birində o, ona tapşırılan işi yerinə yetirmək üçün evə girdi və orada ev adamlarından içəridə bir kimsə yox idi.

¹² Və: Mənəmlə yat deyən onun paltarından tutdu; və İosif paltarını onun əlində qoyub qaçdı və bayıra çıxdı.

---

¹ Madiam/n-lar yəhudilərlə (israillilərlə) qohum tayfalar idilər. «Bibliya»ya görə onlar Avraamın Hetturadan olan oğlu Madiandan törəyəblər. Ərəbi-standa Akaba körfəzindən şərqdə yaşayırlar

¹³ Onun əlində qoyub bayıra çıxdığını gördükdə

¹⁴ Ev adamlarını çağırdı və onlara dedi: Görürsüz, bizimlə əylənmək üçün bu yəhudini (ibrani) bizə gətirdi. Mənimlə yatmaq üçün yanıma gəldi; ancaq mən bərkədən qışqırdım;

¹⁵ Və o, görəndə ki, mən hay-həşir saldım və qışqırdım, öz paltarını mənim yanımda qoyub və qaçdı və uzaqlaşdı» (39-cu fəsil).

Şərə düşən İosif zindana atılır. Ancaq Allahın hökmü ilə zindan rəisi ona rəhm edir və onu zindanda olan başqa dustaqların başçısı seçir. Yuxu yozmaq qabiliyyəti olduğuna görə İosif böyük hörmət qazanır. O, hələ zindanda olarkən, əvvəlcə onunla bir zindanda olan fironun saqisinin və baş çörək bişirəninin yuxusunu yozur. Sonra isə o, fironun özünün yuxusunu yozur və nəinki zindandan azad edilir, hətta fironun sonra sarayda ən hörmətli adam olur. Firon onu Potifarın qızı ilə evləndirir.

Fironun yuxusu və onun yozulması da xüsusi bədii əhəmiyyət kəsb edir. Burada deyilir:

¹ «Elə oldu ki, iki il keçdikdən sonra firon yuxu gördü, gördü ki, o, bir çayın qırağındadır.

² Və budur, yeddi kök və gözəl inək çıxır və qamışlıqda otlamağa başlayır.

³ Ancaq budur onlardan sonra çaydan başqa yeddi çirkin və arıq inək çıxır və çay qırağında həmin inəklərin qarşısında dayanır.

⁴ Və çirkin və arıq inəklər yeddi kök və gözəl inəyi yedi. Firon yuxudan oyandı».

⁵ Yenə yuxuya getdi və ikinci dəfə yenə yuxu gördü: budur bir saplaqda yeddi dolu və yaxşı sünbül olur.

⁶ Ancaq budur onlardan sonra şərq küləklərindən qurumuş və nazilmiş yeddi sünbül çıxır.

⁷ Və arıq sünbüllər yeddi dolu və yaxşı sünbülləri yedi. Və firon oyandı, və başa düşdü ki, bu yuxudur (41-ci fəsil).

Bundan narahat olan firon Misirin bütün müdriklərini və ruhanilərini yarım çağırtdırır, öz yuxusunu onlara danışır, ancaq heç kim bu yuxunu yoza bilmir. Fironun saqisi bu yuxunu ancaq İosifin yoza biləcəyini bildirir. Firon İosifi çağırtdırır və bu yuxunu yozmasını tələb edir. İosif yuxunu belə yozur:

²⁶ Yeddi yaxşı inək, bu yeddi ildir; və yeddi yaxşı sünbül, bu yeddi ildir, bu bir yuxudur.

²⁷ Və onlardan sonra çıxan yeddi arıq və zəif inək, eləcə də şərq küləkləri ilə yeddi nazılmış və qurumuş sünbüllər, bu yeddi aclıq ilidir.

²⁹ Budur, bütün Misir torpağına yeddi böyük bolluq ili gələcək.

³⁰ O illərdən son yeddi aclıq illəri başlanacaq; və Misir torpağında olan o bolluq illəri unudulacaq.

³² Yuxunun firon tərəfindən iki dəfə görülməsi isə o deməkdir ki, bu həqiqətən də Allahın haqq sözüdür və tezliklə Allah bunu yerinə yetirəcəkdir (41-ci fəsil).

Məlum olduğu kimi, yuxugörmə mövzusu bədii ədəbiyyatda ilk dəfə Qədim Misirdə işlənmişdir. D'Orbiney papirusunda olan «İki qardaş haqqında hekayət»də bu mövzuya çox yaxın olan bir bədii mətn verilmişdir. Artıq qədim Misir ədəbiyyatından bizə məlum olduğu kimi, böyük qardaş Anubisin arvadı kiçik qardaş Bata aşiq olur və onu yoldan çıxarmaq istəyir. Burada da sonrakı hadisələr eynilə «Bibliya» mətnində olduğu kimi cərəyan edir. Bu mövzunun qədim Misir ədəbiyyatından götürülməsi heç bir şübhə doğura bilməz. Doğrudur, bəzi mütəxəssislər (məs.: Zenon Kosidovski) bu hadisənin həqiqətən İsraildə baş verməsini də istisna etmirlər. Lakin sonralar bu mövzunun «Quran-i Kərim»də işlənməsi və onun Yaxın Şərq ədəbiyyatında geniş yayılması bu fikri inkar edir. Heç şübhəsiz ki, bu tipli hadisələr dünyanın hər yerində baş verə bilər, ancaq onun bir bədii material kimi (müəyyən fərqlərlə olsa da) ilk dəfə misirlilər tərəfindən işlənməsi bir həqiqətdir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında da «Yusif və Züleyxa» mövzusunda çoxsaylı əsərlər yazılmışdır. Hətta müasir dünya ədəbiyyatında bu mövzu diqqət mərkəzində olmuş və məşhur alman yazıçısı Tomas Mann «Yusif və onun qardaşları» adlı iki cildlik roman yazmışdır.

Böyük aclıq zamanı onun qardaşları ərzaq əldə etmək məqsədilə Misirə gəlirlər. İosif qardaşlarına və atasına təklif edir ki, köçüb Misirdə yaşasınlar. Onlar elə də edirlər.

«Çıxış kitabı». Moiseyin ikinci kitabı. Bu kitabda İakovun oğullarının Misirdə yaşamaları və başlarına gələn macərələr haqqında bəhs olunur. İosif öləndən sonra Misirdə yeni firon hökmranlıq edir və İakovun nəslini təqib etməyə başlayırlar. Xüsusilə də onun Moisey adlı oğlunun dünyaya gəlməsi daha ətraflı təsvir edilir. Bu kitabın birinci fəslində dünya ədəbiyya-

*Moisey
(Musa peyğəmbər)
Mikelancelo, Roma*

tında çox geniş yayılmış bir motiv verilmişdir. Burada Moiseyin doğuluşu ilə əlaqədar verilən əfsanə, xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu fəsildə deyilir ki, Misir fironu israililərin çox sürətlə artmasından qorxuya düşür və göstəriş verir ki, bundan sonra doğulan bütün oğlan uşaqlarını öldürsünlər, qız uşaqlarına isə dəyməsinlər. Bu vaxt Moisey doğulur. Bu uşağın çox gözəl olduğunu gördükdə anası onu gizlicə saxlamaq qərarına gəlir.

¹ «Levililər tayfasından bir nəfər getdi və elə həmin tayfadan bir qızla evləndi.

² Arvadı hamilə oldu və bir oğlan doğdu və gördükdə ki, o, çox gözəl uşaqdır onu üç ay gizlədib saxladı.

³ Daha bundan artıq saxlaya bilməyəcəyini gördükdə, qamışdan bir səbət götürdü, onu qırla və qatranla suvadı və uşağı onunun içinə qoyub qamışlıqda çaya buraxdı» (2-ci fəsil).

Bundan sonra fironun qızının onu tapması, uşağın öz anasının onu əmizdirməsi, onun böyüməsi və fironun evində bir oğul kimi yaşaması, bir misirlini öldürməsi, dərin ağılı və zəkası ilə başqalarından seçilməsi, onu öldürmək istəyən fironun əlindən qaçması, Madiam torpağında bulaq başında yaşaması, buranın ruhanisinin qızlarını müdafiə etməsi, sonra da onlardan biri ilə evlənməsi təsvir olunur.

Mosieyin doğuluşu haqqında olan bu əfsanə başqa Asiya, yunan və hətta yapon xalqlarının milli xalq qəhrəmanlarının doğuluşu haqqında olan əfsanələrlə üst-üstə düşür. Mixi yazı-

lardan məlum olduğu kimi, e.ə. 2350-ci ildə İkiçayarasında akkad hökmlərliyinin banisi böyük Sarqonun da başına belə bir iş gəlmişdir. Sarqonun anası gizlicə Sarqonu doğmuş və onu qatranlanmış səbətə qoyub çaya buraxmışdır. Uşağı bağban Akka tutmuş və böyütmüşdür. Baxmayaraq ki, Sarqon da Solomon kimi tarixi şəxsiyyətdir, onun da doğuluşu əfsanəvi şəkildə verilmişdir.

Moisey və Aaron (Harun) fironun xahiş edirlər ki, Yaxveyə dualar oxumaq və qurbanlar vermək üçün israililərə üç günlüyə səhraya getməyə icazə versin. Əlində onlar bu yolla israililəri Misir əsarətindən qurtarmaq istəyirdilər. Ancaq firon nəinki buna icazə verir, hətta onları daha ağır işlərdə işləməyə (kərpik kəsmək üçün saman toplamaq) məcbur edir.

Moisey yenidən firona müraciət edir və bu dəfə fironu sehr vasitəsilə yola götürmək istəyir. Əlindəki əsasını ilana çevirir. Bu da fironu təəccübləndirmir, çünki onun da sehrbazları əsanı ilana çevirə bilirlər. Hətta Moiseyin ilanını o biri ilanları udsa da bunun da xəyri olmur.

Nəhayət, Moisey bundan sonra misirlilərin üzərinə bir birinin arxasınca on cəza göndərir: əvvəlcə Nilin suyu qana çevrilir, sonra qurbağalar, ağcaqanadlar və milçəklər dəhşətli şəkildə çoxalır, mal-qara qırılmağa başlayır, insanların bədəni çürüyən yaralarla örtülür, dolu məhsulu məhv edir, ölkənin üzərini nəhəng çəyirtkə dumanı bürüyür, axırda elə bir zülmət olur ki, insanlar zorla hərəkət edirlər. Hər bir belə fironu dəhşətə gətirirdi və o, söz verirdi ki, israililəri buraxacaq, ancaq sonra sözündən qaçırdı.

Artıq son həddə çatan Moisey fironu onuncu – məhvedici belə ilə cəzalandırmaq qərarına gəlir. İlk öncə o, israililərə deyir ki, onlar hər şeyə hazır olsunlar və tələb edir ki, hər bir ailə bir yaşar qoyun kəssin və onun qanını öz qapısına sürtsün. İsraililər masa arxasında oturub odda bişirilmiş bu qoyunun ətinə çörəklə və acı otlarla yeməli idilər və paltarlarını geyinmiş vəziyyətdə səfərə hazır olmalı idilər. Bundan sonra Moisey evbəev gəzməyə başlayır və o qapının üzərində ki qan izi yoxdur oraya daxil olur və fironun və ya nökrin uşağı olmasının fərqi nə varmadan bütün evlərin birinci (ilkin) uşaqlarını öldürməyə

başlayır. Bundan sonra firon israililərin gücünü görür və onları azadlığa buraxır. Pasxa bayramı da bu hadisə ilə bağlı yaranmışdır¹.

Moiseyin rəhbərliyi altında və möcüzəsi sayəsində israililər Misiri tərk edir, Qırmızı dənizi keçirlər, səhrada səyahət edirlər, qırx il səhrada qalırlar və nəhayət, axırda «müqəddəs torpağın» Şərq sərhədlərinə gəlib çıxırlar. Bundan sonra on əmr göndərilir:

¹ «Və Allah bütün bu sözləri söyləyib dedi:

² Sənin Allahın mənəm, səni Misir torpağından, köləlik evindən çıxaran, Allah mənəm.

³ Məndən başqa sənin allahların olmayacaq.

⁴ Özün üçün nə yuxarıda göydə, nə aşağıda yerdə və yerdən aşağıda suda olanları büt etmə və surətini yaratma.

⁵ Onlara ibadət etmə və onlara xidmət etmə, çünki sənin Allahın mənəm, Mənə nifrət edən atalarının günahlarına görə, üçüncü və dördüncü nəsle qədər uşaqlarını cəzalandıran qisqanc Allah mənəm.

⁶ Məni sevənlər və mənim əmrlərimi yerinə yetirənlərin minə qədər nəslə üçün şəfqət yaradan mənəm.

⁷ Allahın, sənin Allahının adını boş yerə çəkmə, çünki Allah onun adını boş yerə çəkənləri cəzasız qoymur.

⁸ Müqəddəs tutmaq üçün şənbə gününü yaddan çıxartma.

⁹ Altı gün işlə və bütün işlərini gör;

¹⁰ Yeddinci gün – Sənin Allahının şənbə günü: nə sən, nə sənin oğlun, nə sənin qızın, nə sənin qulun, nə sənin kənzin, nə mal-qaran, sənin evində olan qərbin heç bir iş görməsin.

¹¹ Çünki Allah altı gündə göyü və yeri, dənizi və onlarda olan hər şeyi yaratmış və yeddinci gün istirahət etmişdir. Allah yeddinci günü mübarək etdi və onu müqəddəsləşdirdi.

¹² Öz atana və öz anana hörmət et ki, Allahın sənə ver-

---

¹ Pasxa – qədim yəhudi dilində «peysax» – «üzərindən keçmək». Pasxa bayramına mayasız çörək bayramı da deyirlər, çünki o gecə israililər Misirdən o qədər tələsik çıxdılar ki, çörəklərini mayasız bişirmək məcburiyyətində qaldılar

diyi torpaqda ömrün-günün uzun olsun.

¹³ Öldürmə.

¹⁴ Zina etmə.

¹⁵ Oğurluq etmə.

¹⁶ Öz yaxın adamına qarşı yalandan şahidlik etmə.

¹⁷ Yaxın adamının (qonşunun) evini arzulama; qonşunun nə arvadını, nə onun qulunu, nə kəvizini, nə öküzünü, nə eşşəyini, qonşunun nəyi varsa heç nəyini arzulama» (20-ci fəsil).

«Levililər». Moiseyin üçüncü kitabı. Moiseyin bu kitabı başdan-başa qurbanlıq mərasiminin qaydalarına, qurbanlığın tiplərinə və istiqamətlərinə, təmiz və murdar heyvanların növlərinin müəyyən edilməsinə, müxtəlif xəstəliklər və onlardan xilas olmağın yollarına, qurbanlıq keçi və onun mənasına, nığah haqqında qanuna və ziyanlı cinsi əlaqələrə, dini qaydaları pozanlara və buna görə cəzalanmalarına, bayramlar haqqında qanunlara və s. digər bu tipli məsələlərin təhlilinə həsr edilmişdir. Əti təmiz və murdar olan heyvanlar haqqında deyilir:

¹ «Və Allah Moiseyə və Aarona söyləyərək dedi:

² İsrail oğullarına deyin: yer üzündə olan bütün mal-qaradan ətinin yeyilməsinə izn verilənlər bax bunlardır:

³ Dırnaqları qoşa olan və dırnaqlarının arasında dərin kəsiyi olan və gövşəyən bütün heyvanları yeyin;

⁴ Ancaq, gövşəyən və qoşa dırnaqlı bu heyvanları yeməyin: dəvəni, ona görə ki, o gövşəyir, ancaq onun dırnağı haça deyil, o, sizin üçün murdardır.

⁵ Və ərəbdovşanını, ona görə ki, o gövşəyir, ancaq onun dırnağı haça deyil, o, sizin üçün murdardır.

⁶ Və dovşanı, ona görə ki, o gövşəyir, ancaq dırnağı haça deyil, o, sizin üçün murdardır.

⁷ Və donuzu, ona görə ki, onun dırnağı haçadır və dırnaqları arasında kəsik dərinidir, ancaq gövşəmir, o, sizin üçün murdardır» (11-ci fəsil).

Bu kitabda haram buyurulan bir çox cinsi münasibətlər də verilmişdir. Belə ki, burada müxtəlif qohumluq əlaqələri olan adamların naməhrəm olmaları, cinsi əlaqələrin saflığı, halal və haramlığı məsələlərinə də çox geniş yer ayrılmışdır.

⁶ «Sizin heç biriniz öz qan qohumunuz olan qadına, onun çılpaqlığını açmaq üçün yaxınlaşmayın. Mən Rəbbəm.

⁷ Öz atanın və öz ananın çılpaqlığını açma. O, sənin anandır, onun çılpaqlığını açma.

⁸ Atanın arvadının çılpaqlığını açma; bu sənin atanın çılpaqlığıdır.

⁹ Öz bacının çılpaqlığını, evdə və yaxud evdən kənarıda doğulmuş öz atanın qızının, yaxud öz ananın qızının çılpaqlığını açma» (18-ci fəsil).

Bu kitab əxlaqi, etik və tərbiyəvi qaydaların qorunması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Doğrudur, burada bədii parçalara yer ayrılmasa da, bu kitab milli-psixoloji dəyərlərin qiymətləndirilməsi üçün vacibdir.

«**Saylar kitabı**». **Moiseyin dördüncü kitabı**. Bu kitabda bədii materiallara daha çox yer ayrılmışdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, yəhudi folklorunun bir sıra motiv, süjet və obrazları bu kitabda öz əksini tapmışdır. Bu kitabda levililərə daxil olmayan və dava üçün yararlı olan bütün İsrail oğullarının adları sadalanır. Eyni zamanda hər bir nəslin sayı müəyyən edilir:

¹ «Və Rəbb Moiseyə və Aarona dedi:

² İsrail oğulları, hər biri öz düşərgəsini (ordugahını), öz bayrağı, öz ailə nişanı yanında qurmalıdır; Skiniyanın (səyyar məbəd) qarşısında öz ordugahını qurmalıdır.

³ Qabaqda, şərq tərəfdə, Günəşin doğduğu yerdə ordu dayanmalıdır: İudinin ordusu və onun dəstələri öz bayrağı ilə və İuda Naassonun oğullarının rəisi Aminadavın oğlu ilə» (2-ci fəsil).

Burada, eyni zamanda Moiseyin rəhbərliyi altında israililərin yeni torpaqlarda məskunlaşması və ətraflarına öz tərəfdarlarını toplaması təsvir olunmuşdur. Misir burada əmin-amanlıq diyarı kimi, İsrail isə məhrumiyyətlər və bəlalar məskəni kimi təsvir edilir. Bu, xüsusilə levililərin Moiseyə qarşı üsyan etməsi səhnəsində açıq-aydın görünür:

¹ «İtskarın oğlu, Kaafların oğlu, Levililərin oğlu Korey və

Eliavin oğulları Dafan və Aviron və Avnan, Falefin oğlu, Ruvimlərin oğulları,

² Moiseyə qarşı üsyan etdilər və onlarla İsrail oğullarının iki yüz əlli əri, toplantıya çağıran cəmiyyətin rəisləri, adlı-sanlı adamlar.

³ Və Moiseyə və Aarona qarşı toplaşaraq, onlara dedilər: artıq yetər; bütün cəmiyyət, bütün müqəddəslər və arada da onların Allahı! Siz nə üçün özünüzü Allahın xalqından üstün tutursunuz?...

¹² ...Moisey Eliavin oğulları Dafan və Avironu çağırmaq üçün adam göndərdi. Ancaq onlar dedilər: biz getməyəcəyik!

¹³ Bizi səhrada öldürmək üçün süd və bal axan torpaqdan çıxardığın bəs deyilmi? Hələ bizim üzərimizdə hökmranlıq da etmək istəyirsən!

¹⁴ Sən bizi süd və bal axan torpağa gətirdinmi, bizə sahib olmaq üçün tarlalar və üzüm bağları verdinmi? Bu adamların gözlərini kor etmək istəyirsən? Getmərik!» (16-cı fəsil).

«İkinci qanunçuluq» («Təsniyə»). Moiseyin beşinci kitabı. Bu kitabda Moiseyin israililərə əsas tapşırıqları verilmişdir. Kitabın əvvəlində israililərin Xorivdən Kadesə qədər keçdikləri yol təsvir olunur. Bu ərazilərin onların əsas yaşayış yeri olmasından bəhs edilir. Bu kitab zahiri formasına görə əvvəlki kitablardan seçilsə də, məzmunca bütün «Beş kitab»ın vahid bir tərkib hissəsini təşkil edir. Başlıca məğzinə görə bu kitab Moiseyin ömrünün son ilində söylədiyi nitq və öyüdlərindən ibarətdir. Səhrada 40 il qalmasını qısaca təkrar edən peyğəmbər oturaq həyatın tələblərinə cavab verən yeni qanunlar haqqında məlumat verir. İsraililər oturaq xalq olacaqdır. Yerli əhaliyə xurafata və bütpərəstliyə inanmamaq barədə xəbərdarlıq edilir. Sonra peyğəmbərin öyüd nəğməsi verilir. Bu nəğmə ilk növbədə öz bədii xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Burada, bədii ədəbiyyata xas olan təşbeh və müqayisələr, obrazlı ifadələr və metaforalar, bənzətmələr və şişirtmələr geninə-boluna istifadə olunmuşdur.

¹ «Səma, dinlə, mən danışacağam; və torpaq, qulaq as, ağızımdan çıxan sözlərə.

² Mənim təlimim, yağacaq yağış kimi, mənim sözlərim şəh

kimi, çəmən üstünə xırda yağış kimi, ot üzərinə leysan kimi düşəcək...

⁸ Onda ki, uca tanrı millətlərə pay (qismət) payladı və insan oğullarını yer üzünə səpələdi və İsrail oğullarını sayına görə millətlərə böldü.

⁹ Çünki Rəbbin bir hissəsi (qisməti) payı onun xalqıdır; İakov Onun irsi payıdır.

¹⁰ Onu səhrada, qəmli və vəhşi bir çöldə tapdı; onu saxladı, ona göz-qulaq oldu, onu göz bəbəyi kimi qorudu.

¹¹ Öz yuvasını haraylayan qanadlarını geniş açaraq öz balalarının üzərində uç, onları götürüb lələkləri üzərində aparən qartal kimi.

¹² Allah da onu tək yönəltdi (çəkib apardı, idarə etdi) və onun yanında yad Allah yox idi.

¹³ Onu yerin üzərində yüksəkliklərə qaldırdı, və tarlaların məhsulu ilə doydurdu və daşdan balla, sərt qayadan yağla (zeytun yağı) qidalandırdı.

¹⁴ İnek yağı və qoyun südü, quzu və Vasan qoçu, keçi piyi və dolu buğda yedin və sən şərab içdin, üzüm gilələrinin qanını» (32-ci fəsil).

Bundan sonra peyğəmbərin ölümündən bəhs edilir. Son fəsilə deyilir:

⁷ «Moisey öləndə onun yüz iyirmi yaşı var idi; ancaq o, görmə qabiliyyətini itirməmişdi, bədəni zəifləməmişdi» (34-cü fəsil).

«Peyğəmbərlər» kitabı. «Bibliya»nın ikinci hissəsi «Peyğəmbərlər» adlanır. Bu da öz növbəsində «Birinci və yaxud İlk peyğəmbərlər» (Prophetae priores) və «Sonuncu və yaxud sonraki peyğəmbərlər» (Prophetae posteriores) kimi iki hissəyə bölünür. «Birinci» peyğəmbərlər silsiləsinə «İsus (İoşui) Navinin kitabı», «İsrail hakimlərinin kitabı», «Samuilin kitabı» və «Rufun kitabı» daxildir. Bundan başqa, buraya «Birinci hökmranlıq kitabı», «İkinci hökmranlıq kitabı», «Üçüncü hökmranlıq kitabı» və «Dördüncü hökmranlıq kitabı» da daxil edilmişdir.

«İsus (İoşui) Navinin (Nun) kitabı»nda Moiseyin tərəfdarı Navinin oğlu İsusun rəhbərliyi altında yəhudilərin tədrisən

Hanaanı zəbt etmələri və zəbt olunmuş bu torpaqların ayrı-ayrı nəsilər arasında bölüşdürülməsindən bəhs olunur. Burada deyilir ki, İsus Navin təcrübəli sərkərdə olmuşdur və kor-koranə şəkildə özünün qırx minlik ordusunu xanaanların İerixon qalasını fəth etmək üçün döyüşə çıxartmamışdır. O, əvvəlcə rəqibin gücünü müəyyən etmək üçün iki İsrail əsgərinə hanaan paltarı geyindirərək düşmən cəbhəsinə kəşfiyyata göndərir. Kəşfiyyatçılar asanlıqla İordan çayını keçirlər və şəhər qapıları açılan zaman tacir, sənətkar və kəndli kütləsinə qarışaraq şəhərə girirlər. Axşama yaxın onlar işlərini bitirib geri qayıtmaq istədikdə gecikirlər və şəhər darvazaları bağlanır. Onlar qərara alırlar ki, gecəni şəhərdə keçirib səhər yola düşsünlər. Kəşfiyyatçılar Raav adlı bir yüngül əxlaqlı qadının evində gecələməli olurlar. Raav onların kim olduğunu başa düşür, ancaq onlara sığınacaq verməkdən çəkinmir. Bu qadın gələcəkdə özü və atası üçün təhlükəsiz həyatı təmin etmək istəyir. Ancaq başqa birisi duyuq düşür və öz hökmdarına xəbər verir. Əsgərlər Raavin evini axtarırlar, ancaq qadın onları etibarlı yerdə gizlətdiyindən tapa bilmirlər. Bu qadının köməyi ilə onlar qalanı tərk edirlər.

Üç gündən sonra kəşfiyyatçılar sağ-salamat geri qayıdır və düşmən ordusunun vəziyyəti haqqında məlumat verirlər. İsus Navinin ordusu çayı keçərək Qalqalda düşərgə qurur və burada sünnət mərasimi keçirir. bir həftəlik mühasirədən sonra onlar qalam tuturlar. Raav və onun ailəsindən başqa hamını qırırlar.

Bundan sonra İsus Navinin ordusu Qay və Qavaon şəhərlərini zəbt edir və yavaş-yavaş Hanaanın digər şəhərlərini də ələ keçirərək buranı idarə etməyə başlayır.

Bu kitab İsusun xalqa müraciəti ilə bitir; bu müraciətdə İsrail nəsilələrinin İeqovo təlimlərinə birmənalı şəkildə əməl etmələri tələb olunur.

«**İsrail hakimlərinin kitabı**» («Hakimlər kitabı») israillilərin «ayrıca» məişətinə həsr olunmuşdur. Bu kitabda israillilərin Hanaanda məskunlaşması prosesi göstərilir. İsraililər səhrada yaşadıklarına görə sadə və sərt adamlar idi. Hanaanlılar isə özlərinin yüksək mədəniyyəti və səviyyələrinə görə onlardan qat-qat üstün idilər. İsraililər hanaanlardan yeri əkib-becərməyi öyrənmişdi. Burada xalq qəhrəmanı və sərkərdə rolunu oynay-

an çoxsaylı «hakim»lərdən bəhs olunur. Bu kitabın 4-cü fəslində **qəhrəman qız Devoranın** şücaətindən bəhs edilir. Göstərilir ki, bir müddət İsrail oğulları böyük çətinliklərlə qarşılaşır. Hətta bəzi adamlar inamlarını itirməyə başlayırlar.

Bu vaxt peyğəmbər, şairə və Yaxvenin sadıq qulu Devoranın ulduzu parlayır. Devora Efremova dağında bir palma ağacının altında yaşayırdı. İnsanlar İsrailin hər tərəfindən onun yanına məsləhətə gəlirdi və Devora onlara çox müdrik məsləhətlər verir, onların başına gələcək işlərdən xəbər verir, müxtəlif mübahisəli məsələləri həll edirdi. İnsanlar ona inanırdı və hesab edirdilər ki, Yaxve özü onun dili ilə danışıır.

Vətənpərvərlik hissləri ilə ruhlanan Devora xalqı azadlıq uğrunda mübarizəyə qaldırmaq qərarına gəlir. Devora hanaanlarla döyüşlərdə təcrübə qazanmış Varaka müraciət edir və onu baş sərkərdə təyin edir. Ancaq Varaka qələbəyə inanmırdı və deyirdi ki, əgər peyğəmbər Devora onunla birlikdə döyüşə getsə o bu təklifi qəbul edər. Devora bu şərtlə razılaşıır və bildirir ki, o bu inamsızlığına görə cəzalandırılacaq və hanaanların baş sərkərdəsi onun tərəfindən deyil, zəif bir qadının əli ilə öldürüləcəkdir.

15 «Və Rəbbin hökmü ilə Sisara və onun bütün dava arabaları və bütün ordusu Varakın qılıncı qarşısında pərən-pərən düşdülər və Sisar arabadan düşüb piyada qaçdı.

16 Varak Haroşek-Qoimaya qədər dava arabalarını və ordunu təqib etdi və Sisarın bütün ordusu qılıncdan keçirildi, bir adam da sağ qalmadı.

17 Sisar Keni Heverin arvadı Yailin çadırına kimi piyada qaçdı; çünki, Hatsor hökmdarı İavinlə Keni Hever evləri arasında bir sülh var idi.

18 Və Yail Sisarı qarşılamaq üçün onun qabağına çıxdı və ona dedi: Gəl, mənim ağam, gəl, mənim yanına, qorxma. O, onun yanına girdi və o, onun üstünü gəbə ilə örtüdü.

19 Və Sisara ona dedi: xahiş edirəm mənə bir az su ver içim, mən su içmək istəyirəm. O, süd tuluğunu açdı, onu içirdi, sonra yenə üstünü örtüdü.

20 Və Sisara qadına dedi: çadırın qapısında dayan, əgər bir

kimsə gəlsə və səndən soruşsa ki, «burada bir adam varmı», deyərsən ki, «yoxdur».

²¹ Və Heverin arvadı Yail çadırdan bir paz çıxartdı, əlinə bir çəkiç aldı, astaca ona yaxınlaşdı və pazu onun gicgahına elə çaldı ki, onu yerə yapışdırdı, o isə yorğunluqdan yatmışdı və öldü.

²² Və budur, Varak Sisarı təqib edir, Yail onu qarşılamaq üçün eşiyə çıxdı və dedi: Gəl axtardığın adamı sənə göstərim. Və o, qadının yanına gəldi; və budur Sisar ölmüşdü, paz da onun gicgahında idi» (4-cü fəsil).

Beləliklə, Devoranın sözləri düz çıxır, Hanaan sərkərdəsi bir qadının əli ilə öldürülür. Bundan sonra (5-ci nəğmə) qələbədən ruhlanan Devora israillilərin Hanaanlar üzərində qazandıqları zəfər münasibətilə nəğmə oxuyur və bu nəğməsində o, Yailin də qəhrəmanlığını vəsf etməyi unutmur. Devora Sisarın anasının onun yolunu gözlədiyi bir vaxtda, bu Hanaan sərkərdəsinin cəsədinin bir qadının ayaqları altında qalmasını belə təsvir etmişdir:

²⁵ «O, su istədi, qadın ona süd verdi; ağaların camında gətirib ona ən yaxşı südü verdi.

²⁶ Sol əlini paza doğru uzatdı, sağ əlini isə işçilərin çəkicinə apardı; Sisarı vurdu, başını əzdi və onun gicgahını deşdi.

²⁷ Ayaqlarının altına yığıldı və sərili qaldı, ayaqlarının altına əyildi və yığıldı; harda uzanmışdısa, orada da ölü düşdü, Çökdü və cansız yerə yığıldı.

²⁸ Sisarın anası barmaqlıqlardan, pəncərəyə baxır, və fəryad edir: Onun atlı qoşunları (süvariləri) niyə belə gec gəlir? Döyüş arabaların gəlişi niyə belə ləngiyir?» (5-ci fəsil).

Bu kitabda, həmçinin sadə **kəndli Gedeonun** israilliləri xarici qəsbkarların zülmündən xilas etməsi təsvir olunmuşdur. Burada göstərilir ki, azadlıq əldə edən israillilər tezliklə Yaxvenin xeyirxahlıqlarını unudurlar və Hanaan tanrılarına səcdə etməyə başlayırlar. Buna görə də Rəbb onları cəzalandırır. Qonşu bədəvilər tez-tez onların torpaqlarına hücum edir və var-yoxlarını talayır. Düşmənlər, xüsusilə məhsul yetişəndə gəlir və israillilərin taxılını, üzümünü və digər məhsullarını talayıb aparırlar.

Yeddi il belə davam etdikdən sonra Yaxve israillilərin günahlarını bağışlayır və yenidən onlara kömək etmək qərarına gəlir.

Manassi tayfasının yaşadığı Orfa şəhərciyində İoas adlı bir kəndli yaşayırdı. O, Vaalm şərəfinə qurbangah tiksə də ona o qədər də dərinədən inanmırdı. Onun oğlu Gedeon da atası kimi Vaala o qədər də inanmırdı, ancaq israillilərin başına gətirilən zülmələrə görə o, Yaxveyə də inamını itirmişdi.

Günlərin bir günü Gedeon biçdiyi taxılı döydüyü zaman bir-dən onun qarşısında bir mələk dayanır və deyir ki, Yaxve israilliləri xilas etməyi ona etibar etmişdir. Gedeon buna inanmadıqda mələk bir möcüzə göstərir və bundan sonra o, mələyin sözlərinə inanır. Orfa şəhərinin əhalisi yatdığı zaman Gedeon igid əsgərləri başına yığır, köçəri-madianitləri məğlub edir və israilliləri zülmədən xilas edir.

Bu kitabda verilmiş maraqlı süjetlərdən biri də **talesiz Yeffaya** həsr olunmuşdur (11-ci fəsil). Dağlıq İordaniyanın yaxınlığında, Arnon və Yavok çaylarının arasında Hallad adlı bir yer var idi. Buranın əhalisi əsasən maldarlıqla məşğul olurdu. Günlərin bir günü Halladda yaşayan bir hörmətli israilli vəfat edir. Onun yetim uşaqları və arvadı qalır. Oğlanları böyüdükdə ögey qardaşları olan Yeffayı ata evindən qovurlar. Çünki onun anası bir cariyə idi. Hetta onu öldürmək də istəyirlər ki, gələcəkdə atalarının vərəsəsinə şərik çıxmasın.

Yeffay məharətlə gizlənir və Tov torpağında özünə sığınacaq tapır. Orada o, ətraf əhalini qorxu içərisində saxlayan və onlardan bac alan bir bədəvi dəstəsinə qoşulur. bir müddət keçdikdən sonra o, bu quldur dəstəsinin başçısı olur və qənimət əldə etmək məqsədilə etdiyi yürüşlərlə hamını qorxuya salır.

Bu vaxt Halladda israillilərin həyatı işgəncə içərisində keçir. bir vaxtlar bu torpaqlardan qovulmuş ammonilər baş qaldırır və nəinki Halladı qorxu altında saxlayır, hətta İordan çayını keçərək İuda, Veniamin və Yefrem torpaqlarını da talan edirdilər. On səkkiz il işgəncələrə dözdükdən sonra israillilər yardım üçün Yeffaya müraciət etmək qərarına gəlirlər. Yeffay əvvəlcə onlara kömək etmək istəmir və qarşılına belə bir şərt qoyur; o, özünün tayfanın ömürlük başçısı və hakimi seçilməsini tələb edir, sonra isə onun şərtini qəbul etdikləri təqdirdə bu işi gö-

rəcəyinə söz verir. İsraililər bu şərti qəbul edirlər və o, başına adam yığmaq üçün həmin dəqiqə doğma şəhəri Massifə yola düşür.

Yeffay efremiləri də köməyə çağırır, ancaq bir cavab ala bilmir. Gücü az olduğuna görə o, vaxt qazanmaq üçün ammonilərlə danışıq aparır və deyir ki, onlar israililərə əzab verməsinlər. Onlar isə buna razı olmur, vaxtilə onlardan alınmış torpaqlarının geri qaytarılmasını tələb edirlər. Döyüşməkdən başqa yol qalmır və o, Yaxvedən xahiş edir ki, ona kömək etsin və and içir ki, qələbə qazansa, ailə üzvlərindən kim birinci onun qarşısına çıxsa, onu Yaxveyə qurban verəcək.

Dava Yeffayın tam qələbəsi ilə başa çatır və o, evinə qayıdarkən ən çox sevdiyi yeganə qızı sevinclə onun qabağına qaçır və musiqi sədaları altında atasını salamlayır. Yeffay qəm dəryasına qərq olur. O, Yaxveyə içdiyi and barədə qızma danışır. Qız da bilir ki, Yaxveyə verilmiş andı pozmaq olmaz. Öz taleyi ilə razılaşan qız, atasından xahiş edir ki, rəfiqələri ilə iki aylığa – öz taleyinə ağlamaq üçün dağa çıxmağa icazə versin. Belə də olur. Qızı qayıdandan sonra Yeffay andını yerinə yetirir; xalqın ürəklər dağlayan ah-nalələri içərisində qız özünü Yaxveyə qurban verir. O vaxtdan Hal-ladda belə bir adət yaranıb: hər il qızlar Yeffayın qızına ağlamaq üçün dörd günlüyə dağa qalxırlar.

Bu kitabın ən maraqlı süjetlərindən biri də **qəhrəman Samson** haqqındadır (13-16-cı fəsillər). Sonralar **Samson** və **Dəlilə** mövzusu dünya ədəbiyyatında və incəsənətində də çox geniş yayılmış, məşhur alman maarifçisi Q.Y. Lessinq bu mövzuda «SarriSon və Dəlilə» dramını yazmışdır. Bu hissədə filistimlilərin İsrail torpaqlarına hücum etmələrindən və xalqı qorxu altında saxlamalarından bəhs olunur. Burada deyilir ki, qırx il müddətində israililər filistimlilərin əsarəti altında yaşamışlar.

Deyilənə görə, Tsor şəhərində Danova tayfasından olan Manoy adlı bir kişi yaşayırmış. Onun arvadı sonsuz imiş. Günlərin bir günü bir mələk bu ər-arvadın qarşısında dayanır və xəbər verir ki, onların çoxdan arzu etdikləri bir oğlu olacaq. Bu xəbərə görə mələk onlardan tələb edir ki, bu oğlan gərək nazo-

rey¹ olsun – şərab içməsin, saçını qırxdırmasın.

Samson adlandırılan bu oğlan günbəgün böyüyür və bütün yaşıdlarından güclü olur. Atasının içdiyi anda sadıq qalaraq o, elə dindar olmasa da, şərab içmir və saçını qırxdırmır. O, nə qədər güclü idisə, bir o qədər də kələkbaz idi. Kütlənin tərifinə həris olan Samson, öz qeyri-adi gücü ilə öyünürdü. Bununla yanaşı, onun müxtəlif səfeh zarafatlar etmək, kələklər işlətmək həvəsi var idi və bu sahədə onun yaradıcılığının həddi-hüdudu yox idi. Samson kobud zarafatlar edirdi. Bu zarafatlar nəticəsində o, ürəkdən gülür, qarşısındakı adam isə çıxılmaz vəziyyətə düşürdü. Ancaq onun gücü qarşısında heç kim səsini çıxara bilmirdi. Mənliliyinə toxunan zaman o, çox qəzəblənirdi bu ətraf üçün təhlükəli olurdu. Çox güclü və kələkbaz gəncin bir zəif cəhəti var idi; o, çox tez aşıq olurdu. Hər hansı bir qadına aşıq olduğu zaman o, müti bir quzuya çevrilirdi. Ata-anası bilmirdilər ki, bu, Allahın hökmüdür və o, İsraildə ağalığ edən filistimlilərdən qisas almaq üçün fürsət axtarır.

*Samson və Dəlilə.
A.Manteninin rəsm əsəri.
ri.təx.1495, London*

Samson ölkəni gəzməyi çox sevirdi. Bir dəfə beləcə gəzə-gəzə o, gəlib Fimnaf şəhərinə çıxır və burada çox gözəl, boylubuxunlu bir qız görür, ona aşıq olur və onunla evlənmək fikrinə düşür. O, başı lovlı evə gəlir və valideynlərinə deyir ki gedib o filistimli qıza elçilik etsinlər. Valideynləri bundan çox narahat olurlar. Onsuz da Samson onların başına çox bəlalar açdı, hələ bir yandan da o, yadelli qızla – sünnet olunmamış bir filistimlinin qızı ilə evlənmək istəyir. Valideynləri Samsonun xasiyyəti-ni yaxşı bildiklərindən, elçiliyə

¹ Nazorey – qəd. yəh. nazar rədd etmək, boyun qaçırmaq, nəfsini saxlamaq, imtina etmək deməkdir

getməyə məcbur olurlar və qızı ona nişanlayırlar.

Günlərin bir günü Samson nişanlısının yanına gedərkən yolda onun qarşısını qorxunc bir şir kəsir. Güclü Samson onu parça-parça edir, sanki heç bir şey olmamış kimi yoluna davam edir və bu barədə heç kimə heç nə demir. Evə qayıdarkən görür ki, onun öldürdüyü şirin ağzında arılar yuva qurub və orada xeyli bal yığılıb. O, bu balı götürüb valideynlərinə verir və onu hardan tapdığını demir.

Nəhayət, çoxdan gözlənilən toy günü təyin olunur. Filistimlilərin adətinə görə toy yeddi gün davam edirdi. Ziyafətlərin birində Samson otuz filistimliyə bir tapmaca deyir və şərt qoyur ki, əgər bu tapmacanın cavabını tapmasalar, ona otuz dəst qiymətli parçadan tikilmiş köynək və paltar dəyişəyi verməlidirlər, əgər tapsalar, onda o özü bunları verəcəkdir. Bu şərti kəsəndən sonra o, tapmacanı deyir:

*«Yeyəndən yeyəcək yarandı,
Güclüdən şirin yarandı».*

Filistimlilər çıxılmaz vəziyyətə düşür və üç gün baş sındırırsalar da onun cavabını tapa bilmirlər. Onda filistimlilər qızı hədələyirlər ki, o, bu tapmacanın cavabını Samsondan öyrənsin, əks təqdirdə, onlar qızın atasının evini yandıracaq, var-yoxunu talan edəcəklər. Qız ağlayıb-sızlayır və nəhayət ki, tapmacanın cavabını öyrənib onlara deyir. Samson aldadıldığını başa düşür. O, vəziyyətdən çıxış yolu axtarır. Valideynlərindən bu şeyləri almaq istəmir və şəhərə çıxıb otuz filistimlini öldürür və bu paltarları gətirib onlara verir və arvadından küsərək valideynlərinin yanına qayıdır.

Bir müddətdən sonra onun ürəyi yumşalır, arvadı üçün da-rıxır və onun yanına qayıtmaq fikrinə düşür. Barışıq əlaməti olaraq o özü ilə bir dənə çəpiş də götürür. Ancaq filistimlilər onu təhqir edirlər. Qayınatası onun yolunu kəsib və deyir ki, onun nişanlısını başqa adama ərə veriblər, əgər istəyirsə, o, daha gözəl olan kiçik qızı ilə evlənə bilər. Samson bunu özünə təhqir sayır, bu təklifi qəbul etmir və özünü son dərəcə alçal-dılmış hesab edir. Bu təhqirin əvəzini çıxmaq üçün yollar axta-

rır və fikirləşir ki, əgər bundan sonra mən filistimlilərdən qisas alsam, haqlı olacağam.

Beləliklə, Samsonun filistimlilərlə təkbaşına mübarizəsi belə başlanır. O, heç kimin gözünə görünmək istəmir, yaralı qurd kimi Fimnafin ətrafında dolanır və qisas üçün yollar axtarır. Onun ağına yaxşı bir fikir gəlir: o, otuz dənə tülkü tutur, onların quyruğuna yanan məşəl bağlayır və hürkmüş heyvanları şəhərə tərəf buraxır. Qorxudan dəli kimi qaçmağa başlayan tülkülər yolları üstündə olan tarlaları, üzümlükləri və zeytun bağlarını yandırır. Dəhşətə gələn filistimlilər onun keçmiş arvadını və qayınatasını öldürürlər. Bu xəbər tezliklə Samsona çatır və o, daha dəhşətli qisas alacağına and içir. Samson filistimlilər üçün bir bəlaya çevrilir. O, gözlənilmədən müxtəlif yerlərdə peyda olur və düşmənlərini qətlə yetirir. Filistimlilər böyük ordu ilə İudaya hücum edirlər ki, oranı talasınlar. İudalılar üç minlik əsgərlə Samsonun gizləndiyi mağaraya gəlirlər və ondan tələb edirlər ki, təslim olsun. Samson öz xoşu ilə təslim olur və deyir ki, onun qollarını kəndirlə bağlayıb filistimlilərə təhvil versinlər. Filistimlilər onu təhqir etdikdə isə o, əzələlərini gərərek kəndiri qırır və düşmənlərini öldürür. Bundan sonra İudalılar onu hakim seçirlər və o, iyirmi il onların hökmdarı olur.

Asanlıqla eşqə düşən Samson bu dəfə də Dəlilə adlı gözəl bir qızın toruna düşür. Bu məkrli qadın onun məhəbbətinə layiq deyildi. Filistimli sərkindələr Dəlilənin yanına gəlirlər və deyirlər ki, o, Samsonun gücünün nədə olduğunu öyrənib onlara bildirsin. Onlar deyirlər: «Sən onu dilə tut və öyrən görək, onun bu böyük gücü nədədir və biz necə onu məğlub edə bilərik, əl-qolunu bağlayıb, özümüzə ram edə bilərik; əvəzində isə bizim hər birimiz sənə min yüz sikl gümüş verərik». Bu var-dövlət artıqtamah qadının gözlərini qamaşdırır və o, razı olur. Dəlilə, məhəbbət gecələrinin birində sadəlövhəsinə ondan soruşur ki, onun bu böyük gücü nədədir. Samson artıq ehtiyatlı idi, elə də asanlıqla öz sirrini bu qadına bildirmək istəmir və guya ki, böyük bir sirri açmış kimi, yalandan deyir ki, əgər onun qollarını yeddi qat xam yayla bağlasalar o, qüvvəsini itirər. Bundan sonra gecənin bir yarısı Dəlilə onun qollarını filistimlilərin ver-

diyi yeddi xam yayla bağlayır və onlara xəbər verir ki, gəlib Samsonu tutsunlar. Özü isə Samsonun yanına qaçaraq qışqırır: «Samson filistimlilər sənin üzərinə gəlir».

Pəhləvan yerindən qalxır, yatağından çıxır, qollarındaki bağları parça-parça edərək filistimliləri qovur. Dəlilə deyir ki, onun bu işdən xəbəri yoxdur və özünə onunla bəraət qazandırır ki, onu vaxtında xəbərdar edib. Samson özünü bilməməzliyə vurur və özünü elə aparır ki, guya ona inanır. Bundan sonra Samson Dəliləni ələ salmaq, dolamaq qərarına gəlir və onu tutmağın ilk ağlına gələn cürbəcür yollarını deyir. Hər dəfə də Dəlilə biabırçı şəkildə məğlub olur, filistimlilər isə onun kinayəli gülüşləri altında qaçmağa məcbur olurlar. Bundan sonra kələkbaz Dəlilə ağlayır-sızlayır, Samsona əzab verir, nəhayət ki, onu təngə gətirir. Axırda Samson həqiqəti açıb deməyə məcbur olur. O deyir: «Mənim başıma ülgüc dəyməyib, çünki mən hələ anamın qarnında olanda nazorey olmuşam. Əgər mənim başımı qırxsalar, onda güc məndən uzaqlaşacaq və mən zəifləyəcəyəm. Başqa adamlar kimi olacağam».

Dəlilə o dəqiqə filistimlilərə xəbər göndərir ki, vəd etdikləri pulu gətirsinlər, Samsonu dizləri üstündə yuxuya verir, dələyə tapşır ki, onun saçından yeddi çəngə kəsinlər. Sonra Samsonu yuxudan oyadıb, nifrətlə özündən kənar edir və evindən qovur. Bu vaxt filistimlilər özlərini yetirir, heç nədən xəbəri olmayan Samson onların üstünə atılır, ancaq başı qırıldığı üçün Yaxve onun gücünü almışdı və filistimlilər asanlıqla onu əsir alır, qollarına zəncir vurur, gözlərini çıxardır və Qazaya gətirirlər. Əvvəlcə onu ələ salıb, təhqir edirlər sonra isə əliqolu zəncirli itələyib dərin bir xəndəyə salırlar. Orada o, at əvəzinə xırman sürməli olur.

Filistimlilər özlərinin bu nəhəng rəqibi üzərində qələbəsini onların tanrısı olan Daqonanın məbədinə qurbankəsmə və ziyafətlərlə qeyd etmək qərarına gəlirlər. Bu məbəd möhkəm dirəklərlə bərkidilmiş uca bir bina idi. Filistimlilər yeyib-içdikdən sonra Samsonu daha da alçaltmaq üçün tələb edirlər ki, gəlib onlar üçün yeddi simli arfa çalsın, onları əyləndirsin. Gözləri çıxarılmış Samson vaxtilə anasından eşitdiyi musiqini arfada çalır, ancaq filistimlilər ona qulaq asmırlar. Meyit kimi rəngi

qaçmış kor Samson bütün bu təhqirlərə dözüür. Elə təsəvvür yaradır ki o, artıq arxasız, aciz bir adamdır. Onun nələr keçirdiyini heç kim bilmir. Bu vaxt ərzində onun kəsilməmiş saçının uzandığını da heç kim hiss etmir. Əvvəlki gücü yenidən ona qayıdır. Astaca dodaqlarını tərpedərək o, yalvarışla pıçıldayır: «Cənab Rəbbim! Məni yadına sal, ancaq indi mənə güc ver ki, ya Rəbbim, çıxarılmış iki gözümün əvəzinə mən filistimlilərdən qisasımı ala bilim». Rəbb onun arzusunu yerinə yetirir. Bu vaxt Samson iki dirəyi əlləri ilə tutaraq ucadan qışqırdı: «Mənin ruhum, filistimlilələrlə birlikdə sən də məhv ol!». Daqonun məbəbində birdən sükut hakim kəsilir, adamlar təlaşla yerlərindən qalxıb bu kor pəhləvana baxdı. Bu vaxt Samson əzələlərini gərərək dirəkləri özünə tərəf çəkdi. Məbəd qorxunc gurultu ilə aşdı və Samsonla bərabər burada şadyanalıq edən üç min filistimli məbədin uçqunları altında qalıb həlak oldu. Samson beləcə qəhrəmanlıqla həlak oldu, iudalar onun cəsədini uçqunlar altından qazıb çıxartdı və şərəflə dəfn etdilər.

*Adam (Adəm)
İblisin Adamı yoldan
çıxartması*

«Rufun kitabı». «Bibliya»nın maraqlı hissələrindən biri də sədaqətli Rufa həsr olunmuşdur. Bu rəvayətdə deyilir ki, hakimlərin hökmranlığının bir dövründə Hanaanda aclıq başlanır. Yelimeleh adlı bir Vifleem (Beytlehem) sakini öz arvadı Noemin və iki oğlu – Mahlon və Hileonla birlikdə azuqə axtarmaq məqsədilə İordan çayının o tayına keçirlər və Moav adlı bir yerdə məskən salırlar. Bu oğlanlar moavlı iki qızla – Orfa (Orpa) və Rufa (Rut) evlənirlər. Lakin bu ailənin bəxti gətirmir. Əvvəlcə ata, ondan sonra isə oğullar dünyasını dəyişir və yaşayış

üçün heç bir vəsaiti olmayan üç dul qadın başsız qalır.

Noemin doğulduğu və ömrünün bir çox gözəl günlərini keçirdiyi Vifleem üçün darıxmağa başlayır və vətənindən gələn adamlardan öyrənir ki, orada həyat tərzi yaxşılaşmağa başlayıb.

Onda o, doğma yurda qayıtmaq qərarına gəlir. Gəlinlər də onunla getmək istəyir. Noemin onlara təklif edir ki, burada qalsınlar, çünki onlar hələ gənkdir, yenidən ərə gedər, yeni ailə qurub xoşbəxt yaşaya bilərlər. Orfa buna razı olur, lakin Ruf qayınanasından ayrılmaq, onu tək buraxmaq istəmir. O, deyir:

¹⁵ «Və Noemin dedi: Budur sənin eltin öz xalqının və öz tanrılarının yanına qayıtdı. Sən də öz eltinlə birlikdə geri qayıt.

¹⁶ Ancaq Ruf dedi: Səni buraxıb, sənin arxandan geri dönməyə mənə məcbur etmə; sən hara getsən, mən də ora gedəcəm, sən harada yaşasan, mən də orada yaşayacam; sənin xalqın mənim xalqım olacaq, sənin allahın mənim allahım olacaq.

¹⁷ Sən harada ölsən, mən də orada öləcəm və dəfn olunacam. Qoy allah elə də etsin, belə də etsin, daha artıq etsin; yalnız ölüm mənə səndən ayıra bilər» (1-ci fəsil).

Onlar Vifilemə qayıdırlar. Bu arpa biçimi vaxtı idi. Ruf bütün yoxsul adamlar kimi Elimelehin tayfasından olan Vooz adlı bir qüdrətli və zəngin bir şəxsin tarlasında başaq yığmağa başlayır. Vooz Rufu tarlada başaq yığan vaxt görür və onun kim olduğunu bildikdən sonra, öz adamlarına tapşırır ki, ona kömək etsinlər. Voozun bu münasibətindən ruhlanan Ruf topladığı altı girvənkə taxılı və saxladığı yeməyinin yarısını qayınanasına gətirib verir və başına gələnləri ona danışır. Noemin deyir ki, Vooz Yelimelehin yaxın qohumudur və ona himayədarlıq edə bilər. Noemin Rufa təklif edir ki, o, yuyunsun, ətirlənsin, bəzənib-düzənsin və gecə Vooz taxıl döyəndən sonra yatmağa hazırlaşanda gedib onun ayaq ucunda uzansın. Vooz bunun nə demək olduğunu yaxşı başa düşür. Ancaq o elatda belə bir adət var idi ki, hələ uşağı olmayan dul qadınla onun ən yaxın qohumu evlənə bilərdi. Rufim isə Voozdan da yaxın qohumu var idi. Ona görə də Vooz o adama imkan verir ki, Rufa evlənsin, ancaq o, bundan könüllü şəkildə imtina edir. Ancaq bundan sonra Vooz Rufa evlənir.

«Samuilin kitabları» və «Hokmranlıq kitabları»

«**Samuilin birinci kitabı**»nda əsas etibarilə peyğəmbər Samuilin həyat və fəaliyyəti Saulun hakimiyyətə gəlməsi və hokmranlıq etməsi təsvir olunmuşdur. Burada, xüsusilə klan məişətindən monarxiyalı-dövlətçilik quruluşuna keçid ideyası müşahidə olunur.

Bu kitabda da göstərilir ki, Yefrem dağının ətəklərində yerləşən Ramafaim şəhərində Yelkana adlı bir kişi yaşayırmış. Onun Anna və Fenna adında iki arvadı var imiş. Fennanın iki oğlu var imiş və o, daim sonsuz Annam ələ salırmış. Hər il bütün ailə Si-lomda yerləşən məbədə gedir, orada qurban kəsirdi. Bədbəxt Anna bu vaxt məbəddə tanrı Yaxveyə yanıqlı-yanıqlı dualar oxuyur və yalvarırdı ki, ona bir oğul versin. O, and içir ki, əgər onun oğlu olsa, onu ömürlük məbəddə xidmət etməyə verəcəkdir.

Baş kahin İliya bu vaxt məbədin qarşısında dayanmışdı və Annanı müşahidə edirdi. O, elə bilir ki, Anna məbədə kefli vəziyyətdə gəlib, ona görə də onu danlayır. Anna ona deyir ki, «Yox, cənab, mən qəm dəryasına batmış bir qadınam, şərab və sekira içməmişəm, ancaq tanrı qarşısında ürəyimi açıram». Qadının bu kədəri İliyaya təsir edir və ona deyir ki, evinə getsin, israililərin allahı onun arzusunu yerinə yetirəcəkdir. Bir il belə keçməmiş, Amanın bir oğlu olur və onun adını Samuil qoyur. Elə ki, Samuil böyüyür, ana içdiyi andı xatırlayır və oğlunu Si-loma, məbədə gətirir ki, ömrünün sonuna kimi burada xidmət etsin. Anna kahin üçün üç dana, üç girvənkə un və bir tuluq şərab gətirir və ona minnətdarlıq edərək Ramafaimə qayıdır.

İliyanın iki oğlu var idi. Bu kahinlər başıpozuq həyat sürürdülər. Buna baxmayaraq Samuil özünü çox yaxşı aparır və Yaxveyə sədaqətlə xidmət edirdi. O, artıq kahin olmuşdu və zəvvarlar onun yüksək əxlaqı haqqında hər yanda danışmağa başlayırdı. Hətta İliya, öz pozğun oğullarını çox istəməsinə baxmayaraq, bütün ümidlərini ona bağlamışdı və gələcəkdə özünə varis onu sayırdı.

Samuil allaha ürekdən xidmət edirdi hətta bəzən gecələr də məbəddə qalıb dua edirdi. Belə gecələrdən birində onun qu-

lağına səs gəlir, sonra məlum olur ki, bu Yaxvedir. Yaxve ona xəbər verir ki, İliyanın oğlanlarının pozğunluğuna görə tanrı onları cəzalandıracaqdır. Samuil bunu İliyaya xəbər verir. Tezliklə, camaat arasında xəbər yayılır ki, Samuil Yaxve ilə danışıq. Adamlar getdikcə ona daha çox inanmağa başlayır və onu müdrik, yüksək əxlaqlı və peyğəmbər kimi qəbul etməyə başlayır.

Bundan sonra İliyanın oğlanlarının davada məğlub olmaları və qoca atalarının ölmü təsvir olunur. Samuil isə İsrailidə hökmlərlik etməyə başlayır. O, sərkərdə və döyüşçü deyildi, artıq ixtiyar yaşlarında müdrik, zəkali bir hökmdar idi. Xalq isə güclü döyüş qabiliyyəti olan bir hökmdar tələb edirdi. Nəhayət ki, Samuil Saulu hökmdar təyin edir. Buna baxmayaraq o, yenə də əkinçiliklə məşğul olur, sadə həyat tərzi keçirirdi. O, evlənmişdi və iki oğlu var idi. Onun böyük oğlu İonafan daha çox gücü və cəsarəti ilə seçilirdi.

İbrahimin qurban kəsilməsi səhnəsi

Saul ammonitlərlə döyüşdə qələbə qazanır. Samuil artıq qocaldığından hakimiyyətdən əl çəkir, ancaq böyük nüfuzla malik olan baş kahin kimi fəaliyyət göstərir. bir müddət keçəndən sonra Saula Samulin arasında təfriqə yaranır. Buna baxmayaraq, Saul həvəsdən düşmür, düşmənlərlə mübarizəsini davam etdirir. Bu döyüşlərdə İonafan bir sıra qəhrəmanlıqlar göstərir. Saulun ordusu böyük qələbələr qazanmışdı və çox yorulmuşdu. Ancaq axşama hələ çox var idi. Bu zaman məlum olur ki, İonafan düşmənlə təkbətək döyüşür. Saul and içərək deyir ki, döyüşdə tam qələbə qazanmayana qədər yemək yeyən adama lənət olsun.

İonafanın atasının bu qadağasından xəbəri yox idi və meşədə bir ağacın koğuşunda bal tapır və çomağını ona batırıb yeyir.

Bu barədə ona sonra xəbər verirlər. İonafan, hətta bundan qəzəblənir və deyir ki, əgər onlar ac qarına döyüsməsə idilər daha tez qalib gələrdilər. İonafanın bu qadağanı pozması Yaxveni qəzəbləndirir və Saul isə buna görə oğluna ölüm hökmü kəsir. Ancaq əsgərlər buna etiraz edirlər və bildirirlər ki, İonafan Allahın yolunu azmayıbdır. Saul bu hökmü ləğv etməyə məcbur olur.

Bundan sonra, Samuillə Saulun münasibətləri daha da kəskinləşir. Saul Samuilin tapşırığını yerinə yetirmir və Samuil ona bildirir ki, o, artıq hökmdar ola bilməz. Samuil Vifleemə yollanır, orada İuda tayfasına mənsub olan İesseyin yanına gedir. İesseyin yeddi oğlu var idi. Samuil İesseyin böyük övladlarını kənardə qoyaraq, ən kiçik oğlu Davidin gələcəkdə hökmdar olacağını bildirir. Hələ çox gənc olan David çox istedadlı idi. O, qüdrətli sərkərdə olmaqla yanaşı, həm də gözəl şair və musiqiçi-təbib olmuşdur. David gözəl şeirlər yazır, arfada çalır və musiqinin xoş sədaları ilə insanları müalicə edirdi.

Günlərin bir günü yenə də filistimilər İsrailə hücum edirlər. Sokhof şəhərciyinin yaxınlığında iki qoşun üz-üzə dayanır və təkbətək döyüşlər başlanır. Düşmənin Qoliaf adlı bir sərkərdəsi var idi və heç kim cəsarət edib onun qarşısına çıxma bilmirdi. Bu nəhəng cəngavər qırx gün Saulun özünü və ordusunu ələ salır, təhqir edir.

Saul bu qorxunc pəhləvanın qabağına çıxma biləcək sərkərdəyə böyük ənam vəd edir. Orduda İesseyin üç böyük oğlu döyüşürdü. Ən kiçik oğlu, yeniyətmə David isə evdə qalaraq təsərrüfatla məşğul olur, qardaşlarına yemək gətirirdi. Bir dəfə o, elə bir vaxt gəlir ki, bu vaxt Qoliaf onların müqəddəs yerlərini təhqir edir, onları ələ salırdı. Bu, gənc Davidi qəzəbləndirir və qardaşlarına Qoliafın çağırışını qəbul etdiyini bildirir.

Gənc David düşmən üzərinə adicə bir çomaqla gedir. Bu, Qoliafi daha da qəzəbləndirir və bunu özünə təhqir sayır. David isə ustalılıqla kələk işlədir və çantasında gizlətdiyi daşı çıxarıb Qolifin başına vurur, o, yıxıldıqda, öz qılıncı ilə onun başını kəsir və beləliklə, düşmən üzərində böyük qələbə qazanır. Bu qələbəsinə görə Davidi böyük bir dəstənin başçısı seçirlər. Saulun oğlu, hakimiyyətin varisi İonafan onu çox sevirdi və elə ilk

görüŝü zamanı özünün əbasını, xalatını, qılıncını və kəmərinə ona bağışlayır. O öz vəzifəsinin öhdəsindən şərəflə gəlirdi və bir sıra döyüşlərdə böyük qəhrəmanlıqlar göstərmişdir. Elə buna görə də xalq onun haqqında nəğmələr qoşmuşdur:

*Saul minlərlə qələbə qazanıb,
David isə on minlərlə!*

Bu nəğmə Saulun xatirinə bərk deyir və bunun Samuilin kələyi olduğunu başa düşür. Bundan sonra Saul yenə bədbinləşir və Davidi yanına çağırtdırır ki, arfa çalıb onu sağaltsın. Özünə gəldikdə isə qəzəb onun gözlərini elə yumur ki, nizəsini tuşlayıb Davidə atır. David son anda kənara çəkilir və nizə divara sancılır. Azca qalır ki, Saul Davidi öldürsün. Bu isə xalqın böyük qəzəbinə səbəb ola bilərdi. Davidi ruhlandırmaq üçün Saul onu daha böyük dəstənin başçısı edir. David yenə də böyük qəhrəmanlıqlar göstərir və günü-gündən onun şöhrəti, Saulun isə qısqançlığı daha da artır. Saul onu açıq-aşkar məhv edə bilmədiyinə görə kələyə əl atır və deyir ki, əgər o, yüz nəfər öldürülmüş filistimlinin kəsilməmiş sünnətini ona gətirsə, onda böyük qızı Merovanı ona ərə verəcəkdir. David kələyi başa düşür, bu nığahdan imtina etmək istəyir, lakin Saul fikrindən dönmür. David kiçik bir dəstə ilə düşmən üzərinə gedir, yüz deyil, iki yüz filistimlini öldürüb, onların kəsilməmiş sünnətini Saula gətirir. Saul onu təhqir etmək üçün böyük qızını deyil, kiçik qızı Melholanı ona ərə verir. Bu Davidə pis təsir edir, çünki o, böyük qızla evlənsə idi daha tez hökmdar ola bilərdi. Melhola isə bu izdivaca görə çox sevinir, çünki onu çoxdan sevirdi. Yenə də Saul Davidin Samuillə birləşməsindən şübhələnir və onu öldürmək istəyir.

İonafan əsl dostluq sədaqəti nümayiş etdirir və atasının bu planının da pozulmasına səbəb olur:

¹ «Və Saul, oğlu İonafana və özünün bütün nöqərlərinə dedi ki, Davidi öldürmək lazımdır; ancaq Saulun oğlu, İonafan Davidi çox sevirdi.

² Və İonafan Davidi xəbərdar edərək deyir: mənim atam səni öldürmək istəyir; belə ki, sabah özündən muğayat ol; giz-

lən və xəlvət bir yerdə ol» (19-cu fəsil).

Bundan sonra İonafan atasını inandırır ki, Davidin heç bir günahı yoxdur və əksinə o, çox xeyirxah adamdır. Beləliklə, o, bir müddətliyə Saulu fikrindən daşındırır. Hələ bundan sonra da Saul Davidi öldürmək üçün iki dəfə əsgər göndərir, ancaq Samuilin təsiri nəticəsində onlar bu işi yerinə yetirə bilmirlər. İonafanın təkidlərinə baxmayaraq Saulun Davidə qarşı düşmənçiliyi nəinki azalmır, əksinə getdikcə daha da artır və David vətəndən uzaqda, sərgərdan həyat sürməyə məcbur olur. Saulun təqiblərindən zorla yaxa qurtaran Ahimelehin oğlu Aviafar da gəlib Davidə qoşulur və onun yaxın köməkçisi olur.

Bir gün David eşidir ki, filistimlilər Keil şəhərinə hücum edib, o, vaxtında özünü yetirir və şəhəri xilas edir, keillilər isə minnətdarlıq əvəzinə onu Saula təhvil vermək fikrinə düşürlər. David vaxtında xəbər tutur və yenə də canını qurtarır. Hətta, bir neçə dəfə Davidin Saulu öldürmək imkanı olsa da, o bunu etmir, onu və onun qoruqçularını ələ salır. Davidin belə böyük ürəkliliyini gören Saul artıq onu öldürmək fikrindən daşır.

Samuil Saula xəbər verir ki, kahinlərin hüquqlarını əllərindən aldığına və Yaxveyə sadıq olmadığına görə o özü və oğlanları filistimlilər tərəfindən öldürüləcək və onun bütün nəslinin kökü kəsiləcək. Döyüşdə məğlub olan Saul özünü öldürür.

«**Samuilin ikinci kitabı**». David Saulun və oğlanlarının ölüm xəbərini eşidir və yas saxlayır. Qəm dəryasında üzən David arfasını götürür və məşhur elegiyasını oxuyur. Bundan sonra David israillilərin hökmdarı seçilir və tənəzzülə uğramış dövləti gücləndirir.

David sonra Virsaviya ilə evlənir və onların Solomon (Süleyman) adında bir oğlu olur. Gələcəkdə o, İsrailin hökmdarı olur. Ümumiyyətlə, Davidin çoxlu uşağı olmuşdur. Onun oğul və qızları hər vaxtlə atasının rəğbətini qazanmağa çalışırdılar.

Günlərin bir günü, sarayda çox pis bir hadisə baş verir. Davidin birinci oğlu Amnon, özünün ögey qardaşı Avessalomun doğma bacısına aşiq olur və kələk yolu ilə onun namusuna təcavüz edir. Avessalom isə uyğun vaxt seçərək onu öldürür. Bundan sonra isə İsrailin ən gözəl kişisi olan Avessalom müxtəlif intriqaalar vasitəsilə xalqın gözündə atasını hörmətdən sal-

mağa başlayır və sonra ona qarşı üsyan edir. David üsyanı yatırır Avessalom isə həlak olur.

«**Birinci hökmranlıq kitabı**». Bu kitabda deyilir: David artıq qocalmışdı və sarayda onun oğlanları – Adoniya və Solomon arasında hakimiyət uğrunda mübarizə başlanır. Nəhayət, o qədər də böyük nüfuza malik olmayan Solomon hökmdar seçilir. Çünki, baş kahin Sadok onun tərəfində idi. Solomon elə ilk günlərdən başlayaraq əsl müdrik hökmdar və hakim kimi dövləti idarə etməyə başlayır. Onun ədaləti, xüsusilə iki ananın mübahisəsini həll etdiyi zaman özünü göstərir:

Yaxve Solomonun yuxusuna girir və soruşur ki, ondan bir diləyi varmı? Solomon ondan ağıllı ürək arzulayır ki, xalqı ədalətlə idarə edə bilsin. Bu Yaxvenin xoşuna gəlir və onun arzusunun yerinə yetirir. Solomon Yerusəlimə (Qüdsə) qayıdır və uca hakim kürsüsünə əyləşir.

Bu vaxt onun hüzuruna iki qadın gətirirlər. Onların işi çox mürəkkəb və qeyri-adi idi. Qadınlardan biri ağlaya-ağlaya andaman eləyir və deyir: «Mən və bu qadın bir evdə yaşayıyıq. Bu evdə, onun yanında mənim bir uşağım oldu. Mən doğandan üç gün sonra, bu qadının da uşağı oldu... Və bu qadının oğlu öldü, çünki yatıb qalıb. O, gecə durur və mənim oğlumu məndən götürür, çünki mən, sənin qulun, yatırdım. O, mənim uşağımı öz döşünə, özünün ölü oğlunu isə mənim döşümə qoyur. Səhər mən oyandım ki, oğlumu əmizdirim, budur bax, gördüm ki, o, ölüdür; səhər uşağa baxanda gördüm ki, bu mənim doğduğum oğlan deyil».

İttiham olunan qadın hər şeyi inkar edir, hər iki qadın uca-dan qışqırır və söyüşürlər. Hökmdar bir anlıq sükutdan sonra qılını əlinə alır və əmr edir: «Sağ qalan uşağı iki yerə bölün, yarısını bir qadına, yarısını da o biri qadına verin!». Onda ittiham edən qadın, dəhşət içində deyir: «Ey mənim ağam! Bu uşağı sağ-salamat bu qadına verin, onu öldürməyin!». İkinci qadın isə sakitcə dedi: «Qoy nə onun olsun, nə də mənim. Bölün!».

Hökmdar onlara qulaq asır, uşağın sağ saxlanılmasını xahiş edən qadını göstərərək deyir: «Sağ uşağı bu qadına verin, onu öldürməyin; onun anası odur».

Bundan sonra israililər inandılar ki, onun müdrikliyindən heç nə yayma bilməz.

Solomon yəhudi xalqı üçün müdrikliyin rəmzi olmuşdur. Yəhudilərin yanında onun daha çox xeyirxah işləri qalmışdır. Bununla belə o, bir sıra böyük səhvlər də etmişdir. Xüsusilə, onun iqtisadi məsələlərlə bağlı işlərində çox böyük səhvləri olmuşdur.

«**Paralipomenon. Birinci kitab**» («Birinci tarixlər kitabı»). Bu kitabda bəşər tarixinə nəzər salınmışdır. Burada Adamdan başlayaraq yaranan bütün insanların soykökü müəyyən edilir:

¹ «Adam, Sif, Enos.

² Kainan (Kənan), Maleleil, İared.

³ Enox, Mafusal, Lamex.

⁴ Noy (Nuh), Sim, Ham və Yafət (Yafəs).

⁵ Yafətin oğulları: Homer, Maqoq (Məcuc), İavan, Fuval, Meşax və Firas» (1-ci fəsil).

Məlum olduğu kimi, Yafəs türk soyunun ən ulu babası sayılır.

Bu kitablarda, ümumiyyətlə, bütün yəhudi hökmdarlarından bəhs olunur, onların hakimiyyətləri dövründə baş verən tarixi hadisələr nəzərdən keçirilir.

«Son» peyğəmbərlərin tərkibinə daxil olan İsaia, Yere-miya, Yezekiil, Qoşea, Yoel, Amos, Obadiya, İona, Miha, Na-hum, Habbakuk, Tsefaniya, Haqqay, Zexariya və Maleahi haqqında ətraflı məlumatlar verilir, onların fəaliyyətləri təsvir olunur. Esfirin və İovanın kitabları bədii məzmununa görə diqqəti cəlb edir.

«**Esfirin kitabı**». Bu kitabda Artak-serksin dövründə cərəyan edən hadisələr təsvir olunur və deyilir ki, Artakserks «Hindistandan Həbəşistana qədər yüz iyirmi yeddi əyalət üzərində ağalığ edirdi». Hakimiyyətinin bir dövründə Artakserks Suzda böyük ziyafət təşkil edir, özü də kef eləmək istəyir. O, özünün yeddi hərəmağasına əmr edir ki, şahbanu Astini yanına çağırınsınlar. Şahbanu çox gözəl idi, ona görə də Artakserks onun gözəlliyini xalqa və knyazlara nümayiş etdirmək istəyirdi. Hə-

rəməğalarının vasitəsilə çağırıldığına görə şahbanu ondan küsür və gəlməkdən imtina edir. Belə olan halda hökmdarı əyləndirmək üçün onun yanına yəhudi millətindən olan çox gözəl Esfiri gətirirlər. Valideynləri öldüyü üçün, Esfiri yaxın qohumu Mardokey tərbiyə edib saxlamışdı. Hökmdar bir könüldən min könülə Esfirə aşiq olur və onu Astinin yerinə şahbanu edir.

Günlərin bir günü Mardohey təsadüfən eşidir ki, Artakserksin iki hərəmağası onu (yəni Artakserksi) öldürmək istəyir və bu barədə Esfirə, o da öz növbəsində hökmdara xəbər verir. Beləliklə, Esfir hökmdarı ölümdən xilas edir.

Hökmdar Artakserks Aman adlı bir kahinin vəzifəsini artırır və onu bütün knyazların başçısı edir. Bütün knyazlar ona təzim edir. Ancaq Mardokey yəhudi olduğuna görə ona tabe olmur. Bundan qəzəblənən Aman bütün yəhudiləri qırmaq qərarına gəlir. Bunun üçün o, Artakserksin də razılığını alır. Bütün yəhudiləri böyük bir təhlükə gözləyir. Belə olan halda, Mardohey Esfirdən xahiş edir ki, öz xalqını bu qırğından xilas etsin. Esfir öz xalqını xilas etmək üçün bir plan qurur. Esfir işi elə qurur ki, Axtakserks Amanı onun yatağında yaxalayır və öldürtdürür, Onun yerinə isə Mardoheyi təyin edir. Beləcə, Esfir yəhudiləri ölümdən xilas edir.

«**İovun (Eyyubun) kitabı**». Bu əsər zərbi-məsəllər və aforizmlər toplusundan ibarət olan bir poemadır. «Bibliya»nın maraqlı hissələrindən biri olan bu kitabda çox maraqlı bir rəvayət verilmişdir. Burada İov (Eyyub) adlı bir mömin bəndənin allaha dərin inamından bəhs olunur və göstərilir ki, heç bir işgəncə, məhrumiyət və heç bir bəla həqiqi inamı və imanını poza bilməz.

Bu kitabda deyilir ki, Uts torpağında İov adlı tam günahsız bir adam yaşayır. O, çox ədalətli, mömin və şərdən uzaq bir adam idi. Onun allahın lütfü və kəraməti sayəsində var-dövləti başından aşırıdı. İovun yeddi oğlu, üç qızı var idi. bir dəfə şeytan da, mömin bəndələrlə birgə allahın hüzuruna gəlir. Allah ondan soruşur ki, o, İovu tanıyırmı və tanıyarsa onun imanını haqqında nə deyə bilər. Şeytan allaha deyir ki, onun imanını allahın ona bəxş etdikləri nemətlərə görədir və əgər allah bu nemətləri ondan alsaydı, onda bu imandan əsər-ələmət qalmaz. Allah öz mömin

bəndəsini sınamaq qərarına gəlir və onu şeytana tapşırır. Şeytan onu cüzam xəstəliyinə düşür elədi və təpəsindən dabanlarına kimi bədənini yaralarla bürüdü. Onun bu halını gören arvadı ondan soruşur ki, sən yenə də mi tam günahsız olduğuna inanırsan? Yaxşısı budur ki, allaha lənət et və öl. Bunun cavabında İov deyir:

¹⁰ «Ancaq o, ona dedi: sən ağılsız adamlar kimi danışırısan; Necə ola bilər ki, yaxşı şeyləri biz allahdan qəbul edə bilərik, ancaq pis şeyləri qəbul edə bilmərik? Bütün bunlarla İov dili ilə də günah etmədi» (2-ci fəsil).

İovun Yelifaz, Vildad və Sofar adlı üç dostu ona baş çəkməyə gəlir. Yeddi gün yeddi gecə onlar yerdə onun yanında qaldılar, halına acıyaraq ağladılar. Yeddi gündən sonra İov dilə gəlib dedi:

¹ «Bundan sonra İov dilə gəldi və öz gününə lənət etdi.

² İov danışmağa başladı və dedi:

³ Məhv olsun mənim doğduğum gün,
məhv olsun «ana bətninə insan düşüb» deyilən gecə.

⁴ Zülmət olsun qoy o gün;
Yuxarıdan aramasın qoy allah onu
Və onun üstünə işıq düşməsin!

⁵ Ölüm kölgəsi və zülmət bürüsün onu;
Üzərinə bulud çöksün,
Yaxıcı bürkü onu dəhşətə salsın!» (3-cü fəsil).

Bundan sonra allah İovu nə qədər sınağa çəksə də o, inamını itirmir. Ümumiyyətlə, bu kitabda belə bir suala cavab axtarılır: **görəsən nə üçün insanın taleyi onun əməllərinə görə müəyyən edilmir və nə üçün o, layiq olmadığı əzablara düşür olur.**

Bütün qalan fəsillərdə İovun dili ilə bədii cəhətdən çox yetkin nəğmələr oxunur. Bu nəğmələrdə inam, sədaqət və möhkəm iradə vəsf olunur. Bu parçalar daha çox şeiri xatırladır. Onların ifadə tərzini, obrazlılığı, müqayisə və metaforaları ilk növbədə bədii kamilliyi ilə seçilir:

¹ «Anadan doğulan insanın ömrü qısdır və qəm-qüسسə ilə

doludur.

² Çiçək kimi, o, açılır və solur; kölgə kimi qaçır və dayanmır.

³ Onamı Sən dikirsən gözlərini,
Məni özünlə məhkəməyə çəkirsən.

⁴ Natəmizdən kim təmiz doğula bilər?
Heç kim» (14-cü fəsil).

«**Psalm**lar kitabı» («**Psaltır**»). «Aqioqraf»lara (Hagiographa) daxil olan kitablardan biri də «Psalmlar»dır. Psalm qədim yunan dilində mahnı, psaltır isə psalmlar kitabı deməkdir. Bu kitaba, eyni zamanda «Pritçalar», «İovun kitabı», «Nəğmələr nəğməsi», «Rufun kitabı», «Yeremianın ağısı», «Ekkleziast». «Esfirin kitabı», «Daniilin kitabı», «Ezranın kitabı», «Nehemianın kitabı» və «İki xronika kitabı» (Paralipomenon) daxildir.

«Psalmlar kitabı» 45-ci fəsil istisna olunmaqla Tanrının şərəfinə həsr olunmuş mədhiyyələrdən və dualardan ibarətdir. Burada tanrının qüdrəti, ucalığı, hər şeyə qadir olması, müdrikliyi, ülfəti və xeyirxahlığı vəsf edilir. Kitabda bütün psalmların Davidə məxsus olduğu göstərilmişdir. 45-ci fəsil isə sırf dünyəvi xarakter daşıyır.

Bu kitaba daxil olan nümunələr də başlıca olaraq dini xarakter daşımalarına baxmayaraq, bədii cəhətdən yetkin şəkildə işlənmişdir. Metaforik ifadə vasitələri, bədii obrazlılıq, təşbih və bənzətmələr bu psalmların səciyyəvi cəhətləridir:

¹ «Xorun rəisinə. Davidin psalmı. Nəğmə.

² Allah ucalsın, düşmənləri dağılsın;
Və ona nifrət edənlər qaçsınlar qabağından.

³ Tüstü dağıldığı kimi, dağıt onları;
Mum odda necə əriyirsə,
Eləcə bədxahlar allahın qarşısında
Yox olub getsin...

¹⁴ ...Öz məskəninizdə rahat yatdığınız zaman,
Siz, qanadları gümüşlə örtülmüş,
Lələkləri isə təmiz qızılla örtülən göyərçin oldunuz»

«**Pritçalar (Məsəllər) kitabı**». Bu kitab «Solomonun pritçaları» da adlanır. Burada pritçaların yaranma səbəbi və vəzifələri göstərilmiş, başlıca istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Birinci pritçada müdrikliyin əhəmiyyətindən bəhs olunur, gənclərin öz valideynlərinin öyüd-nəsihətlərinə qulaq asmaları tövsiyə olunur:

- ⁸ «Oğlum! Öz atanın öyüdlərini dinlə,
öz ananın qadağalarını inkar etmə.
⁹ Çünki, onlar – sənin başının çələngi,
Boynunun boyunbağı olacaqlar» (1-fəsil).

Bundan sonra burada gənclərə müraciətlə deyilir ki, günah edənlərin yolu ilə getməsinlər:

- ¹⁵ «Oğlum! Onlarla bir yolu getmə,
Ayağını onların yoluna qoyma.
¹⁶ Çünki, onların ayaqları şərə doğru qaçır,
Və qan tökməyə tələsir.
¹⁷ Bütün quşların gözləri qarşısında,
Tor qurmaq əbəsdir;
¹⁸ Tələ onların qanı üçündür,
Və onların ruhunu pozur» (1-fəsil).

Bu kitabda Davidin çoxsaylı öyüd və nəsihətləri, təlim və tapşırıqları, müdrik kəlamları verilmişdir. Bu kəlamların böyük əksəriyyəti öz məzmun dərinliyinə və bədii ifadə vasitələrinə görə o qədər yetkindir ki, onlar xalq müdrikliyinin nümunələri, atalar sözləri və zərbi-məsəllərlə müqayisə etmək olar. Bunlardan «Hər bir ağıllı adam öz biliyi ilə hərəkət edir, səfeh adam isə axmaqlığını nümayiş etdirir», «Müdrik adama müraciət edən müdrik olar, səfeh adamla dostluq edən isə pozular», «O adam ki, öz yaxınına nifrət edir, o, günah işlədir; o adam ki, yoxsullara rəhm edir, o, adam xoşbəxtdir», «Ağıllı adamın müdrikliyi – öz yolunu bilməsidir, səfeh adamın axmaqlığı isə – yolunu az-

masıdır», «Səbirli adamda idrak dərin olar, tündməcaz adam isə axmaqlığını göstərir», «Müdrilik əldə etmək qızıldan qiymətli-
lidir, idrak qazanmaq isə seçmə gümüşə bərabərdir», «Açgözlüyün iki qızı var: «ver, ver!». Bax budur, üçüncü açgözlük, və «bəsdır» deməyən dördüncü», «Qartalın yolu səmadadır, ilanın yolu qayadadır, gəminin yolu dənizlər arasındadır, kişinin yolu isə qızlara doğrudur» kimi kəlamları göstərmək olar. Belə kəlamlar həddindən çoxdur və hər biri dərin mənaya malikdir. Bu məsəllər daha çox real həyatdan alınmış, həyatı əks etdirir.

«Ekkleziast» («Vaiz»). Bu kitabın müəllifi Yerusəlim (Qüds) hökmdarı Davidin oğlu Ekkleziastdır (Vaizdir). Ekkleziastın məşhur «Fənilərin fanisi, – hər şey fanidir» kəlamı bu kitabın başlıca məğzini təşkil edir. Burada deyilir: «Günəş altında insan hər cür zəhmət çəkir, bunun xeyri nədir?», «Bir nəsil gedir, başqa bir nəsil gəlir, ancaq dünya dəyişməz qalır», «Günəş çıxır, Günəş batır, sonra yenə Günəş çıxdığı yerə tələsir», «Nə olub, o da olacaqdır; nə edilib, o da ediləcəkdir, Günəşin altında yeni heç bir şey yoxdur». Bütün bu kəlamlar həyatın ötəri olduğunu, heç nəyin əbədi olmadığını göstərir. Ona görə də, buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, bu fəni dünyada var-dövlətə can atmaq lazım deyil, insan daha çox öz ruhu haqqında düşünməlidir. Burada deyilir ki, həyatın öz qanunları, öz axarı var. İstəsək də, istəməsək də hər şey həyatın qanunlarına uyğun olacaq, öz zamanında baş verəcəkdir:

¹ «Hər şeyin öz vaxtı var və hər şeyin vaxtı göyün altındadır.

² Doğumun öz vaxtı və ölümün öz vaxtı var; əkinin öz vaxtı, biçinin öz vaxtı var.

³ Öldürməyin vaxtı, şəfa verməyin vaxtı var; dağıtmağın vaxtı, tikməyin vaxtı var.

⁴ Ağlamağın vaxtı, gülməyin vaxtı var; şikayətlənməyin vaxtı, oynamağın vaxtı var.

⁵ Daşları atmağın və daşları yığmağın vaxtı var; qucaqlaşmağın vaxtı və qucaqlaşmadan yayınmağın vaxtı var.

⁶ Axtarmağın vaxtı və itirməyin vaxtı var; qorumağın vaxtı,

paylamağın vaxtı var.

⁷ Cırmağın vaxtı və tikməyin vaxtı var; susmağın vaxtı və danışmağın vaxtı var.

⁸ Sevməyin vaxtı və nifrət etməyin vaxtı var; davanın vaxtı, sülhün vaxtı var» (3-cü fəsil).

Kitabın başqa bir fəslində isə pritça xarakterli hikmətli fikirlər söylənilir:

¹ «Dilini işə salmağa tələsmə və Allah qarşısında söz deməyə qoy ürəyin tələsməsin; çünki Allah göydədir, sən isə yerdə, ona görə də sənin sözlərin elə də çox olmayacaq.

² Çünki, qayğılar çox olanda, sanki yuxu gören kimi olursan, belə ki, axmağın səsi onun sözlərinin çoxluğundan məlum olur.

³ Allah qarşısında tövbə etdikdə, onu yerinə yetirməyə gecikmə, çünki O, axmaqları sevmir; söz verdin, yerinə yetir.

⁴ Vəd verib, yerinə yetirməməkdənsə, yaxşısı budur vəd vermə» (5-ci fəsil).

«Nəğmələr nəğməsi». Ənənəvi fikrə görə bu kitabın da Solomona məxsus olduğu qəbul edilmişdir. «Bibliya» da deyilir ki, Solomon min beş nəğmə və üç min pritça yazmışdır. Bu əsərlərdə onun qeyri-adi müdriqliyi öz əksini tapmışdır.

«Nəğmələr nəğməsi» dünya ədəbiyyatı tarixində intim-məhəbbət mövzusunda yazılmış ən qiymətli və özünəməxsus şer kitablarından biridir. Onun əvəzsiz ritmik ifadələri, qaynar ekzotik duyğuları və metaforik təsvirləri, obrazlı dili və incə müqayisələri əsl Şərq hissiyyatını tərənnüm edir. Təsadüfi deyil ki, çoxsaylı şair, bəstəkar və rəssamlar üçün bu kitab sonsuz ilham mənbəyi olmuş. poeziya bədəsinin sehrlı içkisi rolunu oynamışdır. Gənc qızın dili ilə deyilən bu sözlər dərin hissiyyata malikdir:

⁴ «Yerusəlim qızları! Mən qarayam,
Ancaq gözələm.

Kedar¹ çadırları kimi,
Süleyman pərdələri kimi,
⁵ Qara olmağıma baxmayın;
Çünki, məni günəş yandırdı:
Anamın oğulları hirsləndilər,
Məni üzüm bağlarına qoruqçu etdilər,
Ancaq öz üzüm bağımı qoruya bilmədim» (1-ci fəsil).

Bu məhəbbət dastanının başqa bir yerində gənc oğlan sevgilisini yüksək poetik ifadələrlə belə təsvir edir:

¹ «Ah, nə gözəlsən sevgilim,
Ah, sən nə gözəlsən!
Züflərinin altında,
Sənin göyərçin gözlərin;
Gilead dağının yamaclarına səpələnmiş,
Sanki keçi sürüsüdür, sənin saçların;
² Qırılmış, çimməkdən çıxmış,
Qoyun sürüsüdür, sənin dişlərin;
Əkiz balası olan qoyunlar,
Arasında qısırı olmayan qoyunlar kimidir.
³ Dodaqların al rəngli lentə bənzəyir,
Ağzın da çox gözəldir;
Zülfünün altında yanaqların,
Nar almasının paralarıdır.
⁴ Davidin cəbbəxana kimi tikdirdiyi,
Bir qüllədir, boynun sənin;
Bu qüllədən min qalxan asılıb,
Hər biri də bir igid qalxanı.
⁵ Zanbaqlar arasında otlayan,
Körpə dağ keçisidir,
Bir cüt məmən sənin» (4-cü fəsil).

Bu kitabda ürəyini alovlu məhəbbət duyğularına izhar edən

---

¹ Kedar – Fələstindən şərqdə bədəvi tayfası. Burada qara bədəvi çadırlarına işarə edilir

aşiqin hiss-həyəcanı bəzən vahid bir süjet xətti ətrafında düzülür. Nəğmələrdən birində deyilir ki, hökmdar Sulamita adlı bir kəndli qıza aşiq olur və onu öz hərəmxanasına gətirtdirir. Ancaq qızın məhəbbətini qazana bilmir. Çünki bu qız sadə bir çobanı sevir və ona olan məhəbbətinə və doğma kəndinə sadıq qalır.

Təmtəraqılı həyat, onu əhatə edən qayğı və naz-nemətlər Sulamitanı fikrindən daşındıra bilmir. O, daim kənddə keçirdiyi xoşbəxt günləri, öz sevgilisi ilə dağda qoyun otarmalarını xatırlayır; gecələr isə onun şirin və möhkəm ağışunu arzulayır:

- 6 «Başın Karmil dağı kimi uca,
Saçların al-əlvan paltar kimidir;
Hökmdar sənın zülflərinə aşiq olub.
- 7 Sən nə gözəlsən, nə cazibədarsan,
Sevgilim, sənın nə xoş görkəmin var.
- 8 Qamətin xurma ağacına,
Döşlərin bənzəyir üzüm salxımına.
- 9 Düşünürəm: kaş bu xurma ağacına çıxaydım,
Onun budaqlarından tutaydım;
Sənın məmələrin üzüm salxımları olaydı,
Nəfəsindən alma ətri gələydi» (7-ci fəsil).

Bu poema məhəbbət lirikasının şah əsərlərindəndir. Belə bir şeir nümunəsinin dini kitaba daxil olması özü diqqəti cəlb etməyə bilməz. Bu əgər bir tərəfdən təəccüblüdürsə, digər tərəfdən tam mənasında təbiidir. Çünki insani hisslər, mənəvi, ruhi duyğular qaçılmazdır. Nə qədər ki, insan amili var, məhəbbət də olacaq. Əsl məhəbbət isə heç bir çərçivəyə sığa bilməz. Hətta, ən tələbkər dini kitablar belə bir çərçivəni qəbul edə bilməz.

Bunlarla yanaşı, «Tövrat»a «İsaiyanın kitabı», «Peyğəmbər Yeremiyanın kitabı», «Yeremiyanın ağısı», «Peyğəmbər Yeziqiilin kitabı», «Peyğəmbər Osianın kitabı» və s. kimi kitablar da daxildir.

Bu kitablar daha çox dini səciyyəli olsalar da, bunlarda da müəyyən bədii-estetik xüsusiyyətlər öz əksini tapmışdır.

«İncil» («Əhdi cədid»). «Bibliya»nın ikinci hissəsi «Əhdi-cədid» adlanır. Bu kitaba Yunan sözü olan «Yevangeliya» (Yevan-gelion) da deyirlər: mənası – «xoş xəbər», «müjdə» deməkdir. Buraya iyirmi yeddi kitab daxildir. «İncil» kitabı Matvey (Matta), Mark, Luka və Yəhyanın (Yuhanna) müjdələrindən (Yevangeliya), Həvarilərin (Apostolların) əməllərindən, 21 məktubdan və Yəhyaya verilən Vəhydən ibarətdir. «İncil» deyildiyinə görə yuxarıda adları çəkilən dörd peyğəmbər tərəfindən yazılmışdır. Bütün bu kitablar məzmunca və mənaca eynidir və eyni təlimi ifadə edir. 21 məktub İsusun şagirdləri və ardıcılıarı tərəfindən yazılmışdır. Bu məktublardan Yaqub və Yəhudə hərəsi birini, Peter ikisini, Yəhya üçün, Pavel isə on üçün yazmışdır. «Yəhyanın Vəhyi» Yəhya tərəfindən yazılmışdır. Burada Allahın oğlu İsus Xristosun (İsa Məsih) dünyaya gəlməsi və onun başına gələn hadisələr verilmişdir.

«**Matveyin (Matta) müjdəsi**». Bu kitabda İsusun dünyaya gəlməsi barədə deyilir: kiçik Nazorey şəhərində Mariya (Məryəm) adlı çox gözəl bir qız yaşayırdı. O, zahirən nə qədər

gözəl idisə, mənən də bir o qədər pak və təmiz idi. Bir gün Rəbbin göndərdiyi mələk Cəbrayıl onun gözüne görünür və deyir: Sən qadınların ən bəxtiyarısən, çünki Allahın qarşısında lütf tapdın. Və budur, hamilə qalıb bir oğul doğacaqsan və Onun adını İsus (İsa) qoyacaqsan. Bu vaxt Mariya hələ ərə getməmişdi və İosif (Yusif) adlı çox mömin bir adamla nişanlı idi. Müqəddəs Ruh onun üzərinə gəlir və Mariya hamilə olur. Bu xəbəri eşidən İosif, bunu

İsus Xristos (İsa Peyğəmbər)

açıb-ağartmaq istəmir və sakitcə Mariyadan ayrılmaq qərarına gəlir. Bu vaxt mələk onun yuxusuna girir və bildirir ki, Mariya-

nın günahı yoxdur, onun bətnində olan uşaq isə Müqəddəs Ruhdandır. Bu uşaq dünyaya gəlməlidir və sən onun adını İsus qoy. Çünki o, insanları günahlardan xilas edəcəkdir. Uşaq dünyaya gəlir və onun adını İsus qoyurlar.

İsus hökmdar İrodun (Hirod) zamanında Vifleemdə (Beytlehem) doğulmuşdur. Mariya və İosif Vifleemə gəlir, başqa yer olmadığına görə pəyədə yerləşirlər. Rəvayətə görə bu pəyə mağarada imiş. İsus burada dünyaya gəlir. Şərqdən volxvlar (çobanlar) gəlir və bildirirlər ki, yeni hakim dünyaya gələcək və onlar bu hakimə təzim etməyə gəliblər. Münəccimlər (müdrüklər) ulduzların verdiyi xəbərə görə yeni doğulmuş uşağın yanına gəlirlər və ona səcdə edirlər. Yeni hökmdarın doğum xəbəri İrodu bərk qorxuya salır və o, volxvların vasitəsilə uşağın yerini öyrənmək istəyir. Volxvlar ona bu xəbəri vermir. Mələk yenə yuxuda İosifə xəbər verir ki, yeni doğulmuş uşağı götürüb Misirə qaçsın, çünki, onu təhlükə gözləyir. İrod volxvlar tərəfindən aldandığını görüb Vifleemdə dünyaya gələn bütün uşaqların öldürülməsi barədə göstəriş verir.

İrod öldükdən sonra onlar yenidən İsrailə qayıdırlar və İosif bildikdə ki, İrodun yerinə İudada onun oğlu Arxelay hökmranlıq edir Nazorey (Nazaret) adlı bir yerə düşürlər. İoan Xristosun xaç suyuna çəkir. Burada o, dülgər atasına gömək edir. «İncil»də İsusun uşaqlığı barədə məlumat çox azdır. Ancaq onun haqqında deyilir: «Körpə böyüyür, ruhən qüvvətlənir və hikmətlə dolurdu». İllər keçir, İsus öz yeni təlimini yaymağa başlayır. Onu yolundan azdırmaq istəyən İblisin vəd və təkliflərini rədd edir. Əvvəlcə, çoxları ona inanmaq istəmir, onu sınağa çəkir. O, möcüzələr göstərir, cüzamlı xəstələri sağaldır, korların gözlərini açır. İlk öncə onun ətrafına on iki şagird toplaşır və getdikcə ona inananların sayı artmağa başlayır. On iki şagirdin adları belə idi: Pyotr adlanan Simon, onun qardaşı Andrey, İakov və onun qardaşı İoan, Filip, Varfolomey, Foma, Matvey, İakov, Levvey, Simon və nəhayət, İsususa xəyanət edən İuda İskariot.

Günlərin bir günündə İsus özünün ölümü haqqında şagirdlərinə xəbər verir və deyir ki, o, öldürüləcək və üç gündən sonra diriləcəkdir.

Bir nəfər ona yaxınlaşır və soruşur: mən hansı yaxşı işi görüm ki, əbədi həyat qazanın? İsus ona deyir:

17 «O isə ona dedi: nə üçün məni Xeyirxah adlandırırısan! Allahdan başqa kimsə xeyirxah deyil. Əgər əbədi həyat axtarırsansa, Allahın əmrlərinə əməl et.

18 O deyir: hansılara? İsus isə deyir: Öldürmə, zina etmə, oğurlama, yalandan şahidlik etmə.

19 Ata və anana hörmət et və qonşunu özün kimi sev» (Mat-ta 19-cu fəsil).

Burada İsusun təlimi ilə əlaqədar bir neçə məsəl (pritça) verilmişdir. Bu məsəllər də sırf dini səciyyəli olsalar da, bədii xüsusiyyətlərdən xali deyillər. Buraya «Səpilən toxum haqqında məsəl», «Səmavi səltənət haqqında altı məsəl», «Ağılsız dövlətli haqqında məsəl», «Zəngin və Lazar haqqında məsəl», «İtraış qoyun haqqında məsəl», «Bədxah bağbanlar haqqında məsəl», «On qız haqqında məsəl» və s. daxildir.

«Bədxah bağbanlar haqqında məsəl»də deyilir: «Ev sahibi olan bir adam var idi. Üzüm bağı saldı və ətrafına da hasar çəkdi, içində bir üzümsıxan qazdı, bir qüllə tikdi və bağı bağbanlara icarəyə verib başqa bir məmləkətə getdi. Məhsul yığımı zamanı yaxınlaşdıqda, məhsulunu almaq üçün qullarını bağbanların yanına göndərdi. Bağbanlar isə onun qullarını tutub kimini döydülər, kimini öldürdülər, kimini də daşqalaq elədilər. O, ikinci dəfə əvvəlkindən daha çox qul göndərdi; bağbanlar onlarla da əvvəlki kimi rəftar etdilər. Nəhayət, «Oğluma hörmət edərlər», – deyərək, öz oğlunu onların yanına göndərdi. Amma bağbanlar onun oğlunu gördükdə öz aralarında dedilər: «Varis budur; gəlin onu öldürək və miras bizə qalsın». Və onu tutub, bağdan kənara çıxarıb öldürdülər və beləliklə, gözlədilər ki, görək bağın sahibi gəldikdə, bu bağbanlara nə edəcəkdir?»:

41 «Ona deyirlər: Xainləri dəhşətli ölümə məhkum edəcək, üzüm bağını isə başqa bağbanlara verəcəkdir ki, onlar vaxtılı-vaxtında məhsulu ona versinlər.

42 İsus onlara deyir: məgər siz müqəddəs kitabda yazılanları oxumayıbsız:

Bənnaların rədd etdikləri daş,
Küncün başı oldu;
Bu Rəbb tərəfindən oldu,
Bu bizim üçün heyrətli iş oldu?»

⁴³ Ona görə sizə deyirəm, Allahın səltənəti sizdən alınıb, onun məhsulunu yetişdirən xalqa veriləcək;

⁴⁴ Və hər kim ki, bu daşın üstünə düşsə parçalanacaq; o kimin üstünə düşsə onu əzəcəkdir» (21-ci fəsil).

Baş kahinlər və fariseylər İsusun nə demək istədiyini başa düşdülər və onun peyğəmbər olduğunu, xalqın onu çox sevdiyini bildiklərinə görə ona toxunmadılar.

Fariseylər və kahinlər İsusu tutmaq istəyirdilər. Onlar Kariotlu İudaya otuz gümüş sikkə vəd edirlər ki, İsusunu onlara göstərsin. Bu İsusuna əyan idi və o, şagirdlərinə bunu xəbər verir. Baş kahinlər və fariseylər gələndə İuda İsusunu öpməklə onu nişan verir və onu tuturlar. Şagirdləri isə dağılıb qaçırlar.

Baş kahinlər və fariseylər İsusunu Romanın İuda və Samariya üzrə valisi Ponti Pilatın hüzuruna gətirirlər ki, onu edam etsin. İuda etdiyi işdən pəşman olur, aldığı gümüş pulları məbədin içinə ataraq, gedib özünü asır. Ponti Pilat İsusunu asmaq istəmir. Bayram olduğu üçün o, iki məhbusdan birini azad etmək istəyir. İkinci məhbus isə şəhərdə üsyan qaldıran və qatil Varavva (Barabba) idi. Pilat İsusunu azad etmək məqsədilə camaatdan soruşur ki, kimi azad etsin. Camaat isə «Varavvanı azad et! Onu çarmıxa çək, çarmıxa çək!» deyər qışqırırlar.

Beləliklə, cani Varrava buraxılır, İsusun isə çarmıxa çəkilməsi qərara alınır. Ponti Pilat əmr edir ki, onu şallaqla döysünlər. Əsgərlər onun başına tikanlardan hörülmüş tac qoyurlar. Onu yəhudilərin hökmdarı adlandıraraq lağa qoyaraq təhqir edirlər və çarmıxa çəkməyə aparırlar. İsusla birlikdə edam edilmək üçün iki nəfər qatı cinayətkarı da aparırlar. Onların birini onun sağ tərəfində, o birisini isə sol tərəfində çarmıxa çəkirlər. Bu vaxt İsus allaha heç kimin anlamadığı bir dildə müraciət edir:

⁴⁶ «Saat doqquz radələrinə İsus uca səslə qışqırdı: İli, İli! Lama savaxfani? Yəni Allahım, Allahım! Nə üçün məni tərketdin» (27-ci fəsil).

İsusun ölüm ayağında Allaha başqa bir dildə müraciət etməsi anlaşılır.

İsus otuz yaşında olarkən Xilas olma və Allahın Səltənəti haqqında Müjdəni insanlar arasında yaymağa başlamış və bu üç il davam etmişdir. Miladi tarixi də İsusun doğum günü ilə müəyyən edilir.

«Həvarilərin əməlləri». «İncil»in bu beşinci kitabında əsasən Roma vilayətlərində İsus haqqında müjdənin yayılma prosesindən bəhs olunur. Burada, xüsusilə Peter və Pavelin fəaliyyəti haqqında geniş danışılır.

«Həvarilərin məktubları». İsus ölüb dirildikdən (zühurundan) dərhal sonra bu xəbər dünyanın bir çox yerlərində – Yunanıstanda, Kiçik Asiyada, Makedoniyada, Fələstində və bütün Roma imperiyasında yayılmağa başlayır. Bu təlimi daha da möhkəmləndirmək və yaymaq üçün həvarilər bu məktubları yazıb göndərirlər.

Deyilənə görə, Pavel bəzi məktublarını həbsdə olarkən yazmışdır. Bu məktublar da dini tərzdə yazıldıqlarına görə «Bibliya»nın tərkibinə daxil edilmişdir.

Bu hissələr daha çox dini xarakter daşıyır və bədii xüsusiyyətləri olmadığına görə onların üzərində dayanmırıq.

Ədəbiyyat

Ümumi ədəbiyyat

1. Talat S. Halman. Eski Anadolu ve Ortadoğu'dan şiirler, Akbank, İstanbul, 1996.
2. Виппер Р. «С Востока свет», М., 1907.
3. Геродот. История, М.-Л., 1972.
4. Herodot, Tarix, Birinci hissə, Bakı, 1998.
5. Древние цивилизации. Под ред. Г.М. Бонград-Левина, М., 1989.
6. Дьяконов И.М., Архаические мифы Востока и Запада, М., 1990.
7. Eriivanski. Qədim Şərq tarixi. Bakı, 1949.
8. История Востока, Т. 1, Восток в древности, Отв. Ред. В.А.Якобсон, М., 2000.
9. История Древнего Востока. Под ред. В.И. Кузинина, М., 2002.
10. История Древнего Мира, Т. I-III, Под ред. И.М.Дьяконова, В.Д.Нероновой, И.С.Свенцицкой, 3-е изд. М., 1989.
11. Литература Древнего Востока, М., 1971.
12. Литература Древнего Востока, Тексты. М., 1984.
13. Немировский А.И. Мифы и легенды Древнего Востока, Ростов-на-Дону, 2000.
14. Поэзия и проза Древнего Востока, Сер. БВЛ, Т.1, М., 1973.
15. Самозванцев А.М. Мифология Востока, М., 2000
16. Тураев Б.А. История Древнего Востока, Т. I-II, Л., 1935-1936.
17. Чайлд Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956.
18. Франкфорт Г., Франкфорт Г.А., Уилсон Дж., Якобсен Т., В преддверии философии, М., 1984.
19. Хук С.Г. Мифология Ближнего Востока, М., 1991.
20. Qədim şərq ədəbiyyatı. Tərtib edəni İ.Vəliyev, Bakı, 1999.

21. Seyidov Mirəli, Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, 1983.
22. Yusifov Yusif. Qədim şərq tarixi. Bakı, 1993.
23. Хрестоматия по истории Древнего Востока, 4., I-II, М., 1980.

İbtidai incəsənət

1. Л.С. Выгодский. Психология искусства, М., 1968.
2. В.Б.Мириманов. Первобытное и традиционное искусство, Малое история искусств, Дрезден-Москва, 1973.
3. Е.Б.Тайлор. Первобытная культура, М., 1989.
4. А.П.Окладников. Олень Золотого рога, Л.-М., 1964.

Şumer-akkad ədəbiyyatı

1. Афанасьева В.К. Гильгамеш и Энкиду, М., 1979.
2. Афанасьева В.К. Литература Шумера и Вавилонии, В кн.: Поэзия и проза Древнего Востока, сер. БВЛ, М., 1973.
3. Белицкий Мариан. Забытый мир шумеров, М.: Наука, 1980.
4. История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Часть первая. Месопотамия, Под ред. И.М.Дьяконова, М., 1983.
5. Канева И.Т. Шумерский язык, С.-Пб, 1990.
6. Кленгель-Брандт Э. Вавилонская башня, М., 1991.
7. Кленгель-Брандт Э. Путешествие в древний Вавилон, М., 1979.
8. Клочков И.С. Духовная культура Вавилонии: Человек, судьба, время, М., 1983.
9. Крамер С. История начинается в Шумере, М., 1991.
10. Ллойд Л. Археология Месопотамии, М., 1984.
11. Məmmədov A. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar, I. Şumer-türk leksik paralelləri, Azərbaycan filo-

- logiyası məsələləri, I, Bakı, 1984, s. 5-22.
12. Мамедов А. Теоретические проблемы восстановления – первичных корней в тюркских языках, Вопросы азербайджанской филологии, II, Баку, 1984, с. 5-21.
  13. Nədim Tuna Osman. Şumer və Türk dillərinin tarixi ilgisi ilə Türk dilinin yaşı meselesi. Ankara, 1990.
  14. Оппенгейм А.Лео, Древняя Месопотамия, М.: Наука, 1980.
  15. Сулейменов Олжас. Аз и Я, Ессе. Публицистика. Поэмы, Алма-Ата: Жазушы, 1989.
  16. Suleymenov O. Az-Ya, tərcümə edəni N.Səfərov, Bakı, 1993.
  17. Шумерский героический эпос, Пер. И.Т.Каневой, Вестник Древней Истории, №3, стр. 243-267, №4, стр. 189-225, 1964.
  18. Эпос о Гильгамеше, Сер. ЛП, Пер. И.М.Дьяконова, М., 1961.
  19. Я открою тебе сокровенное слово: Литература Вавилонии и Ассирии, Сост. В.К.Афанасьевой, И.М.Дьяконова, М., 1981.

Qədim Misir ədəbiyyatı

1. Бадж Уоллис Е.А. Путешествие души в Царстве Мертвых. Египетская Книга Мертвых, М., 2000.
2. Гонейм З.М. Потерянная пирамида, М., 1959.
3. Картер Г. Гробница Тутанхамона, М., 1959.
4. Кинк Х.А. Египет до фараонов, М., 1964.
5. Котрелл Л. Во времена фараонов, М.: Наука, 1982.
6. Коростовцев М.А. Религия Древнего Египта, М., 1976.
7. Культура Древнего Египта, Ответ, ред. И.С.Кацнельсон, М., 1976.
8. Лауер Ж.Ф. Загадки египетских пирамид, М., 1966.
9. Монте Пьер. Египет Рамсесов, М., 1989.
10. Морэ А. Цари и Боги Египта, М., 2002.
11. Перепелкин Ю.А. Тайна золотого гроба, М., 1968.

12. Шампольон Ж.Ф. О египетском иероглифическом алфавите. Пер., ред. и комм. И.Г.Лившица, М., 1950.

Anadolu ədəbiyyatı

1. Ардзинба В.Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии, М., 1982.
2. Герни О.Р. Хетты, М., 1987.
3. Замаровский В. Тайны хеттов, М., 2000.
4. Маккуин Дж.Г. Хетты и их современники в Малой Азии, М., 1983.
5. Мифы Финикии и Угарита, М., 2000.
6. Иванов В.В. Луна, упавшая с неба. – Древняя литература Малой Азии. М, 1977.

Qədim Çin ədəbiyyatı

1. Антология даосской философии, М., 1994.
2. Васильев Л.С. Культы, религия, традиция в Китае, М., 1970.
3. Виноградова Н.А. Искусства Древнего Китая, Всеобщая история искусства, Т. I, М., 1956.
4. Бодде Д. Мифы древнего Китая, Мифология древнего Мира, М., 1977.
5. Го Мо Жо. Философы древнего Китая, М., 1961.
6. Гэ Хун. Баопы-цзы, Пер. с китайского, комментарии, Е.А.Торчинова, С.-Пр., 1999.
7. ДАО Гармония мира, Москва-Харьков, 2000.
8. История китайской философии, Пер. с китайского В.С.Таскина, М., 1989.
9. Китайская литература, Хрестоматия, Т. I, М., 1959.
10. Конрад Н.И. Избранные труды. Синология, М., 1977.
11. Конфуций. Уроки мудрости.
12. Лукьянов А.Е. Лао-Цзы и Конфуций. Философия ДАО, М., 2000.
13. Малявин В. Конфуций. М., 1992.

14. Переломов Л.С. Конфуций. Лун Юй, Исследов., перев, коммен. Факсимильный текст «Лун юя» с комментариями Чжу Си, М., 1998.
15. Позднеева Л.Д. Атеисты, материалисты, диалектики Древнего Китая, М., 1967.
16. Позднеева Л.Д. Литература Древнего Китая, Литература Древнего Востока, М., 1967.
17. Рифтин Б.Л. Китайская мифология, Мифы древнего мира, Т. I, М., 1980.
18. Сидихменов В.Я. Китай. Страницы прошлого, М., 1987.
19. Сыма Цянь. Исторические записки, Т. I-V, М., 1972; 1975; 1984; 1986; 1987.
20. Титаренко М.Л. Древнекитайский философ Мо Ди, его школа и учение, М., 1985.
21. Чжоу Цзунхуа. ДАО И-Цзина. Путь к прорицанию, Пер. с англ. М., 1999.
22. Федоренко Н.Т. Древние памятники китайской литературы, М., 1978.
23. Хуан Куан. Спор о соли и железе (Янь те лун), В 2-х томах, Перев. с китайск., введен, коммент. и приложен. Ю.Л.Кроля, М., 2001.
24. Юан Кэ. Мифы Древнего Китая, М., 1987.
25. Юан Мэй. Новые [записи] Ци Се (Син Ци Се) или о чем не говорил Конфуций (Цзе Бу Юй), Пер. с китайского, предисловие, комментариев и приложения О.Л.Фишман, М., 1977.
26. Яншина Э.М. Формирование и развитие древнекитайской мифологии, М., 1984.
27. Щуцкий Ю.К. Китайская классическая Книга Перемен, Минск, 1999.

Hind ədəbiyyatı

1. Атхарваведа, Избранное, Пер. и комм. Т.Я.Елизаренковой, М., 1989.

2. Бонград-Левин Г.М., Ильин Г.Ф. Индия в древности, М., 1985.
3. Буддизм, Государство и Общество. В Странах Центральной и Восточной Азии в Средние века, М., 1982.
4. Индуизм. Джайнизм. Сикхизм, Словарь, М., 1996.
5. Калидаса. Избранное. Драмы и поэмы, М., 1973.
6. Классическая драма Древней Индии, Л., 1984.
7. Косамби Д.Д. Культура и цивилизация Древней Индии. М., 1968.
8. Кочетов А.Н. Буддизм, М., 1983.
9. Культура древней Индии, М., 1975.
10. Литература и культура древней и средневековой Индии, М., 1979.
11. Маккей Э. Древнейшая культура долины Инда, М., 1951.
12. Махабхарата. Удъйогапарва или книга о старании, Пер. с санскрита и комментарий В.И.Кальянова, Л., 1987.
13. Махабхарата. Книга третья. Лесная (Аранья-капарва), Пер. с санскрита и комментарий Я.В.Василькова и С.Л.Невеловой, М., 1987.
14. Махабхарата. Книга о Карне (Карнапарва), Пер. с санскрита и комментарий, Я.В.Василькова и С.Л.Невеловой, М., 1990.
15. Махабхарата, Рамайана. Серия БВЛ, М., 1973.
16. Mahabharata və ya Bharata övladlarının böyük vuruşları haqqında dastan. Rus dilindən tərcümə edən N.Səfərov, Bakı, 1988.
17. Ригведа. Избранные гимны, Избранные гимны, Пер. и коммент. Т.Я.Елизаренковой, М., 1972.
18. Сидорова В.С. Художественная культура древней Индии, М., 1972.
19. Сомадева. Необычайные похождения царевича Нараванадатты, М., 1972.
20. Темкин Э.Н., Эрман В.Г. Мифы Древней Индии, М., 1982.
21. Эрман В.Г. Калидаса, М., 1976.

22. Эрман В.Г. Очерк истории ведийской литературы, М., 1980.
23. Щетенко А.Я. Первобытный Индостан, Л., 1979.

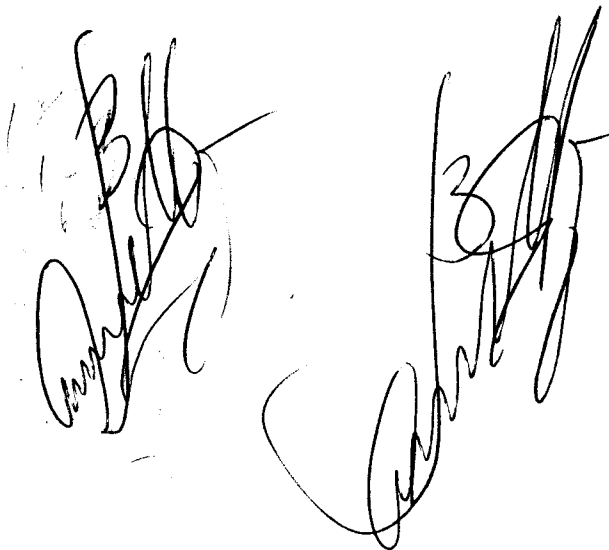
İran ədəbiyyatı

1. Avesta. Birinci kitab, Fars dilindən tərcümə edəni İ.Şəms. Bakı, 1995.
2. Авеста в русских переводах (1861-1996), СПб.: 1998.
3. Авеста. Видевдат, Фрагарт восьмой. Перв. с авестийского В.Ю.Клюковой, ВДИ, 1994, № 1 С. 238-249.
4. Azərbaycan tarixi. Red. S.Əliyarlı. Bakı, 1996.
5. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, Birincji cild. Bakı, 1998.
6. Azərbaycan tarixi. Red. Z.Bünyadov, Y.Yusifov. Bakı, 1994.
7. Алиев И.Г. Несколько замечаний на авестологическую тему: Tarix və onun problemləri, 1998, №1, с. 32-38; №2, с. 7-13; №4, с. 7-14; 1999, №2, с. 32-37.
8. Бойс М. Зороастрийцы, М., 1988.
9. Брагинский И.С. Из истории таджикской и персидской литератур, М., 1972.
10. Брагинский И.С. Иранское литературное наследие, М., 1984.
11. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана, М., 1980.
12. Зороастрическая мифология, С.-Пр. 1998.
13. Зороастрийские тексты, М: Восточная литература, 1997.
14. Катехизис Зороастризма. Древняя религия магов, М.: Сфера, 2002.
15. Ксенофонт. Киропедия, М., 1977.
16. Дьяконов М.М. Очерк истории Древнего Ирана, М.: Восточная литература, 1961.
17. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. М., 1990.
18. Оранский И.М. Введение в иранскую филологию, М, 1960.
19. Рак И.В. Зороастрийская мифология, Мифы древнего и

- раннесредневекового Ирана, СПб. – М., 1998.
20. Свод таджикского фольклора (Куллиети фольклори то-чик), Т. I, М: Наука, 1981.
  21. Şəfizadə V. Zərdüşť. Avesta. Azərbaycan. Bakı: Elm, 1996.

Yəhudi ədəbiyyatı

1. Библия, Л.: Петергоф, 1990.
2. Еврейская энциклопедия в 16 томах, С-Пр., 1900.
3. Косидовский З. Библейские сказания, М., 1975.
4. Грант Майкл. История древнего Израиля, М., 1998
5. Kitabi Mukaddas, İstanbul, 1995.
6. İncil, Stokholm: Bibliya Tərcümə İnstitutu, 1991.
7. Uşaq Bibliyası. Stokholm, 1995.
8. Фрэзер Дж. Дж. Фольклор в Ветхом завете, М., 1985.
9. Шифман И.Ш. Ветхий завет и его мир, М., 1987.
10. Церен Э. Библейские холмы, М., 1986.

M Ü N D Ə R İ C A T

Ulu şərq, müdrik şərq

Ön söz əvəzi	3
Müəllifdən	22
İbtidai mədəniyyət və incəsənət	
Giriş	28
İbtidai mədəniyyət	28
İbtidai incəsənətin dövrləri və inkişaf mərhələləri	35
Şumer-akkad ədəbiyyatı	
Giriş	49
Şumer qəhrəmanlıq dastanları	89
1. Enmerkar silsiləsi	90
2. Luqalbanda silsiləsi	93
Bilqarnus haqqında epik nəğmələr	95
«Bilqarnus və ölməzlik dağı»	102
Atalar sözləri, zərbi-məsəllər və təmsillər	110
Qədim Misir ədəbiyyatı	
Giriş	115
Qədim Şahlıq və birinci keçid dövrü ədəbiyyatı (e.ə. III minillik)	131
Orta Şahlıq və ikinci keçid dövrü	150
Orta Şahlıq dövründə poeziya	160
Yeni Şahlıq dövrü ədəbiyyatı (e.ə. XVI-VIII əsrlər)	161
Son dövr	178
Orta Şərq və Anadolu ədəbiyyatı	
Giriş	182
Het və Hurri ədəbiyyatı	183
Uqarit-Finikiya ədəbiyyatı	204
Əsətlər, Əfsanələr, Rəvayətlər	209
Qədim Çin ədəbiyyatı	
Giriş	220
Klassik dövr Çin ədəbiyyatı	246
Qədim Çin mədəniyyətinin son dövrü	296
Qədim Hind ədəbiyyatı	
Giriş	312
«Riqvedə»	321
Budda ədəbiyyatı	347
Qədim Hind dastanları	356
Mahabharata	357
Ramayana	368
Dramaturgiya	372
Kalidasa	375
Kalidasanın poemaları	379

Kalidasanın dramları	385
Qədim İran ədəbiyyatı	
Giriş	392
Protoiran mədəniyyəti	394
Elam mədəniyyəti və ədəbiyyatı	394
Manna, Midiya dövlətləri və Qərbi İran	400
Soqda ədəbiyyatından parçalar	458
Parfiya («Xorasan») ədəbiyyatından parçalar	464
Mani ədəbiyyatından parçalar	467
Pəhləvi ədəbiyyatından (Zərdüştilik mətnləri)	470
Qədim Yəhudi ədəbiyyatı	
Giriş	477
Şifahi xalq yaradıcılığı	479
Talmud	491
Bibliya	500
«Samuilin Kitabları» və «Hokmranlıq kitabları»	531
Ədəbiyyat	
Ümumi ədəbiyyat	551
İbtidai incəsənət	552
Şumer-akkad ədəbiyyatı	552
Qədim Misi ədəbiyyatı	553
Anadolu ədəbiyyatı	554
Qədim Çin ədəbiyyatı	554
Hind ədəbiyyatı	555
İran ədəbiyyatı	557
Yəhudi ədəbiyyatı	558

472
592
585

Nəşriyyatın direktoru: professor Nadir Məmmədli

*Kompüter dizayneri: Tural Əhmədov
Texniki redaktor: Rövsənə Nizamiqızı
Səhifələyici: Aygün Əsgərova
Montajçı: Rəsim Hacıyev
Operator çapçı: Elşad Hacıyev*

*Yığılmağa verilmiş 11.06.2008.
Çapa imzalanmış 07.01.2009.
Şərti çap vərəqi 35. Sifariş № 520.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 1000.*

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

*E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89*

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.